

BIBLIOTHECA INDICA:

A

Collection of Oriental Works

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

अणुभाष्यम् ।

वादरायण-प्रणीत-वेदान्तसूत्रस्य वत्सभाचार्यकृत-वैतादितपरं

व्याख्यानम् ।

(ANU BHĀSHYAM) /

EDITED BY

PANDIT HEMACHANDRA VIDYARATNA.

PABOICULUS-V.

CALCUTTA :

PRINTED BY, B. N. NANDI, AT THE VALMIKI PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1897.

PREFACE.

VALLABHACHARYA'S "ANUBHASHYA" is an extremely rare work in this country. As the work, however, in which Vallabhacharyya has tried to establish the *Dvaitadwaita* doctrine on the authority of the same philosophical principles, supported by Vedic Texts and Natural Logic, which were used in the same way by Sankaracharyya, to establish and promulgate his *Adwaita* doctrine, it deserves to be studied by all. In editing the "Anubhashya," I have examined three manuscript copies of it. One of these was received from Dr. Vandarkar, another from Pandit Ram Nath Tarkaratna and the third from Damodar Das, Varman. Of these the manuscript sent by Dr. Vandarkar is the most accurate, I have carefully considered the different readings given in these three manuscripts and I shall consider my labour amply rewarded, if the "Anubhashya," as edited by me, meets with the approval of the public.

HEMACHANDRA VIDYARATNA.

सूचानुक्रमणिका ।

प्रथमाध्यायस्य ।

अ

सूच

पादाङ्क

सूत्राङ्क

पञ्चाङ्क

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।	१	१	१
अस्मिन्नस्य च तद्बोधां शान्ति ।	"	१८	४४
अन्तर्ब्रह्मोपदेशात् ।	"	२०	४६
अतएव प्राणः ।	"	२३	५०
अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ।	२	३	६४
अभिकौकल्याणोपदेशाच्च नेति चेन्न निचायत्या-					
देवं व्योमवच्च ।	"	७	६६
अन्ता चराचरग्रहणात् ।	"	८	६७
अन्तर उपपत्तेः ।	"	१३	७१
अनवस्थितैरसम्भवाच्च नेतरः ।	"	१७	७३
अन्तर्यामिधिदैवादिषु तद्ब्रह्मैवोपदेशात् ।	"	१८	७४
अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तैः ।	"	२१	७६
अत एव न देवता भूतञ्च ।	"	२७	८२
अभिव्यक्तेरित्याश्लेषः ।	"	२८	८३
अनुष्मृतेर्वादिभिः ।	"	३०	८३
अक्षरम्वरान्तहृतेः ।	३	१०	८०

सूच	पादाङ्क	सूत्राङ्क	पञ्चाङ्क
अन्यभावव्यावृत्तेषु ।	" १२ ८२
अन्यार्थेषु परामर्शः ।	" २० ८८
अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ।	" २१ ७८
अनुवृत्तेस्तस्य च ।	" २२ ८८
अपि च कर्म्यते ।	" २३ १००
अत एव च नित्यत्वम् ।	" २८ १०५
अन्यार्थानु जैमिनिः प्रत्यव्याख्यानाभ्यामपि चैव- मेवे ।	४ १८ १३१
अवस्थितैरिति काश्चात्तदुक्तम् ।	" २२ १३५
अभिधोपदेशात् ।	" २७ १३७
था ।			
आविर्भवयोः श्वासात् ।	१ १२ २८
आकाशकक्षिणात् ।	" २२ ४८
आमनन्ति चैनमस्मिन् ।	" ३२ ८४
आकाशोऽर्थात्तत्त्वादिमपदेशात् ।	३ ४१ ११३
आनुमानिकमप्येवमिति चेन्न प्रतीतिरूपक- विनाशप्रतीतिर्देयैवति च ।	४ १ ११७
आत्मज्ञानैः परिगम्यात् ।	" २६ १३८
इ ।			
इत्यपराधमशौचं स इति चेन्नसम्भवात् ।	३ १८ ८७
ई ।			
ईश्वरीनांशब्दम् ।	१ ५ २२
ईश्वरित्वमर्थपदेशात् स ।	३ १३ ८२

उ ।

उपदेशभेदादिति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ।	१	२७	५४
उत्तराघेदाविभूतस्वरूपम् । ...	३	१८	८८
उक्तमित्येत एवम्यावादिष्यौक्तोक्तिः । ...	४	२१	१३४

ए ।

एतेन सर्वं व्याख्याताः । ...	४	२८	१३८
------------------------------	---	----	-----

क ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च । ...	२	४	६४
कर्मजात् । ...	३	३८	१११
कल्पनोपदेशाच्च मध्यादिवदविरोधः । ...	४	१०	१२४
कामाच्च नानुमानापेक्षा । ...	१	१८	४४
कारणत्वेन चाकाशादियु यथा व्यपदिष्टोक्तिः ।	४	१४	१२७

ग ।

गतिसामान्यात् । ...	१	१०	२६
गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गम् । ...	३	१५	८५
गुहां प्रविष्टावात्मनो हि तद्वर्णनम् । ...	२	११	६८
गौरवसामान्यात् । ...	१	६	२४

घ ।

घनसद्वदविशेषात् । ...	४	८	१२२
-----------------------	---	---	-----

च ।

एवमिदानीमेति चेन्न तथा चेतोऽर्थं निगदा- तथाहि दर्शनम् । ...	१	२५	५२
--	---	----	----

अ ।

जन्माद्यस्य यतः ।	१	२	१०
जगदाधित्वात् ।	४	१६	१२८
जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेन्नोपासार्त्तविध्याद्य-					
चित्तत्वादित् तद्व्योमात् ।	१	३१	५८
जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेतद्व्याख्यातम् ।			४	१०	१३०
ज्योतिषरत्नाभिधानात् ।	१	२४	५१
ज्योतिषि भावाच्च ।	३	३२	१०७
ज्योतिर्द्वैतानात् ।	"	४०	११२
ज्योतिषपञ्चमात् तथा ह्यधीयत एके ।	४	८	१२३
ज्योतिषैवेष्टव्यमस्यमे ।	"	१३	१२७
ज्ञेयत्वावचनाच्च ।	४	४	१२०

स ।

तत्तु समन्वयात् ।	१	४	१६
तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ।	"	७	२४
तद्वेतुष्यपदेशाच्च ।	"	१४	४१
तदुपर्यपि चादराययः सम्भवान् ।	३	२६	१०२
तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ।	"	३७	११०
तदधीनत्वादर्थवत् ।	४	३	११८
त्रयानामेव चैवमुपन्यासः प्रशस्तः ।	"	६	१२१

द ।

दक्षर उत्तरेभ्यः ।	३	१४	८३
द्रुमाधारतनं स्वशब्दात् ।	"	१	८६

ध ।

धर्मापपत्तेः ।	"	८	८०
इतेष मद्भिन्नोऽस्य सिन्नुपपत्तेः ।	"	१६	८६

न ।

न वक्तुं तात्त्विकोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा

ह्यस्मिन् ।	१	२८	५६
न च स्मार्तमतधर्माभिज्ञापात् ।	२	१८	७५
न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ।	४	११	१२५
नानुमानमतच्छब्दात् ।	३	३	८७
नेतरोऽनुपपत्तेः ।	१	१६	४३

प ।

पद्यादिशब्देभ्यः ।	३	४३	११६
प्रकरणाच्च ।	२	१०	६८
प्रकरणात् ।	३	६	८८
प्रसिद्धेऽपि ।	"	१७	८६
प्रतिज्ञासिद्धेर्निष्प्रमाश्रय्यः ।	४	२०	१३४
प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ।	"	२३	१३५
प्रात्यक्षयानुगमात् ।	१	२८	५५
प्रात्यक्ष्ये ।	३	४	८८
मायादयोवाक्यशेषात्	४	१२	१२६

म ।

भावन्तु वादरायणोऽस्ति हि ।	३	३३	१०७
भूतादिपादयपदेशोपपत्तौ खेवम् ।	१	२६	५३

सूत्राङ्क

पादाङ्क सूत्राङ्क पत्राङ्क ।

भूमा सम्यसादादधुपदेशात् ।	३	८	८८
भेदव्यपदेशाच्च ।	१	१७	४४
भेदव्यपदेशाच्चान्यः ।	"	२१	४८
भेदव्यपदेशात् ।	३	५	८८

म ।

अध्वादिष्वसम्भवादनेधिकारं जैमिनिः ।	३	३१	१०६
सहद्वय ।	४	७	१२१
मानववर्णिकमेव च गम्यते ।	१	१५	४२
भुक्तोपलब्धव्यपदेशात् ।	३	२	८७

य ।

योनिरपि हि गीयते ।	४	२७	१३८
---------------------------	---	----	-----

र ।

रूपीपन्यासाच्च ।	२	२३	७८
-------------------------	---	----	----

व ।

वदतीति चेन्न प्राप्नोति प्रकरणात् ।	४	५	१२०
वाक्यान्वयात् ।	"	१८	१३२
विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राप्नुय्यात् ।	१	१३	४०
विवक्षितगुणोपपत्तेः ।	२	२	६३
विशेषणाय ।	"	१२	७०
विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याश्च नैतरौ ।	"	२२	७७
विरोधः कर्मणीति चेन्नात्रैकपक्षिपक्षेर्दृष्टानात् । ३	३	२७	१०३
वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ।	२	२४	७८

श ।

शब्दविशेषात् ।	"	५	६४
-----------------------	---	---	----

शब्दादिभ्योऽन्तः प्र तिष्ठानन्ति इति चेन्न तथा दृष्टुमप-

देशादसम्भवात् पक्षमपि चैनमधीयते । ... २६ ८१

शब्दादेव प्रमितः । ... ३ २४ १०१

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । ... २८ १०४

शास्त्रयोनित्वात् । ... १ ३ १०

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशोनामदेववत् । ... ३० ५७

शरीरस्योभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते । ... २ २० ७५

सुगमं तदनादरवशात्तदादवशात् सूच्यते हि । ३ ३४ १०८

श्रुतत्वाच्च । ... १० ११ २७

श्रुतोपनिषत्कमव्यभिधानाच्च । ... २ १६ १०२

अवग्राह्यनाशप्रतिषेधात् स्मृतेश्च । ... ३ ३८ १११

स ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । ... २ १ ६१

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशिष्ट्यात् । ... ८ ६६

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति । ... ३१ ८४

समानानामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधोदर्शनात्

स्मृतेश्च । ... ३ ३० १०५

समावर्षात् । ... ४ १५ १२८

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । ... २ २८ ८२

सा च प्रशासनात् । ... ३ ११ ८१

साक्षात्पीभयाभ्याम् । ... ४ २५ १३७

सुखविशेषाभिधानादेव च । ... २ १५ ७२

सुधुमुत्क्रान्त्योर्भेदेन । ... ३ ४२ ११३

सूक्ष्मं तदर्थत्वात् । ... ४ २ ११८

अपरिमहावाक्यन्तमनमेक्षा ।	“	१७	१५५
असति प्रतिक्षोपरोधोयैत्रापथमन्यथा ।	“	२१	१५६
अनुस्मृतेषु ।	“	२५	१५७
अन्यावस्थिते शोभयन्निवत्वादविशेषः ।	“	३६	१६१
अधिकांशानुपपत्तेः ।	“	३८	१६१
अन्तवत्त्वमसम्बन्धता वा ।	“	४१	१६२
अस्ति तु ।	३	२	१६५
असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ।	“	८	१६७
अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्ना- विशेषात् ।	“	१५	१६८
अविरोधश्चन्दनवत् ।	“	२३	१७३
अवस्थितिविशेषादिति चेन्नाभ्युपगमाद्भूति हि ।	“	२४	१७३
अपि च स्मर्यते ।	“	४५	१८२
अनुचापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ।	“	४८	१८३
असन्तत्वेवावतिकरः ।	“	४८	१८३
अदृष्टानियमात् ।	“	५१	१८४
अभिसन्धादियमि चैवम् ।	“	५२	१८४
अश्ववत् ।	४	७	१८८
अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ।	“	११	१८८
अशुचि ।	“	१३	१८०

था ।

आत्मनि चैवं विचिन्तयिष्ये हि ।	१	२८	१८८
आकाशे चाविशेषात् ।	२	२४	१५७

इ ।

प्रापः ।	३	११	१६०
प्राभास एव च ।	"	५०	१८४
अंशोनानाथपदेशादन्वया चापि दाशकितवादि-						
त्वमधीयत एवे ।	"	४३	१८१
इतरेयाश्चानुपलब्धे ।	१	२	१४१
इतरेयपदे प्राज्ञिताकरणादिदीपप्रसक्तिः ।				"	२१	१४६
इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमातृनिमित्त-						
त्वात् ।	२	१८	१५६

उ ।

उपसंहारदर्शनामेति चेन्न क्षीरवज्रि ।	१	२४	१४०
उपपद्यते चाद्युपपद्यते च ।	"	३६	१५०
उभययामि न कर्मात्मकदभावः ।	२	१२	१५४
उभययामि च दोषात् ।	"	१६	१५५
उत्तरोत्तादे च पूर्वनिरोधात् ।	"	२०	१५६
उभयथा च दोषात् ।	"	२३	१५०
उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ।	"	२०	१५८
उत्पत्त्यसम्भवात् ।	"	४२	१६३
उत्पत्तिगत्यागतीनां ।	३	१८	१०१
उपादानात् ।	"	३५	१०८
उपकञ्चिवदनिवृत्तः ।	"	३०	१०८

ए ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ।	१	३	१४१
एतेन श्रिष्टा परिपक्वा अपि धाव्याताः ।				"	१२	१४३

एवसात्माकार्त्तुत्वम् ।	"	१२	१६०
एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ।	९	३४	१६७

क ।

करणवर्धन भोगादिभ्यः ।	२	४०	१६२
कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ।	३	३३	१७७
कृत्यप्रसक्तिगैरवयवत्वशब्दकोमोवा ।	१	२६	१४७
कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिविद्धावैयर्थ्या- दिभ्यः ।	३	४२	१८०

ग ।

गुणादा कोकवत् ।	१	२५	१७३
गौण्यसम्भवात् ।	"	३	१६५
गौण्यसम्भवात् ।	४	२	१८६

घ ।

घटाचरयपाश्र्वयस्तु स्थापनापदेशो भाक्तकदाव-

भादित्वात् ।	३	१६	१००
चक्षुरादिवस्तु तत्त्वदृशिय्यादिभ्यः ।	४	१०	१८८

ज ।

ज्योतिराद्यधिष्ठानस्तु तदामननात् ।	"	१४	१८०
ज्योत एव ।	३	१८	१७१

त ।

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्य-

विमोक्षप्रसङ्गः ।	१	११	१४३
तदनन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्यः ।	"	१४	१४४
तदभिप्रायान्देष तु तद्विज्ञात् सः ।	३	१३	१६८

सूत्र	पादाङ्क	सूत्राङ्क	प्रकार
तथा च दृश्यते ।	१	२०	१०४
तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राप्तवत् ।	१	२८	१०४
तथा प्रायाः ।	४	१	१८६
तत् प्राप्तं नृते ।	१	३	१८६
तत्पूर्वकत्वादायः ।	१	४	१८७
तस्य च-नित्यत्वात् ।	१	१६	१८२
तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रुतात् ।	१	१०	१८२
तैजोऽसक्तधाद्याह ।	३	१०	१६०
देवादिवदपि कौशे ।	१	१५	१४०
दृश्यते तु ।	१	६	१४२

३ ।

न विगच्छत्यादस्य तयात्वञ्च शब्दात्	१	४	१४१
न तु दृष्टान्तभावात् ।	१	८	१४२
न प्रयोजनवत्त्वात् ।	१	३२	१४८
न कर्माविभागादिति चेन्नादनादित्वात् ।	१	३५	१५०
न भावोऽनुपपत्त्यैः ।	२	३०	१५८
न च पर्यायादप्यविरोधोऽपि कश्चिदुद्दिश्यः ।	१	३५	१६०
न च कर्तुः करणम् ।	१	४३	१६२
न विद्यदश्रुतेः ।	३	१	१६४
न वायुक्रियेऽप्यनुपपत्त्यात् ।	४	८	१८८
नास्ततोऽदृष्टत्वात् ।	२	२६	१५८
नाभाव उपलब्धेः ।	१	२८	१५८
नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताव्यः ।	३	१०	१७०
नानुरक्तश्रुतेरिति चेमेतराधिकारात् ।	१	२१	१७२

नित्यमेव च भावात् । ... २ १४ १५५

नियोपनव्यानुपचयिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाट-

न्याया । ... ३ ३२ १०७

नैकस्मिन्नसम्भवात् । ... २ ३३ १६०

य ।

मटवच्च । ... १ १६३ १४५

पयोऽभ्युवचेत् तत्रापि । ... २ ४ १५१

मत्पुत्रसामञ्जस्यात् । ... २ ३७ १६१

पृथगुपदेशात् । ... ३ ३८ १०४

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तराभ्याम् । ... ३ १२ १६८

परास्तु तच्छ्रुतेः । ... ४ ४१ १८०

पञ्चदशैर्मनोवद्व्यपदृश्यते । ... ४ १२ १८०

मुखवासवदिति चेत् तथापि । ... २ ७ १५२

मुखादिवत्तस्य सतोऽप्यस्तियोगात् । ... ३ ३१ १०६

मद्वेषेच । ... २ २ १५१

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् । ४ २२ १५७

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः । ... ३ ६ १६६

प्रकाशादिवैवं परः । ... ४ ४६ १८२

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् । ... ३ ५३ १८५

प्राग्व्यवता शब्दात् । ... ४ १५ १८१

य ।

विकारयत्नामिति चेत्तदुक्तम् । ... ३ ३१ १४३

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् । ... २ १० १५३

विज्ञानादिभावे वा सदप्रतिषेधः । ... ४ ४४ १६३

सूत्र

पादाङ्क सूत्राङ्क पत्राङ्क ।

विप्रतिषेधाच्च ।	"	६५	१६३
विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ।	३	१४	१६८
विहारोपदेशात् ।	"	३४	१७७
वैधर्म्येर्ह्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ।	१	३४	१४८
वैधर्म्याच्च न खग्रादिवत् ।	२	२८	१५८
वैलक्षण्याच्च ।	४	१८	१८३
वैश्यास्तु तदादकाद्वादः ।	"	२२	१८४
अतिरेकानवस्थितेष्वनपेक्षत्वात् ।	२	४	१५२
अतिरेको गन्धवत् ।	३	२६	१७४
अपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ।	"	३६	१७८

भ ।

भावे चीपकपृष्ठेः ।	१	१५	१४५
भेदश्रुतेः ।	४	१८	१८३
भोक्तृपक्षे रविभागश्चेत् स्थालीकवत् ।	१	१३	१४४

म ।

महर्षोर्ध्ववद्वा ऋक्षपरिमण्डलाभ्याम् ।	२	११	१५४
मन्त्रवर्णाच्च ।	३	४४	१८२
मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ।	४	२१	१८४

य ।

यथा च प्रायश्चित्तेः ।	१	२०	१४६
यथा च तद्योभयथा ।	३	४०	१७८
यावदिकारन्तु विभागो लोकावत् ।	३	७	१६६
यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ।	"	३०	१७६
युक्तेः शब्दन्तराच्च ।	१	१८	१४५

र ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ।	२	१	१५१
रूपादिमत्वाच्च विपर्ययोदर्शनात् ।	"	१५	१५५

ल ।

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ।	१	३३	१४८
-------------------------	-----	-----	---	----	-----

श ।

शब्दाच्च ।	३	४	१६५
शक्तिविपर्ययात् ।	"	३८	१७८
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ।	१	२७	१४७
शेषश्च ।	४	८	१८८

स ।

सत्त्वाद्यावरस्य ।	१	१६	१४५
सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ।	"	३०	१४८
सर्वोपधर्मापपत्तेश्च ।	१	३७	१५०
समवायानुपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ।	२	१३	१५४
समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ।	"	१८	१५५
सुर्व्यानुपपत्तेश्च ।	"	३२	१६०
सम्बन्धानुपपत्तेश्च ।	"	३८	१६१
समाध्यभावाच्च ।	३	३८	१७६
सप्तगतेर्विधेयित्वाच्च ।	४	५	१८७
स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ।	३	५	१६५
स्वपक्षदोषाच्च ।	१	१०	१४२
स्वपक्षदोषाच्च ।	"	२८	१८८
स्वशब्दोन्नागाभ्याच्च ।	३	२२	१७२

सूच	पादाङ्क	धूवाङ्क	पत्राङ्क
स्वात्मना चोत्तरयोः ।	...	३	२० १७२
स्वरक्ति च ।	...	"	४७ १८२
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश- दोषप्रसङ्गात् ।	...	१	१ १४०
संश्रामूर्तिस्मृतिस्तु चित्तकुर्व्यैव उपदेशात् ।	४	२०	१८३
ह ।			
हृत्तादयस्तु स्थितेऽसौ नैवम् ।	...	४	६ १८८
च ।			
चक्षिकात्वाच्च ।	...	२	३१ १५८

छतीयाध्यायस्य ।

अ ।

अध्यादिना तिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ।	...	१	४ १८८
अश्रुतत्वादिति चेन्नेत्यादिकारिण्या प्रतीतेः ।	...	"	६ २००
अग्निद्यादिकारिण्यामपि च श्रुतम् ।	...	"	१२ २०५
अपि सप्त ।	...	"	१५ २०७
अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिज्ञापात् ।	...	"	२४ २१३
अश्रुतमिति चेन्न शब्दात् ।	...	"	२५ २१२
अतः प्रबोधोऽस्मात् ।	...	२	८ २२०
अपि चैवमेवे ।	...	"	१३ २२४
अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ।	...	"	१४ २२४
अत एव बोधमा सूक्ष्मादिवत् ।	...	"	१८ २२८
अश्रुतस्यैव न तथात्वम् ।	...	"	१८ २२८

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । ...	“	२४	२३२
अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् । ...	“	२५	२३३
अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः । ...	“	२७	२४०
अन्यथात्वं शब्दादिति धेनूविशेषात् । ...	३	६	२५५
अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् । ...	“	१७	२६३
अनियमः सर्वसाधनविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् । “	३१	२८५	
अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्वावाध्यामौपसदव- त्तदुक्तम् ।	“	३३	२८८
अन्तरा भूतयासवत् स्वात्मनः ।	“	३५	२८३
अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् । “	३६	२८४	
अतिदेशाच्च ।	“	४६	३०६
अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञानरूपयत्नवत् दृष्टञ्च तदुक्तम् ।	५०	३११	
अङ्गावयवज्ञात्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् । “	५५	३१८	
अङ्गेषु यथाश्रयभावात् ।	“	६१	३२४
अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैव तद्वर्णनात् ।	४	८	३३०
असामान्यधिको ।	“	१०	३३३
अध्ययनमात्रवतः ।	“	१२	३३४
अनुष्ठेयं वादरायणः सामान्यश्रुतेः । ...	“	१८	३४०
अतएव चाप्तीन्धनाद्यनपेक्षा ।	“	२४	३५१
अषाधाच्च ।	“	२८	३५५
अपि च स्मर्यते ।	“	२८	३५५
अनभिभवश्च दर्शयति ।	“	३४	३५८
अन्तरा चापि तु तद्वृत्तेः ।	“	३५	३५८
अपि च स्मर्यते ।	“	३६	३५८

सूत्रं

पादाङ्कः सूत्राङ्कः पत्राङ्कः

अतस्त्वितरण्यायो विज्ञातः ।	३८	३५८
अनाविष्कृत्यं प्रत्ययानु ।	४८	३६८

चा ।

आनयैक्यमिति चेन्न तदपेक्षयात् ।	१	१०	२०४
आह च सत्तावत् ।	२	१६	२२६
आनन्दादयः प्रधानस्य ।	३	१९	२५६
आध्यानाय प्रयोजनभावात् ।	४	१४	२६१
आत्मप्रत्याय ।	५	१५	२६९
आत्मप्रतीतिरित्यदुत्तरात् ।	६	१६	२६२
आदरादलोपा ।	७	२०	२८७
आचारदर्शनात् ।	८	३	३२८
आत्मिण्यमिहोहोमिहोमिहो हि परिकीयते ।	९	४४	३६५

इ ।

इति तर्कसामान्यात् ।	३	१३	२६९
इवदामननात् ।	४	३४	२८२

उ ।

उभयसमदेवात्तद्विजुष्टवत् ।	२	२७	१३१
उपपत्तिः ।	५	३५	२३८
उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विशेषवत् समाने च ।	३	५	२५४
उपपत्तिस्तथाप्यपत्त्यर्थोक्तवत् ।	४	३०	२८३
उपस्थितोत्तरादधनात् ।	३	४१	२८६
उपपत्तिः ।	४	१६	३३७
उपपत्तिर्भावि त्वेके भावभजनश्चतुष्टयम् ।	५	४२	३६३

ऊ ।

ऊर्द्धरेतःसु घ शब्दे हि । " १० ३३०

ए ।

एक आत्मनः शरीरे भावात् । ३ ५३ ३१५

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावृत्तेस्तदवस्थावृत्तैः । ४ ५१ ३७०

ऐ ।

ऐहि क्षमया प्रकृतप्रतिबन्धे तद्वर्जनात् । " ५० ३७०

क ।

काव्याख्यानादपूर्वम् । ३ १८ २६३

कामादीतरश्च तत्र चायतनादिभ्यः । " ३८ २८६

काम्यास्तु यथाकामं समुच्येदन्न वा पूर्वहेतु-

भावात् । " ६० ३२३

कामकारेण चैके । ४ १५ ३३६

कृताव्ययेन प्रयवान् दृष्टस्मृतिर्भा यचेतमनेव च । १ ८ २०२

कृतस्वभावात् तु गृह्योपसंहारः । ४ ४० ३६४

ग ।

गतैरर्थैश्च समुभयधान्यथा हि विरोधः । ३ २८ २७८

गुणसाधारण्यश्रुतेषु । " ६४ ३२४

घ ।

घरणादिति चेन्नोपलक्ष्यार्थेति कार्याजिनि । १ ८ २०३

ङ ।

ङ्गदत्त उभयाविरोधान् । ३ २८ २७८

४।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंछति सम्प्रतिवृत्तः प्रत्यनिरूपणा-

भ्याम् ।	१	१	१८५
तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ।	"	१६	२०८
तदभावोनाङ्गीयु तच्छ्रुतेरात्मनि च ।	२	७	२१८
तदव्यक्तमाह हि ।	"	२३	२४१
तथान्यप्रतिषेधान् ।	"	३६	२४०
तन्निर्धारणानियमकदृष्टेः पृथग्व्यप्रतिषेधः						
पञ्चम् ।	३	४२	२८८
तच्छ्रुतेः ।	४	४	३२८
तद्विधीयमानान् ।	"	६	३२८
तथा चैकवाक्यतोयवन्त्यात् ।	"	२४	३४६
तद्भूतमा तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्भूत-						
भावेभ्यः ।	४	३८	३६०
तृतीयशब्दादविरोधः संश्लोकजगत् ।	१	२१	२१०
तुल्यं दर्शयन् ।	४	८	३४२
चरात्मकत्वात् भूयत्नान् ।	१	२	१८८

५।

दर्शनाच्च ।	"	२०	२०८
दर्शयति चाप्ये अपि स्मर्यते ।	२	१७	२२७
दर्शनाच्च ।	"	२१	२४०
दर्शयति च ।	३	४	२५३
दर्शयति च ।	"	२२	२६८
दर्शनाच्च ।	"	४८	३०८

दशनाच्च ।	“	६६	३२५
देहयोगादा सोऽपि ।	२	६	२१८
ध ।						
धर्मं जैमिनिरत एव ।	“	४०	२४२
न ।						
न तृतीये तथोपलब्धेः ।	१	१८	२०८
न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्व्वत्र हि ।	२	११	२२२
न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वयमात्रं ।	“	१२	२२४
न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्तादिवत् ।	३	७	२५५
न वा विशेषात् ।	“	२१	२६७
न सामान्यादप्युपलब्धेर्भूतुवत् न हि लोकापत्तिः ।	“	५१	३१९
न वा तत्त्वद्विभाषाश्रुतेः ।	“	६५	३२५
न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ।	४	४०	३६२
नातिचिरेण विशेषात् ।	१	२३	२११
नाना शब्दादिभेदात् ।	३	५८	३२२
न विशेषात् ।	॥	१३	३३५
निर्मातारश्चैके पुत्रादयश्च ।	२	२	२१५
नियमाच्च ।	४	७	३२८

प ।

परामिथ्यानात् तिर्योहितं ततो ह्यस्य बन्ध-

विपर्य्ययै ।

परमतः सेतून्मानससूत्रभेदशब्दे श्रेष्ठः ।

परेण च शब्दस्य तादृश्यं भूयस्तात्त्वनुबन्धः ।

परामर्शं जैमिनिरपोदना चापवदति हि ।

४ १८ ३३८

सूत्रं

पादाङ्कः सूत्राङ्कः पत्राङ्कः

परिज्ञेयार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् । ...	"	२२	१४८
पूर्वन्तु वादरायणोद्देश्यपदेन्यात् । ...	२	४१	२४१
पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् । ...	३	२४	२६८
पुरुषार्थादतः शब्दादिति वादरायणः । ...	४	१	३२६
पूर्ववद्वा ।	२	२८	२३५
पूर्ववदित्यस्य प्रकरणात् स्यात् क्रिया भागस- वत् ।	३	४५	३०५
प्रथमेऽथवादिति चेन्न ता एव लुपयन्ते ।	१	५	१८८
प्रकाशवशाद्यैवर्थात् ।	२	१५	२२६
प्रकृतैतावच्च हि प्रतिषेधति ततो प्रचीति च भूयः ।	"	२२	२३०
प्रकाशादिष्वप्येवमित्यं प्रकाशश्च कस्मैश्च- भ्यासात् ।	"	२५	२३२
प्रकाशप्रत्ययवद्वा तेजस्त्वात् ।	"	२८	२३४
प्रतिषेधाच्च ।	"	३०	२३६
प्रदानवदेव तदुक्तम् ।	३	४३	३०१
घातमानेच्च ।	१	३	१८८
प्रियश्चिरत्वाद्यमानिष्यचयापचयौ हि भेदे । एव ।	३	१२	२५८
यत्नमत उपपत्तेः ।	२	१८	२४१
अ ।			
भातं घातमानविज्ञात् तथा हि दर्शयति ।	१	७	२०१
भूयः क्रतुवज्ज्यायस्वं तथा हि दर्शयति । ...	३	५०	३२०
भेदादिति चेन्नैकस्यामपि ।	"	२	२४६

म ।

मन्त्रादिवदाढविरोधः ।	५६	३१८
मायामात्रन्तु कात्स्न्येमानमिवक्त्वस्वरूपत्वात् ।	२	३	२१५	
मग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ।	१०	२२१
मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ।	४	४८

य

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाण्याम् ।	३	३२	२८७	
योनिः शरीरम् ।	१	२७

र ।

रेतःसिग्धीगोष्ठ्य ।	१	२६
---------------------	-----	-----	---	----

ल ।

लिङ्गभूयत्वात् तद्वि वलीयकदपि ।	...	३	४४	३०३
---------------------------------	-----	---	----	-----

व ।

वह्निभूयथापि स्मृतेराचाराच्च ।	...	४	४२	३६३
विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ।	...	१	१७	२०८
विद्यैव तु निर्धारणात् ।	...	३	४७	३०६
विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ।	५८	३२३
विभागः प्रत्यवत् ।	...	४	११	३३३
विधिर्वा धारयवत् ।	२०	३४३
विहितत्वाच्चायमकर्मणि ।	२१	३५६
विशेषानुग्रहश्च ।	३७	३५८
बुद्ध्यैः पादवत् ।	...	२	३३	१३८
वेदाद्यर्थभेदात् ।	...	३	२५	२७१
यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ।	३७	२८५

मूत्रं

पादाङ्कः सूत्राङ्कः पत्राङ्कः

यतिरेकान्द्रावाभावित्वात् सूत्रम्विवत् । ...	५४	३१५
यान्तिश्च समञ्जसम् । ...	८	२५०
उड्डिङ्गासभाक्रमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ।	२	२०

श ।

अमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेः कदङ्कतया

तस्यामदशानुष्ठेयत्वात् ।	३	२६	३४३
अब्दश्चातीः कामकारे ।	५०	३५५	
श्रियेच ।	३	६२	३२४
श्रियत्वात् पुनर्यथावादी यथाऽन्येऽपि नैमितिः ।			४	२	३२०
युक्तत्वात् ।	२	६८	२४३
श्रुत्यादिवर्गीयत्वाच्च न वाच्यम् ।	२	४८	३१०
श्रुतेच ।	४	४५	३६६

स ।

सन्ध्यं कष्टिराह हि ।	२	१	२१४
स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ।	"	८	२२०
सर्ववेदान्तप्रत्ययं धीदनाद्यविशेषात् ।	३	१	२४४
सर्वान्भेदादन्यत्वेने ।	"	१०	२५८
समान एवचाभेदात् ।	"	१८	२६५
समन्वयेदेवमन्यत्रापि ।	"	२०	२६६
सम्भृतिगुणायामि चातः ।	"	२३	२६८
समाहारात् ।	"	६३	३२४
समन्वारम्भयात् ।	"	५	३२८
सर्वविद्या च यथादिश्रुतेरश्ववत् ।	"	२४	३५१
सर्वान्मानुमतिश्च तावन्मये तद्वचनात् ।	"	२७	३५३

सहकारित्वेन च ।	“	३१	२५६
सर्व्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ।	“	३३	२५७
सहकार्यन्तरविधिः पक्षेयं तृतीयं तदतो विधादिवत् ।	४६	३६७	
सामान्यात् ।	२	३२	२६८
साभाषापत्तिरपपत्तेः ।	१	२२	२१०
सहजदुष्कृते एवेति तु वादरिः ।	१	११	२०५
सूचकश्च हि श्रुतेरावच्छते च तद्विदः ।	२	४	२१६
सैव हि सत्यादयः ।	२	३८	२८६
संयमने त्वनुभूयेतरिषामारोहावरोहौ			
तद्गतिदर्शनात् ।	१	१३	२०६
संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तदपि ।	३	८	२५७
साम्प्रदाये तत्तन्वाभावात्तथा ह्यन्ते ।	“	२७	२७६
स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च			
सववच तद्विधमः ।	“	३	२८७
स्वामिनः प्रकृत्युतेरित्याचक्षेयः ।	४	४१	३६४
स्तुतपेदनुमतिर्वा ।	“	१४	३३६
स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्व्वत्वात् ।	“	२१	३४६
स्नातविशेषात् प्रकाशादिवत् ।	२	३४	२३८
स्मरन्ति च ।	१	१४	२०७
स्मर्यतेऽपि च लोके ।	“	१८	२०८

४ ।

यामे तूपादनशब्दमेतत्वात् कुशाहन्दक्तुदुगानव

तदुक्तम् । ३ २६ २०१

सूत्रं

वादाङ्कः सूत्राङ्कः पत्राङ्कः

यतिरेकस्तद्वावाभावितात् नृपक्षमिवत् । ...	"	५४	३१५
यातिश्च समग्रसम् । ...	"	८	२५७
यद्विज्ञासमाक्रमन्तर्भावादुभवसामग्र्यस्यादेवम् ।	२	२०	२२८

३।

यमदमाद्युपेतः स्थापितमिति तु तद्विधेस्तदङ्गत्वतः

विग्रहसंज्ञानुष्ठेयत्वात् । ...	"	२६	३५३
ग्रन्थस्यातीतकामकारे । ...	"	३०	३५५
श्रित्येव । ...	३	६२	३२४
शेषत्वात् पुनश्चाद्यंवादो यथाश्लेषमिति जैमिनिः ।	४	२	३२७
श्रुतत्वाच्च । ...	२	१८	२४३
श्रुत्यादिवर्तीयत्वाच्च न बाधः । ...	३	४८	३१०
श्रुतेषु । ...	४	४५	३६६

४।

सर्व्वं छटिराह हि । ...	२	१	२१४
त एव तु कर्मोक्तमिति शब्दविधिभ्यः । ...	"	८	२२०
सर्व्ववेदान्तप्रत्ययं चीदनाद्यविशेषात् । ...	३	१	२४४
सर्व्वभिदादन्त्यत्रमे । ...	"	१०	२५८
समान एवचाभिदात् । ...	"	१८	२६५
सम्बन्धादेवमन्यथापि । ...	"	२०	२६६
सम्भृतिशुच्यार्थाविधातः । ...	"	२३	२६८
समाहारात् । ...	"	६३	३२४
समन्वारम्भत्वात् । ...	४०	५	३२८
मन्त्रप्रेक्षा च यथादिश्रुतेरश्वत् । ...	"	२५	३५१
सर्व्वान्मातुर्मतिषु ण्यालये तद्वर्णनात् । ...	"	२७	३५३

सूत्रं

पादः सूत्रः पत्रः

सहकारित्वेन च ।	“	३१	२५६
सर्वथापि न एवोभयविकृतात् ।	“	३३	२५७
सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तदतो विध्यादिवत् ।	४६	१६७	
सामान्यात् ।	२	३२	२६८
सामान्यापत्तिरपपत्तेः ।	१	२२	२१०
• सङ्गतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ।	१	११	२०५
रूपकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ।	२	४	२१६
सैव हि सत्यादयः ।	२	३८	२८६
संयमने त्वनुभूयेतरममारोहावरोधौ तद्वृत्तिदर्शनात् ।	१	१३	२०६
संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तदपि ।	३	८	२५७
साम्प्रदाये तत्तन्वाभावात्तथा ह्यन्ये ।	“	२७	२७६
स्वाध्यायस्य तद्यत्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सर्ववच्च तन्निग्रहः ।	“	३	२४७
स्वामिनः फलश्रुतेरित्याश्रयेः ।	४	४१	२६४
स्तुतयेऽनुमतिर्वा ।	“	१४	२३६
स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ।	“	२१	३४६
स्थानविधीयात् प्रकाशादिवत् ।	२	३४	२३६
स्मरन्ति च ।	१	१४	२०७
स्मर्यतेऽपि च लोके ।	“	१८	२०८
४ ।			
दानौ तूपायनशब्दप्रमेत्वात् कुशाहन्दस्तुत्युपायनवत् तदुक्तम् ।	३	२६	२७३

चतुर्थाध्यायस्य ।

अ ।

अथ सत्वदापेक्षः ।	१	८	३८२
अनादित्वकार्यं यत् तु पूर्व तदवधिः ।	"	१५	३८६
अभिहोषादि तु सत्कार्यापेक्ष तदवधिनात् ।	"	१६	३८७
अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ।	"	१७	३८८
अत एव च सत्त्वोपपत्तिः ।	२	२	३८९
अस्यैव चोपपत्तिरपि ।	"	११	४०१
अविभागोपपत्तिनात् ।	२	१६	४०४
अतश्चायमपि दृष्टिर्बहिः ।	"	२०	४०७

अप्रतीकालम्बनाप्रयतीति नादरायण उभयपक्ष-

दोषात् तदुक्तत्वात् ।	४	१६	४२४
अविभागेन दृष्टत्वात् ।	४	१	४३१
अत एव चानन्याधियतिः ।	"	८	४३४
अभावं नादिराह एवम् ।	"	१०	४३५
अनादितिः शब्दादनादिति शब्दात् ।	"	२२	४४८

अथ ।

आदितिरसन्नदुपदेशात् ।	१	१	३३७
आप्तेति भूषणशब्दनि यावदिति च ।	"	३	३७७
आदित्यादिमत्तवशात् उपपत्तिः ।	"	६	३८०
आसीनः समनानात् ।	"	७	३८२
आपयमानां तत्रापि हि दृष्टम् ।	"	१२	३८३
आतिवाहिकास्तस्मिन्नात् ।	३	५	४१६
आत्मा मकरमात् ।	४	३	४५१

इ ।

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु । ... १ १४ ३८५

उ ।

उभयव्यामोहान् तत्सिद्धिः । ... ३ ६ ४१८

ए ।

एवमप्युपन्यासात् पुंस्त्वभावादविरोधं वादरायणः ४ ७ ४३३

क ।

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् । ३ ११ ४२०

कार्यं वादिरित्या गत्युपपत्तेः । ... ४ ८ ४१८

ख ।

चिति तन्मात्रेण तदात्मत्वादित्यौहुनोमि । ४ ६ ४३२

ज ।

जगद्धापादंजै प्रकरणदसन्निहितत्वाच्च । १० १० ४४३

त ।

तदाधिगम उत्तरपूर्वार्धघोरक्षिपविनाशौ तदाप-

देशात् । ... १ १४ ३८३

तन्मनः प्राण उत्तरान् । ... २ ३ ३८४

तदापीनैः संसारव्यपदेशात् । ... ४ ८ ३८८

तदोक्तोऽप्यलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्या-

सच्छेपगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुसृतोतः

प्रताधिकया । ... १० ४०३

तद्वितीत्यधि वक्ष्यः संसर्गात् । ... ३ ३ ४१५

तत्त्वभावे सत्यवदुपपत्तेः । ... ४ १२ ४३०

तानि परे तथा ह्यह । ... २ १५ ४०३

८।

दर्शनाच्च ।	३	१४	४२१
दर्शयतश्चेदं प्रत्यक्षानुमाने ।	४	२०	४४६
वावशावदुभयविधं वादरायणोक्तः ।	"	१२	४१६

९।

ध्यानाच्च ।	१	८	१८२
-------------	-----	-----	---	---	-----

१०।

न प्रतीयेत हि सा ।	"	४	३७८
न च कार्यं प्रतिपन्नकिसन्धिः ।	३	१५	४२४

निश्चि निति चेन्न सम्बन्धस्य वावद्देशभावितात्

दर्शयति च ।	२	१८	४०६
नैकस्मिन् दर्शयती हि ।	"	६	३८०
नीयमर्हन्तातः ।	"	१०	४००

११।

मदं जैमिनिमुख्यत्वात् ।	३	१२	४२१
प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ।	२	१२	४०१
प्रदीपवदावेक्षणया हि दर्शयति ।	४	१५	४४०
प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डकस्योक्तिः ।	"	१८	४४४

१२।

भावं जैमिनिर्ज्वलत्वात्मानयमान् ।	"	११	४३५
भावे नाशवत् ।	"	१४	४३८
भूतेषु तन् श्रुतेः ।	२	५	३८५
भोगिन त्वत्वे चर्षायत्वाच्च सम्बन्धे ।	१	१८	३८०
भोगभाषसावलिङ्गाच्च ।	४	२१	४४०

सूचं

पदाङ्कः सूत्राङ्कः प्रमाणः

द्यौःपृथ्वी मरुपद्मादिभ्यः ।	३	४	३८४
रुद्रा प्रमास्यतश्च तथोपलब्धेः ।	"	८	३८८
साध्यपसम्पन्नोऽन्यतराभिश्चमाविष्कृतं हि ।	४	१६	४४२
स्पष्टो ह्येवेष्टासु ।	२	१४	४०१
स्मरन्ति च ।	१	१०	३५२
स्मर्यते च ।	२	१४	४०३
स्मृतेश्च ।	३	१२	४२१

अणुभाष्यम्

प्रथमाध्याये

प्रथमः पादः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इदमत्र विचार्यते । वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न
वेति । किं तावत् प्राप्तं नारम्भणीय इति । कुतः ।

साङ्गोऽथेयस्तथा ज्ञेयो वेदः शब्दाद्य बोधकाः ।

निःसन्दिग्धं तदर्थस्य लोकवत् व्याकृतं स्फुटाः ॥

अर्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः । तस्य च ब्रह्मरूप-
त्वात् तज्ज्ञाने पुरुषार्थो भवतीति न मन्तव्यम् । विचारं
विनापि वेदादेव साङ्गादर्थप्रतीतेः । न चार्थज्ञानमविहितम्
अविचारिताय शब्दा नार्थं प्रत्याययन्तीति वाच्यम् । ज्ञेय-
येति विधानात् ।

गीतो श्रीघो गिरःकम्पो तथा लिखितपाठकः ।

अनर्थज्ञोऽत्यकण्ठश्च पठेते पाठकाधमा इति ॥

बाधोपलब्धियः । शब्दशब्दरादिवन्न सन्दिग्धार्थप्रति-
पादकः । तदर्थस्य व्यक्तरणादिना निधीयते । यथा लौकिक-
वाक्ये तथा वेदेऽपि । न च तद्विरुद्धं निर्णेतव्यं अप्रामाणिक-
त्वप्रसङ्गात् । तस्मादेदार्थज्ञानार्थं विचारो नारम्भणीयः ।

स्यादेतत् । न वेदार्थज्ञानमात्राय विचारः किन्तु ब्रह्म-
ज्ञानाय तस्य चाक्षरूपत्वात्तस्य चाविद्यावच्छिन्नत्वात् देहात्म-
भावदृढप्रतीतेस्तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणो भावान्न वेदमात्रादसम्भा-
वनाविपरीतभावनानिवर्त्तकं ज्ञानमुत्पद्यते प्रत्युत*देहात्म-
भावदृढप्रतीतेः श्रुतेरुपचरितार्थत्वं सुतित्वं वा कल्पविध्य-
तीति । मैवम् ।

अलौकिको हि वेदार्थो न युक्ता प्रतिपद्यते ।

तपसा वेदयुक्ता तु प्रसादात् परमात्मनः ॥

न हि स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य तदर्थं विचारः कर्तुं
शक्यः । ब्रह्म पुनर्यादृशं वेदान्निध्वगतं तादृशमेव मन्तव्यम् ।
अणुमात्रान्यथाकल्पनेऽपि दीपः स्यात् ।

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्मापहारिणा ॥

नैषा तर्केण मतिरापनेयेति श्रुतेः ।

न च विरुद्धवाक्यानां अवणान्नविद्धारार्थं विचारः ।
उभयोरपि प्रामाणिकत्वे नैकतरनिर्धारस्याशक्यत्वात् । अचि-
न्त्यानन्तशक्तिमति सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च ।

* प्रत्युतं क० ।

† चौरैश्च क० ।

अतएवोपनिषत्सु तत्तदुपाख्यानं बोधाभावे श्रीपाधिकबोधे च
 तपस एवोपदेशः । न च तपःशब्देन विचारः । तस्य पूर्वाना-
 धिक्वात्तप एव । न चोपाख्यानानां मिथ्यात्वम् । तथा सति
 सर्वत्रैव मिथ्यात्वं भवेत् विशेषाभावात् । न ह्यप्रामाणिकोक्ते
 विधौ वा उपाख्याने वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्यचिदपि विश्वासो
 यथा लोके । तस्माद्भेदे अक्षरमात्रस्याप्यसत्त्वार्थज्ञानस्वी-
 भावात् वैदिकानां न सन्देहोऽपि किं पुनर्विरुद्धार्थकल्पना ।
 विद्यासु च तदश्नुते । यदि वेदार्थज्ञाने विचारस्योपयोगः
 स्यात् अज्ञत्वेन व्याकरणस्येव विद्यासु अवर्णं स्यात् स्वातन्त्र्ये च
 पुराणादेरिव मीमांसाया अपि प्रकारभेदेन प्रतिपादकत्वं
 स्यात् । तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति तु तेषां निषेधः ।
 अन्यथाज्ञानं नोपनिषदुक्तं फलं समर्पयति । तस्मान्नाश्रमणीय
 एव ब्रह्मविचारः । अनेन धर्मविचारोऽप्याक्षिप्त एव ।

न ह्येतन्निराकर्तुः सोऽयमतिभार इति पूर्वः पक्षः ।
 सिद्धान्तसु ।

सन्देहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात्तदुद्भवः ।

विरुद्धशास्त्रसम्भेदादद्वैद्याश्रयनिश्चयः ॥

तस्मात् सूत्रानुसारेण कर्तव्यः सर्वनिर्णयः ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थान्धमथ तथादिमः* ॥

परम्परया पाठवदर्थस्यापि गुरुमुखादेव श्रवणेऽपि मन्द-
 मध्यमयोः सन्देहो भवेत् समानधर्मदर्शनात् पदादिपाठ-

वत् । तत्र यथालक्षणाभ्युपयोग एवमेव मीमांसाया अपि ।
तदुक्तम् ।

असन्दिग्धेषु वेदार्थे सूत्राखननवन्ततः ।

मीमांसानिर्णयः प्राप्ते दुर्बुद्धेस्तु ततोदयमिति ॥

तथाच निर्वये येन केनचिद्वक्तव्ये हरिः स्वयं व्यासो विचारं
चिकीर्षुस्तत्कर्त्तव्यतां बोधयति । ब्रह्मनिष्ठासा कर्त्तव्येति
व्यासोक्तात्वादपि कर्त्तव्या । कर्त्तव्यपदाध्याहारे स्वातन्त्र्यं न
भवति । अन्यथा अथ योगानुशासनमिति वत् स्वतन्त्रता
स्यात् । तथाच शानानुपयोगः । तथाहि । तत्त्वोपनिषदं
‘पुरुषं पृच्छामीति केवसोपनिषदेयं’ ब्रह्म न शास्त्रान्तरवेद्यं
तद्यदि मीमांसा स्वतन्त्रा स्यात् तत्त्वनिर्णयं ज्ञानं न ब्रह्मज्ञानं
भवेत् । अथवा अध्याहारकरणापेक्षयाऽयमर्थः एवाधिकारे
व्याख्येयः । वेदाध्ययनानन्तर्यं* तु सिद्धमेव न ब्रह्मनधीतत्वा
विचारमर्थेति । तत्रैतत् स्यात् स्वतन्त्रमिति । तत्र प्रति-
विधास्यामः । वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूलविचार इति । किमत्र
युक्तम् व्याख्यानमिति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । यथा
कर्मणि दर्शपूर्वमासी तु पूर्वं व्याख्यास्यामः । अद्यातो दर्श-
पूर्णमासी व्याख्यास्याम इति । अथवैतर्हीमानि सिद्ध्यन्ति
प्रयोजनानि । आधिकाकाङ्क्षा न भवेत् अध्याहारस्य । सुह-
पाद्यं सिध्येत् । उच्छेदस्य न भवेदिति । कथम् । अथ गच्छो-

* वेदाध्ययनानन्तर्यं तु न ।

† न ब्रह्मनधीतवेद एव न ।

ऽर्थचतुष्टये वर्तते । मङ्गले अधिकारे आनन्तर्ये अर्थान्तरीप-
 क्रमे च । तत्र श्रुतिमात्रेणैव मङ्गलसिद्धेरर्थान्तरस्य च पूर्वाक्त-
 स्याभावात् नात्र तत्कल्पनम् । अथावशिष्यत आनन्तर्ये चाधि-
 कारे वेति । आनन्तर्ये तु अध्ययनस्य स्वतःसिद्धत्वादधिका-
 काङ्क्षा भवति तथा सति तदभावाच्च विचारः सिधेत् ।
 तथाहि । न तावदर्थविचारानन्तर्यं विपर्ययसम्भवात् । न
 च पाठतो नियमः तत्रापि तथा । न चाधारादवस्था ।
 तत्राप्यनियमसम्भवात् प्रत्यवायाश्रवणात् । सम्भवेऽपि न
 वक्तव्यत्वमध्ययनवत् । तथा च ततोऽप्याकाङ्क्षा भवेत् । नच
 वैराग्यशमदमादिः पूर्वसिद्धः तेषामेवाभावात् । नच यदैव
 सम्भवः तदैव तत्कर्तव्यमिति वाच्यम् । तदसम्भवापत्तेः ।
 तथाहि । ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वे ज्ञाते तत्ज्ञानस्यैव साधन-
 त्वेऽवगते तच्छेषत्वे च यागादीनामवगते तदर्थकर्मकरणे चित्त-
 शुद्धौ सत्यां वैराग्यादि । इदञ्च वेदान्तविचारव्यतिरेकेण न
 भवतीत्यन्योऽन्याश्रयः । निर्धारिते तु वेदान्ते विचारो व्यर्थ
 एव । न च साक्षात्कारस्तत् फलम् ।* तस्य शब्दशेषत्वेन तत्-
 कल्पनायां प्रमाणाभावात् । दशमस्त्वमसीत्यादौ प्रत्यक्षसा-
 मग्र्या बलवत्त्वाद्देहादेः प्रत्यक्षत्वात् स्वदेहमपि यश्चान् दयमोऽ-
 हन्निति मन्यते न तथा प्रसजते । अनननिदिध्यासनविधीना-
 मानर्थक्यप्रसङ्गात् । न चाधिकारिभेदः कल्पनीयः । शब्दज्ञाने
 तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् । अत्यन्तासत्यार्थे शब्दस्य ज्ञान-

जननात् प्रमाणसद्वारपत्तिय । मनसा तर्जननेऽपि तथा ।
तस्मात् प्रथमं शब्दमेव ज्ञानमिति मन्तव्यमनुभवसिद्धत्वात् ।
इदानीन्तनानामपि ज्ञमादिरहितानां निर्विचिकित्सितवेदार्थ-
ज्ञानोपलब्धेः । सवगासानुपपत्तिय ।

किञ्च । अध्याहारस्य कर्त्तव्यः स च कर्त्तव्यादिपदानां
यदि तत्कार्यं ध्येयमेव वाक्यं स्यात् । परार्थत्वेन शक्यम् ।
न हि तैर्विचारः कर्त्तुं शक्यते । स्वसृतिवैधर्म्यश्च । अम-
प्रतियास्य स्रवस्य भवेत् । किञ्च । अधिकारपक्षे पुरुषार्थः
सिध्यति नानन्तर्यपक्षे । उक्तन्यायात् । किञ्च । तादृश-
स्याधिकारिणः श्रयणमात्रेण कृतार्थस्य समाधिनिरतस्य प्रव-
चनासम्भवात् शास्त्रोच्छेदः । शास्त्रविरोधश्च । साधना-
नामपे स्वयमेव वक्तव्यत्वात् । अतोऽनेकदीपदुष्टत्वादधि-
कारार्थ एव श्रेयान् ।

न च ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा नाधिकर्त्तुं शक्येति वाच्यं ।
'जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वात् । अतएव जिज्ञासितुमिच्छे-
दिति पुराविदां वचनानि । जिज्ञासापदेन चैतत् प्रापयति ।
ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधनत्वादिष्टम् । तदिच्छापूर्णाया विचार-
प्रारम्भत इति । यस्मात् कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधन-
मिति अतस्तत्ज्ञानाय विचारोऽधिक्रियत इति अतः शब्दार्थः ।
अधिकारी तु त्रैवर्णिक एव । न हि वेदविचारस्य वेदाधि-
कार्यतिरिक्तः शक्यते कल्पयितुम् । न हि सन्दर्भतर्वेदो नाया-
तीति त्रैवर्णिके . मतिमत्त्वमधिकारिविशेषणं . कल्पयति ।
'अश्वप्रज्ञादीनामिव कर्मणि गृहाद्यासक्तस्य मननाद्यसम्भवात्

साक्षात्कारो न भविष्यति । न च धर्मन्यायेन गन्ता-
र्थत्वमस्य । अप्रतिज्ञानादनुपलभ्येय । नच जगत्कारणं
परमात्मा वा प्रकृतिर्वा परमाण्वो वेति सन्देहे किञ्चि-
दधिकरणमस्ति ।

स्यादेतत् । अथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मविचारं प्रतिज्ञाय
बोद्धव्यवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वा प्रामाण्यपुरःसरं सर्व्वे सन्देहा
निवारिताः । तच्च ब्रह्मज्ञानस्यापि धर्मत्वम् । आत्मेत्येवोपा-
सीत आत्मानं श्लोकमुपासीत तत् ब्रह्मेत्युपासीत आत्मा
यारे द्रष्टव्य इत्यादि बोधनावाक्यार्थत्वात् । अयं हि परमो
धर्मो धर्मयोगिनात्मदर्शनमिति स्मृतश्च । सृष्ट्यादिवाक्यानां त्वर्थ-
वादत्वम् । आरोपापवादविषयधर्मप्रदिपादकत्वेन विधेयोपासना-
विषयस्तावकत्वात् । न च ज्ञानादीनामविधेयत्वम् । प्रमाण-
यत्तुपरतन्त्रत्वेनाकृतिसाध्यत्वादिति वाच्यम् । न हि सर्वात्मना
असाध्यं प्रकारभेदस्त्वप्रयोजकः सर्व्वस्यापि कारणेषु पुरुषव्या-
पृतिः । तदत्र हतिसम्पादने प्रमाणसम्पादने वा पुरुषकृति-
साध्यत्वम् । अन्यथासिद्धान्तेऽपि मननादिशास्त्रवैफल्यपत्तेः ।
साधनप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्च । येनापि सर्व्वक्रियाफलत्वं
निराकार्यं तेनापि गुरूपसत्त्वादिना यतितव्यमेव ज्ञानार्थम् ।
तस्माद्यच्चापि जिध्यश्रवणं तथापि विधिं परिकल्प्य तत्र-
त्यानां तच्छेषत्वं कल्पामिति नार्थोऽनया मीमांसया । अन्यथा
विरोधीऽपि । . .

स्यादेतत् । ब्रह्मविचार एवारम्भणीयो न धर्मविचारः ।
सर्व्ववेदव्यासकर्त्ता वेदव्यासेनाकृतत्वात्तुच्छफलत्वाच्च कथोक्त-

प्रकारेण निःसन्दिग्धं करणसम्भवाच्च । आचारपरम्परयापि
करणसम्भवाच्च । एतद्वर्ण्यं सन्देहे सूत्रमाशयाशिकानामेवातु-
हतिः क्रियते न मोमांसकस्य । तस्मात्साहचर्येदाद्येतुर्निःसन्देह-
करणसम्भवाच्च पूर्ववापि कृतम् ।

किञ्च । परमकृपालुर्वेदः संसारिणः संसारामोचयितुं
कर्माणि चित्तग्रन्थं बोधितवानिति कूपेऽन्वयात्तत्रादप्रामाण्य-
कल्पमिवावसीयते । निपरीतबोधिका तु पूर्वमोमांसा तस्मादपि
न कर्तव्येति ।

मैवम् । किं विचारमात्रं न कर्तव्यं पूर्वकारणविचारो
वा । नाद्यः तुल्यत्वात् समर्थितत्वाच्च । द्वितीये सामान्यन्यायेन
सन्देहे निवार्ये लक्षणवत्तदुपयोगः । अनिष्टतया निरूपणं न
मोमांसादीनाम् । किन्तु विचारकाणां स्वभावेभेदात् ।

किञ्च । आवश्यकत्वादपि । निवृत्तानामपि यागादिज्ञा-
नस्य आवश्यकत्वं चित्तग्रन्थार्थत्वात् । परमात्मसम्भेदेन प्रकार-
भेदः कायिकादिभेदात् । तत्राद्यस्य वाचिको द्वितीयस्तृती-
ययोः कायिकः चतुर्थस्य मानसिक इत्याद्यमिष्टम् । तस्मा-
देकेनैव चरितार्थत्वात् किं द्वितीयेनेति प्राप्तं लभ्यते । उपा-
सनाया धर्मत्वेऽपि न ब्रह्मणो धर्मत्वम् । ज्ञानरूपत्वात् । धर्मस्य
च क्तियारूपत्वात् । न चार्थवादानां धर्म इव ब्रह्मण्युपयोगः
कर्तुं शक्यः । उत्पत्तिप्रकारे फलभेदानामभावात् । प्रकृते तु
माहात्म्यज्ञानार्थं तदुपयोगः । तस्य च ज्ञानोपयोगी यथा तथा

वक्ष्यते । चतुर्थं उपासनादर्शनादिपदानां मनोव्यापारत्वमेव ।
विचारस्यापि यथा ज्ञानोपयोगित्वं तथा वक्ष्यते ।

किञ्च । औपनिषद्ज्ञानस्यापि कर्मोपयोगित्वं यदेव
विद्यया करोति यदौपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति ।
अतएव ब्रह्मविदामेव जनकादीनां कर्मणि सर्वदेवसाद्विध्यम्
अन्यथा आभासत्वमेव । न च ब्रह्मरूपात्मविज्ञाने देहाद्यध्या-
साभावेन कर्तृत्वाभावात् कर्मानधिकार इति वाच्यम् । निर-
ध्यस्तरेव देहादिभिः कर्मकरणसम्भवात् । अतएव जीवन्मुक्तानां
सर्वं व्यापाराः । तथा च स्मृतिः ।

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन् शृण्वन् स्मृशन् जिघ्रक्षन् गच्छन् स्वपन् शसन् ॥

प्रलपन् विस्तृजन् गृह्णन् भिषन्निमिषन्वपि ।

इन्द्रियाण्येन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति धारयन् ॥

ब्रह्मरूपाधाय कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्बसा ॥ इति ।

अतो ब्रह्मविदामेव कृतं कर्म शुभफलं भवति । अतो धर्मवि-
चारकाणामपि ब्रह्म जिज्ञास्यमेव । तस्मान्न गतार्थत्वानुपयोगी ।

ननु फलप्रेप्सुरधिकारी फलञ्च विचारस्य शब्दं ज्ञानं
तस्य मननादिद्वारा अनुभवः तस्य चानर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमा-
नन्दावाप्तिः । तथाच विरक्तः अनर्थजिह्वास्तुः परप्रेप्सुयाधि-
कारी कस्मान्न भवति ।

ग्रन्थब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि ।

यमस्तस्य फलं मन्ये ह्यधेनुमिव रक्षतः ॥

इति भगवद्वचनात् । केवलस्य निन्दाश्रवणादिति चेत् ।
 न । फलकामनाया अनुपयोगात् । अन्येनैव तत्समर्पणात् ।
 नित्यत्वादप्यर्थज्ञानस्य न फलप्रेषुरधिकारी निन्दार्थवादसु
 मननादिविधिष्वेव इति मन्तव्यम् । ननु ब्रह्मणी विचारे
 प्रतिज्ञाते विरोधनिराकरणादीनामप्रतिज्ञातार्थत्वं न चाव-
 ञ्छ्यत्वं, निर्व्विशिकित्तज्ञानानुदयप्रसङ्गादिति चेत् । न
ब्रह्मण इति न कर्मणि पठौ, किन्तु ज्ञेयपठौ तथाच ब्रह्म-
सम्बन्धि तत् ज्ञानोपयोगि सर्व्वमेव प्रतिज्ञातं वेदितव्यम् । न
च गौणतापत्तिरजिज्ञास्यत्वञ्च स्यादिति वाच्यम् । ब्रह्म-
मात्रे सन्देहाभावात् । सन्दिग्धस्यैव जिज्ञास्यता । गौणत्वं
तु शब्दत एव नत्वर्थतः । वेदप्रामाण्यं तु प्रतितन्त्रसिद्ध-
त्वात् न विचार्य्यते । तस्मात् ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति
 सिद्धम् ।

किञ्च तत्र किं लक्षणं किं प्रमाणकमिति जिज्ञासाया-
 माह सूचकारः ।

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥ शास्त्रयोर्नित्यादिति ॥ ३ ॥

ननु, कथमत्र सन्देहः यावता सत्यं ज्ञानमनन्तं दृष्टे-
 त्वाह शुक्तिरेव । विरुद्धं चेत् । स्वरूपलक्षणाकथने कार्य्य-
 लक्षणस्य वक्तुमशक्यत्वात् । विवादाध्यासितत्वाच्च न हि
 ब्रह्मणी जगत्कर्तृत्वं सर्व्वसम्मतम् । न चागमोदितमिति
 वेदमात्रस्य ब्रह्मप्रमाणकत्वं वक्तुं शक्यते ।

किञ्च । व्यर्थयैवं विचारः । लक्षणप्रमाणभ्यां हि वस्तु-
ज्ञानं भवति । तच्च स्वरूपलक्षणेनैव भवतीति किमनेन ।
तस्मादयुक्तमुत्पश्याम इति । उच्यते ।

सन्देहवारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनाम् ।

क्रियाशक्तिप्रानशक्ती सन्दिह्येते परस्विते ॥

* न हि श्रुतिं व्याख्यातुं प्रवृत्तः सूत्रकारः किन्तु सन्देहं
वारयितुम् । तत्र सत्यं ज्ञानमनन्तं नित्यशुद्धसुखस्वभावमिति
श्रुत्या कर्तृत्वादिप्रापञ्चिकधर्मराहित्यं प्रतीयते । यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभि-
संविशन्तीति कर्तृत्वञ्च । तत्र सन्देहः किं ब्रह्म कर्तुं आहोस्त्रिद-
कर्तृ । किं तावत् प्राप्तम् । अकर्तृ* । कथम् । ब्रह्मविदाप्नोति
परमिति प्रधानवाक्यम् । फलसम्बन्धात् । अत्रापि विवृतम् ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निश्चितं शुद्धायां परमे-
ष्ठ्योमन् । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ।
फलार्थं च† ब्रह्मज्ञानं फलञ्च फलवाक्योक्तधर्मज्ञानादेव
नान्यथा । कर्तृत्वञ्च परविवरणतयोक्तम् । परं किमित्युक्ते
यः सर्वान्तरानन्द इति । कथं सर्वान्तरमित्याकाङ्क्षायां
परिचयार्थं भूतभौतिकसृष्टिमुक्ता गौणानन्तर्यं परिहृतम् ।
गौणीपासनाफलञ्च प्रधानशेषतयोक्तं तवान्यगतकर्तृत्वारो-

* क पुस्तके अकर्तृ इति नास्ति ।

† फलार्थे च क० ।

‡ किमित्युक्तं क० ।

पानुवादोऽपि सम्भवति । ततश्च सृष्टुं वै वारुणिरित्युपाख्या-
नेऽपि परिचायकत्वात् गौणकर्तृत्वमेवानूद्यते फलायवशा-
दिति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्य

उत्पत्तिस्थितिनाशानां जगतः कर्तुं वै उद्यतम् ।

वेदेन बोधितं तच्च नान्यथा भवितुं क्षमम् ॥

नहि श्रुतिविरोधोऽस्ति कल्पोऽपि न विरुध्यते ।

सर्वभावसमर्थत्वादचिन्त्यैश्वर्यवद्भवत् ॥

वेदेनैव तावत् कर्तृत्वं बोध्यते । वेदेन परमातोऽघरमात्र-
मप्यन्यथा न वदति अन्यथा सर्वत्रैव तदयिष्ठासंप्रसङ्गात् ।

न च कर्तृत्वे विरोधोऽस्ति सत्यत्वादिधर्मवत्कर्तृत्वस्याप्युपपत्तेः ।

सर्वथा निर्धर्मकत्वे सामानाधिकरण्यविरोधः सत्यज्ञानादि-

पदानां धर्मभेदेनैव तदुपपत्तेः । न च कर्तृत्वं संसारिधर्मो

देहाद्यध्यासकृतत्वादिति वाच्यम् । भाष्यसिद्धे कर्तृत्वे तथैव न

त्वलौकिककर्तृत्वे । अतएवास्त्येत्याह । अस्त्येति पुरोवर्त्ती प्रपञ्च-

इदमा निर्दिश्यते । अनेकभूतभीतिकदेवतिर्यङ्मनुष्यानेक-

लोकाद्भुतरचनायुक्तप्रज्ञाण्डकोटिरूपस्य मनसाप्याकलयितु-

मगत्वरचनस्थानावासेनोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणं न लौकिकम् ।

प्रतीतश्च निषेधवाप्रतीतं न श्रुतिप्रतीतम् । सत्यत्वादयश्च

लौकिकामृतः सर्वनिषेधे तदज्ञानमेव भवेत् । न च सत्यत्वा-

दिकं लोके नास्त्येव व्यवहारमावत्यात् । कारणगतसत्यत्वं

प्रपञ्चे भाष्यत इति वाच्यम् । तर्हि कर्तृत्वं तद्या कुतो नाङ्गी-

क्रियते । सत्यस्य स्वीकृता भवति । कर्त्ता कारयिता हरि-

रिति । न चारोपन्यायेन वक्तुं शक्यम् । तथा सत्यन्यस्य स्यात् ।
तत्र न प्रकृतेः अग्रे स्वयमेव निषिध्यमानत्वात् । न जीवाना-
मस्मात्तन्वराच्च चान्येषामुभयनिषेधादेव । तस्मात् ब्रह्मगतमेव
कर्तृत्वम् । एवमभोक्तृत्वमपि । नवा काचित् श्रुतिः कर्तृत्वं
निषेधति । विरोधमानात् कल्या तु लौकिकपरा । फल-
वाङ्मोऽप्यनुगतानां गुणोपसंहारः कर्तव्यः । तथाचायं सूत्रार्थः
जन्मादिर्येषामित्ययवसमासादतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।
अथवा जन्मप्रभृति सर्वे भावविकाराः आदिशब्देन गृह्यन्ते ।
तथाच जन्म च आदिशब्देनैकवद्भावः । आदिशब्दश्च धर्मवाची
स च स्वसम्बन्धिनं लक्षयति । तस्योभयसापेक्षत्वादुत्पत्ते-
र्विद्यमानत्वादन्त्यानेव भावविकारानुपलक्षयतीत्यादिशब्देनान्ये
भावविकाराः । अथवा जन्मनो नादित्वम् । तदाधारस्य पूर्व-
मविद्यमानत्वात् । अन्यत्वादिमन्तः तदाधारस्य पूर्वं विद्य-
मानत्वात् । अत आदिशब्दः स्वाधारसद्वर्मिवाची तद्वर्माणा-
मुपलक्षकः । अथवा गमनप्रेषणयोर्भेदात् जन्म आदिर्येषामिति
जात्यपेक्षया एकवचनम् । जन्म तु श्रुतत्वात् सिद्धम् ।

अथवा किमनया कुसुष्या जन्मप्राप्त्यस्य आकाशस्य यत
इति । तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्येव
विम्वार्यते । फलसम्बन्धित्वात् तेनैकवचसिद्धः शास्त्रार्थः प्रका-
रान्तरेऽपि यतो वा इमानोत्वच विस्तुलिङ्गवत्सर्व्वोत्पत्तिः ।
अत्र तु क्रमेणेति विशेषः । एतेन सर्व्वेष्वेव प्रकाराः सूचिता
वेदितव्याः । ब्रह्मविचारे ब्रह्मण्योपधिकृतत्वात् तद्वद्वि-
त्यायाति नत्वध्याहारः । शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिः शास्त्रोक्तः

कारणत्वादित्यर्थः । शास्त्रीति शास्त्रं वेदः । सामान्यग्रहणं पूर्वकाण्डे पूर्वसृष्टिवाक्यानां संयद्दार्ढ्यम् । यथास्यैव कारणत्वमन्यस्य तथोपरिष्ठादित्यामः । मतान्तरवज्जन्मादीनां विकारित्वं किन्त्वाविर्भावतिरोभावावेव तथोत्तरतः ब्रह्मत्वे तदनन्यत्वाधिकरणे । नामसौलाया अपि न पृथङ्निरूपणं प्रपञ्चमध्यपातात् । केचित् पृथग्रूपनामप्रपञ्चकर्तृत्वं योगविभागेन प्रतिज्ञाय समन्वयादिस्मृतेष्वेव हेतून् वर्णयन्ति । अन्वयसिद्ध्यर्थं च अतति व्याप्नोतीति चत् । शास्त्रे योनित्वं प्राप्तं तदिति । नैतत् सूत्रकारसम्मतमिति प्रतिभाति । तस्मात् सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वञ्च सिद्धं जगत्कर्तृत्वेन ।

ननु न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानन्तपोयज्ञादिप्रयुक्त*प्रजापतिप्रभृतीनामेव जगत्कारणत्वस्य पूर्वकाण्डे तत्तदुपास्यानिष्वयगम्यमानत्वात् । नचावान्तरकारणत्वम् । परस्याश्रवणात् । उत्तरकाण्डे तु इयमतिपादनादिरोधः । सन्देहश्च । मीमांसायाः सन्देहनियारकत्वेऽप्येकांशस्याप्रामाण्यं स्यात् । उभयसमर्थने शास्त्रवैफल्यं वा । वेदप्रामाण्यादेव तत्किञ्चैव । बाधितार्थवचनं वेदे नास्तीत्यवोचाम ।

किञ्च । वेदान्ताः किं वेदशेषा वेदा या । ननुः अनुपयोगात् । अनारम्भाधीतत्वेन तदुपयोगित्वे पूर्वकाण्डविचारेणैव गतार्थत्वं विद्याप्रवेशश्च । न द्वितीयः यज्ञाप्रतिपादनात् । मन्त्रब्राह्मणत्वाभावाच्च । तस्माद्वेदोपरा वेदान्ता इति तेषां किं

स्यादिति चेत् । मैवम् । अस्ति तावदेदत्वमध्ययनादिभ्यः स्मर-
णाच्च । प्रमाणञ्च सर्वोऽपि वेदः स्वार्थे । सच न यत्रसेत् ब्रह्म
भवतु । न चैतावता अवेदत्वमतिप्रसङ्गात् । शक्यते ह्यग्निहोत्रा-
दीनामन्यतरदनन्तर्भाव्यतया वक्तुम् । तस्मात् ब्रह्मापि प्रतिपा-
दयन्तो वेदान्ता वेदत्वं न ध्वमिचरन्तीति । मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं
शीत्यश्यामः । अग्रेव मन्त्रः ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणनच्छेदाः
सृष्ट्यादिप्रतिपादकाः यद्यपि न विधीयते तथापि तादृशमेव
ज्ञानं फलायेति युक्तमुत्पश्यामः । पूर्ववैलक्षण्यस्तु भूषणाय ।
काण्डद्वयस्यान्योन्योपकारित्वाच्च साधारणग्रहणम् । यदेव
विद्यया करोतीत्यादिना पूर्वशेषत्वं सर्वस्य । तमेवं वेदानुवच-
नेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीत्यादिना सर्वस्योत्तरशेषत्वम् । कर्म-
ब्रह्मणोः क्रियाज्ञानयोर्धर्मिपरत्वेनैक्यात् कर्तृवाक्येषु सर्वत्र न
विरोधः । तस्माच्छास्त्रयोनित्वं सिद्धम् ।

केचिदत्र जन्मादिसूत्रं लक्षणत्वादनुमानमिति वर्णयन्ति ।
अन्ये पुनः श्रुत्यनुवादकमाहुः । सर्वज्ञत्वाय श्रुत्यनुमार्थगु-
मानञ्च ब्रह्मणि प्रमाणमिति । तत्तु तत्स्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छा-
मीति केवलोपनिषदेत्यत्वात् उपेक्षम् । अनभिगतार्थगन्तृत्वात्
प्रमाणस्य । मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाद्वत्त्वम् । सन्देह-
वाक्यत्वात् शास्त्रस्यापि तद्वत्त्वमिति । तत्रैतत् स्वाज्ञञ्च किं
समवायि निमित्तं कर्तुं वा । किमती यद्येवम् । एवमेतत्
स्यात् । यद्येकमेव स्यात् तदा क्रियाज्ञानशक्त्योर्भिरतिशयत्वं
भज्येत । सृष्टादिसाधारण्यं च स्यात् मतान्तरवत् । काग्र-
मेवं सन्देहः यावता यतो वा इमानीत्यादिभ्यो निःसन्देहयव-

णात् । एवं हि सः पञ्चमी श्रूयते यत इति । पञ्चम्यास्तिसि-
रिति । आत्मन इत्यपि पञ्चमो निमित्तत्वे न सन्देहः पञ्चम्या
निमित्तत्वकथनात् । उपादानत्वे कर्तृत्वे च * सन्देहः तदा-
चकाश्रवणात् कल्पनायां प्रमाणाभावात् । समवायित्वे पुनः
सुतरां सन्देहः । एवं प्राप्त आह ।

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

। तु शब्दः पूर्वपक्षव्याहत्यर्थः । निमित्तत्वस्य श्रुतिसिद्ध-
त्वात् मतान्तरनिराकरणत्वेनापि वक्ष्यते । तत् ब्रह्मैव सम-
वायि कारणम् । कुतः । समन्वयात् सम्यगनुष्ठत्वात् । अस्ति
भाति प्रियत्वेन सच्चिदानन्दरूपेशान्वयात् । नामरूपयोः
कार्यरूपत्वात् प्रकृतेरपि स्मरते तदंगत्वात् । अज्ञानात्
परिच्छेदाप्रियत्वे । अनेन बाधदर्शनात् । नानात्वं त्वैच्छिक-
मेव । जड़जीवान्तर्यामिन्वैकैकाग्रभावात् । कथमेवमिति
चेत् । न । सद्रूपे घटरूपक्रियास्त्रिव तारतम्येनाविर्भाववत्-
जडेषुपि भानत्वादिप्रतीतेस्तारतम्येनाविर्भावोऽङ्गीकर्तव्यः ।
भगवदिच्छाया नियामकत्वात् । नच साधारणेन सर्व-
जगत्प्रति परमाणादीनामन्वयः सम्भवति । एकस्मिन्ननु-
स्यूते सम्भवत्यनेककल्पनाया अन्यायात्वात् । लोके कर्तृ-
विशेषवत् उपादानविशेषग्रहणेऽपि न ब्रह्मणि व्यभिचारः ।
अस्तीकप्रतीतेऽस्तित्वादिप्रतीतावपि सम्यगन्वयाभावात् न

कार्यत्वव्यभिचारौ । तस्मात् ब्रह्मण एव समवायित्वम् । एतत् सर्व्वं
श्रुतिरेवाह । स आत्मानं स्वयमकुरुतेति । निमित्तत्वं तु स्पष्ट-
मेव सर्व्ववादिसम्मतम् । केचिदत्र शास्त्रयोनित्वपूर्व्वपक्षनिरा-
करणाय तत्तु समन्वयादिति योजयन्ति । तत् पूर्व्वपक्षसिद्धान्त-
योर्धयोरप्यसङ्गतत्वादुपेक्षम् । तथाहि । जैमिनिर्धर्मजिज्ञासा-
नेव प्रतिज्ञाय तत्प्रतिपादकस्य पूर्व्वकाण्डस्य समन्वयमाह ।
अवान्तरवाक्यानां प्रकारशेषत्वात् । नच सर्व्वस्मिन् वेदे धर्म-
एव जिज्ञास्यः तद्गुरुणैव व्यासेन ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञात-
त्वात् । सन्देहमात्रवारकत्वाज्जिज्ञासयोः न त्वलौकिकार्थमा-
धकत्वं तथा सति वेदानामन्याधीनत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् ।
वेदजिज्ञासेत्येवोक्तं स्यात् ।

किञ्च ।

साधनञ्च फलञ्चैव सर्व्वस्याह श्रुतिः स्फुटम् ।

न प्रवर्त्तयितुं शक्या तथा चेन्नरको न हि ।

प्रवर्त्तकसु सर्व्वत्र सर्वात्मा हरिरेव हि ।

यत्र एव हि पूर्व्वं न बोध्यते स्वर्गसिद्धये ।

सिद्धएव हि सर्व्वत्र वेदार्थो वेदवादिनाम् ।

मन्त्राणां कर्मणाञ्चैव दर्शनश्रवणाच्छ्रुतौ ।

कृतिश्च सिद्धतुल्यत्वं वेदः स्वार्थं च सम्मतः ।

प्रजापतिरकामयुत प्रजावेयेति स एतदग्निहोत्रं मिथुन-
मपश्यत् । प्रजापतिर्यज्ञानसृजतान्निहोत्रश्चाग्निष्टोमं च
पौर्णमासीं चोक्थञ्चामावास्याञ्चातिरात्रञ्च तावदग्निमीत
यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोम इत्यादि । न ह्युपाख्यानानां

मिथ्यायत्वं बुद्धजन्मनः पुरोक्तं युक्तं वा तथा सति वेदानामप्रा-
माण्यमेव स्यात् । मिथ्योपाख्यानप्रतिपादकलोकावत् । तस्मात्
पूर्वमीमांशानभिज्ञाः क्रियापरत्वं सर्वस्यापि वेदस्य वदन्तो मूर्खा
एव । उत्तरवादिनोऽपि पूर्वज्ञानमङ्गीकृत्य पूर्वानुपयोगित्वं
ब्रह्मज्ञानस्य वदन्तो वेदानभिज्ञाः । यदेव विद्यया करोति
अद्वयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति उपनिषद्ज्ञानस्य
श्रुतिमिदं कारणता । न च बाधितत्वात् व्यन्यत इति वाच्यम् ।
ब्रह्मात्मज्ञानवतएव वसिष्ठादेर्यज्ञाधिकारात् । न चैवं किमनेनेति
वाच्यम् । इत्यभूतत्वात् यज्ञस्य । किञ्च कर्मफलवत् ब्रह्मफल-
स्यापि लौकिकत्वात् । य एवं वेद् प्रतितिष्ठति अन्नवानन्नादी
भवति महान् भवति प्रजया पशूभिर्ब्रह्मवर्षसेन महान् कीर्त्येति ।
अत्यन्ताविधावती यज्ञानधिकारात्तन्निषेधार्थं ज्ञानमुपयुज्यते ।
न च देहाध्यासस्य कारणत्वम् । ब्रह्माप्यं ब्रह्महविरित्यादि
स्रुतेः । तस्मादन्योऽन्योपयोगित्वे न कोऽपि दोषः । क्रियाज्ञानयोः
स्वातन्त्र्येण मरुपार्थसिद्ध्यर्थं भिन्नतया शास्त्रप्रवृत्तिः ।

किञ्च । वेदान्तवाक्यानामस्मिन् शास्त्रे समन्वय एव प्रति-
पाद्यते । सन्देहनिराकरणद्वारा । तत्कथं सिद्धवदेतुत्वेन
निर्देशः । अप्रिमवैयर्थ्यं च स्यात् । न च प्रतिज्ञागर्भितहेतुत्वम् ।
अनुपर्यागात् । गौणमुख्यभावे परं विवादः । न च येन रूपेण
समन्वयो मतान्तरस्यैर्विचारितः तथापि सूत्रेषु निर्णयोऽस्ति ।
शास्त्रारम्भसु प्रथमसूत्रेणैव समर्थितः । तस्मात् समवायि-
कारणत्वमेवानेन सूत्रेण सिद्धम् । ननु कारणत्वमेवासु ब्रह्मणः
किं समवायिकारणत्वेन विलतत्वञ्च स्यात् । अनर्थरूपत्वेन

कार्यस्यायुक्तता च । तस्मादनारम्भाण्यमेवैतत्सूत्रमिति चेत् ।
 मैवम् । सर्वोपनिषत्समाधानार्थं प्रवृत्तः सूत्रकारः । तद्यदि ब्रह्मणः
 समवायित्वं न ब्रूयात् भूयानुपनिषद्भागो व्यर्थः स्यात् । इदं
 सर्वं यदयमात्मा । आत्मैवेदं सर्वं स सर्वं भवति । ब्रह्म तं
 परादादित्यादि स आत्मानं स्वयमकुरुत । एकमेवाद्वितीयम् ।
 वाचारम्भणं विकार इत्यरिदि । एवमादौ नि वाक्यानि स्वार्थे
 बाधितानि भवेयुः । नन्वेवं निःसन्दिग्धत्वात् कथं सूत्रप्रवृत्तिः
 उच्यते । असूत्रादिवाक्यान्वयि सन्ति सर्वत्र प्रपञ्चतत्त्वमैलक्ष्ण्य-
 प्रतिपादकानि । ततोऽन्योन्यविरोधे नैकस्य मुख्यार्थबाधो वक्तव्यः ।
 तत्र स्वरूपापेक्षया कार्यस्य गौणत्वात् प्रपञ्चरूपप्रतिपादका-
 नामेव कश्चित् कल्पयेत् । तस्माभूदिति जगदादिसूत्रवत् समन्वय-
 सूत्रमपि सूत्रितवान् । तथाच असूत्रादिगुणयुक्त एव अविक्रिय-
 माण एव आत्मानं करोतीति वेदान्तार्थः सङ्गतो भवति । विरुद्ध-
 सर्वधर्मायत्नन्तु ब्रह्मणो भूषणाच्च ।

किञ्च । अन्यपदार्थसृष्टौ वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । कर्मा-
 धीनत्वेत्वनौशिता । ततः कर्तृत्वमपि भज्येत । ततः सर्व-
 माहात्म्यनशय एव स्यात् । नन्वेवमेवास्तु अपवादार्थत्वात्
 रज्जुसर्पवदयुक्तार्थकथनेऽपि न दोषः । सर्वं समाप्नोषि
 ततोऽसि सर्वं इति स्मृत्येति चेत् । मैवम् । तथा सति
 पापण्डित्वं स्यात् । एतादृशशस्त्रार्थाङ्गीकर्तुरासुरेषु भगवता
 गणितत्वात् ।

असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदादुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥

इति शास्त्रानर्थक्यञ्च । सर्वं समाप्नोषीत्यथसङ्गतं स्यात् ।
 यत्परिच्छेदात् । नहि वेदो निःप्रपञ्चरूपकथनमुक्त्वा स्वीकृतं
 जगत्कर्तृत्वं निषेधति । तस्मादध्यारोपापवादपरत्वेन व्याख्या-
 तमभिर्वेदान्तास्तिलापः कृता इति मन्यामहे । सर्ववाक्यार्थ-
 बाधात् । यथा निर्दोषपूर्णगुणविग्रहता भवति तथीपरिष्ठा-
 इत्यामः । ननु पुरुषार्थाऽर्थानि शास्त्राणि । इदञ्च शास्त्रं मोक्ष-
 रूपपुरुषार्थसाधकम् । मोक्षयाविद्यानिवृत्तिरूप इति युक्तम् ।
 अविद्या चाज्ञानं ज्ञानेनैव नश्यति । ततो ज्ञानीपयोगित्वेन
 व्याख्यातव्ये वेदान्तेऽध्यारोपापवादव्यतिरेकेण व्याख्यानम-
 युक्तम् । अतो यथाकथञ्चिद्व्याख्यानेऽपि पुरुषार्थसिद्धेर्न
 कोऽपि दोष इति चेत् । न । पुरुषार्थस्य शास्त्रार्थस्य वा
 स्वरूपं शास्त्रैकसमधिगम्यं न स्वबुद्धिपरिकल्पितम् । अतः
 स्वबुद्ध्या शास्त्रार्थं परिकल्प्य तत्र वेदं योजयन्तो महासाह-
 सिकाः सद्भिरुपेक्षाः । पुरुषार्थः पुनर्यथा वेदान्तेष्ववगतः । ब्रह्म
 वेद ब्रह्मैव भवति । ब्रह्मविदाप्नोति परम् । न स पुनरावर्तते ।
 ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् । अनाहन्तिः शब्दा-
 दनाहन्तिः शब्दादित्येवमादिभिः श्रुतिस्मृतिन्यायैः ब्रह्मप्राप्तेरेव
पुरुषार्थत्वं ब्रह्म च पुनर्न जीवस्यारम्भाच्च अज्ञानवद्वा ।

एकस्यैव समांशस्य जीवस्यैव महामते ।

बन्धोऽस्याविद्यायानादिर्विद्यया च तथेतरः ॥

इति भगवता जीवस्यैवाविद्यायत्त्वप्रतिपादनात् । तस्मात्
 न्यायोपहंसितसर्ववेदान्तप्रतिपादितसर्वधर्मावत् ब्रह्म । तस्य यव-
 णमनननिदिध्यासनैरन्तरङ्गैः शमदमादिभिश्च बहिरङ्गैरतिशुद्धैः

चित्ते स्वयमेवाविर्भूतस्य स्वरूपकामस्य सायुज्यं परमपुरुषार्थः ।
 तस्मात् सर्वे वेदान्ताः स्वार्थेव शुक्तार्था इति न्यायैर्वक्तव्यत्वात्
 ब्रह्मणः समवायित्वाय समन्वयसूत्रं वक्तव्यम् । एवं ब्रह्मजिज्ञासां
 प्रतिज्ञाय किञ्चक्षणं ब्रह्मेत्याकाङ्क्षयां जन्मादिसूत्रद्वयेन वेद-
 प्रमाणकशङ्कान्तर्गुसमवायि चेत्युक्तम्* । एवं विदुषा जिज्ञासा-
 लक्षणविचारकर्तव्यता सिद्धा । तत्र ब्रह्मणि चतुर्धा विचारः
 स्वरूपसाधनफलप्रतिपादकानि वेदान्तवाक्यानि त्रिविधानि
 मतान्तरनिराकरणञ्च । तत्र स्वरूपे विचारिते मतान्तरनिरास-
 व्यतिरेकेण साधनफलयोरनुपयोगात् । अतः प्रथमं स्वरूप-
 निर्णयः । तदनु मतान्तरनिरासः । तदनु साधनानि फलं चेति ।
 तत्र प्रथमेऽध्याये स्वरूपवाक्यानि विचार्यन्ते । तानि द्विवि-
 धानि । सन्दिग्धानि निःसन्दिग्धानि च । तत्र निःसन्दिग्धानां
 निर्णयो न यत्तव्यः । सन्दिग्धानि पुनश्चतुर्विधानि । कार्य-
 प्रतिपादकानि । अन्तर्ध्यामिप्रतिपादकानि । उपास्यरूपप्रति-
 पादकानि । प्रकीर्षकानि चेति । तत्र प्रथमपादे कार्यवा-
 प्यानां निर्णय उच्यते । सच्चिदानन्दरूपेणाकाशवायुतेजोवाचका-
 वाक्यानि षड्विधान्यपि निर्णीयन्ते । अन्यत्रान्यवाचकान्यपि
 वेदान्तेषु भगवद्वाचकानीति । तत्र लक्षणविचारएव सद्-
 रूपाणां वाचकता निर्णीता । चिद्रूपस्य ज्ञानप्रधानस्य निर्ण-
 यायसीत्त्वधिकरणमारभ्यते सप्तभिः सूत्रैः । सप्तद्वारत्वात्
 ज्ञानस्य ।

तत्रैवं सन्देहः ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन सर्वप्रमाणाविषयत्वा-
द्यतो वाचो निवर्तन्तइति श्रुतेश्च विचारः कर्तुं न शक्यते ।
स्वप्रकाशत्वविरोधात् श्रुतिविरोधाच्च । आहोस्त्रिद्विरोधपरिहारेण
शक्यत इति । किं तावत् प्राप्तं । न शक्यत इति । कुतः ।

ज्ञापनार्थं प्रमाणानि सन्निकर्षादिमार्गतः ।

सर्वथाऽविषयेऽवाच्येऽव्यवहार्ये कुतः प्रमा ॥

ऐहिकामुष्मिकव्यवहारयोग्ये पुरुषप्रवृत्तिः । प्रवृत्त्यर्थं हि
प्रमाणानि । ब्रह्म पुनः सर्वव्यवहारातीतमिति * । नन्वेत-
दपि वेदादेवावगम्यतइति चेत् । तर्हि बाधितार्थप्रतिपादकत्वाच्च
वेदान्ता विचारयितव्या इति प्राप्त उच्यते ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् । ५ ।

न विद्यते शब्दो यत्नेत्यशब्दं सर्ववेदान्ताप्रतिपाद्यं † ब्रह्म
न भवति । कुतः । ईक्षते । स देव सौम्येदमथ आसीदेकमेवा-
द्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत बहुस्याम्रजायेयेति । तत्तेजोऽ-
सृजत । तथान्यथ । आत्मा वा इदमेक अथ आसीत् । नान्यत्
किञ्चन मिथत् स ऐक्षत लोकानुसृजा इति । स इमान् लोकान-
नुसृजतेति । स ईक्षाशब्दे स प्राणमसृजतेति एवमादिषु सृष्टि-
वाक्येषु ब्रह्मण ईक्षा प्रतीयते ।

किमतो यद्येवम् । एवमेतत् स्यात् । सर्वव्यवहारप्रमा-

* न पुरुषे सर्वे इति नास्ति ।

† सर्ववेदान्ताप्रतिपाद्यं इति क० ।

णातीतोऽपि ईचाञ्चके लोकसृष्टिद्वारा व्यवहार्यो भवि-
ष्यामीति अतो यथा यथा कृतवान् तथा तथा स्वयमेवोक्तवान् ।
पूर्व्वरूपं फलरूपञ्च सृष्ट्वांशपुरुषार्थत्वाय । ततश्च प्रमाणबले-
नाविषयः । स्वेच्छया विषययत्युक्तम् । ननु सर्व्वप्रमाणविष-
यत्वे दूषिते केवलवेदविषयत्वं कथं सिद्धान्तोक्तियते । उच्यते ।
चक्षुरादीनां प्रामाण्यमन्यमुखनिरोचकत्वेन न स्वतः भ्रमानु-
त्पत्तिप्रसङ्गात् । सत्त्वसहितानामेव चक्षुरादीनां प्रामाण्यात् ।
अतो निरपेक्षा एव भगवन्निःस्वासरूपवेदा एव प्रमाणम् ।
सङ्केतग्रहस्तु वैदिकएव वेदविद्धिः कृतः । आकृतिमाचार्यं लोका-
पेक्षा । अनधिगतार्थगन्तुं च प्रमाणम् । लोकानधिगत इत्यर्थः ।
यज्ञब्रह्मणोरलौकिकत्वं सिद्धमेव । लौकिको व्यवहारः सन्निपा-
तरूपत्वात् पुरुषार्थासाधक एव । तर्हि शब्दमात्रस्य कथं ग्रह-
णम् । वेदव्याख्यातृवाग्विषयत्वादिति ब्रूमः । एतेन मनसैवानुद्-
ष्टव्यमित्यपि समर्थितम् । तस्मात् सृष्ट्यादिप्रतिपादका अपि
वेदान्ताः साक्षात् ब्रह्मप्रतिपादका इति सिद्धम् ।

स्यादेतत् । कर्तृत्वमकर्तृत्वं च वेदे प्रतीयते ब्रह्मणः यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते स आत्मान ए स्वयमकुरुत निष्कलं
निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम् असङ्गो ह्ययम्युरूपः इत्येव-
मादिवाक्येषु । तत्र द्वेधा निर्णयः सम्भवति । सर्व्वभवनसमर्थत्वात्
विरुद्धसर्व्वधर्माश्रयत्वेन । अन्यतरबाधाद्वा । अलौकिकापेक्षया
लौकिकस्य जघन्यत्वात् कर्तृत्वादेर्लोकसिद्धत्वात् कर्तृत्वबाध एव
युक्तः । ईक्षत्यादिकस्तु प्रकृतिगुणसम्बन्धादपि ब्रह्मणो युज्यते ।
तस्मादलौकिकसर्व्वभवनसमर्थत्वादिकल्पनापेक्षया लौकिक

एवान्यतरबाधो युक्तः । ततश्च सत्यस्वरूपादन्यदेवैतदिति
स्वयमेवाशङ्क्य परिहरति सूत्रकारः ।

गौणत्वेनात्मशब्दात् । ६ ।

इक्षत्यादियुक्तः परमात्मा गोणः प्रकृतिगुणसत्त्वसम्बन्धजाद
इति चेत् । न । तथा वक्तुं न शक्यते । कुतः । आत्मशब्दात् ।
आत्मा वा इदमेक एवात्र आत्मीयित्वपक्षस्य स ऐक्षतेत्युक्तम् ।
आत्मशब्दः पुनः सर्वेषु वेदान्तेषु निगुणपरब्रह्मवाचकत्वेनैव
सिद्धः । तस्यैव जगत्कर्तृत्वं श्रुतिराह । ननु चोक्तमन्यतर-
बाधो युक्त इति । न युक्तः स्वातन्त्र्याभावेन सगुणस्य कर्तृत्वा-
योगात् । वेदाय प्रमाणभूताः । ततः सर्वभवनसामर्थ्यमेव
श्रुतिबलसम्बन्धीकर्तृत्वम् ।

किञ्च । अस्ति भाति प्रियत्वादिधर्मवत् ब्रह्मगतकर्तृत्वं
लोके प्रतीयते । कार्यत्वात् । तस्मादात्मशब्दप्रयोगात् गुणा-
तीतमेव कर्तृत्वं । नन्वात्मशब्दोऽपि लोकावहीणोऽसु । लोके हि
केनचित् पृष्टो विष्णुमित्र आह । यन्नदत्तो भूमात्मेति अत्र
गौणत्वमुपचार इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । ७ ।

एवं हि श्रूयते । असद्वा इदमय आसीत् । ततो वै सद-
जायत । तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्युपक्रम्य यदा ह्येवैष एत-
स्मिन्महत्स्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ

सोऽभयं गतो भवतीति । प्रापश्चिकधर्मरहिते ब्रह्मणि एतस्मिन्
पूर्वोक्तजगत्कर्त्तरि परिनिष्ठितो मुक्तो भवतीत्यर्थः । तत्र यदि
जगत्कर्त्ता गौणः स्यात् तन्निष्ठस्य संसारएव स्यात् । न
मोक्षः । किञ्च ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

इतोऽपि निर्गुणएव जगत्कर्त्ता । वेदान्तेषु सर्वत्र साध-
नोपदेशे पुत्रादिवत् जगत्कर्त्ता हेयत्वेन नोपदिश्यते । यदि
सगुणः स्यात् प्राक्तनगुणपरिहारार्थं मुमुक्षुभिर्जगत्कर्त्ता
नोपास्यः स्यात् । पुत्रादिवत् । अत ईक्षत्यादयो न सगुण-
धर्माः । सूत्रत्रयस्य ईक्षतिहेतुसाधकत्वात् चकारः । एवं
सूत्रचतुष्टयेन ईक्षतिहेतुना जगत्कर्त्तृत्वोपपत्त्या सृष्टिवाक्यानां
ब्रह्मपरत्वमुपपादितम् । अतः परं स्वतन्त्रहेतूनाह । स्वाप्य-
यात् गतिसामान्यात् श्रुतत्वाच्चेति सूत्रत्रयेण ।

ननु किमर्थं हेत्वन्तराणि । साधकत्वे एकेनापि तत्-
सिद्धेः । असाधकत्वे शतेनाप्यसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । रूप-
भेदार्थं हेत्वन्तराणि नानाविधावभोजनदत्तविवत् । तद्यथा
आत्मशब्दात् तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् हेयत्वावचनाच्चेति निर्गु-
णस्य स्वरूपपरतया कार्यपरतया च कार्यस्य पुनर्विधिनिषेध-
भेदात् द्विरूपतेति । एवमुत्तरत्रापि प्रपञ्चिष्यते । तत्र सृष्टि-
वाक्यानाम् ईक्षतिहेतुना भगवत्परत्वमुक्तम् । इदानीं प्रलय-
वाक्यानामाह ।

स्वप्ययात् ॥ ९ ॥

ब्रह्मणो न सर्वव्यवहारातीतत्वम् । कुतः । स्वाप्ययात् ।

स्वप्निवद्व्यायात् । तत्र चित्तकरत्वाज्जीवस्योच्यते । एवं हि
 न्यूयते । यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा
 सम्पद्यो भवति तस्मादेनं स्वपितोत्याचक्षते । स्वद्वपीतो
 भवतीति स्वपितोतीति न क्रियापदं किन्तु जीवस्य नाम । तदैव
 स्वपितोति नामत्वं यदा सता सम्पद्यते । सति स्वगन्धवाचे
 अपीति लयं प्राप्नोतीत्यर्थः । चहरहर्जीवी ब्रह्म सम्पद्य ततो
 वसाद्यधिष्ठानं प्राप्य पुनर्नव इव समायाति वासनाशेषात् ।
 स्वयमेव चामेहः । अर्थतः सच्छब्दसामानाधिकरण्यात् निर्गुण-
 त्वम् । ननु प्रलये वक्ष्ये कथं सुषुप्तिः । मोक्षातिरिक्त-
 दशायां तथा कर्मसम्बन्धाभावादिति ब्रूमः । सुप्तिवाक्याना-
 माह ।

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

गती सामान्यात् गतिर्भोचः समानस्य भावः सामान्यं
 भोचे सर्वस्यापि भगवतापि तुल्यत्वात् । एवं हि न्यूयते । स
 यथा सर्वांसामपाए समुद्र एकायनमित्युपक्रम्य वागीकाय-
 नमितिदृष्टान्तार्थं निरूप्य स यथा सैन्यवस्त्रिख्य उदके प्राप्त
 इत्यादिना लयदृष्टान्तं निरूप्य न प्रेत्य संश्राप्तीति प्रतिपाद्य
 तन्निरूपणार्थं यत्र हि हैतमिय भवति तदितर इतर-
 मित्यादिना सर्वस्य शुद्धब्रह्मत्वं प्रदर्शितम् । आदिमध्याव-
 सानेषु शुद्धब्रह्मण एवोपपादनात् सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मस-
 मन्वयः इति । किञ्च ।

अतत्वाच्च ॥ ११ ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय
पूर्णमेवावशिष्यत इति शुल्वैवासन्दिग्धं सर्वकार्यत्वं प्रति-
पादितम् । सर्वं वेदा यत्पदमामनन्तीति च । चकारोऽधिकरण-
सम्पूर्णत्वद्योतनाय । एवं चिद्रूपस्य कारणतानिरूपणेन वेदा-
न्तानां ब्रह्मपरत्वं निरूपितम् । अतः परमानन्दरूपस्य कारण-
त्वोपपादनेन तद्वाक्यानां ब्रह्मपरत्वमुपपाद्यते आनन्दमयाद्य-
ष्टभिः सूत्रैः । तत्र तैत्तिरीयशाखायां ब्रह्मभृगुप्रपाठकद्वयेन ।
तत्र आनन्दमय इति भयट्प्रत्ययान्तस्याब्रह्मत्वेनाजगत्कर्तृत्वे
ब्रह्मप्रपाठकस्याब्रह्मपरत्वं स्यात् इति तन्निराकरणार्थमानन्द-
मयाधिकरणम् । षडिन्द्रियस्वरूपद्वयानन्दभेदेनानन्दस्याष्ट-
विधत्वादष्टसूत्राणि ।

ननु कथं सन्देहः कथं वास्याब्रह्मत्वे प्रपाठकासप्रतिरिति ।
उच्यते । ब्रह्मविदः परप्राप्तिं प्रतिज्ञाय त्रियांशे कारणत्वाद्या-
नन्दांशमप्रवेश्य जडत्वपरिहाराय सर्वज्ञानन्दरूपं फलमुपपाद्य
तन्निरूपणार्थं सर्वोऽपि प्रपाठक आरब्धः तत्र साधनशेषब्रह्मणो
वाक्यादेव निःसन्दिग्धप्रतीतिः फलस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपादनीयं
तत्राब्रह्मात्रमयादितुल्यवचनात् सुखवाचकशब्दानामेव वच-
नाच्च सन्देहः । आनन्दांशस्यैव कारणत्वेन ब्रह्मत्वप्रतिपादना-
र्थत्वात्तदभावे प्रपाठकवैयर्थ्यञ्च फलस्य नैक्यप्रतिपादनायात्म-
पदप्रयोगेण फलरूपेण जगत्कारणतामुक्त्वा तस्यैव मध्ये सर्वान्त-
रत्वमुपपादितम् । तस्माद्वा एतस्याद्विज्ञानमयादन्योऽन्तरात्माऽऽ-
नन्दमयइति । अन्ते च एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति ।

आदिमध्यरूपे अनूय फलत्वेनोपपादितम् । तत्रिरूपकस्यापि
तत्तुल्यफलत्वं वक्तुमवमयादीनामपि ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तम् ।
तत्र पूर्वपक्षेऽवमयादेरिवानन्दमयस्यापि न ब्रह्मत्वम् । अव-
मयादितुल्यवचनात्तथैव फलसिद्धेरिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥१२॥

आनन्दमयः परमात्मा नावमयादिवत् यदार्थान्तरम् ।
कुतः । अभ्यासात् । अभ्यस्यते पुनः पुनः कीर्त्तत इत्यभ्यासः
तस्मात् । अभ्यासस्य भेदकत्वं पूर्वतन्त्रसिद्धम् । यथा पूर्वतन्त्रे
ग्रन्थान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानां यथा कर्मभेदक-
त्वमेवमेवानन्दमयस्याप्यभ्यासात् पूर्ववैलक्षण्यम् । अतोऽतुल्य-
त्वात् ब्रह्मत्वम् । एवमभ्यासः श्रूयते । काँक्षेवान्यात् कः प्राप्स्यात्
यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयातीत्यर्थतोऽ-
भ्यासः तुल्य मयडर्पत्वप्रकृतिषु तुल्यः । पुनर्वचनेनाभ्यासेन
प्रवादाद्भेदे साधिते ब्रह्मत्वम् । न तु ह्यापत्तिः । उत्तरस्य
साधकत्वात् । तस्मादानन्दमयं ब्रह्मैव । अथवा स नैव रेने
तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छन् सहेतायानासेत्यादि-
श्रुतिभिरेव उ एवेति श्रुतेषु तानि तानि साधनानि कार-
यित्वा तानि तानि फलानि ददद्भगवान् स्वकीडार्थमेव जगद्भू-
षेणविभूय क्रीडतीति वैदिकेनैर्णीयते । एतदेव काण्ड-
द्वयेऽपि प्रतिपाद्यते । अन्यथा जीवस्य 'साधनफले निरूप-
यन्त्याः श्रुतेर्नोविपरत्वमेव स्यात् ब्रह्मपरत्वम् । कर्मब्रह्मणोरपि
जीवमेतत् नापेयादेवं सति पूर्वकाण्डेऽवान्तरफलान्मुक्तस्ये

वानन्दस्थान्यानि सूतानि माचामुपजीवन्तीति श्रुतेर्निरवद्या-
नन्दात्मकमेव परमं फलमिति तद्विवचमाणा पूर्वं सामान्यत
आह । ससाधनं तैत्तिरीये । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ।
अक्षरब्रह्मवित् परं ब्रह्माप्नोतीत्यर्थः । अत्र परशब्दस्य पूर्वपरत्वे
तदित्येव वदेत् । पूर्वं ब्रह्मोक्ताऽप्ये यत्परमित्याह तेन सान्नि-
ध्यात्त एव परं पुरुषोत्तमरूपमेवात्राभिप्रेतमिति ज्ञायते ।

किञ्च । प्रतिवादिना तदाप्तिर्ज्ञानात्मिकैव वाच्या तथा
सति ब्रह्मप्राप्तो ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः स्यात् स चासङ्गतः । साध-
नसाध्यभावव्याहृतिश्च । अतः परं विशेषतस्तद्विवचमाणाऽनुभ-
वैकगम्यं तत्स्वरूपं नान्यमानगम्यमिति ज्ञापयितुमन्य-
मुखेनाह । तदेवाभ्युक्तेति । अन्यथा सर्वार्थतत्त्वप्रतिपादिका
श्रुतिरेवं कथं वदेत् । तदित्यव्ययम् । तथा च तत् पूर्वोक्तं
ब्रह्मविदः परप्राप्तिलक्षणमर्थं विशदतवा प्रतिपाद्यत्वेनाभि-
मुखोक्तव्योपगृह्य ऋगेषा विदितपरब्रह्मकैरुक्ता । पूर्ववाक्यो-
क्तार्थस्य वैशद्यमनया क्रियत इत्यर्थः सम्यज्यति । तामेवाह ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे-
व्योमन् । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप-
द्यिता । सोऽपत्तिकमानन्दात्मकत्वमप्ये निरूपणीयमित्यधुना
तदनिरूप्य सच्चिदंशौ देशकालापरिच्छिन्नत्वञ्चोक्तवतो ।
अथवा । अक्षरब्रह्मस्थानन्दात्मके* सत्यपि तस्य परिच्छि-
न्नत्वाच्च परमफलत्वमन्त आनन्देऽपरिच्छिन्नत्वमेव परमफलताव-

च्छेदकमिति तद्धर्मपुरःसरं परमानन्दएवानन्तग्रहेनोच्यते ।
 सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । सच्चिदानन्दविग्रहमित्यादि
 श्रुतिषु त्रयाणामप्येकप्रक्रमपठितत्वात् द्वितयोक्तौ तन्निवृतसह-
 चरितत्वेनानुक्तोऽप्यानन्दः प्राप्स्यतएवेत्याशयेन वानन्दः स्फुट-
 तया नोक्तः ।

अथ वेदनपदार्थमाह । यो वेदेत्यादिना । अत्रेदमाकृतम् ।
 नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न बोधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष
 हृणुते तेन लभ्यस्वाम्येव आत्मा हृणुते तनुं स्वामिति श्रुत्या
 परणीतरसाधनाप्राप्यत्वमुच्यते । एवं सति श्रुतिद्वयविरोधपरि-
 हारायचरब्रह्मज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्या प्राक्ततदधर्मराहित्येन
 शुद्धत्वसम्पादनेन पुरुषोत्तमप्राप्ते स्वरूपयोग्यता सम्पाद्यते ।
 तादृशे जीवे स्वीयत्वेन परणे भक्तिभावात् सहकारियोग्यता-
 सम्पत्त्या पुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीति निर्णीयते । तदैव गुहायां
 परमस्थोमाविर्भावः । परी भोयते हृष्यतेऽनेनेति तथा । ज्ञान-
 भार्गीयजीवज्ञेयप्रकारकाद्वैशिष्ट्येनावि तथा । परमव्योदित्यली-
 किकत्वज्ञापनायालोकिकः प्रयोगः कृतः । भक्त्याहमेकया
 प्राज्ञः नाहं वेदैरित्युपक्रम्य भक्त्या त्वनन्यया मय्य इत्यादि
 स्मृतिरप्येवमेव सङ्गच्छते । अन्यथा ज्ञानमार्गिणामपि ब्रह्मविदां
 परप्राप्तिरेव स्यात्तत्वेवम् ।

सुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महात्मुने ॥

तस्मान्नद्विक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयोभवेद्विद्वि ॥

इत्यादिवाक्यैः । एतदेवाह । शुद्धायां हृदयाकाशे यदा-
 विभूतं परमं योमाचरात्मकं व्यापि वैकुण्ठं तस्य पुरुषोत्तम-
 गृहरूपत्वात् तत्र निहितं स्थापितमिव वर्त्तमानं यो वेद स
 भक्तो ब्रह्मणा नित्याविष्कृतरूपेण विपश्चिता विविधं पश्य-
 दित्वं हि विपश्चित्तं एषोदरादित्वात् पश्यच्छब्दावयवस्य
 यच्छब्दस्य लोपं कृत्वा व्युत्पादितो विपश्चित्छब्दस्तेन विविध-
 भोगवतुरेण सह सर्वान् कामाननुभुत इत्यर्थः । एतेन पर-
 प्राप्तिपदार्थ उक्तो भवति । शुद्धपुष्टिमार्गीयत्वादस्य भक्तस्य
 स्वातन्त्र्यं भोग उच्यते । सहभावोक्त्या ब्रह्मणो गौणत्वम् ।
 अतएव भक्ताधीनत्वं भगवतः स्मृतिष्वुच्यते । अहं भक्तपरा-
 धीनः । वशी कुर्वन्ति मां भक्त्येत्यादिवाक्यैः ।

चक्षुष्यशभोजन इति धातोरेवातीत्येवरूपं भवत्यशब्द-
 व्याप्ताविति धातोर्भवत्यश्रुत इति रूपं विकरणभेदात् पद-
 भेदाच्च तथाप्यत्राशभोजन इति धातोरेव प्रयोग इति ज्ञायते ।
 तथाहि । अत्राशनक्रियायां ब्रह्मणा सहभाव उच्यते । तथाच
 व्याख्येयकत्वे ब्रह्मणा सहभूतान् कामान् व्याप्नोतीत्यर्थो भवत्ययत्र
 ब्रह्मणा सहभूतः स जीवः कामान् व्याप्नोतीति । एतो त्वनुप-
 पत्नी । नहि कामवज्जीवकर्तृकव्यापनक्रियाकर्मत्वं ब्रह्मणि सम्भव-
 त्वतिमहत्त्वात् । व्यापनं चात्र स्वाधीनोकरणमेव वाच्यम् ।
 नहि कामानां तथात्वं स्वतः पुरुषार्थरूपं भोगशेषत्वात्तेषाम् ।
 पूर्वोक्तपरप्राप्तिव्याप्तिरूपत्वाच्चास्य तथार्थोऽनुपपन्नः । तेनाश-
 भोजन इति धातोरेवायं प्रयोगोऽयं स्यात्तौक्तिकत्वज्ञापनायां-
 लौकिकः प्रयोगः कृतः । अत्यथो बहुलमिति सूत्रेण छन्दसि

तद्विधानात् आप्रत्ययपरस्मैपदयोर्व्यत्ययेन शुप्रत्यवात्मनेपदे जात
इति भोगार्थक एवायं धातुः । एवमेव न तदश्रोति कश्चन न
तदश्रोति कथनेत्यत्र प्रत्ययमात्रव्यत्ययेन प्रयोगोऽश्रधातोरेवेति
ज्ञेयम् । अन्यथा सर्व्वव्यापकस्य ब्रह्मणस्तन्निषेधोऽनुपपन्नः स्यात् ।

ननु सकामोऽलोपासकस्तदुपास्यश्च सगुणं ब्रह्म द्वयोरपि
कामोपभोगश्च वणात् । यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं
पश्यतीत्युपक्रम्य यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदि-
त्यादिनाऽन्यदर्शनादिनिषेधात् ब्रह्मविदः कामोपभोगासम्भवयेति
चेत् । मैवम् । तदेषाभ्युक्तेति वाक्येन पूर्व्ववाक्योक्तार्थनिरूपि-
कैयमृगित्युक्तत्वेन प्राप्ततगुणसम्बन्धस्य तत्र बह्नुमशक्यत्वात् ।
तथा सति ब्रह्मवित्प्राणत्वपरत्वयोरसम्भवापत्तेः । न च वेद्य-
स्यागुणत्वमुत्तरस्य सगुणत्वमिति वाच्यम् । परत्वागुणपक्षेः ।
साधनशेषभूतस्यागुणत्वं तत्फलस्य सगुणत्वमित्यसङ्गततरश्च ।
यद्वि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता इति श्रीभागवतवाक्येन
गुणातीतपुंसां वैकुण्ठदर्शनाधिकार उच्यते यत्र तत्र किमु वाच्यं
तत्परदर्शने ।

यद्योक्तं ब्रह्मविदो द्वैतदर्शनानुपपत्त्या कामभोगासम्भव
इति तत्राप्युच्यते । यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूदिति श्रुतिरख-
ण्डब्रह्माद्वैतमाने ब्रह्मविदः प्रापञ्चिकभेदादर्शनं वदन्ति न तु
प्रपञ्चातीतार्थदर्शनं बोधयति निषेधति वा पुरुषोत्तमस्वरूपन्तु
यावत् स्वधर्मविशिष्टं प्रपञ्चातोतमेवेति तद्दर्शनादो किमावा-
तम् । पुरुष एवेद ए सर्व्वं यद्भूतं यच्च भाव्यमित्यनेन ब्रह्मात्मकत्वं
प्रपञ्चस्योक्तैतदपि तस्य विभूतिरूपं पुरुषस्त्वितो महानित्याह ।

एतावानस्य महिमा । अतोऽप्यायांश्च पूरयदति श्रुतिरतो न किञ्चित्
अनुपपन्नं । एवं सति ब्रह्मविदः परप्राप्तिः पूर्वदशा तत् केनेत्या-
दिनोच्यत उत्तरदशा तु सोऽश्रुत इत्यनेनोच्यत इति सर्वं सुखम् ।
कान्दोग्येऽपि यत्र नान्यत् पश्यतोऽद्यादिना भूमस्वरूपमुक्त्वा आत्मै-
वेदं सर्वमिदं तन्मतेन तदिदं यमुक्तीच्यते । स वा एष एवं पश्य-
न्नेवं मन्वान एव विजानन्मात्मरतिरात्मकौष्ठ आत्ममिथुन आत्मा-
नन्दः स खराड् भवति सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति ।
एतच्च लिङ्गभूयस्वात् तच्च वलीयस्तदपौत्यधिकरणे प्रपञ्चयिष्यते ।

अथवा तदेषाभ्युक्तेति वाक्येन पूर्ववाक्योक्तब्रह्मनिरूपिते-
चमृगित्युच्यते । तत्र साधनफले निरूपिते इत्युच्यपि ते एव निरु-
प्येते । तथाहि । आनन्दस्य फलात्मकत्वेन साधनशेषभूते ब्रह्मणि
तमनुक्त्वा यो वेदेत्यन्तयर्चा ब्रह्मविदित्येतावतो वाक्यस्य विवरणं
क्रियते । एतेन फलात्मा स्वरूपयोग्यतासम्पत्तिरुक्ता । तत उक्त-
रौत्या भगवद्वरणेन भक्तिलाभे गुहायामाविर्भूतं यत्परमं व्योम
तस्मिन्निहितः पुरुषोत्तम एवेति तं निहितमिति तृतीयार्थं
द्वितीया । तथा च तत्र निहितेन ब्रह्मणेत्यग्रे पूर्ववत् । अथ
परमफलत्वाच्चिरवधानन्दात्मकत्वमन्तरात्त्रेभ्योऽपरान्तरत्वं तस्मिन्
प्रापयितुं सर्वस्य सर्वरूपत्वेन सर्वाधिदैविकरूपत्वमपि प्राप-
यितुमधिभौतिकादिरूपेणाविर्भावितुं भगवानाकाशादिरूपेणा-
विर्भूतोऽत एव भवन् आकाशस्यैव कर्तृत्वमुच्यते । अथेऽन्नमया-
दीनि चत्वारि रूपाणि पूर्वं निरूपितान्युत्तरोत्तरमन्तरा-
भूतानि । अन्नरसमयशरीरभूतात् प्राणमयस्तस्मात्तनोमयस्त-
स्मादिज्ञानमयः ।

कश्चित्चेतानि रूपाणि विकारात्मकत्वात् प्राकृतान्येवैते-
 भ्योऽप्यन्तरङ्गो विमुक्ताविद्यो जीवएवानन्दमय उच्यत इत्याह । स
 प्रतिवक्तव्यः । अयिमप्रपाठके ऋगुणा अधोहि भगवो ब्रह्मेति
 वृष्टो वरुणस्तदोत्तमाधिकाराभावात् स्वयं ब्रह्मस्वरूपमनुक्ता
 तपसाधिकारातिशयक्रमेण स्वयमेव शस्यतीति तदेव साधनं
 सर्वत्रोपदिष्टवान् । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति । ब्रह्माति-
 रिक्तेन साधनेन न तत् ज्ञातुं शक्यमिति ज्ञापनाय तपो ब्रह्मेति
 सर्वत्रोक्तवान् । तवाच तपसा साधनेन ब्रह्मत्वेन ज्ञातानि
 रूपाणि प्राकृतानीति विचारकेन न वक्तुं शक्यमिति । तर्हि
 पुनर्ब्रह्मविषयकप्रश्नसाधनोपदेशतत्कारणपूर्व्यातिरिक्तब्रह्मज्ञानानां
 परम्परा नोपपद्यत इति चेत् । मैवम् । भगवतो हि विभूति-
 रूपाण्यनन्तानि । तत्र येन रूपेण यत्कार्यं करोति तेन रूपेण
 समर्थोऽपि तदतिरिक्तं न करोति । तथैव तल्लीला यतः । तथा
 चाक्षमयादिरूपैः लुद्राण्येव फलानि ददाति । चीनाधिकारिणां
 तावतैवाकाङ्क्षानिहन्तिर्भवति । एवं सति यादृगेनाधिकारे-
 णाक्षमयस्वरूपज्ञानं भवति तादृशे तस्मिन् सम्पन्ने तत् ज्ञानमपि
 तथा । एवमेवोत्तरत्रापि । तथा चाकायादिरूपमाधिभौतिक-
 स्वरूपमुक्ता आध्यात्मिकं तत् पुरुषरूपं वदन्ती पक्षिरूपमाह ।
 यतस्तेनैव रूपेणाधिभौतिके रूपे आध्यात्मिकस्य पुरुषस्य प्रवेशश्च-
 दुक्तं वाजसनेयिशाखायाम् । पुरुषके द्विपदः पुरुषके चतुष्पदः ।
 पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति । वलुतस्तु पुरुष एव
 परन्तु पुरःसम्बन्धो सन् पक्षी भूत्वा पुरःशरीराव्याविशदित्यर्थः ।
 प्राकृतोषु विविधासु पूर्वप्राकृतस्यैकविधस्य प्रवेशोऽनुचितः

यद्यपि तथापि स्वप्नवेशं विना न किञ्चिद्भावीति गतिप्रतिबन्धक-
मुल्लङ्घनालौकिकया गत्या प्रविशामोति ज्ञापनाय पक्षिभवनं ।
सहि तादृशः अतएव दिपदश्चतुष्पद इत्युक्तम् । आधिदैविक
एकएवेति यः पूर्वस्येति सर्वत्रोक्तम् ।

नन्वानन्दमयेऽप्येवमुक्तेर्नायमपि परमकाष्ठापन्नरूपः किन्तु
पूर्वोक्तेभ्योऽतिशयितधर्मवान् पिमूतिरूपएव । न च शिर आदी-
नामानन्दरूपत्वेनैवोक्तेरयं परमात्मैवेति वाच्यम् । अन्नमये
यथाऽवयवान्तरान्तरद्रूपत्वं तथा आनन्दमयेऽपि तेषां तद्रूपत्वादित्यथा
तस्यैवैव शरीर आत्मेति न वदेत् । शरीरं हि पूर्वोक्तं तत्स-
म्बन्धी हि शरीरस्तद्विषयः प्रतीयते । तथा च परब्रह्मत्वं सान्ध्या-
त्मवत्त्वञ्च धर्मं सर्वश्रुतिविरुद्धम् । नन्वेतदतिरिक्तचेत् ब्रह्म
स्यास्तदानन्दमयादन्धोऽन्तर आत्मा ब्रह्मेत्यपि वदेत् नत्वेव-
मतोऽयं परएव इति चेत् । न । आध्यात्मिकरूपाणामेवात्र
निरूपणात् तेषां च पञ्चरूपत्वात् तावतामेव निरूपणं अतोऽस्मा-
दन्य एव पर इति प्राप्ते प्रतिषेदति । आनन्दमयोऽभ्यासात् ।
आनन्दमयशब्दवाच्यः परएव । कुतः । अभ्यासात् । तस्यैव
एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्यैवमयादिषु सर्वतैवात्मत्वेना-
नन्दमयस्यैव कथनात् ।

ननु न किञ्चिन्मानमत्र पश्यामः । किञ्च । आनन्दमयस्यैव
सर्वत्रात्मत्वेन कथनआनन्दमयेऽपि तस्यैव एवेत्यादि न वदेदय-
मेव पूर्वस्यात्मेति वदेदतो नानन्दमयः पर इति चेत् । उच्यते । न
हीश्वरादन्यः सर्वेषामेक आत्मा भवितुमर्हति । तस्यानन्दरूपत्वं
त्वेतस्यैवानन्दस्यान्यामि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति । रसो

अस्माद्वोकात् प्रेत्येति वाक्ये इदमृगण्डप्रयोगात् प्राप्तगुणमयं
 प्रपञ्चमतिक्रम्य गुणातीतं प्रपञ्चं साक्षात्क्षीणोपयोगिनं प्राप्नोती-
 त्यवगम्यते । तथासौ भगवद्भावे सम्पन्ने पूर्वं भगवद्विरह-
 भावेनातितीव्रत्वेन सर्वोपमर्दिना शरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि
 नष्टान्येव स्युर्यदि तत्तद्रूपं ब्रह्म यदि तेषु तेषु न प्रविष्टं स्यात् ।
 जीवस्य च ब्रह्मण्येव सत्येन लीनारसानुभवेन नाश एव मः । तथा
 च तत्तद्रूपं ब्रह्म तेषु तेषु स्थितमिति न तेषां नाशः । जीवेत्या-
 नन्दमयः पुरुषोत्तमः प्रविशतीति रसात्मकत्वादानन्दात्मकमेव
 विरहभावरमाश्रितमनुभूय पयात् प्रादुर्भूतप्रभुस्वरूपं प्राप्य न
 विभेति कुतयनेति वाक्येन लोकात्तदभावमुक्त्वा एतत् एव वाच्यं न
 तपति किमहं साधु नाकरत्वं किमहं पापमकरवमिति वाक्यै-
 र्वेदाद्वयाभाव उच्यते । शरीरप्राणमनीन्तःकरणजीवात्मनां शरी-
 रत्वं वाजसनेयिभाष्यावाप्तन्तर्यामिब्राह्मणे पठ्यते । यस्य सर्वाणि
 भूतानि शरीरं यस्य प्राणः शरीरं यस्य वाक् शरीरं यस्य चक्षुः
 शरीरं यस्य श्रोत्रं शरीरं यस्य मनः शरीरं यस्य त्वक् शरीर-
 मिन्द्रियेभ्यश्च यस्य आत्मा शरीरमिति । अत्र पूर्वोक्तानिर्गुणदेवानां
 भगवद्वरणरेणुजत्वेन भूतरूपत्वात्* ब्रह्मशरीरत्वं । तत्रात्म-
 यतत्प्रवेशेन तत्किञ्चित् प्राप्येष्वपि तथा । ज्ञानेन्द्रियेषु विज्ञान-
 मयप्रवेशात्तथा । मनसि मनोमयप्रवेशात्तथा । जीवेत्यानन्दमयः
 प्रविशतीति तथात्वमतोयुक्तं पञ्चित्वथकनं ज्ञानन्दमयस्य स्वरूपं
 विरोपतोक्तमशक्यमिति यः पूर्वस्येति सर्वतोक्तं । शरीरप्रवेश-
 प्रयोजनकपक्षिरूपित्वं पञ्चस्यपि साधारणमिति तेषु तथा वदन्त्या

* विभूतिसूत्ररूपत्वात् इति कः ।

नन्दमयेऽपि तथैवीकृतवतो श्रुतिरिति ज्ञेयं । एवं सति स्पर्शमणि-
 सम्बन्धेन रजतादेर्हैमत्वमिवीकृतप्रकारकप्रवेशादाश्रयाणामपि
 तत्तदात्मकत्वमित्युच्यते । वस्तुतस्तु परोचवादीऽयमिति ज्ञायते ।
 तथाहि । ब्रह्मविदाप्रोति परमिति वाक्येन ब्रह्मविदः परमार्थिं
 सामान्यत उक्त्वा तत्तात्पर्यं सत्यं ज्ञानमित्युच्यते । तत्र सर्व्वात्म-
 भाववान् भक्तो भगवता सह तत्स्वरूपात्मकान् कामान् भुंक्त
 इत्युक्त्याख्यानेन तदर्थोऽवधार्यते । उक्तभक्तस्य सदैव विरहभावे
 तु विशेषतः प्रियस्वरूपातिरिक्तास्मृत्या अन्नप्राणादिरूपः स एवेति
 ज्ञापनाय तत्तद्रूपत्वमुच्यते । तेन परमप्रेमवत्त्वं सिध्यति । ततो
 भगवदाविर्भावे सत्यपि पूर्वभावस्यातितीव्रत्वेन ज्ञानादिसर्व्वति-
 रोधानेनापिमरसानुभवो न भविष्यतीति स्वयमेव तदनुभवात्मको
 भवतीति ज्ञापनाय विज्ञानरूपत्वमुच्यते । तदानुभवविषयः प्रकट
 आनन्दमय इति तत्स्वरूपमुच्यते । तत्र निरूपधि मीतिरेव सुख्या
 नान्यदिति ज्ञापनाय प्रियस्य प्रधानाङ्गत्वमुच्यते । तदा प्रियेक्षणा-
 दिभिरानन्दात्मकैष विविधरसभावसंदोह उत्पद्यते यः स
 दक्षिणः पक्ष उच्यते । ततः स्पर्शादिभिः पूर्व्वविलक्षणः प्रकटानन्द-
 संदोहीयः स उत्तरः पक्ष उच्यते । नानाविधपक्षसमूहात्मकत्वा-
 त्तयोः पक्षयोर्युक्तं तथात्वं । स्पर्धाभावस्यैकरूपत्वादात्मत्वमुच्यते
 यतस्तत्रैव विभावादिभिर्विविधभावोत्पत्तिः । परंप्राप्तिसाधनी-
 भूतब्रह्मज्ञानदशायां तदानन्दोऽपि यः पूर्व्वमनुभूतः स गणितानन्द
 इत्येतदानन्दानुभवानन्तरं तुच्छत्वेन भातीष्टगतावसाधनत्वेन
 स्वरूपतोऽपि तज्जाहोमत्वं चेति पृष्ठभागादपि दूरस्थितपुच्छ-
 रूपत्वं ब्रह्मण उच्यते । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वात् प्रतिष्ठारूपत्वं

च । एवं सत्यचरादणुत्तमत्वेऽप्यप्रधानीभूय भक्तकामपूरणकर्तृत्वे
 ऽसम्भावना विपरीतभावना च सम्भवति । तदभावायासत्वे
 स भवतीत्याद्युक्तं । स्वानुभवाभावेऽपि गुरूपदेगेनापि तद-
 स्तित्वमात्रमपि यो जानाति तं ब्रह्मविदः सन्तं सत्त्वधर्मविशिष्टं
 वर्त्तमानं च विदुरित्यग्रे वददसि ब्रह्मेति चेदित्यादिना ।
 ब्रह्मासत्त्वज्ञानेऽसन् भवतीत्युक्त्वा तदस्तित्वज्ञाने सन् भवतीत्य-
 उक्त्वा संतमेनं विदुरिति तत्त्वेनान्यज्ञानं यदुक्तं तेनोक्तपुरुषोक्त-
 मानन्दानुभववन्तं ज्ञानक्रियाविशिष्टं जीवं वर्त्तमानं विदुः ।
 अननुभवे केवलं गुरूपदेशादिना तादृक्ब्रह्मास्तित्वज्ञाने स्वरूपतः
 सन्तं तं विदुर्नतु ज्ञानादिमन्तं । तदसत्त्वज्ञाने त्वस्तीकतुल्य-
 मिति श्रुतितात्पर्यमिति ज्ञायते ।

एवं विचारचातुर्यवद्भिः सद्भिर्ब्रजाधिपे ॥

आनन्दमयतानन्दसन्दीहायावधार्यते ॥

नन्वानन्दमयस्य न ब्रह्मता वक्तुं शक्या । मयटो लोके विकार-
 राधिकारविहितत्वादित्याशङ्क्य स्वयमेव परिहरति ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अनेनैव पूर्वसूचार्थः सिद्धो भविष्यति । विकारवाची
 शब्दो मयट्प्रत्ययो यस्मिंस्तद्विकारशब्दं तस्मात्तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म न
 भवति । ब्रह्मणोऽविकारित्वादिति चेत् । नात्र विकारे मयट्
 किन्तु प्राचुर्यात् । प्राचुर्ये अतति प्राप्नोतीति प्राचुर्यात् ।
 तत्रात्र पाणिनिः । तत्प्रकृतवचने मयट् । प्राचुर्येण
 प्रसृतं वचनं तत्प्रकृतवचनं तस्मिन् मयट्प्रत्ययो भवती-

त्यर्थः । प्राप्नुयेण पूर्वपेक्षयाप्याधिक्येन कोह्येवान्धात् कः प्राप्णादिति वाक्ये प्रकर्षेण सुतं अतो मयट् पूर्वपेक्षया प्राप्नुये-
मयते । एकदेशनिर्देशेन तदर्थलक्षणा प्राप्नुयः । प्राप्नुयेन
प्रसुतार्थवाचकत्वादित्यर्थ इति वा । कुन्दसि व्यञ्ज्यतिरिक्तस्थले
मयटो विकारे विधानाभावात् व्याकरणमप्यर्थनिर्णायकं विज्ञा-
नमयानन्दमयशब्दौ पश्यन्नपि पाणिनिर्मयद्वैतयोर्भाषायां व्यञ्ज-
न्कुन्दसीति कथमवोचत् । अत्र केचित्सर्वविघ्नववादिनो विका-
रार्थत्वं वदन्ति । श्रुतिसूत्रादीनामर्थज्ञानात् तत् वेदाद्यर्थ-
विक्षिर्भगवतो नवमावतारकार्यं ज्ञात्वोपेक्ष्य । योऽर्थस्तमवो-
चाम । शब्दबलविचारेण मयटो विकारार्थत्वं निवारितं ।
अर्थबलविचारेणापि निराकरोति ।

तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

हेतुत्वेन व्यपदेशोहेतुव्यपदेशः तस्य हेतुव्यपदेशस्तद्देतुव्यपदेश-
स्तस्मात् । एष ह्येवानन्दयाति । आनन्दयतीत्यर्थः । सर्वस्यापि
विकारभूतस्यानन्दस्यायमेवानन्दमयः कारणं । यथा विकृतस्य
जगतः कारणं ब्रह्म अविकृतं सच्चिद्रूपमेवमेवानन्दमयोऽपि
कारणत्वादविकृतोऽन्यथा तदाकं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मान्नानन्द-
मयो विकारार्थः । चकारः समुच्चयं वदन् सूत्रद्वयेनैकोऽर्थो
मध्ये प्रतिपादित इत्याह ।

ननु किमिति निर्बन्धेन सूत्रत्रयेणैवं वर्ण्यते । अन्नमयादिव-
दुपासनापरत्वेनापि श्रुत्युपपत्तेः । पक्षपुच्छादित्वेन मोद-
प्रमोदादीनामुक्तत्वाच्च । तस्मात् ब्रह्मत्वेन साधितमपि आव-
शकोपपत्त्यभावात् न ब्रह्मपरत्वमिति प्रामेऽभिधीयते ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गम्यते ॥ १५ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म योवेदं निहितं गुहायां परमे
 यीमन् । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति
 मन्त्रः । मन्त्रेणाभिधया इत्या प्रतिपाद्यं मान्त्रवर्णिकं । तदुप-
 पादनयन्ये तदेव सुखतया ज्ञायते । यत्र यदुद्दिष्टं तदेव
 सुख्यतया ज्ञातव्यं । उपपादनोयं च सन्दिग्धं । तत्र ब्रह्मणा
 विपश्चितेति सन्दिग्धं सर्वज्ञं ब्रह्म तस्य हि फलत्वं वाक्येनोप-
 पाद्यते । फलन्तु सर्वैः सुतो आनन्दः । अभ्यासात् सुतत्त्वमित्युच्य-
 ताम् । शिरःपाण्यादिकन्तु सुत्यर्थमेव । पुरुषविधत्वाय । लोके
 हि अन्तर्भूतं बहिर्वेष्टितं च तदाकारं भवति । जीवोऽत्र सुख्यः ।
 कर्तृत्वेन व्यपदेशात् । स च वसुतो हंसरूपः । पुरुषाधिकारकं
 हि ब्राह्मं । तेन पुरुषशरीरे तदाकारः सर्वं फलं प्राप्नोति । अतः
 पुरुषं हंसरूपेणानुवर्षयति । पञ्चस्रपि शरीर आत्मा जीव एक
 एव । तत्रान्नमये निःसन्दिग्धत्वात्तस्यैव एव आत्मेति नोच्यते ।
 द्वितीयादि प्रथमीकमेवातिदिश्यते । तत्रान्नमये हस्तेन प्रदर्शय-
 त्विव निःसन्दिग्धं व्याख्यातं । तदन्तरोहि प्राण आन्तरव्यव-
 हारकारणं । बलभोजनविसर्गादिपूषयोगात् । तस्य संचार
 आकाशे परिनिष्ठितः पृथिव्या । एवं लौकिकव्यवहारार्थं बाह्या-
 मन्तरभेदेन द्वयं । तदनु वैदिकव्यवहारः स च मनोमयः
 पुरुषः । आदेशः कश्चेदना । ब्राह्मणानि सशेषाणि ।
 अथर्वाङ्गिरसे ब्रह्मकर्मन्वात् प्रतिष्ठा । तदनु नानाविधयोगादि-

साधनवतः फलं विज्ञानमयः । तत्र यद्वा आपः । तृतीया-
ध्याये त्वयमर्थो विस्तरेण वक्ष्यते । यद्येककर्तृत्वात् क्रममुक्तिः ।
अतस्तस्यैव प्रमोदमाशानुष्ठीयमानौ धर्मौ योगश्च मुख्यत्वादाका ।
अधोभागो महर्लोकः तादृशस्य ततोऽर्वाक्संसृत्यभावात् । ततो-
ऽपि ब्रह्मविद् आनन्दमयः फलं । तस्य स्वरूपस्यैकत्वात् धर्म-
भेदेन शिरःपाशादि निरूप्यते । तस्य मुख्यतया प्रीतिविषयत्वं
धर्मस्तद्धिरः । मोदप्रमोदौ अपरिनिष्ठितपरिनिष्ठितावानन्दा-
तिशयौ । आनन्दसु स्वरूपं साधनरूपत्वात् । ब्रह्मपुच्छमिति
श्लोकौ तु सच्चिदंशबोधकौ केवलानन्दत्वपरिहाराय । अपरौ तु
श्लोकौ माहात्म्यज्ञापनाय वाङ्मोचरागोचरभेदेन अवान्तरा-
नन्दसु सर्वं तस्मान्नूनतया तदुत्कर्षत्वबोधनाय । तस्मात्
सर्वत्र प्रपाठके मान्त्रवर्णिकमेव प्रतीयते । अतोमुख्योपपत्ते-
र्विद्यमानत्वेनानन्दमयः परमात्मैव । चकारो मध्ये प्रयुक्तौ
विधिमुखविचारेणाधिकरणसंपूर्णत्वबोधकः । निषेधमुखेन च
चतुःसूत्रेणैवाधिकरणं पुनर्विचार्यते सुदृढत्वाय ।

इदमत्राकृतं । जीवएवानन्दमयो भवतु । फलस्य पुरु-
षार्थत्वात् । स ब्रह्मविदानन्दमयो भवतीति स्वर्गादिसुख-
वदलौकिकमेव रूपं आनन्दमयं जीवस्य फलभूतमिति प्राप्ते-
ऽभिधीयते ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतरोजीवः न । आनन्दमयो न भवति । कुतः । अनुप-
पत्तेः । जीवस्य फलरूपत्वमात्रेणानन्दमयत्वं नोपपद्यते । तथा

सति तस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्वेत्यलौकिकमाहात्म्यत्वेन निरु-
पणं नोपपद्येत । अतो न जीव आनन्दमयः ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतोपि न जीवः आनन्दमयः । यतो भेदेन व्यपदिश्यते ।
रसए ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवतीति । आनन्दोऽस्यास्तीत्या-
नन्दी । एष ह्येवानन्दयाति । आनन्दयतीत्यर्थः । चकारात्
सूत्रद्वयेन जीवो भानन्दमय इति निरूपितं । तर्हि जड़ोभवत्वा-
नन्दमयः । न । आन्तरत्वाच्च कार्यरूपोभवति । किन्तु कारण-
रूपः स स्वमतेनास्त्येव । मतान्तरे प्रकृतिर्भवेत् । तन्निवारयति ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

जडा प्रकृतिर्नास्तीति कारणत्वेन निराकृतैव । अथैतद्वाक्या-
न्यथानुपपत्त्या सत्त्वपरिणामरूपा कल्प्येत । सा कल्पना नोप-
पद्यते । कुतः । कामात् । आनन्दमयनिरूपणानन्तरं सोऽका-
मयतेति श्रूयते । सकामयेतनधर्मः । अतयेतनएवानन्द-
मय इति । चकारात् स तपोऽतथ्यतेत्यादि । अतोऽनुमान-
पर्यन्तमर्थमवबोधयद्वाक्यं न तिष्ठतीत्यर्थः ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्च न जड आनन्दमयः । अस्मिन्ननन्दमये अस्य जीवस्य
न आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति तेन रूपेण योगं शास्ति
फलत्वेन कथयतीति । न हि जीवस्य जडापत्तिर्युक्ता । ब्रह्मैव

सन् ब्रह्माण्येतीतिवदस्याप्यर्थः । तस्मान्नायं जीवो नापि जड़ः ।
पारिशेष्यात् ब्रह्मैवेति सिद्धं ।

ये पुनरधिकरणभङ्गं कुर्वन्ति तेषामज्ञानमेव । यतस्तैरप्या-
नन्दमयः कः पदार्थ इति वक्तव्यं । न तावज्जीवः तस्य ब्रह्म-
ज्ञानफलत्वेन ब्रह्मणा विपश्चितेत्यानन्दमयस्योक्तत्वात् । अथ
जड़ः स्वर्गवत् तदा किमाश्रित इति वक्तव्यं । जड़ान्यितत्वे कर्म-
फलमेव स्यात् । ज्ञानस्याप्यवान्तरफलमिति चेत् । न । तर्हि
किमानन्दात् तस्यातिरिक्तं फलं भविष्यति । जड़चिद्रूपतायाः
पूर्वमेव विद्यमानत्वात् अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा-
मुपजीवन्तीति श्रुतिविरोधश्च । पुच्छत्वेन ब्रह्मवचनात् प्रद्वेष इति
चेत् । तर्हि स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यत्रापि वद्व्या भेदनिर्देशात्
ब्राह्मणः परमपुरुषार्थत्वं नाङ्गीकुर्यात् । उपक्रमादिसर्वविरोधश्च
पूर्वमेव प्रतिपादितः । वदप्यधिकरणमन्यथारचितं ब्रह्मपुच्छ-
मिति तत्र न पुच्छस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते । येनान्यथा समाधानं
भवेत् । किन्तु ब्रह्मणः पुच्छत्वमिति पूर्वन्यायेनेदं पुच्छं प्रतिष्ठेति-
षत् । तत्र श्रुतिमाधो ब्रह्मणापरशक्यः । मौख्यं चैतत् । आनन्द-
मयस्यैव ब्रह्मत्वे न कोऽपि दोषः स्यात् । आनन्दमयस्याब्रह्मत्वं
परिकल्प्य तत्पुच्छत्वेन ब्रह्म वेदबोधितमिति ज्ञात्वा तत्समाधा-
नार्थं यतमानो महामूढ़ इति विषयफलयोः किंमुख्यमित्यप्यनु-
सन्धेयं । पुच्छत्वोक्तिस्तु पूर्वभावित्वाय । अतएव ज्ञानविषयत्वं
प्रतिष्ठा च आनन्दमयो ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठित इति अत्राऽवयवा-
वयविभावो भाक् इति तु युक्तं प्राणमयादीनामपि तथात्वात्
अन्तस्थितस्य बाह्यानुरोधेन तथात्वमिति सर्वं सुखं ।

अन्तस्तद्वर्गोपदेशात् ॥ २० ॥

अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यमशु-
 हिरण्यकेयः आप्नन्खात्सर्व्वे एव समुवर्षस्तस्य यथा कथासं पुण्ड-
 रीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्य
 उदितः । उदेति ह वै सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेत्यधिदैवत-
 मथाध्यात्ममय य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्यादि । तत्र
 संशयः । किमधिष्ठातृदेवताशरीरमाहोस्वित् परब्रह्मेति ।
 ब्रह्मणोवा शरीरमिति तदर्थमिदं विचार्य्यते । हिरण्यमयशब्दः
 शुबर्गविकारवाची आहोस्वित् प्रकाशसाम्येनानन्दवाचीति ।
 ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य आनन्दमयस्य फलत्वमुक्त्वा
 द्वितीयोपाख्याने स यथायं पुरुषे यथासावादित्ये स एकः सय
 एवंयिदिति साधनस्यानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येति फलं श्रुतं ।
 तत्र सवितरि विद्यमानस्याब्रह्मत्वे फलं नोपपद्यत इति
 विचारारम्भः । तत्र हिरण्यमयशब्दो विकारवाची केयनखादय-
 शोच्यन्ते शरीरधर्माः । सृता वा एषात्वगमे ध्यायत्केयमश्रुति
 शरीरमन्तरा नोपपद्यते । परिहृदय आधिदैविकादिवचनञ्च
 बाधकं । अतः सर्व्वथा तच्छरीरमिति तु मन्तव्यं चासुपत्वाच्च ।
 इन्द्रियवत्त्वञ्च श्रूयते । यथा कथासंपुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्येति ।
 फपेरासः आसनं । आरक्तं तस्यासनं भवतीति । असम्यक्तुल्यता
 च । अतो देहेन्द्रिययोर्विद्यमानत्वात् जीवः कश्चिदधिकारी सूर्य-
 मण्डलस्य इति गम्यते । फलं तस्माद्युज्यहारेति । अयोच्येत एष
 सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति अपहृतपाप्मत्वादिधर्मश्रवणात्

पूर्वदोषस्यापि विद्यमानत्वात् ब्रह्मण एव केनचिन्निमित्तेन शरीरपरिग्रह इति । तस्य च शरीरस्य कर्मजन्यत्वाभावादपहतपाप्मत्वादि संगच्छते । सुवर्णशरीरत्वमपि अलौकिकत्वात् ब्रह्मण एव संगच्छते । शरीरवदिन्द्रियस्यापि परिग्रहः । वर्णमात्रपरिग्रहान्नासम्भ्यता । स्थावरापेक्षया जङ्गमस्योत्कृष्टत्वात् स्थावरावयवोपमानवच्चङ्गमावयवोपमानं स्थावरस्यापीति सर्व्वब्रह्मभावाय श्रुत्युक्तत्वाच्च । तस्मात् ब्रह्मणो एवेदं शरीरं इत्येवं प्राप्त उच्यते । अन्तर्दृश्यमानोपदेशात् ।

अन्तर्दृश्यमानः परमात्मैव । कुतः । तद्वर्णोपदेशात् । तस्य ब्रह्मणो धर्मा उदित्यादिधर्मा उपदिश्यन्ते । स एष सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति । अयमाशयः । ब्रह्म कारणं जगत्कार्य्यमिति स्थितं । तत्र कार्य्यधर्मा यथा कारणे न गच्छन्ति तथा कारणसाधारणधर्मा अपि कार्य्ये । तत्रापहतपाप्मत्वादयः कारणधर्मास्ते यत्र भवन्ति तद्ब्रह्मेत्येवावगन्तव्यं । बलिष्ठत्वात् कारणधर्मस्य । नामतुल्यतामात्रमुभयेषामपि धर्माणां ते श्रुत्यैकसमधिगम्या ब्रह्मणि लोके प्रमाणान्तरमपि प्रवर्त्तते । अतः सर्व्वरसादयो ब्रह्मनिष्ठा एव धर्माः । स्थूलत्वादयस्तु ये ब्रह्मणि निषिध्यन्ते अस्थूलादिवाक्येषु ते कार्य्यधर्माः । अणोरणीयानित्यादिषु कारणधर्मा एव । अत एकोऽप्यसाधारणो धर्मो विद्यमानः शिष्टान् सन्दिग्धानपि ब्रह्मधर्मानेव गमयति । इममेव श्रुत्यभिप्रायमङ्गीकृत्य सर्व्वत्र ब्रह्मवाक्यनिर्णयमाह सूत्रकारः । तथाच श्रुतिव्यतिरिक्तस्थले तथैवावगन्तव्यं । अनन्तमित्यनन्तमूर्त्तिता च ब्रह्मणः प्रतिज्ञाता । अन्यथा गुहायां निहितमिति

विरुध्यते । तस्मात्काकारं तादृशमेव ब्रह्म । ब्रह्मणः शरीर-
मिति तु सर्वथा असम्भवं । सर्वकर्तृब्रह्मणः का वा अनुपपत्तिः
स्यात् येन तस्यापि शरीरं कल्पयेत् । किन्तु स्त्रीतया
व्यामीहनार्थमन्यथा भासयेन्नटवत् । तस्माद्विदातिरिक्तेऽणुप-
पत्तिपूर्वकं यत् ब्रह्मधर्मसद्वृत्तिरिति मन्तव्यं । ब्रह्म तु वेदैक-
समधिगम्यं चादृशं वेदे प्रतिपाद्यते तादृशमेवेत्यसद्वृत्तदोषाम् ।
प्रकृतेऽपि हिरण्यमय इत्यत्र यकारस्त्रीपञ्चान्दसः । अतो न
क्ष्वत् । हिरण्यमन्द आनन्दवाचो । लोकेऽपि तस्यानन्दसाध-
नत्वात् । अतः केशादयोऽपि सर्वे आनन्दमया एव तादृशमेव
ब्रह्मस्वरूपमिति मन्तव्यं । अतएव

ध्येयः सदा सवित्तमण्डलमध्ववर्त्ति

नारायणः सरसिजासनसेनिविष्टः ।

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी

हारो हिरण्यवपुर्धृतशंखचक्रः ।

इत्यत्रापि वपुः स्वरूपं । माया छिपा मया सृष्टा इत्यादि
भगवहाक्यं भगवन्मायया भगवन्तमन्यथा पश्यतोक्त्याह । न
तु भगवानेव मायिक इति । शरीरे सति जीवत्वमेवेति निश्चयः ।
अतो ब्रह्मधर्मोपदेष्टात् सूर्यमण्डलस्थः परमात्मैव ।

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

इतोऽपि सूर्यमण्डलस्थः परमात्मा । भेदव्यपदेशात् । य-
थादित्ये तिष्ठत्यादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यथादित्यः शरीरं

य आदित्यमन्तरो यमयत्येव न आत्मान्तर्गम्यत इति श्रुत्यन्तरे
 आधिदैविकं सूर्यमण्डलाभिमानिभ्यां भेदेन निर्दिष्टं । यद्यपि
 तत्राकारो न श्रूयते तथापि हिरण्यवाक्येनैकवाक्यत्वात्सर्वत्र
 साकारमेव ब्रह्मेति मन्तव्यं । अन्तर्यामिब्राह्मणे चत्वारोऽर्था
 उच्यन्ते सर्वत्र तिष्ठन् तत्त्वधर्मैर्न सम्बध्यते । सर्वमुक्तिपरिहाराय
 स्वधर्मैस्तत्र बध्यते । स्वलीलाविध्यर्थं तच्छरोरमिति । तस्य
 नियमनस्तदर्थमिति । चकाराहुर्मा उच्यन्ते । तस्मात् सर्व-
 मिलक्षणत्वात् अन्यत्र नाभिमानौ । उपचारव्यावृत्त्यर्थमन्यम-
 देनोपसंहारः । ब्रह्मत्वे सिद्धे ज्ञानं वा उपासना वेति
 नास्त्युक्त्यान्ते कश्चन विशेषः । कारणे कार्यधर्मारोपस्त्वयुक्त एव
 कार्यं पुनः कारणधर्माधिकरणत्वेनोपासना अभेदात् फला-
 येति सर्वत्र व्यवस्थितिः ।

आकाशसत्तिङ्गात् ॥ २२ ॥

अस्य लोकास्य का गतिरित्याकाश इति शेषाच्च सर्वाणि हवा
 इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यक्षं यन्ति
 आकाशो ह्येवैभ्यो व्यायानाकाशः परावणमिति । तत्र संशयः ।
 भूताकाशो ब्रह्म वेति । ननु कथमत्र सन्देहः आकाशव्योमशब्दाः
 ब्रह्मण्येव ग्रहण्यन्ते ब्रह्मप्रकरणे । कार्यनिरूपणे तु महा-
 भूतवचनः यथा आकाश आनन्दो न स्यात् परमे व्योमन्
 प्रतिष्ठितेत्यादि । आत्मनः आकाशः सम्भूत इति कार्यनिरू-
 पणम् । अतः प्रकरणादेव सन्दिग्धनिर्णये किमिति सूचारम्भः ।
 जन्मादिलक्षणसूत्रेण चायमर्थो निर्णीतः । अन्यथा ब्रह्मशब्देऽपि

सन्देहः स्यात् महाभूतवेदादिवाचकत्वात् । तस्माद्यकरणदेव
परिज्ञानं भविष्यतीति चेत् । उच्यते । असन्दिग्धे प्रकरणे
तथैव निर्णयः । इह पुनः प्रकरणमपि सन्दिग्धम् अतो
विचारः । अवान्तरविद्यायां पर्यवसितप्रकरणवदस्यापि प्रक-
रणस्य भूताकाश एव पर्यवसानमिति लोकभाष्यन्यायेनाकाशो
भौतिक एवेति पूर्वपक्षस्तथाह । आकाशस्तत्तिङ्गात् । आकाशः
परमात्मैव । कृतः । तत्तिङ्गात् । श्रुतिलिङ्गादयो नियामकत्वेन
पूर्वतन्त्रवद्विज्ञापि गृह्यन्ते । लिङ्गश्रुतिसामर्थ्यं एकवाक्यता
च सर्वासां ब्रह्मश्रुतीनां तत्र ब्रह्मैव अगत्कारणमिति निःसन्दि-
ग्धेषु सिद्धम् । सर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मण्येव । तत्र वाक्यार्था-
पेक्षया पदार्थस्य दुर्बलत्वात् वाक्यार्थः सर्वगतित्वादिः । तद्-
वाक्यार्थान्यथानुपपत्त्या आकाशपदार्थो ब्रह्मेति । सर्वशब्द-
वाच्यत्वाच्च न सप्तम्या मुख्यत्वाच्च । यावन्मुख्यपरत्वं सम्भवति
तावच्च कस्यापि वेदान्तस्यापरब्रह्मपरत्वमिति सर्थ्यादा । तस्माद्
यदेव आकाश आनन्दो न स्वादितिवदवाप्याकाशो ब्रह्मैवेति
सिद्धम् ।

अतएव प्राणः ॥ २३ ॥

प्रसीतार्था देवता प्रस्तावमन्यायत्तेलुपक्रम्य श्रूयते कृतमा
सा देवतीति प्राण इति होवाच । सर्वोऽपि ह्रवा रमानि
भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभुञ्जिहते सैषा देवता
प्रस्तावमन्यायत्तेति । तत्र संशयः । आश्रयः प्राणो ब्रह्म वेति ।
पूर्वपक्षसिद्धान्तो पूर्ववदेवेत्यतिदिशति । नन्वधिकरणानां

न्यायरूपत्वात् सर्वत्र गमिष्यति किमित्यतिदिश्यत इति ।
 उच्यते । प्राणस्य मुख्यस्यापि सर्वभूतसंवेदनं स्वापादौ श्रुतावे-
 वोपपाद्यते यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वाग्येतीत्या-
 दिना । तत्र यथा प्राणविद्याया न ब्रह्मपरत्वमेवमेवा-
 स्यापि न ब्रह्मपरत्वमिति । न न्यायेन प्राप्नोति । अतोऽति-
 दिशति । अनेन चायमतिरिक्तो न्याय आपादितः । यत्रैव
 प्रकरणे ब्रह्मपरत्वे कल्प्यमाने न किञ्चिद्वाधकं तत्रैव ब्रह्मपरत्वं
 कल्पनीयमिति । नत्वग्वस्मिन् सन्धवे तत्परत्वमिति । अतएव
 तस्मिन्नात् प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मेति ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते
 विखतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेष्टुत्तमेष्टु लोकेषु इदन्तावद्य-
 दिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिरिति । तत्र ज्योतिःशब्देन प्राकृतं
 ज्योतिराहोस्वित् ब्रह्मैवेति संशयः । अत्रासाधारणब्रह्मधर्मा-
 भावात् पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते तु चरणस्य ब्रह्मधर्मत्वमिति ।
 एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि
 त्रिपादस्यास्य तन्दिवीति पूर्ववाक्यम् । गायत्री वा इदं सर्वभूतं
 यदिदं किञ्चेति गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यां वक्तुं तस्याः पादचतुष्टयं
 प्रतिपाद्य ब्रह्मणश्चतुष्टयात्त्वमुक्तं । पुरुषसूक्तेऽपि आश्रमचतुष्टयस्य
 जीयाः पादत्वेनोक्ताः । तथा प्रणवब्रह्मविद्यायामपि अकारउकार-
 मकारनादवाच्यायत्वारः पादा विखतैजसप्राज्ञतुरीया उक्ताः ।
 तद्विष्णोः परमं पदमिति च । ब्रह्मपुच्छमिति च । सत्यकाम-

ब्राह्मणे तु स्पष्टाएव ब्रह्मणश्चत्वारः पादा निरूपिताः । अतः
सच्चिदानन्दरूपस्य प्रत्येकसमुदायाभ्याश्चतुरूपत्वम् । तत्र केव-
लानां कार्यत्वमेव । चतुर्थपादस्य तु ब्रह्मत्वं तथापि षड्विधत्व-
प्रतिष्ठानात् भूतपृथिवीशरीराणां परिचायकत्वेन षड्विधत्वमपि
निरूप्य दृश्यस्य यद्विधत्वं निरूपयन् तत्त्वत्वा एतस्येत्यादिना
यस्य देवपुरुषान्निरूप्य तेषां हारपास्तत्वज्ञानानन्तरं अथ यदतः
'परो ज्योतिर्दीप्यते' इति चतुर्थपादस्य षड्विधत्वमतिपादनात्
चतुर्थपादे यस्य पुरुषास्तः परोदिवो ज्योतिः षडस्तस्यैव
सर्वत्र द्रोष्यमानत्वं निरूप्य तदेवान्तःपुरुषे उपसंहरति । तस्मात्
पूर्वं विपादस्याश्रितं द्विभोक्तृकत्वात् अस्य विपात्तस्यैव अष्टतम्
उपरितनलोकेष्विति । अतोऽत्र चतुर्थः पादो निरूप्यत इति
सिद्धम् । अतः पादानां ब्रह्मधर्मपरत्वात् ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति
ब्रह्मधर्मनिर्णयार्थमिदमधिकरणं चरणानामोपचारिकत्वव्या-
वृत्त्यर्थं । एतच्चिर्णयेन प्रणवादिविद्या निर्णीता वेदितव्याः ।

कन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिग-
दात्तया हि दर्शनम् ॥ २५ ॥

ननु नाम ब्रह्म चतुष्पात् निरूपितं किन्तु गायत्रीकन्दः
गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किञ्चेत्युपक्रम्य तामेव भूतपृथिवी-
शरीरपदयमेदैर्वाख्याय तेषां चतुष्पदा यद्विधा गायत्री
तदेतद्व्याख्युक्तं तावानस्य महिमेति । 'तस्यामेव व्याख्यान-
रूपायां गायत्र्यामुदाहृती मन्यः कथमकस्मात् ब्रह्म चतुष्पाद-
भिदध्यात् । यद्वैतद्व्युत्पद्यते ब्रह्मयदमपि कन्दसः प्रकृतत्वात्

तत्परमेवावसन्तव्यम् । शब्दस्यापि ब्रह्मवाचकत्वसिद्धेः ब्रह्मोपनि-
पदितिवत् शब्द ब्रह्मेति च । तस्मात् कन्दसएव पादाभिधा-
नात् न ब्रह्मधर्माः पादा इति चेत् नैव दोषः । तथा चेतोऽर्पण-
निगदात् । तथा तेन हारेण चेतसोऽर्पणं निगद्यते गायत्री वा
इदं सर्वं यदिदं किञ्चेति न हि वर्णसमाधायरूपस्य सर्वत्व-
मनुपचारेण सम्भवति । यथा सूचीद्वारा सूत्रप्रवेशस्तथा
गायत्रीद्वारा बुद्धिस्तत्प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि प्रविशेदिति । कुत
एतदेवं प्रतिपाद्यत इति तत्राह । तथा हि दर्शनं । तथा
तेनैव प्रकारेण दर्शनं ज्ञानं भवति सूता बुद्धिर्नाहृत्यैव ब्रह्मणि
प्रविशेदिति । एतेन सर्वा मन्त्रोपासना व्याख्याताः । हि
युक्ताद्यायमर्थो लोके स्वतो वन्न प्रविशति तदुपायेन विप्रतीति ।
नत्वदृष्टद्वारा । दृष्टे सम्भवत्वदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।
तस्मात् पादा ब्रह्मधर्माः ।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेर्धैवम् ॥ २६ ॥

किञ्च । भूतादयोऽपि पादा व्यपदिश्यन्ते । भूतपृथिवीयरौर-
हृदयानि चत्वारि । न ज्येष्ठानि गायत्र्याः पादा भवितुमर्हन्ति ।
ब्रह्मपरिग्रहे तूपपद्यन्ते । यावन्मुख्यमुपपद्यते तावन्न गौणं
कल्पनीयम् । अयमर्थः । पूर्वहेतो कन्दसोऽपि पादा व्यपदेशा-
द्भवन्ति तथापि ब्रह्मण एव युक्ता इति पुरुषसूक्ते एतावानस्ये-
त्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । अस्मिन्वाक्ये तु गायत्र्याः पादा एव नोप-
दिष्टाः । किन्तु ते ब्रह्मण एव पादा इति । तदाचकत्वेन
गायत्र्यामुपचारेणोपसंहारः । चकारादर्थो न शब्दस्य पादा

भवन्ति किन्त्वर्थस्यैवेति । तस्माद्ब्रह्मवाक्यत्वे भूतादीनां पादत्व-
मुपपद्यते नान्यथेति । तस्मात्पादादीनां ब्रह्मधर्मत्वम् ।

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

पादोऽस्य विश्वा भूतानि सर्वाणि भूतान्येकः पादः पाद-
त्रयममृतं दिवोत्येकोऽर्थः ।

पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ।

अमृतं ज्येष्ठमभयन्तिमूर्द्धाधाधि मूर्द्धसु ॥

इत्यपरः । पुरुषसूक्तानुरोधे द्वितीय एवार्थः । प्रथमे तावत्
ननु दिव्येति मन्त्रे सप्तम्या आधारत्वं प्रतिपाद्यते । अतःपरमि-
त्यत्र पञ्चम्या अनाधारत्वमत उपदेशभेदात् पूर्वोक्तपरामर्श-
भावाच्च ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति चेत् नैष दोषः । उभयस्मिन्नप्य-
विरोधात् । मन्त्रे दिव्येवोक्तमग्निं वाक्ये सर्व्वतोच्यते । सर्व्वत्र
विद्यमानस्य दिवि विद्यमानत्वं न विरुध्यते । अतः शब्देन न
तत्राविद्यमानत्वम् । किन्तु ततोऽप्यन्यत्र सत्त्वं वीध्यते । तस्मात्
सप्तमीपञ्चमीनिर्देशो न विरुद्धः । द्वितीयेतु । ननु मन्त्रे अमृत-
पदमत्र ज्योतिःपदमतः उपदेशभेदाच्चतुर्थस्य पादो हृदयम्
अतः शब्दाच्च सर्व्वस्माद्भेदः प्रतिपाद्यते । अत उपदेशभेदान्नेक-
वाक्यतया । अर्धस्य वाक्ये चरणाभावात् स्वरूपासिद्धौ हेतुरिति
चेत् । नैष दोषः । उभयस्मिन् ज्योतिःपदे अमृतपदे च प्रयुज्य-
माने एकार्थत्वाच्च विरोधः । पादत्रयमुपस्थितनलोकेषु चतुर्थं
सर्व्वमेति । अन्यथा वैजात्यं पादानामापद्येत । परिकेदश्च
विरोधश्च । अतोऽमृतज्योतिःशब्दयोरेकार्थत्वेन विरोधाभावात्

एकवाक्यत्वं । अतीत्य चरणसद्भावात्तस्य च ब्रह्मधर्मत्वात्
ज्योतिर्ब्रह्मैव ।

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्मि कौशीतकिन्नाह्मणोपनिषदि इन्द्रप्रतर्हणसंवादः । प्रत-
र्हणो ह्येव दैवोदासिरित्यादिना । एष लोकपास एष लोकाधिप-
तिरेष लोकेयः स म आत्मेति विद्यात् स म आत्मेति विद्यादित्ये-
तदन्ताम् । तत्र वरदाने मामिव विज्ञानोह्येतदेवाहं मनुष्याय
हिततमं मन्य इत्युपक्रम्य त्वाष्ट्रवधादिना आत्मानं प्रज्ञस्य स्त्रीपा-
सनायाः पापाभावं फलत्वेन प्रतिपाद्य कस्त्वमिति विवक्षायां
प्राणो वा अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामाशुरमृतमित्युपास्तेत्युक्त्वा
आयुषः प्राणत्वमुपपाद्यामृतत्वञ्च प्राणस्योपपाद्य प्राणेन ह्येवा-
सुप्तिन् लोके अमृतत्वमाप्नोतीति अमृतत्वे योगेन प्रतिपादयति ।
तत्र सन्देहः । प्राणः किमासन्नो ब्रह्म वेति । अतएव प्राण
इत्यत्र प्राणशब्दमात्रे सन्देहः । अत्रार्थेऽपि सन्देहः । बाधकश्च
वर्त्तत इति पृथगधिकरणारम्भः । तत्र साधकासाधारण-
धर्मस्याभावात् बाधकानां विद्यमानत्वात् न ब्रह्मत्वमिति पूर्व-
पक्षः । सिद्धान्तस्तु चतुर्भिः सूत्रैः प्रतिपाद्यते । तत्र प्रथमं
साधकधर्ममाह । एकेन । विभिर्बाधकनिराकरणं । प्राणः
परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । तथाऽनुगमात् । तथाहि ।
पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्म-
प्रतिपादनपर उपलभ्यते । उपक्रमे तावद्वरं वृणीष्वेति इन्द्रः प्रत-
र्हणोक्तः परमपुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप । त्वमेव मे वृणीष्वयं त्वं ।

मनुष्याय हिततमं मन्यसे इति । तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । न हि परमात्मनोऽन्यद्वि-
ततममस्ति । परमानन्दस्वरूपत्वात् । शापाभावश्च ब्रह्म-
विज्ञानएव । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति
श्रुतेः । प्रज्ञात्मत्वञ्च तस्यैव सम्भवति । उपसंहारेऽप्यानन्दोऽजरो-
ऽमृत इति एष लोकाधिपतिरित्यादि च तस्मात्सर्ववानुगमात्
प्राणो ब्रह्म ।

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्ध-
भूमाह्यस्मिन् ॥ २६ ॥

बाधकमाह । यदुच्यते प्राणो ब्रह्मेति तत्र । कुतः । वक्तु-
रात्मोपदेशात् । यस्माद् हीन्द्रः आत्मानमुपदिशति । मासैव
विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणो या अहमस्मि प्रज्ञानात्मानं मामा-
युरमृतमित्युपास्तेति । स एष प्राणो वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः
कथं ब्रह्म स्यात् । तथा च वाचो धेनुत्वोपासनवत् देवतायाः
प्राणत्वोपासना बोध्यते । अन्ये च ब्रह्मधर्माः प्राणस्तावका इति ।
कथमस्य ब्रह्मोपास्यानत्वमिति चेत् । न । अध्यात्मसम्बन्धभूमा-
ह्यस्मिन् । अस्मिन् प्रकरणे अध्यात्मसम्बन्धः आत्मानमधिकृत्य य-
सम्बन्धः* । आत्मशब्दो ब्रह्मवाची वस्तुतो जीवस्य ब्रह्मत्वाय तथा
वचः तस्य सम्बन्धः तद्गुर्माः तेषां पाहुल्यं प्रतीयते एष लोकापास
इत्यादि । यावद्यथाकथञ्चिदपि ब्रह्मप्रकरणं सिद्धयति ताव-
दन्यप्रकरणत्वमयुक्तमिति हि शब्दार्थः । प्राणस्य प्रज्ञानात्मत्वं

स्वातन्त्र्येणानुर्दायत्वम् । न वाचं विजिज्ञासोत वक्तारं विद्या-
दिति चोपक्रम्य तत् यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पितो नाभावरा
अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञाभावात्तर्पिताः प्रज्ञाभावाः
प्राणैर्ऽर्पिताः । स एष प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतो न साधुना
कर्मणेत्यादिविषयेन्द्रियव्यवहारे अरनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोप-
संहरति । सम आत्मेति विद्यादिति चोपसंहारः । तस्मादध्यात्म-
सम्बन्धबाहुल्यात् ब्रह्मोपदेश एवायम् । तर्हि बाधकस्य का
गतिरित्यत आह ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

पूर्वसूत्रेणापहृतमत्र परिहरति तुशब्दः । अयं दीपो व्यव-
हारदृष्ट्योपदेशे अहं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन तूपदेशः । ननु तत्त्व-
मसि अयमात्मा ब्रह्मेतिवाक्येषु जीवस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते तत्र
प्रत्यधिकारं शास्त्रप्रवृत्तिरिति न्यायेन स्वात्मनएव ब्रह्मत्वाव-
गतिर्मुखा न प्रतर्हन्नस्मिन्जीवब्रह्मत्वावगतिरुपासनं वा
पुनर्पार्थाय । अतः शास्त्रदृष्टिरपि नैवविधा । केवलस्य चैतन्य-
भावस्य तादृशे ब्रह्मलोक्यावगतिः विरीघातस्त्वमस्यादिवक्ता-
र्थोऽध्यवसीयते । ननु ब्रह्मधर्मा जीवे वक्तुं शक्यन्ते इत्याशङ्क्य
परिहरति । वामदेववत् । तद्वैतत् पश्यन् अपिर्गामदेवः
प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यथेति । य एव प्रत्यबुद्धात् स
सर्वं भवति तत्र सर्वेषां सर्वभावे सर्वानन्वप्रसङ्गात्
सर्वमेकमेवेति वक्तव्यम् । ततः कारणस्यएव सर्वभाव इति
मनुरभवं सूर्यस्येत्यवयुव्यानुवादोऽनुपपन्नः । तत्र यथाज्ञाना-

वेशात् सर्वधर्मैस्सूक्तिः एवमत्रापि ब्रह्मावेशादुपदेश इति
त्याश्रयधादयो ब्रह्मधर्मा एव तदावेशेन क्रियमाणत्वात् ।

नन्वेव वचनं शक्तं तेजसा हरेर्दधीचेक्षुपसा च तेजितः ।

तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रितः । इति

वचनं भागवते । तस्माद्युक्तं ब्रह्मधर्मवचनम् । ननु स्वात्म्य-
सम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीति सूत्रे सुपुत्री ब्रह्मसम्पत्तौ
च ब्रह्माविर्भाषो नत्वन्यदेति कथमेवमिति चेत् । मैवं ।
उपदेशभावनादिष्वपि कदाचिदुत्तमाधिकारिविषये ब्रह्मप्राप्त्य-
मित्यङ्गीकर्तव्यम् । नय्येव सकलं जातमित्यादिवाक्यानुरोधात्
इदमेव समवनीयन्ते प्राणाः ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतोऽपि आवि-
र्भाषपक्षं तस्य च प्राथिकत्वात् न सूत्रे फलत्वमाह । जीवमुक्ता-
नामपि परममुक्तेर्वक्तव्यत्वात् च । अक्षरप्रज्ञातमभाधाविवावि-
र्भावदद्यामेव शरीरवियोगे वियोजकाभावात् वागादिमात्रं
लौक्यते तस्य च प्राप्तत्वादेव नार्चिरादिगतिः तथापि प्राथिक-
त्वात् सूत्रगीतादिषु तद्वचनम् । समुष्णनिर्गुणभेदेन नियम-
वचनत्वप्रामाणिकमेव ब्रह्मवादे । गुणानङ्गीकाराच्च । तस्मा-
द्युक्तमुक्तं प्राक्तदृष्ट्या उपदेश इति ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासाच्चैविधा-

दाश्रितत्वादिह तत्तयोगात् ॥ ३१ ॥

अन्यत् बाधकदयमाशङ्कते । ननु यद्यपि ब्रह्मधर्मो भूयांसः
प्रकरणे श्रूयन्ते । तदङ्गीवधर्मा मुख्यप्राणधर्माश्च बाधकाः

सन्ति । न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि । अत्र हि
वागादिकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । अथ खलु
प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्णति शरीरधारणं मुख्यप्राण-
धर्मः । सा मोहमापद्यथा अहमेवेतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यै-
तद्वाणमवष्टभ्य विधारयामोति श्रवणात् । योवै प्राणः सा प्रज्ञाया
प्रज्ञा स प्राण इति जीवमुख्यप्राणवाच्यत्वे प्रज्ञाप्राणयोः सह-
वृत्तित्वादुपचारी युज्यते । उक्तान्तिव । नतु सर्वथाविल-
क्षणस्य ब्रह्मणः । तस्मान्जीवमुख्यप्राणलिङ्गयोर्विद्यमानत्वाच्च ब्रह्म-
प्रकरणमिति चेत् । न । उपासानैविध्यात् । अयमर्थः । किमत्र
चोद्यते । जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् ब्रह्मधर्माणां जीवपरत्वं
तद्याणामपि स्वतन्त्रत्वं वा । लिङ्गद्वयस्यापि ब्रह्मधर्मत्वमुच्यता-
मिति वा । आद्यः पूर्वमेव परिहृतः । न हि ब्रह्मधर्मा
अन्यपरत्वेन परिमातुं शक्या इति । द्वितीये दूषणमाह ।
उपासानैविध्यात् तथा सत्युपासनं द्विविधं स्यात् । तद्वाक्य-
भेदप्रसङ्गाच्च युक्तं । तृतीये तूपपत्तिरुच्यते । जीवधर्मा
ब्रह्मणि न विरुध्यन्ते । आयितत्वात् । जीवस्यापि ब्रह्माधार-
त्वात् तद्धर्मा अपि भगवदाश्रिता एव । इहेत्युभयत्र सम्बन्धो
ब्रह्मवादे । मुख्यप्राणे तु तद्योगात् । तेन योगस्तद्योगः तस्मात् ।
प्राणधर्मा भगवति न विरुध्यन्ते । प्राणस्य भगवत्सम्बन्धात्
तद्धर्माणामपि भगवत्सम्बन्धात् । अथवा वक्तृत्वादयो न जीव-
धर्माः किन्तु ब्रह्मधर्मा एव । जीवे आयितत्वात् भासन्ते ।
परात्तु तच्छ्रुतेरिति न्यायात् । प्राणेषु तथा । स्वाप्यथ-
सम्पत्त्योर्जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वं । आध्यात्मिकाधिदैविकरूप-

त्वाच्च संयोगः प्राणस्य तु संयोग एव । तस्मात्सर्वे धर्मा
ब्रह्मणि युज्यन्ते । सहीतृक्रमसु क्रियाज्ञानप्रत्यूर्भगवदीययो-
र्देहे सहैव स्थानं सहीतृक्रममिति भगवदधीनत्वं सर्वेषामपि
बोध्यते । ननु प्राणस्तथानुगमादिति प्राणबन्धेन ब्रह्मैव प्रति-
पादितं । तत्कथं धर्मयोरुत्क्रममिति चेत् । अत्र धर्म-
धर्मिणीरेकत्वपृथक्त्वनिर्देशयोर्विद्यमानत्वात् । प्राणी वा
अहमस्मिन् प्रज्ञात्मेति अथ क्रियाज्ञानशक्तिमान् निर्दिष्टः ।
तदन्वेकैकस्य धर्मप्रशंसा । यो वै प्राणः सा प्रज्ञाया प्रज्ञा
स प्राण इत्युपसंहारान्तं । पुनस्तयोरेवीतृक्रमप्रवेशाभ्यां सह
ह्येवास्मिन् शरीरे वसतः सहीतृकामत इत्युपक्रम्य सुपुष्टिपूर्णा-
मरणेषु प्राणाधीनत्वं सर्वेषामिन्द्रियाणामुक्ता आशयव्याप्त-
त्यर्थं प्रज्ञयैक्यं प्रतिपाद्योपसंहरति । पुनश्चानयत्वेत्कथं ब्रह्मं ।
अथ खलु यथा प्रज्ञायामित्यारभ्य न हि प्रज्ञापेतोऽयः कश्चन
सिद्धेतित्यन्तेन ज्ञानयत्तुत्कर्षं प्रतिपाद्य धर्ममात्रत्वनिराकर-
णाय ज्ञानशक्तिमन्तं भगवन्तं निर्दिशति । न हि प्रज्ञातव्य-
मित्यारभ्य मन्तारं विद्यादित्यन्तेन । तदनु ज्ञानक्रियाप्रत्यू-
र्विषयभूतभूतमात्रारूपजगती भगवद्भेदं प्रतिपादयन् स एव
प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इति उपसंहरति ब्रह्मधर्मैः । अतः
क्रियाज्ञानविषयरूपो भगवानेवेति प्रतिपाद्य न तावन्मात्रं
ततोऽप्यधिक इत्येकीयासनेव विहिता । तस्मान्नहजीवरूपत्वात्
सर्वात्मकं ब्रह्मैवेति महावाक्यार्थः सिद्धः ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिश्रीवज्रमाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रा-
नुभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सर्व्वेव प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

समन्वये प्रथमेऽध्याये सर्व्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि सम-
 न्वयो यत्तद्व्यः । ततोद्गीषाद्युपासनावक्त्यानां मुख्यवाक्येषु
 फलोपकार्य्यज्ञत्वम् । ब्रह्मवाक्यानां पुनर्निःसन्दिग्धानां सम-
 न्वयः स्वतःसिद्धः । सन्दिग्धानि द्विविधानि । यद्गतोऽर्थतत्त्व ।
 तदर्थश्चेतद्विचारितम् ब्रह्मणि व्यवहारोऽस्ति कश्चिन्न वेति ।
 तत्र प्रथमसूत्रेण व्यवहारः स्थापितः यतो वाचो नियतं न
 इत्यादीनां विशेषेणोदमित्यतया निरूपणनिषेधनपरत्वं एवमेव
 कार्य्यसिद्धेः । अधीतानां ब्रह्मवाक्यानाञ्चतुर्लक्षण्या ब्रह्म-
 परत्वे सिद्धे अवर्णं सिद्धयति । श्रुतस्य कालान्तरेऽप्यसम्भावना-
 विपरोतभावनानिष्ठत्वं पूर्व्वस्थितानामज्ञानामनपेक्षिताना-
 मुद्भापेनान्येषामपेक्षितानामावापेन तत्त्वैवार्थस्य निर्धारणे
 मननं भवति । ततोऽप्येवंधानादिसमाधत्तरूपनिदिध्या-
 सनरूपमनसि सर्व्वतोनिष्ठतत्त्वापारे स्तयमुपलब्धनिजमुखाशु-
 भयरूपं ब्रह्म । इदमेव ब्रह्मज्ञानमिति । अतस्तादृशस्यानुभवेक-
 वेद्यत्वाद्युक्तमविषयत्वं पाकभोजनवृत्तिवत् । अतः श्रवणाङ्ग-
 मीमांसायां माहाव्यञ्जनफलायां भगवद्वाक्यानामन्यपरत्वेऽन्य-
 वाक्यानाञ्च भगवत्परत्वे दिव्यधर्मादिव्यधर्मव्यत्ययेन वैपरीत्यं
 फलमापद्येत । तदर्थं दिव्यधर्मनिर्धारो द्वितीयाधिकरणे
 विचारितः । वेदा एव वाचका अलौकिकमेव कर्ममिति ततः
 पूर्णालौकिकत्वाय विधिनिषेधमुखेनाधिकरणद्वयम् । समन्वये-
 चतिरूपम् । तदत्र प्रथमे पादे शाब्दसन्देहो निवारितो

निश्चितार्थे । तत्रापि प्रथमं प्रत्ययसन्देहो निवारितोदयेन ।
 प्रकृतिसम्बन्धोऽप्यधिकरणत्रयेण । पुनरन्तिममधिकरणं संज्ञे-
 निराकरणाय । एवं प्रथमे पादे शब्दसन्देहो निवारितः । ये
 पुनः कश्चिद्वगुणनिर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति ते स्वयमेव स्वस्य
 ब्रह्मजिज्ञासानधिकारं बोधयन्ति । ब्रह्मवादे साहचर्यानामिष-
 गुणानामनङ्गीकारात् । भौतिकगुणानामसम्बन्धार्थमेव ब्रह्म्याया-
 रम्भः । अग्न्याया सर्वस्यापि तत्कारणत्वेन तत्सम्बन्ध-
 विद्यमानत्वात् अग्निराकरणेन तत्प्रतिपादकत्वनिर्धारका-
 धिकरणानां वैषम्यमेव । अर्थसन्देहमिराकरणार्थं द्वितीया-
 दारम्भः । तत्रार्थो द्विविधो जीवजडात्मकः प्रत्येकसमुदायाभ्यां
 त्रिविधः । तत्र प्रथमं जीवपुरःसरेण सन्देहा निवार्यते ।
 इदमाश्नायते सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति यावत् उपासीत
 यय खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति
 तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि
 तत्र वाक्योपक्रमे सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सर्वस्य ब्रह्मत्वं प्रतिज्ञाय
 तज्जलान् इति सर्वविशेषणं हेतुत्वेनोक्ता तत्त्वेनोपासनमुक्तं ।
 नचायं ग्रामविधिः । वाक्यार्थे लक्षणाप्रसङ्गात् । कारणत्वेन
 सामान्यतएव सिद्धत्वाच्च । अतः सर्वजगतो ब्रह्मत्वेनोपासन-
 मुक्तं । इदमेव पुराणादिषु विराट्त्वेनोपासनम् । अतः पर-
 मधिमवाक्यार्थे सन्देहः । क्रतुं कुर्वीतिति । क्रतुर्धर्मो यन्न इति
 यावत् । तस्य स्वरूपं मनोमयः प्राणशरीर इति उपासनाप्रकरण-
 स्मात् उपासनवैषा । तत्र मनोमय इति प्रमाणभूतो वेद उक्तः ।
 प्राणशरीर इति कार्यकारणयोरभेदोपचारः । अथे सत्यसह-

त्यादिधर्मवचनात् किमयं विज्ञानमयो जीवो ब्रह्मत्वेनोपास्यः
उत ब्रह्मैवान्तर्यामी यः पुराणेषु सूक्तम् उक्तः । तत्र पूर्वपात्रे
जडस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनस्योक्तत्वात् जीवस्यापि ब्रह्मत्वे-
नोपासनमेव युक्तं नत्वादित्यैव ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति विज्ञानं
ब्रह्म चेद्वेदेति शास्त्रान्तरे स्पष्टत्वात् च । तस्मात्कार्यकारण-
धीरभेदाज्जीव एव ब्रह्मत्वेनोपास्य इत्येवं प्राप्त उच्यते । सर्वत्र
प्रसिद्धोपदेशात् ।

अथ खलित्यादि ब्रह्मवाक्यमेव । कुतः । सर्वत्र प्रसि-
द्धोपदेशात् । कुर्वीतेत्युपदेशः नतूपासना । तत्र परमशान्तस्य
सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनया शृङ्गान्तःकरणस्य सर्ववेदान्त-
प्रसिद्धब्रह्मोपदेशएव युक्तो मननरूपः न तु कश्चित्स्तिङ्गस्य जीव-
स्योपासना । शास्त्रान्तरे त्वमे आनन्दमयस्य वक्तव्यत्वात् तथा
युक्तं । नत्वह तथा । तस्मादानन्दरूपप्राणशरीररूपो वाक्यार्थः ।
नतु क्तुमयः पुरुष इति अयामहमयमयिमदेष्टकथनात् लोका-
न्तरभाविफलार्थमन्योपासनैव तु युक्ता न तु ब्रह्मज्ञानस्य
तादृशं फलं युक्तमित्याशङ्क्य परिहरति ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

विषयिता लोकान्तरे तादृशरूपप्राप्तिः सा प्रकृतेःपुपपद्यते ।
भगवत्स्वरूपलाभात् सारूप्यलाभाद्वा । न च व्याप्तिरन्तेत्यध-
मप्राप्तोपायो युक्तः । सत्यसद्वत्यादिवचनं च ब्रह्मवाक्यत्वोप-
पत्तिमिति चकारार्थः । नन्वेतावतापि नैकान्ततो ब्रह्मवाक्यत्वमु-
पपत्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

न च प्राणशरीररूपो जीवो भवति तिरोहितानन्दत्वेन निराकारत्वात् । अध्यासेन तथात्वे तनुपास्यत्वमेव इदानी-
मेवोपासकस्यापि तथात्वात् । न च प्राणादेशौ किकत्वं । उप-
देशानर्थं त्वमसद्भावात् । अत आनन्दरूपप्राणशरीररूपत्वाभावात्
वाक्यार्थो जीवः । पूर्वपक्षस्यात्रैव निवृत्तत्वात् तु शब्दः । विद्यान-
मये तु प्राप्ताप्राप्तविवेको न धर्मस्त्वोपासना । ननु प्राप्ताध्याता-
द्वयरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीति परिहरति ।

कर्मकर्तृत्व्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्तीति यस्य स्यादहं न
विचिकित्वासीति च आह प्राण्डस्य इति अथै फलवाक्यं एतं
प्राणशरीररूपं कर्मत्वेन ध्येयत्वेन प्राप्यत्वेन च व्यपदिशति ।
कर्मत्वेन च शरीरं व्यपदिशति । न च भजनीयरूपाकथनं
तादृशं फलं सिद्धतीति चकारार्थः । अधिकरणसंपूर्णत्वस्यो-
क्तकथं ।

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इदमाश्रयते यथा ब्रौह्मिर्बो वा श्यामाको वा श्यामाक-
तण्डुलो वैशमयमन्तराब्जन् पुरुषो हिरण्मय इति । तत्र
सन्देहः । हिरण्मयः पुरुषः किं जीव उत ब्रह्मेति । उपक्रमवली-
धत्वे जीवः उपसंहारवलीयस्त्वे ब्रह्मेति । यत्रैकस्यान्यपरत्वे
नैकार्यता सम्भवति तद्वलीयस्त्वमिति सिद्धं पूर्वतन्त्रे । तत्र

चतुर्विधभूतनिरूपणार्थं जीवस्यैवाराधमात्मस्यान्तर्द्दये प्रति-
पादकमिदं वचनं फलतो हिरण्यवत्वमिति न त्वेतादृशाभास-
समानत्वं ब्रह्मणो युक्तमतो जीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति
प्राप्तं उच्यते । शब्दविशेषात् । हिरण्यवः पुरुषो न जीवस्य
फलमपि तत्प्राप्तेरेव फलत्वात् । नाप्ययं नियमः तस्यामेव भूतार्त्त-
त्व इति । अतः शब्देनैव विशेषस्योक्तत्वात् न हिरण्यवः
पुरुषो जीवः । ननु हृदये विद्यमानत्वात् अभिमानेव जीवो
युक्त इति चेत् तथाह ।

श्रुतेष्व ॥ ६ ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति इति । ननु
सर्ववेदामां यन्निःश्वासत्वं तस्य भगवतो वाक्यं कथं श्रुति-
रिति । उच्यते । तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः केवलोप-
निषद्वेद्यं ब्रह्म न प्रमाणान्तरवेद्यं । ततश्चार्जुनस्य श्रित्यरूपेण
प्रपन्नस्य मुष्टिभक्तत्वाभावात् भगवद्वाक्ये निर्विषिकित्तविश्वासा-
भावात् रयित्वेनैव श्राव्यत्वात् न तादृशाय तादृशदेश-
कालयोरुपनिषदामवक्तव्यत्वात् गुरुरूपतादृशरूपं निःश्वसित-
वेदोद्गमजनकं श्रुत्वा तदर्थमपि श्रुत्वा भगवान् पुरुषोत्तमो
वाक्यन्युक्तवान् श्रुतिरूपाणि । ततो ब्रह्मविचारे तान्यप्युदाहृत्य
चिन्त्यते । पुनर्य भगवान् सत्सङ्गिकारेण ब्रह्मविद्युं निरूप्य स्व-
रूपपालुतया सर्वशुद्धतममित्वादिना भक्तिप्रपन्नो एवोक्तवान् ।
अतोऽङ्गत्वेन पूर्वं सर्वनिर्णयाः चक्ताः इत्यध्यवसेयं । तथैवार्जुन
विज्ञानात् करिष्ये वचनं तवेति । चकारात्तन्मूलभूतनिष्ठा-

सोऽप्युच्यते । व्यासस्यापि भगवत्ज्ञानांशत्वाददीपः । उपक्रम-
वलोयस्त्वमाशङ्क परिहरति ॥

अर्भकौकस्त्वान्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं
द्योमवच्च ॥ ७ ॥

ननु व्यापकस्त्रेखरस्य हृदयदेशस्थितिरयुक्ता व्रीह्यादिरूपत्वञ्च ।
अतः अर्भकमन्त्रकभ्रमोकः हृदयस्थानं यस्य तत्त्वात् व्रीह्यादितु-
ल्यात्वाच्च न परमात्मा वाक्यार्थ इति चेत् । न । निचाय्यत्वात् ।
पूर्वं प्रथमद्रूपणं परिहरति । हृदयोऽं प्राप्तुं शक्यत इति तदा-
यतनत्वेन प्रतिपादयति । निदिध्यासनानन्तरं हि साक्षात्-
कारः तदन्तःकरण एवेति निचाय्यत्वं भक्तौ तु बहिरपीति
विशेषः । द्वितीयं परिहरति । एवं द्योमवत् । एवं व्रीह्या-
दितुल्यतया यत् प्रतिपादनं चतुर्विधभूतान्तरत्वख्यापनाय
यथा चत्वार उपरवाः प्रादेशमाता इति तथा तत् हृदयाकाशे
प्रकाटस्य सच्चिदानन्दस्वरूपसर्वतःपाणिपादान्तस्य तत्स्वरूप-
मिति । पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः कारक्यमेतादृशवाक्यान्तरे पूर्व-
पक्षसिद्धान्तयोराधिकोपपन्निसमुच्चयार्थं तेनातएव प्राण इति-
वदधिकरणान्तरमपि सूचितमिति ।

सम्योगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

बाधकमाशङ्क परिहरति । यदि सर्वेषां हृदये भगवान्
जीववत्तिष्ठेत तदा जीवस्यैव तस्यापि सुखदुःखसाक्षात्कार-

* क पुस्तके अन्त्यकमिति नास्ति ।

† 'हृदय इत्यादिभ्य तदन्तःकरण एवेति इत्यादि क पुस्तके नास्ति ।

साक्षाधनादिपरिग्रहश्च प्राप्नोतीति चेत् । न । वैशेष्यात् ।
विशेषस्य भावो वैशेष्यं तस्मात् । सर्वरूपत्वमानन्दरूपत्वं स्वकर्तृत्वं
विशेषस्तद्भावो ब्रह्मणि वर्तते न जीवे इति जीवस्यैव भोगी न
ब्रह्मण इति । वैशेष्यपदादयमर्थः सूचितः । अपेक्षित एव भोगी
नानपेक्षित इति । नतु तस्य भोगाभाव एवाधिमाधिकरणविरो-
धात् । यथेन्द्रियाधिष्ठातृदेवतानां । तत्त्वमस्यादिवाक्येन जीव-
स्यापि तथात्वे तस्यापि तददेव भविष्यति ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ६ ॥

कठवल्लीषु पथते । यस्य ब्रह्म च चतस्रोभिः भवत ओदनं ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र स इति । अत्र पाप्ये
ब्रह्मचरयोरोदनत्वं वदन् यच्छब्दार्थस्य भोक्तृत्वमाह । तत्र
संशयः । किं जीवो ब्रह्मवेति । सच्चिदानन्दरूपत्वं सर्वोपास्यत्वं
पूर्वाधिकरणद्वयेन सिद्धं । सर्वभोक्तृत्वं साधयति । ब्रह्मचरयोर-
शक्यवधयोः सर्वमारकस्य च मृत्योर्भक्षयिता जीवो न भवत्ये-
वेति कथं सन्देह इति चेत् । उच्यते । ओदनोपसेचनरूपकत्वात्
जीवधर्मत्वं स्थानाग्नानाञ्च । न हि सर्वगतस्य स्वहृदयेऽपि प्रति-
भासमानस्य क इत्या वेद यत्र स इत्यज्ञानमुपपद्येत । अलौ-
किकसामर्थ्याच्च सन्देहः । तत्र निषिद्धत्वालोक्तिकभोजन-
वन्निरूप्यमाणत्वात् स्थानाग्नानाञ्च कश्चिदुपासनोपचितालोक्तिक-
सामर्थ्यो महादेवादिरेत्ता भविष्यति । नतु तद्विरुद्धधर्मा भग-
वान् भवितुमर्हति अक्लिष्टकर्मत्वादिधर्मवान् । तस्माज्जीव
एवोपासनोपचितमहाप्रभावा वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

अत्ता चराचरग्रहणात् । अत्ता भगवानिव । कुतः । चराचर-
ग्रहणात् । चरं सर्वप्राणिवधार्थं परिभ्रमन्मृत्युः । अचरं ब्रह्म-
क्षत्ररूपं कस्याप्यचाक्ष्यं तयोरत्ता न जीवो भवितुमर्हति
यत्राप्यतिमयो दृष्टः स स्वार्थानतिसङ्गनादिति न्यायात् ।
अस्मदादिप्रतिपत्त्यर्थं तु लौकिकवद्वचनश्रोतृत्वात् । प्रलय-
कर्तृत्वान्नायुक्तत्वं । सर्वत्रविद्यमानस्याप्यज्ञायमानत्वात् फलतः
स्यानाज्ञानमुक्तं । ब्रह्मक्षत्रयोरपि मोक्षापेक्षितत्वात् मृत्युसम्बन्ध-
मात्रेण भगवति भोक्तुरि प्रवेशार्थं योग्यरूपमेवोदनत्वं प्राणानां
तत्रैव समवसयान्मृत्युरपि तत्रैव लीनोऽप्ये जन्ममरणाद्यभावात्
भगवत्येव प्रविशति । तस्मादस्मिन् वाक्ये ब्रह्मक्षत्रमृत्युना
भोग्यत्वेन ग्रहणादत्ता भगवानिवेति सिद्धं । ननु किमित्येवं
प्रतिपाद्यते । पूर्वपक्षन्यायेन यमोऽन्योवा मृत्युं साधनीकृत्य
स्ववशे सर्वं करोतीति जीववाक्यमेव किं न स्यादित्यत आह ।

प्रकरणञ्च ॥ १० ॥

प्रकरणं हीदं ब्रह्मणः न जायत इत्यारभ्यासीनो दूरं व्रजती-
त्यादिना माहात्म्यं वदन्मन्ते च ब्रह्मक्षत्रं चेत्याह । अतः प्रक-
रणानुरोधात् पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मवाक्यत्वमिति । अन्यथा प्रकृत-
हानाप्रकृतकल्पने स्यातामिति प्रकारार्थः ।

गुह्यं प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

तस्यैवाये पश्यते । अतं पियन्तो सुकृतस्य लोके गुह्यं प्रविष्टौ
परमे परार्हे । छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च
विशाचिकेता इति । किमिदं ब्रह्मवाक्यमाहोसिदन्यवाक्य-

मिति । अस्य वाक्यस्योत्तरशेषत्वे जीवप्रकरणपठितत्वात् न ब्रह्म-
वाक्यत्वं । पूर्वशेषत्वे तु ब्रह्मवाक्यमिति हि प्रकरणनिर्णयः । मध्ये
पाठादेवं सन्देहः । अर्थविचारे तु द्विवचननिर्देशात् पूर्वशेषत्वे
ब्रह्ममुक्तजीवो भविष्यतः । उत्तरशेषत्वे त्विन्द्रियमनसो । उभय-
थापि न ब्रह्मवाक्यं । इयोर्मुख्यत्वेन प्रतिपादनात् । ब्रह्मवाक्य-
त्वेऽपि न प्रयोजनसिद्धिः । अथ मन्यते उपनिषत्पाठादन्यचा-
निर्धाराल्जीवब्रह्मपरत्वेऽपि तयोरभेदात् ब्रह्मपरतैव वाक्यस्य
युक्तेति । तथापि कस्य निर्णायकत्वं प्रकरणस्यार्थस्य वेति ।
उभयोरपि सन्दिग्धत्वादयुक्तो विचार इति चेत् । उच्यते ।

सन्देहवारकं शास्त्रं पदशक्त्या तु निर्णयः ।

जीवादुत्कर्षशब्देन इयोर्वोक्तेऽपि न क्षतिः ।

गुहातपशब्दाभ्यामित्यर्थः । अतं पिवन्तावित्यत्रैवं संशयः ।
किञ्चीददयं निरूपयति आहीस्त्रिजीवब्रह्मणी वेति । तत्र ब्रह्म-
प्रकरणस्य सामान्यत्वात् यस्त्वपिज्ञानवान् भवतीत्यग्रे विद्वद्वि-
दतोर्वक्तव्यत्वात् तदयंमुभयोः प्रथमनिर्देश उचितः । मन्वेऽपि
अतं स्वर्गापवर्गलक्षणं सुखं । मार्गद्वयस्यापि विहितत्वात् सुकृत-
लोकत्वम् । गुहा तत्त्वविचारो हृदयं वा । जात्यपेक्षया त्रिकव-
चनम् । परमपरार्थं सत्यलोकः । तन्मोभयोर्भागात् । अविद्यया
पिहितप्रकाशत्वात् अविदुषः क्वायात्वं । ब्रह्मज्ञानेनातिप्रका-
शत्वादातपत्वं विदुषः । अतएव विदुषः स्वरूपं ब्रह्मविदो
वदन्ति । पञ्चाग्नयः विष्णुचिकीतायेतरम् । इन्द्रियमनसोस्व-
चेतनत्वात् न वाक्यार्थसङ्घतिः । वाक्यार्थयोगे हि विशेषण-
निर्णयः । तथाहद्ब्रह्ममुक्तजीवपरतयोपपन्नत्वात्तत्प्रकरणपाठान्न

ब्रह्मवाक्यमिति । एवं प्राप्त उच्यते । गुहां प्रविष्टावात्मानो ।
 गुहा हृदयाकाशः तत्र सकृदेकस्मिन् प्रविष्टो जीवपरमात्मा-
 नावेव । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविशैत्युभयोः प्रवेग्यवणत् ।
 न ह्येकस्मिन् हृदयाकाशे जीवद्वयं प्रवेष्टुमर्हति । अर्थमेवं सम्भ-
 वति । पूर्वोक्तकृते यथाभिलपितभोगो भगवति साधितः ।
 प्रकारान्तरेणापि अतं सत्यं परं ब्रह्मेति अतमत्ययोर्ब्रह्मत्व-
 प्रतिपादनात् स्वरूपान्ततपातारो । सुकृतमपि ब्रह्मैव तस्मा-
 त्तत् सुकृतमुच्यत इति श्रुतेः । स एव लोक उच्यते पृथो ।
 अक्षरं वा परमपराङ्मोपरि तद्वत्त्वानां परिदृश्यमानत्वात् ।
 छायाप्रतिसारूप्यं सायुज्यव्रतस्य जीवस्यापि तथात्वात्ततोऽपि
 विशिष्टं ब्रह्म प्रकटानन्दत्वात् आतपः परोक्षवादः काण्डव्येऽपि
 तद्वाद इति त्रयाणां ग्रहणं । अतो युक्तपरायमिति हिगन्धार्यः ।
 नन्वप्रकृतत्वात् कथमेवमिति तत्राह । तद्दर्शनात् । तयोर्दर्शनं
 तद्दर्शनं तस्मात् । जीवब्रह्मणोः प्रतिपादनीयत्वात् । येयं प्रेते
 विचिकित्सा मनुष्ये अमृतोत्पत्तेः नायमस्तीति चैके एतद्विद्यामनु-
 शिष्टस्त्वयाहमिति जीवः पृष्टः । अन्यत्र धर्मादन्वत्ताधर्मादन्वत्ता-
 स्मात् कृताकृतात् अन्यत्र भूतात् भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वदेति
 ब्रह्मापि पृष्टं । तत्र ब्रह्म निरूप्य जीवन्निरूपयन् उभयोस्तुल्य-
 त्वेन मद्भाभोगं निरूपयन् फलार्थं मध्ये स्वरूपं कीर्त्तयति । अतो
 ब्रह्मवाक्यमेवेति सिद्धम् ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥ .

विशेषणानि पूर्वोक्तानि । जीवब्रह्मणोरेव सद्गतानि ।
 अग्निं वाक्यमात्मानं रथिनं विद्धि मोहनः पारमाप्नोति

तद्विष्णोः परमं पदमिति । जीवमाख्यं ब्रह्माह । अत उभयोरेव सर्वव्याप्त्या कथनादधिभग्न्यपर्यालोचनयापीदं ब्रह्मवाक्यमेव । हा सुपर्णेति निःसन्दिग्धं । चकारः प्रकरणोक्तसर्वोपपत्तिसमुच्चयार्थः ।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते । एष आत्मेति होवाचेतदमृतमभयमेतत् ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति धर्मनी एव गच्छतोल्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । प्रतिविम्बपुरुषस्य ब्रह्मत्वेनोपासनापरमिदं वाक्यं ब्रह्मवाक्यमेवेति वा । विरुद्ध्यर्थवाचकत्वात् सन्देहः । तत्र दृश्यत इति वचनात् प्रतिविम्बएवायं ब्रह्मप्रकरणस्य च समाप्तत्वादेया तेऽस्मद्विद्या आत्मविद्या चैत्युपसंहारदर्शनात् तत्सिद्ध्यर्थमुपासनापरतैव वाक्यस्य युक्ता । अविरोधे हि ब्रह्मपरता । उपास्यत्वेन ब्रह्मधर्माणामन्वयो भविष्यतीत्येवं प्राप्त उच्यते । अन्तरः अधिमध्ये दृश्यत इत्युक्तः परमात्मैव । कुतः उपपत्तेः । उपपद्यते हि तस्य दर्शनमार्गम् । सर्वत्र ब्रह्म पश्यन् वह्निः सन्निधाने तस्य स्थानस्योत्कृष्टत्वात् तत्र भगवन्तमुपदिशति लोकं वाच तेऽवीचन्नहन्तु ते तद्वक्ष्यामीति महदुपक्रमश्च । प्रतिविम्बमात्रस्य च न पुरुषत्वनियमः । तस्माद्विरोधाभावात् ब्रह्मवाक्यमेव ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

एतं संयदाम इत्याचक्षत एतं हि सर्वाणि वामान्यभिः संयन्ति । एष उ एव वामनोरेष हि सर्वाणि वामानि नयति

एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातीति । वामानि
कर्मफलानि तेषामेव मनोहरत्वेन तदर्थं कर्मकरणात् ।
कर्मफललयः कर्मफलदानञ्च यतइति स्वर्गापवर्गफलदातृत्व-
सुक्तं । सर्वलोकेषु भातञ्च । एष इति तमेवाचिपुरुषं निर्दिश्य
स्यानादि व्यपदिश्यते । न हि प्रतिविम्बात्मनः स्यानादि-
व्यपदेशः सम्भवति । चकारादेस्तु ह्यवाक्यस्याप्ययमेवार्थः ।
इन्द्रविरोचनप्रजापतिसंवादे । अथ योज्यं भगवोषु परिख्यायत
इत्यासुरं । नतु यएषोऽचिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादि । तस्मा-
दचिपुरुषो ब्रह्मैव ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

नतु किमिति निर्धनेन ब्रह्मवाक्यत्वं सम्पाद्यते । उपासना-
परत्वे को दोष इत्याशङ्क्याह । सुखविशिष्टाभिधानात् । एतद-
मृतमभयमेतत् ब्रह्मेति व्यवशोपासना विधीयेत एष आत्मेति
तदा अमृतादिवचनं व्यर्थं स्यात् । तदस्मात् पूर्वंमेव प्राप्त-
त्वात् । तस्मादमृतमानन्दः अभयं चित् ब्रह्म सत् सच्चिदानन्द-
रूपआत्मेत्युक्तं भवति । अत एष इति अचिपुरुषं निर्दिश्य
सुखविशिष्टमभिधीयते । सच्चितोर्न ब्रह्माख्यापकत्वमिति सुखमेव
निर्दिष्टं । अतः सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मवाक्यमिति ।
एषा मुख्योपपत्तिरित्येवकारः । चकारात् सदादिभिरपि तस्मात्
ब्रह्मैवाचिपुरुषः ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

स्वरूपतो निर्णय फलतो निर्णयमाह । श्रुतोपनिषत्कस्य
श्रुता उपनिषत्विद्या येन तस्य प्रविदो या गतिः देवयानाख्या

साक्षिपुरुषविदोऽप्युच्यते । अथ यदु वै वास्मिन् ग्रन्थं कर्म कुर्वन्ति
यदि च नार्चिषमेवाभियन्तीत्युपक्रम्य चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो
मानवः स एतान् ब्रह्म गमयति । एष देवपथो ब्रह्मपथ इत्येतेन
प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्तः इति ब्रह्मविदो
ऽप्येवैव मार्गः पुनरावर्त्तितरहितः । चकारसूक्तसमुच्चयेनाधि-
करणपूर्णत्वबोधकः ।

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

इदमेवाधिकरणं पुनर्निषेधमुखेन विचारयति । ननु-
पासनापरत्वेऽपि सर्वमुपपद्यते । तदर्थमप्यपदेशेनैवोपासनोपपत्तेः ।
अतः सर्वा उपपत्तयो व्यपदेशिवद्भावेन सङ्गच्छन्त इत्येवं प्राप्त
उच्यते । इतरो नात्र वाक्यार्थः । अनवस्थितेः अस्थिरत्वात् ।
उपदेशकवाक्यत्वादुपदेष्टुरेव चतुर्गतं भवेत् । तथाच वक्तुर्दृग्-
नाभावात् अनासत्त्वं द्रष्टुरपगमे चापगच्छति सद्वितीये स-
द्वितीयः उपासनाकाले च सुतरामनवस्थितिः । सद्वितीयो-
पासनायामपि श्रवणमननयोर्भिन्नविषयत्वादनवस्थितिः । वक्तुरेव
नियमे गुरोर्निर्धत्वेन सुतरामनवस्थितिः । किञ्च । मनसा
द्युपासनं कर्त्तव्यं तत्र चासम्भव एव । तादृगधर्मवत्त्वं च न
सम्भवति । आसुरत्वं च भवेदिति चकारार्थः । तस्मादधि-
ष्ठाने सृष्टजएव यो भगवानस्ति तत्परमेवैतदाश्रयमिति
सिद्धं । व्यापकमङ्गलस्य सर्वतःपाणिपादान्तत्यादानन्द-
मूर्त्तिर्भगवानेव ब्रह्मवादे त्वेषैव मर्यादा । सगुणवादो ब्रह्म-
वादाश्रानादिति ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्वर्माव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

य इमञ्च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो
यमयतीत्युपक्रम्य अयते यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं
पृथिवी न वेद् यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येव न
आप्तास्तर्थात्म्यस्य ह्यादि । तथाधिदैवमधिलोकमधिदैवमधि-
यज्ञमधिभूतमध्यात्मञ्च कश्चिदन्तरस्थितो यमयितान्तर्ध्यामीति
श्रूयते । तत्र संशयः । किमन्तर्याम्यधिदैवादिषु सर्वत्रैकं
एव अथाधिदैवादोनां भेदाद्विद्यत इति । सामान्यतस्त्वंतस्त-
द्वर्मापदेशादिति न्यायेनात्रापि ब्रह्मत्वं सिद्धमेव । तथा शब्द-
भेदात् सन्दिह्यते अधिदैवादिषु भेदा आधारधर्मा भगवत्पु-
चर्यन्ते अथवा संज्ञाविशिष्टा अन्यएवेति । तत्र तत्तदभिज्ञत्व-
यो वर्त्तते अभिमानेन तस्य तादृशशब्दप्रयोगः । अधिलोका-
दयस्य शाखान्तरेऽन्यत्रैव प्रसिद्धाः योगव्यापकाः पञ्चस्रधिकार-
ेषु । अधिलोकमधिज्योतिषमित्यादि । अतोऽधिदैविकादि-
शब्दा यौगिकाः सन्तो न भगवति वर्त्तितुस्तुहन्ते । नाप्यन्ये
कल्पनीया यद्वर्मा उपचाराद्भवति भवेत्तुः । कल्पमानस्य सर्वा-
नुस्यूतस्य तादृशस्य भगवदातिरिक्तस्यासम्भवात् । तस्मादन्त-
र्यामित्राद्यर्थं कुत्वाप्युक्तं सत् तत्तदभिमानिदेवताश्रुतिपर-
मेय तत्तदुपासनार्थं भविष्यति । भजानञ्चासन्देहे सन्देहवदुप-
पद्यते । देहांसवोक्षा इति न्यायाद्वा । ननु निषिद्धसंज्ञा
भगवति कल्पयितुं शक्येति एवं प्राप्त उच्यते । अन्तर्याम्यधि-
दैवादिषु । अन्तर्यामी अधिदैवादिषु भगवानेव नान्यस्तादृशो
भजितुमर्हति । ननु चोक्तं भगवति कथं निषिद्धकल्पनमिति

तच्चाह । तद्वन्मव्यपदेशात् । तेषां धर्माः तद्वन्माः तद्व्यगुक्ति-
बोधकाः ते विशेषेण भगवत्यपदिश्यन्ते । सर्व्वेषां तत्तत्कार्य्य-
सामर्थ्यञ्च भगवतो न तु स्वतस्त्वेषामिति । एवं सत्यन्यत्सर्व्वं
सद्गतं भवति तस्माद्वद्वद्वाक्यमेव । अन्यथात्वधिकरणरचना
भक्तस्तद्वन्माधिकरणेन गतार्थत्वादयुक्तैव ॥

न च स्मार्त्तमतद्वन्माभिलापात् ॥ १६ ॥

ननु ब्रह्मवादे भक्त्यर्थ्यामी न प्रसिद्धः जीवब्रह्मजड़ानामेव
प्रसिद्धत्वात् । अतोऽन्तर्यामिणः साहायपरिकल्पितस्य गुणयोगा-
त्तादृश्यं ब्रह्मत्वे वा कः पुरुषार्थो भवेत् । नहीश्वरं प्रकृतिधर्मा-
रूपमन्तर्यामिणं मन्यन्ते तादृशस्योपनिषत्प्रभावात्पूर्व्वपक्षन्या-
येन स्तुतिपरता तन्मतस्य चाश्रितत्वमित्याशङ्क्य परिहरति । नच
स्मार्त्तं सतिप्रसिद्धं स्मार्त्तं साहायमतसिद्धमिति यावत् । तादृश-
मन्तर्यामिरूपमत्र भवितुं नार्हति । कुतः । अतद्वन्माभिला-
पात् । तद्वन्माणामनभिलापात् । तद्विरुद्धधर्माणां चाभिलापात्
नह्यत्र सत्त्वरजसमोगुणास्तत्कार्य्यं वा अभिलष्यते तद्विरुद्धार्थैते
धर्मा यस्य पृथिवी शरीरमित्यादि । तस्मात् सांख्यपरिकल्पितं
नान्तर्यामिरूपमत्र भवितुमर्हतीति सिद्धं । एवं सति ब्रह्मधर्मा
एवैते भवन्तीति ब्रह्मवादः कल्पिष्यति ॥

शारीरस्योभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

गनूक्तन्यायेन शारीर एव भवतु को दोषः । किमिति ब्रह्मपरत्वं
कम्पामिति । तच्चाह । शारीर्य नेत्वनुवर्त्तते । शारीर्य जीवो

नान्तर्यामित्राद्वेषे तत्तदभिमानिरूपो यस्य पृथिवीशरीरमिति
वाक्यादुरोधेन भवितुमर्हति । ततोऽपि भिन्नतयान्तर्यामिणो-
वचनात् । उभयेऽपि काखमाध्यंदिनब्राह्मणद्वयेऽपि एनञ्जीवं
भेदेनैवाधीयन्ते ब्राह्मणाः । निःसन्देहार्थमुभयग्रहणं यो
विज्ञाने तिष्ठन्निति काखाः य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्य-
न्दिनाः । न चात्मशब्देनान्यः सम्भवति । अन्येषां पूर्वमेव
पठितत्वात् अन्ते हि जीवमाह । तस्मादन्तर्यामित्राद्वेषे ब्रह्मैव
वाक्यार्थ इति सिद्धं ।

अदृशत्वादिगुणकोधर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

मुण्डके हि ब्रूयते कस्मिन् भगवो विज्ञात इति पृष्टे द्वे विधे
वेदितव्ये इत्युत्तरमाह । तत्र नामरूपात्मकजगती विज्ञानार्थं
मामांशे वेदादिः रूपांशे परा च । तत्र वेदादिविद्यायां न
सन्देहः । परायां सन्दिह्यते किमेवा सरस्वतविद्या ब्रह्मविद्या
वेति । सांख्यधर्माभिलापात् सन्देहः । अथ परा यया तद-
चरमधिगम्यते यत्तदद्वैतमवाप्तमगोतमवर्णमचक्षुरश्रोत्रं तद-
पाणिपादं नित्यं विशुभं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं । यद्भूतयोनिं
परिपश्यन्ति धीरा इत्यादि श्रुते च दिव्योद्यमूर्तः पुरुषः
सवाद्याभ्यन्तरोद्यजः । अपाणोद्यमनाः शुभ्रोद्यचरात् परतः परे
इति उक्ता एतस्माज्जायत इति निरूप्य अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्र-
सूर्या इत्यादिना रूपमुक्ता पुनः पुरुषात् सृष्टिमाह । तत्रैक-
प्रकरणत्वादिकवाक्यता वक्तव्या । तत्राचरपुरुषयोर्भेदः प्रती-
यते । तयोश्चयोरपि सृष्टिः । तद्वद्व्यावादे न संज्ञच्छते ।

तस्मात्तादृशमतमेवैतद्व्यकृतिपुरुषयोः श्रितत्वादन्वतरप्राधान्येनो-
भयोः स्रष्टृत्वं लभयात्मकत्वात् जगतः । रूपमपि समष्टिव्यष्टी-
नामग्रे द्युत्पत्तिरिति तिरोहितरूपत्वाच्च ब्रह्मविद्या किन्तु
स्मृतिरेवेति । ब्रह्मविद्या वेदविद्या उपचारादेति । एवं प्राप्त
उच्यते । अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव ब्रह्मविज्ञानेनैव सर्व-
विज्ञानात् । ततएव विद्याया अपि परत्वम् । अक्षरस्यापि
ब्रह्मत्वम् पुरुषस्यापि तयोः परापरभावः अभेदश्च एतादृश
एव ब्रह्मवादः । तत्र प्रथममक्षरस्य ब्रह्मत्वमाह । अदृश्यत्वादि-
गुणकः परमात्मैव । कुतः । धर्मोक्तिः तथाक्षरात्संभवतीह विश्व-
मिति । इयं चोपनिषत् न ब्रह्म ब्रह्मव्यतिरिक्ताब्जगदुत्पत्ति-
रस्ति । पुरुषस्य ब्रह्मत्वं निःसन्दिग्धमेव द्रष्टृदानन्दतिरोभावेन
ब्रह्माक्षरमुच्यते । प्रकटानन्दः पुरुष इति ब्रह्मविदाप्नोति पर-
मित्यत्रैव तथा निर्णयात् । तस्माददृश्यत्वादिगुणकः पर-
मात्मैव ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ ॥ २२ ॥

ननु पूर्वपक्षन्यायेन ब्रह्मविद्यास्यायामपि स्रष्टृः ब्रह्म-
विद्येयानु द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये मूर्त्तं चामूर्त्तं चैत्यत्र विकार-
स्यैव ब्रह्मपदवाच्यत्वम् । अतः प्रकृतिपुरुषावेव वाक्यार्थ इति
परिहरति । इतरौ न भवन्ती वाक्यार्थरूपौ । कुतः । विशे-
षणभेदव्यपदेशाभ्यां । विशेषणभेदः व्यपदेशय ताभ्यां अदृश्यत्वा-
दयो गुणा न प्रकृतेर्भवन्ति सर्व्वस्यापि तद्विकारत्वात् । न हि
घटदर्शनेन स्रष्टृ न दृश्यत इति वेदितं युक्तम् । ब्रह्मवादे पुनः

सर्वभवनसमर्थत्वात् ब्रह्मणि विरोधाभावः । न हि नित्य-
सदैकरूपम् विक्रियमाणञ्च भवितुमर्हति । सर्व्वब्रह्मधर्मतुल्यत्वे
तदेव ब्रह्मेति जितं ब्रह्मवादिभिः । यः सर्व्वघ्नः सर्व्वविदित्या-
दयस्तु सुतरामेव न प्रकृतिधर्माः । व्यवधानाच्च न पुरुषसम्बन्धः ।
अक्षरनिरूपणएव पुरुषविशेषणाच्च । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्य-
मिति तस्मादक्षरविशेषणानि न प्रकृतिविशेषणानि नापि
पुरुषविशेषणानि सांख्यपुरुषस्य । न हि दिव्यत्वादयो गुणाः
पुरुषस्य भवन्ति । न हि तन्मते पुरुषभेदोद्वाङ्गीक्रियते । जीव-
ब्रह्मवत् । न च तस्य याज्ञाभ्यन्तरत्वं सर्व्वत्वाभावात् । न हि
तस्माज्जायते प्राणादिः । तस्मात् पुरुषविशेषणान्यपि न
सांख्यपुरुषविशेषणानि । अतो विशेषणभेदः व्यपदेशिभेदश्च
ब्रह्मविद्यैवैवेति न ब्रह्मविद्यां सर्व्वविद्यामित्युपक्रमे प्रोवाच
तां तद्वतो ब्रह्मविद्यामिति मध्ये तेषामेवैतां ब्रह्मविद्या-
मुदेत्यन्ते । तस्मान्न सांख्यपरिकल्पितौ प्रकृतिपुरुषो वाक्यार्थः ।
न हि ब्रह्माज्येष्ठपुत्राय स्मृतिरूपां विद्यां वदति इति
चकारार्थः ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अग्निमूर्द्धां चक्षुषीत्यादिरूपं न हि प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्य
सम्भवति । ब्रह्मवादे पुनर्विज्ञाकारस्यैतत् रूपम् । सूक्ष्मविभागात्
पुनर्मुखोपपत्तिरेवेति सूचितम् । चकारेण श्रुत्यन्तरविरोध-
एकवाक्यता च सर्व्वेषां वेदान्तानामिति । तस्मादक्षरशब्देन
पुरुषशब्देन च ब्रह्मैव प्रोक्तमिति । ब्रह्मविद्यैवैवेति सिद्धं ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

अधिकरणत्वेन भोगमुपपाद्य पूर्वाधिकरणे अदृश्यत्वादि-
गुणानुज्ञा प्रसङ्गात् रूपमुपन्यस्य । अधुना साकारब्रह्मतामुप-
पादयितुमिदमधिकरणमारभते । को न आत्मा किं ब्रह्मेति
आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यक्षेयितमेव नो द्यूहीति चीपक्रम्य
द्युसूर्यवायुकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादियुगयोगमेकैकोपा-
सननिन्दया च भूर्वादिभाषमुपदिश्याद्यायते यस्त्वेतमेवं प्रादेश-
मात्रमभिविमानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु
सर्वेष्वाम्बुस्रमन्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य भूर्देव
सुतेजायसुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्माका मन्देहो वृद्धलो वसिरेव
रयिः पृथिव्येव पादावुदर एव वेदिर्लोमानि वह्निर्घृदयद्वाह-
पत्यो मनोऽन्वाहार्यं पचनमास्यमाहनीय इत्यादि । तत्र संशयः ।
किं वैश्वानरशब्देन ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्यते न वेति । अर्घस्या-
तिसन्दिग्धत्वात्सन्देहः । तचीपक्रमे ब्रह्मात्मपदयोगोऽस्ति नान्यत्
किञ्चिदुपपादनैतत्तदर्थमात्रम् । साकारस्य तु लौकन्यायेना-
ब्रह्मत्वं । वैश्वानरो यद्यप्यग्रावेव प्रसिद्धः तथापि पूर्वकाण्डसिद्धत्वा-
द्देवतात्मपरिग्रहो गुक्तः । ततश्च संबत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर इति
श्रुतेः । संबत्सरस्य प्रजापतित्वाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिद-
मिति गम्यते । ब्रह्मात्मशब्दावपि हि तत्रैव गुक्ततरो । तदुपासक-
स्यैवावभोजनत्वमपि सर्वत्र गुक्तम् । प्रादेशमात्रत्वमपि सुखजी-
पत्यादश्रदाद्यपेक्षया •सूक्ष्मत्वाभिप्रायम् । विराट्मिमानित्वाच्च
लोकावयवत्वं । वेदगर्भत्वादग्नित्रयात्मकत्वमिति । तथाहिरण्य-
गर्भोपासनापरमेवैतदाकर्त्तव्यं न भगवदुपासनापरमित्येवं प्राप्तम् ।

उच्यते । वैज्ञानरः परमात्मैव । कुतः । साधारणशब्द-
विशेषात् । साधारणशब्दात् विशेषः । ये पूर्वपक्षे साधा-
रणशब्दा हिरण्यगर्भपरतया ततोऽपि विशेषोऽस्ति येन भगवा-
नेव वैज्ञानरो भवति । प्रादेशमात्रस्यैव द्युर्भूतत्वादिकर्तृत्वः । न
हि विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवद्भक्तिरिक्ते सम्भवति । सर्वभवन-
सामर्थ्याभावात् । साधारणात् धर्मात् शब्दएव विशेष इति
या । विशेषादित्येव यत्तस्यै साधारणशब्दशब्दो प्रादेशमात्रस्यैव
वैज्ञानरशब्दवाच्यत्वं द्युर्भूतत्वादिकन्तस्यैवेति समासेन द्योत-
यतः । अन्यथायिरोधाभावात् । यदपि लोकात्मकं सूनं रूपं
तदपि भगवतएव न हिरण्यगर्भस्येति । पुरुषत्वात्तस्य । विश्वस्य
जङ्घस्य नरस्य जीवस्य च भगवदंशत्वेन देवतात्वाद्देवतादंष्ट्रे-
चेति विज्ञानरो तो नियासो वस्येति तस्य निवास इत्यण् । तेन
परमेश्वरएव वैज्ञानरो भवति नान्यः । भगवदंशत्वादित्यत्रो-
पचारात् प्रयोगः । तस्माद्वैज्ञानरः परमात्मा ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

व्याख्यानेन भगवत्परत्वात् वाक्यस्य प्रमाणान्तरमाह ।

केचित् स्वदेहे हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वमन्तः ।

चतुर्भुजं कक्षरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्तीति ।।

स्मर्यमाणं रूपमनुमानं स्यात् । प्रादेशमात्रवैज्ञानरस्य
ब्रह्मत्वे । स्मरणं हि मननं श्रुतस्य भवति । श्रुतिवाक्येभ्य एव हि-
श्रवणं यदि प्रादेशमात्रवैज्ञानरप्रतिपादकऋतीयानां ब्रह्मवाक्यत्वं
स्यात् तदा स्मरणं नोपपद्येत । अत इति हेतोः प्रादेशमात्रवैज्ञा-
नरो भगवानेवेति सिद्धं ।

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्चेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशा-

दसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यदि स्मर्यमाणमनु-
मानं स्यादिति वाक्यार्थो निर्णयिते तदा स्मृत्यन्तरेणान्यथापि
व्याख्येयम् ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनान्देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पञ्चाम्यघ्नं चतुर्विधं ॥ इति

जाठरणवाग्निर्वैश्वानरो भवति तस्यैव भगवद्भिभूतित्वात्
वाक्यार्थो यथाकथञ्चित् योजयिष्यते । नतु विरुद्धधर्माणां
विद्यमानत्वात् भगवत्परत्वं यावत्तस्य । विरुद्धधर्माः शब्दादयः
अन्तःप्रतिष्ठानस्य । अग्निर्वैश्वानरइति शब्दः केवलवैश्वानर-
पदे भवेत् भगवत्परत्वं योगेन तदग्निसाहचर्यात् अग्निरेव
भवेत् । तस्यैव च त्रेताग्निकल्पनमुपासनार्थं । प्राणो हि देवता-
स्तत्तद्वत्तं प्रथममागच्छेत् तत्त्वमीयमित्यादिना । तदेतेभ्यो
हेतुभ्योऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्वन्मैः । पुरुषोऽन्तःप्रतिष्ठितं
वेदेति भिन्नहेतुहेतुहेतुश्च भवतीति न चकारः । तस्माद्विरुद्ध-
धर्माणां विद्यमानत्वात् न भगवान् वैश्वानर इति चेत् । न ।
तथा दृष्ट्युपदेशात् । सर्वभोक्तृत्वं भगवतो वक्तुं तथा दृष्टिरुप-
दिश्यते विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापत्तिरित्यैश्वर्यमेव भगवतो
वर्णितं । तर्हि कार्यवाक्यमेवाशु स्मृत्युपदेशादिति चेत्
तत्राह । असम्भवात् । नहि तस्य दुर्मुर्तृत्वादयो धर्माः सम्भ-
वन्ति । उपचारादुपासनार्थं परिकल्पनं भविष्यतीति चेत् ।
न । पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः । स एषोऽग्निर्वैश्वा-

नरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवाग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः
प्रतिष्ठितं वेदेति । तस्मात् पुरुषत्वं पाठान्तरे पुरुषविधत्वं
वा जाठरस्य न सम्भवतीति भगवानेव वैश्वानरः । भगवत्परत्वे
सम्भवत्यन्यकल्पनाऽयुक्तेति ।

अतएव न देवता भूतञ्च ॥ २७ ॥

वैश्वानरो न ज्योत्यादिमन्त्रैर्देवताया महाभूताग्नेर्वा
वाक्यार्थतेति कस्यचित् बुद्धिः स्यात् तदपि अतिदेयेनैव परि-
हरति । सुख्योपपत्तिर्भगवत्परत्वे सम्भवति नान्यकल्पना युक्तेति ।

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

अधुना परिमाणविशेषो विचार्यते । प्रादेशमात्रत्वं* भग-
वतः स्वाभाविकं जनिमं वेति । अस्मिन् सिद्धएव पूर्वोक्तं
सिद्धं भवेदिति विचार्यते । तत्रास्मिन्नर्थे चत्वारः पक्षयो वेदार्थ-
चिन्तकाः प्रकारभेदेन । तत्र केवलं शब्दबलविचारकाः
प्राचार्याः । शब्दार्थयोर्जैमिनिः । आश्रयस्थे शब्दोपसर्जने-
नार्थविचारकः । केवलार्थविचारको बादरिरिति । प्राचार्यः
पुनर्विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन् विचारमपि वदन् तेषामत्य-
बुद्धिरप्यपनाय नामान्याह । तत्र जैमिनिरुभयबलविचारकः
प्रथमं निर्दिश्यते । व्यापकस्य प्रादेशमात्रत्वे साक्षादपि कल्पना-
व्यतिरेकेणापि स्वरूपविचारेणैव विरोधं मन्यते जैमिनिः ।
आकाशवद्यापकं सर्वतःपाणिपादान्तं ब्रह्म अतएव साका-
रत्वमनन्तमूर्तित्वं ब्रह्मणः स्वेच्छया प्रेच्छया सम्भावतय विभक्त-

मिव । तद्योऽपि नियतपरिमाणा अनियतपरिमाणाश्च आकाश-
वत्परिच्छेदनिरूप्याः । तदृच्छिन्नासाम्यां तथा भवन्ति ।
स्तथावप्युक्तं ।

विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषास्थान्यथो विदुः ।

प्रथमं महतः स्रष्टुं द्वितीयं त्वण्डसंस्थितं ।

तृतीयं सर्वभूतस्य तानि ज्ञात्वा विमुच्यत इति ॥

भूतेषु पञ्चधा । उदरेऽङ्गुष्ठमात्रः । हृदये प्रादेशो मूर्द्धनि
च मनसोन्दित्रेषु चाणः । चित्ते व्यापकः । एकस्याप्युपक्रमे
सर्वेषु तथात्ववादो विभूतिरभेदाय । तस्मात् वैखानरस्य पुरुष-
त्वात् सच्चिदानन्दरूपेणैव प्रादेशमात्रं न विरुध्यते । अतः
साकारब्रह्मवाद एव जैमिनेः सिद्धान्तः ।

अभिव्यक्तेरित्याश्रयः ॥ २९ ॥

निराकारमेव ब्रह्म मायाजवनिकाच्छ्रवं तदपगमेन पुरुषा-
कारेणाधिदैविकदेवताधिष्ठितेनाभिव्यक्तः पुरुषोऽन्तर्यामी अतएव
पुरुषविध इति । अभिव्यक्तेर्हेतोः साकारत्वमपि मायापगमन-
कृतत्वात् न स्वाभाविकत्वं तथापि निर्दिश्यमानं सच्चिदानन्द-
रूपमेवाश्रयो मन्यते ।

अनुसृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

वादरिः केवलधौक्तिकचिन्तनवशात् प्रादुर्भूतरूपावुवादिका
युतिरिति ।

यद्यद्विया त उरुगाय विभावयन्ति

तत्तद्वपुः प्रचयसे सदनुग्रहाय ।

इति वाक्यानुरोधात् । अन्यथा बहुकल्पनायां बुद्धि-
सौकर्याभावात् तात्त्विकादिभूतेश्चपि तथात्वात् युक्त्यानुरोधेन
ब्रह्मवादोऽप्यन्यथा नेय इति हि मन्यते । अस्मिन् पक्षेत्व-
तात्त्विकत्वं । अथवा साक्षात्स्थाने अनुसृतिः । अभिव्यक्तिस्तु
तुल्या । एवं सति वादरिभूतेऽपि तात्त्विकमेव रूपं ।

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

जैमिनिभूते आकारवादे नियतसाकारं मन्यमानस्तदेकदेशी
नियतमेव प्रादेशमात्रमवगच्छन् मन्वते । तन्निराकरणाय
सर्वत्र प्रादेशत्वं सम्पत्तिस्ततमित्याह । तत्र का संपत्तिः कथ-
मिति स्वयमेव श्रुत्या प्रदर्शयति । बालसनेधि-ब्राह्मणे द्युप्रभृ-
तीन् पृथिवीपर्यन्तान् वैश्वानरस्यावयवान् अध्यात्ये च मूर्ध-
प्रभृतिषु चिदुक्तपर्यन्तेषु सम्प्राप्यन् प्रादेशमात्रमिह वै देवाः
सुविदिता अभिसम्पन्नास्तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेश-
मात्रमेवाभिसम्प्रादयिष्यामीति स होवाच मूर्धानमुपदिग्नेष्व
वा प्रतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना सम्पत्तिनिमित्तमेव प्रादेश-
मात्रत्वं वैश्वानरस्याह । न तु प्रादेशमात्र एव वैश्वानर इति
तदेकदेशिपरिहारश्चैमिनिर्मन्यते ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

मुखं स्वसिद्धान्तमाह । व्यापकएव प्रादेश इति न हि
विरुद्धमुभयं भगवत्यनवगाह्यमाश्रित्य तस्मात् प्रमाणमेवानु-
सर्त्तव्यं । न युक्तिः । शब्दबलविचारएव मुख्यः । न तु प्राती-
तिकविरोधादन्यथात्वकल्पनं । वैश्वानरस्य पुरुषत्वं पुरुषविधत्वं

पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं च वाजसनेयिनः समामनन्ति । न हि तस्य तद्विधत्वं तस्मिन् प्रतिष्ठितत्वं च सम्भवति युक्त्वा । अतोऽन्ये च्छपयो भान्ताएव सेऽन्यथा कल्पयन्तोत्यभिप्रेत्य स्वमतमाह । एतं यैश्चानरमस्मिन् मूर्धचिषुकान्तराले जायास्ताः समा-मनन्ति । एपोऽनन्तोऽप्यक्त आत्मा योऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति सोऽविमुक्तः कपिन् प्रतिष्ठित इत्यादिना भ्रुवोः प्राणस्य च यः सन्धिः स एव द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति न ह्यनन्तः संलुचितस्थाने भवति विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । युक्तिगम्या त्वब्रह्म-विद्यैव । अविरोधेऽपि वक्ष्यति । श्रुतेषु शब्दशून्यत्वादिति । ननु तथापि काचित् वेदानुसारिणी युक्तिर्वक्तव्या शास्त्रसाफल्या-येति चेत् । उच्यते । विरोधएव नाग्रहणीयो वस्तुस्वभावात् । अयःकान्तसंनिधौ सोऽपरिभ्रमणे वा युक्तिः गर्भस्वीदर्या दाहे रेतसो मयूरत्वादिभावेन हि सर्वत्र स्वभावदर्शनाभ्यामन्योपपत्तिः कैचिदपि शक्यते यत्तु । तस्यान्ते सुप्रिभित्यादिना श्रुतिरेव-मेवाह । यमोदा स्तनभयस्य च भगवतो मुखारविन्दे विश्वमेव दृष्ट्वा स्वमायाविद्यानिराकरणाय सिद्धान्तमाह

अथो प्रमुथैव ममार्भकश्च यः कश्चनौत्पत्तिकथात्मयोगः ।

इति उभयपुत्रयन्त्रे जायमर्घी निर्णीतः । तस्मादानन्दांग-स्यैवायं धर्मो यत्र स्वाभिव्यक्तिस्तत्र विरुद्धसर्वधर्मोऽयमिति चकारार्थः । तस्मात्प्रादेष्टमात्रो व्यापक इति वैश्वानरो भग-यानेवेति सिद्धं । . .

इति श्रीवेदव्यासमतयर्षि श्रीब्रह्मभाषार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये

प्रथममध्यायस्य द्वितीय पादः ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

द्वितीयपादे आधेयरूपो भगवान् प्रतिपादितः । आधार-
रूपोऽत्र प्रतिपाद्यते । तेन सर्वं ब्रह्मेति फलिष्यति । इदं युज्यते ।
यस्मिन् द्योः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः तमे-
वैकं जानयाम्मानमन्या वाचो विमुञ्चयामृतस्यैव सेतुरिति ।

साधकानां बलिष्ठत्वात् साधकानामभावतः ।

आधारधर्मा बाध्येरन्निति पादोऽभिधीयते ॥

यस्मिन्नित्यादि वाक्ये च वाक्यार्थः सर्वबाधितः । अर्थात्
प्रकरणात् सिद्धादिति पूर्वं विचार्यते । अत्र संशयः । द्युभ्वा-
द्यायतनं ब्रह्म आहोस्वित् पदार्थान्तरमिति । अर्थान्तरमेव
भवितुमर्हति । द्युभ्वादीनां च्चे मणिगणा इव प्रीतानां भार-
त्वान्न तद्वाहकः परमात्मा । अन्यवाग्विमोक्षस्तत्प्रतः । एक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य पृष्टत्वात् कथमन्यविमोक्षः सेतुश्च गति-
साधनः तस्मादफलत्वमपि आत्मलाभाच्च परं विद्यत इति
विरोधय । अतो न ब्रह्मविद्यापरमेतद्वाक्यं किन्तु स्मृतिमूलं भवि-
ष्यतीत्येवं प्राप्त उच्यते । द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव । द्यौः भूषादि-
र्येषान्ते द्युभ्वादयः तेषामायतनं । यस्मिन् द्यौरिति वाक्यो-
क्तानां साधकं वदन् प्रथमपरिहारमाह । स्वशब्दात् । आत्म-
शब्दो व्याख्यातः स्वशब्देन । अत्र न जीवस्यात्मत्वेनोपासनोद्य-
मात्मपदं किन्तु पूर्वोक्तानामात्मभूतं तेन न भारकृतो दोषः ।
कारणे हि कार्यमोतं भवति सेतुत्वं च युज्यते । तज्ज्ञाने-
नामृतत्वप्राप्तेः । अभेदेऽपि ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वदर्यः ।

तस्मादवाधितार्थत्वाच्चस्य सर्वगतत्वव्युत्पादकत्वात् शुभाद्या-
यतनं ब्रह्मैव ।

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

ननु चीतां सर्वविज्ञानस्योपक्रान्तत्वादन्वयाग्विमोको विरुद्ध
इति नैष दोषः । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । मुक्तानां जीवन्-
मुक्तानां शरीराद्यध्यासरहितानामवान्तरप्रकरणशरधनुर्न्यायेन
ब्रह्मत्वेन ज्ञातं पृथक्त्वेन वा जोषं लब्धे योजयितुं तदुपसृप्यता
व्यपदिश्यते । तेन शरीराद्यध्यासविशिष्टं न ब्रह्मणि योजनीय-
मिति । किञ्च । वाग्विमोक्तएव न वस्तुविमोक्तः । वस्तुनो ब्रह्म-
त्वात् । वाचारम्भणमात्रत्वादिकारण्य । अतो न सर्वविज्ञान-
बाधः । अतो बाधकाभायादिदं ब्रह्मवाक्यमेव । ये तु श्रुते-
रन्वयार्थत्वं कल्पितमतानुसारेण नयन्ति ते पूर्वोत्तरस्यदृश्रुति-
विरुद्धार्थवादिन उपेक्ष्याः ।

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

ननु जड़धर्माः जड़दृष्टान्ताः प्रकरणे बहवः सन्ति । अत्र
इयं ब्रह्मपुरे मनोमय इत्यादि । तस्मात् प्रकृतिपुरुषनिरूपक-
सांख्याननुमापकमेवैतत्प्रकरणममु । निर्णीतमप्यचराधिकरणे
जड़धर्मात् पुनरुज्जीवनं । तस्मात् शुभाद्यायतनं प्रकृतिरेव
भधितुमर्हतीति चेत् । न । अनुमानं तन्मतानुमापकं न
भयति । कोऽपि गच्छे निःसन्दिग्धस्तन्मतस्यापको नास्ति ।
ब्रह्मवादस्यापकास्तु बहवः सन्ति आत्मसर्वज्ञानन्दरूपादि-
शब्दाः । अतः सन्दिग्धाः जड़धर्मत्वेन प्रतीयमाना अपि ब्रह्म-

धर्मा एवेति युक्तं । न हि ब्रह्मवादः श्रुतिव्यतिरिक्ते* सिद्धोऽस्ति ।
येन ब्रह्मधर्मोभावो निश्चेतुं शक्येत । तस्मात् सर्वाधारत्वेन
निरूप्यमाणः परमात्मैव न प्रधानमिति ।

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

नन्वस्ति निर्णायकं प्राणानामोतत्ववचनं मनीमयः प्राण-
शरीरनेतेति च । अतो जीवधर्माः केचन जडधर्मायापरे सर्व-
ज्ञत्वादयोऽपि योगप्रभावाज्जीवधर्मा इति । तस्माज्जडजीव-
विशिष्टः सांख्यवादएव युक्त इति चेत् । न । प्राणभृज्जीवो न
संभवति । अतच्छब्दादेव न ह्यानन्दाद्यतरूपः स भवितुमर्हति
तस्मै । पृथक्योगकरणभुक्तरायं ।

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

विशेषहेतुमाह । तमेवैकं जानयेति कर्मकर्मभावः प्रती-
यते । अतो भेदव्यपदेशात् न प्राणभृज्जीवः ।

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

जीवजडसाधारणनिराकरणाद्य विशेषहेतुमाह । प्रकरणं
हीदं ब्रह्मणः । ब्रह्म देवानामित्यारम्भे स ब्रह्मविद्यामिति ।
तेषामेवेतां ब्रह्मविद्यामित्यन्ते च । ब्रह्मविद्याया एव प्रक-
रित्वमप्रगम्यते ब्रह्मैवेदमसृष्टं पुरस्तादित्यादिभिर्विस्पष्टः
ब्रह्मवादः प्रतीयते ।

स्थित्यदनाभ्याच्च ॥ ७ ॥

सर्वस्याप्यन्यथाभावशङ्कया विशेषहेतुमाह । दा सपरोति-
वाक्ये अनश्वरवन्तो अभिचाकशीति केवलस्थितिः परमात्मनः

कर्मफलभोगो जीवस्य । अतः स्थित्यदनाभ्यां जीवपरमात्मानावेव
मध्ये परान्वष्टो । न हि साहचर्यमतमेतादृशं भवति । अतोऽस्य
वैशेषिकोपपत्तेर्विद्यमानत्वात् प्रातिलोभ्येन सर्वा उपपत्तयोऽ-
दृष्टा इति द्युभवाद्यायतनं भगवानेवेति सिद्धं । यद्यपि प्रैङ्गुप-
निषदि हा सुपर्णेत्यस्यान्यथायाख्यानं प्रतिभाति तद्वचामदेश-
विशेषेऽन्यथायाख्यानं न दोषाय । तस्मात् सुत्तचेतसो जीव-
ब्रह्मणो व्याख्येयो ।

॥ १॥ ॥ ॥ ॥ ॥
भूमा सम्प्रसादाद्ध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं च श्रूयते यो वै भूमा तत्सुखमिति लक्षणमुक्त्वा भूमेः
लक्षणमाह । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमेति । तत्र सशयः । भूमा बाहुल्यमाहोस्वित् ब्रह्मेति । तत्र
प्रपाठकारणे ततस्त ऊर्द्धं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातत्वात् वेदादीनां
नामत्वमुक्त्वा ततो भूयस्त्वं वागादीनां प्राणपर्यन्ताना-
मुक्त्वा सुग्यप्राणविद्याया अवतरन्नविद्यात्वस्यापनार्यार्थप्रपाठकं
समाप्य ततोऽपि विज्ञानादीनामन्तरङ्गाणां सुखान्तानां भूय-
स्त्वमुक्त्वा सुखस्य फलत्वात् तस्यैव भूयस्त्वं वदति । यद्यपि तरति
श्रीकमात्मयिदिति नारदमन्त्रात् भूमी ब्रह्मत्वं प्रकरणात् यत्तु
शक्यते तथापि तस्यैवायात आत्मादेश इति अहङ्कारादेश-
यदात्मादेशोऽप्यस्ति तेनाब्रह्मत्वेऽपि प्रशमिहि । तस्य सुसु-
यादुष्यस्य च महिषि प्रतिहितत्वं सर्वतः पूर्णविषयतामेऽपि
भवति सुसुभावपीति । तयोरन्यतरद्वयाच्च तत्राप्यन्तरद्वयात्
सुसुतिरेवात्र भूमत्येनोच्यते । न सुखमादुष्यं सुसुतिरुपमेव

भूमेत्येवं प्राप्त उच्यते । भूमा भगवानेव । कुतः । सम्यसादा-
दध्युपदेशात् । सम्यसादः सुपुतिः तस्मादधि आधिक्येन उप-
देशात् । यद्यपि नान्यत्पश्यतीत्यादि समानं तथापि स एवा-
धस्तादित्यादिना तु ततोऽप्यधिकधर्मा उच्यन्ते । न हि सुपुतेः
सर्व्वत्वादधर्माः सम्भवन्ति । आत्मशब्दश्च मुख्यतया परि-
गृहीतो भवति । भावशब्दस्यापि सर्व्वत्वात् भगवति हस्तिर-
दोषः । तस्मात् भूमा भगवानेव ।

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

नान्यत्पश्यतीत्यादयोऽपि गुणा ब्रह्मणि न विरुध्यन्ते ।
स्याप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्ष्यमाविःकृतं हीति न्यायेन यत्र हि
हैतमिव भातोऽत्वादि श्रुत्या उभयस्याक्षानात् अन्यादर्शनादयो
भगवति न विरुध्यन्ते । चकारात् फलं तस्यैवोपपद्यत इत्याह ।
स वा एष एवं पशुचित्वादिना सहस्राणि च विंशतिरित्यन्तेन ।
तेन भूमा ब्रह्मैवेति सिद्धं ।

१४२५५ १२५५ ॥ अक्षरमन्वरान्तधृतेः ॥ १० ॥

गार्गिब्राह्मणे कस्मिन् खल्वाकाश ओतय मोतश्चेति
स शीवाच एतद्दृष्टं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यख्युलम-
नखित्वादि श्रूयते । तत्र संशयः । किमक्षरशब्देन पदार्थान्तरं
ब्रह्म वेति । तत्राचेतनसाधारण्यादर्थतुल्यत्वादाकाशवदस्माद्य-
ब्रह्मत्वमेव । शुभाद्यायतनविरोधस्तु तुल्यः । अतएवागतार्थता
अदृश्यत्वाद्यधिकरणेन । न हि तत्र विरुद्धधर्मा आशङ्का

निराक्रियन्ते । अतोऽचेतनतुल्यात्वात् ब्रह्मवादेऽस्यासमाप्तत्वात्
 आग्रहाविष्टत्वात्प्रदुः स्त्रीत्वासंभरो वाय आकाशाद्भूयानिति-
 वत् कयाचिदुपपत्त्यां अरणकालभूतसूक्ष्मप्रकृतिर्जीवविशेषा-
 णामन्यतरपरिग्रह इति वक्तव्यमुपासनार्थं । अत्र हि प्रापञ्चिक-
 सर्वधर्मराहित्यं ब्रह्मधर्मत्वञ्च प्रतीयते । तदुपासनार्थत्वं उप-
 पद्येत । ब्रह्मत्वपरिग्रहे तु वैयर्थ्यमेव उपदेष्टृत्वाभावात् । तस्मा-
 द्दत्तमन्यदेव ब्रह्मधर्मत्वेनोपास्यमित्येवं प्राप्त उच्यते । अक्षरं
 परमात्मैव । कुतः । अस्वरान्तर्गतेः । श्रुतिं व्याख्याय सिद्धं हेतु-
 माह । अत्रैकाग्र्यं प्रश्न उत्तरं चैकं । आकाशस्यावान्तरत्वमेव ।
 तेनास्वरान्तानां पृथिव्यादीनां विधारकः परमात्मैव । द्युभाषा-
 यतनसिद्धो धर्मोऽत्र हेतुः । न तदश्रुति कथनेति मुख्यतया
 परिगृहीतो भवति । अन्यथा मूर्ध्ना विपतनञ्च भवेत् । न ह्यन्यः
 सर्वधारी भवितुमर्हति । परोक्षेण ब्रह्मकथनार्थमक्षरपदमन्य-
 निराकरणार्थं तदधर्मोपदेशश्च । तस्मादक्षरं परमात्मैव ।

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

ननु क्वचिद्वाक्ये विधारणं ब्रह्मधर्मत्वेनाश्रितमित्य-
 न्यथापि न तयाययितुं शक्यते । नियामकाभावादित्यत
 आह । सा च विधितिरवापि वाक्ये ब्रह्मधर्म एव । कुतः ।
 प्रशासनात् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि व्यावा-
 यिधी विद्यते तिष्ठत इति प्रशासनेन विधारणमन्यधर्मो
 भवितुं नार्हति । अप्रतिष्ठताग्रायकभगवदधर्मत्वात् । तस्मा-
 दक्षरं ब्रह्मैव ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

न नूतमुपासनापरं भविष्यतीति । तत्राह । अन्यभावव्या-
वृत्तेः । अन्यस्य भावः अन्यभावः अत्र ब्रह्मधर्म इति यावत् ।
तस्यात्र व्यावृत्तेः । अत्र ब्रह्मत्वे हि ब्रह्मत्वे नोपासना भवति ।
कार्यकारणभावभेदेन । न ह्यत्र तादृशो धर्मोऽस्ति । चकाराद्यो
वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गीत्यादिना शुद्धब्रह्मप्रतिपादन-
मेव नोपासनाप्रतिपादनमिति । तस्मादक्षरं ब्रह्मैवेति सिद्धं ।

इति श्रुतिः ॥

इच्छतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

पञ्चमप्रश्ने एतदे सत्यकाम परश्चापरश्च ब्रह्म यदोद्धार-
स्तस्माद्विद्वानेतेनैकतरमन्वेति । यद्येकमात्र इत्यादिना एक-
द्विविधावोपासनया च्छम्यशुःसामभिर्मनुष्यलोकसोमलोकसूर्य-
लोकप्राप्तिपुनरागमने निरूप्यार्धचतुर्थमावोपासनया परं
पुरुषमभिधायीत स तेजसि परे संपद्यो यथा पादोरस्व-
चेत्यादिना परात्परं पुरिश्रवं पुरुषमोचत इति । तत्र संशयः ।
परपुरुषः परमात्मा ध्यानविषयः आहोस्तिद्विराट्पुरुषो
ब्रह्मा वेति । तत्रामुख्यप्रवाहपतितस्यात् ब्रह्मलोकं गतस्य
तदीक्षणमेव च फलं यूयते । न हि परमपुरुषस्य ब्रह्मत्वे तद्
ज्ञानमेव फलं भवति । तस्मात् विराट् ब्रह्मा वा अभिध्यान-
विषय इति एवं प्राप्त उच्यते । सः अभिध्यानविषयः परपुरुषः
परमात्मेव । कुतः । इच्छतिकर्मव्यपदेशात् । जीवघनात् केवल-
जीवाधारभूतात् ब्रह्मलोकात् पररूपपुरुषदर्शनं इच्छति;
तस्याः कर्मत्वेन व्यपदेशात् उभयोः कर्मणोरेकत्वं अपरन्ति-

मात्रपथ्येन्तं निरूप्य परं ह्यग्रे निरूपयति । तथैव च श्लोके
तिस्रो मात्रा इत्यादि । अभिधानस्य हि साक्षात्कारः फलं ।
अतः फलरूपज्ञानस्य विषयत्वात् परमुच्यः परमात्मैव ।
मन्दगद्गानिहत्यर्थमेवेदं सूत्रं । अत्र सर्वसद्हरवादिनामन्यथा-
पाठो भ्रमात् तत्रापि विचारसुखः ।

॥ ८२ ॥ अत्र ह्यत्र ॥
दहर, उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरी-
ऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमन्तर्दाय विजिज्ञासितं-
व्यमित्यादि श्रूयते । तत्र संग्रहः । किं जीवोऽन्वेष्टव्यो ब्रह्म
चेति जीवब्रह्मवादो निर्णयिते । श्रुत्यर्थो हि निर्णेतव्यः । तत्
चदस्मिन्वाक्ये परमार्थतो जीव एव ब्रह्म चेत् शाश्वतं च तत्रैव
समाप्तं चेत् धर्ममधिकरणारम्भः । इदमेव च वाक्यं श्रुत्या
यत्तव्यं च भवेत् । तस्मादस्मिन्नधिकरणे सुख्या सर्वसद्हर-
वादादिनिराकृतिः । किं तावत् प्राप्तं दहर आकाशो जीव
इति । अत्रावान्तरप्रकरणद्वयं । तत्र द्वितीये प्रजापतिप्रकरणे
जीव एवानुताभयरूपः प्रतिभाति । स्वद्वार्थश्च द्वितीय-
प्रकरणं । तस्मात् प्रथमेऽपि जीव एव तादृगधर्मवान् भवितु-
मर्हति । अर्थानुगुणमपि ध्याख्येयं । अयमेव जीवो ब्रह्म
अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः । मैत्रेयीब्राह्मणं चानुगुणं भविष्यति ।
तस्य पुरं गरीरं तत्र हृदयकमलं सूक्ष्मं तत्रारायमाप्नो जीव
एवाकाशः तात्पर्यात्तद्व्यपदेश इति । अन्वेष्टव्यमु तस्मिन्
विद्यमानस्तस्मिन्विद्या । यासन्नारूपेण सर्वमन्तत्र वर्धते इति ।

अन्यथोभयत्र सर्व्वकथनं विरुद्धमापद्येत । भूतानि महा-
 भूतानि पुत्रादयोवा तथेत् ब्रह्मरित्यादिना नित्यतामुपपाद्य एवं
 आत्मेत्यादिना तस्यैव ब्रह्मत्वमुपदिशति । तत्ज्ञानञ्च प्रशं-
 सति । स्वात्मज्ञानिनः कामसिद्धिश्चाह । य इहेत्यादिना ।
 येऽपि च विरुद्धा धर्माः प्रतिभान्ति अहरहर्गमनादयस्तेऽपि
 स्वकल्पितजीवानां स्वप्नमायामनोरथादिषु तेषामेव गमना-
 गमने प्रति स्वातिरिक्तस्य ब्रह्मणीभावात् एवं लोकाधारत्व-
 मपि ब्रह्मचर्य्यं च तस्य साधनमिति । योगश्च तयोर्द्विमा-
 यवस्यतत्त्वमेतीति च । तस्माज्जोष एव दहर इत्येवं प्राप्त
 उच्यते । दहरः परमात्मा न जीवः । कुतः । उत्तरेभ्यः । उत्त-
 रत्र वक्ष्यमाणेभ्यो हेतुभ्यः । तेषामपि साध्यत्वादेवमुक्तं ।
 जीवो नाम भगवद्देशो न भगवानेवेति अग्रे वक्ष्यते । अंशो
 नानाव्यपदेशादिति । नापि ब्रह्म तावन्भावमिदमप्यग्रे वक्ष्यते ।
 अधिकन्तु भेदनिर्देशादिति । तस्मादिदं प्रकरणं न जीवब्रह्म-
 विद्यापरं किन्तु ब्रह्मवाक्यमेवेति ।

✓ गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥

उत्तरहेतूनां मध्ये हेतुद्वयमाह । गतिशब्दाभ्यां । गति-
 ब्रह्मलोकगमनं । एवमेवेमा सर्वाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्य एतं
 ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति एष आत्मापहतपाप्मा सत्यकामः संत्य-
 संकल्प इति केवलभगवदाचकाः यदा ब्रह्मलोकशब्दस्य ।
 ननुक्तं जीवस्यैवेति शब्दा गतिय मनोरथादिकल्पितानामिति ।
 तन्निराकरणायाह । तथाहि तथैव गतिशब्दो भगवत्येव गुणो ।

अनृतेनापिधानं हि तेषां विशेषणं । अज्ञानावेष्टितत्वमि-
 र्थः ।* न चिज्ञानपरिकल्पितत्वं दृष्टत्वात् तथैव हि दृश्यते ।
 सर्वोऽप्याह न किञ्चिद्वेदिपमिति । न च गन्तुरभाव एव शास्त्र-
 वैफल्यापत्तेः न ह्यात्मनाम्नः पुरुषार्थः कर्मकर्तृविरोधश्च तथा ।
 अपहृतपाशत्वं च तद्विरुद्धधर्माणामनुभवात् । भगवति तु इदानी-
 मेव तेषामनुभवः ध्यानादावुपसृज्यते । पृथिवीशरावषदेव जीवब्रह्म
 विभागी नन्वज्ञानकृतः । तथाहि । अज्ञानं नाम चैतन्यान्तर्भूतं
 तत्कृत्तिरूपमनादि उत्त बहिर्भूतं । साङ्ख्यवत् न बहिर्भूतं चेत्
 साङ्ख्यनिराकरणेनैव निराकृतं अन्तःस्थितायाः शक्तिरूपायाः
 स्वरूपाविरोधिन्या न स्वरूपविभेदकत्वं आश्रयनाश्रयसद्भात् ।
 कल्पनायाद्याप्रामाणिकत्वात् । बहिःस्थितस्यैव हि भेदकत्वं कुठा-
 रादिपत् । नापि वायुवत् तच्छक्तित्वात् । किञ्च । कोऽयं
 ब्रह्मवादे ग्रहेषु येन मिथ्यावादः परिकल्प्यते । अज्ञानादिति
 चेत् पीतशङ्खप्रतिभानवद्युक्तं मतकरणं ब्रह्मविदुपासनयाशु-
 गमियति । शर्कराभक्षणेनैव पीतप्रतीतिः सर्वज्ञेन हि वेद-
 प्यासेन भाविमिथ्यावादनिराकरणेनैवमधिकरणमारब्धं । तस्मा-
 ज्जीवानामेवाज्ञानदर्शनात् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वदर्शनात् गतिशब्दो
 ब्रह्मविषयायैव न जीवविषयौ । किञ्च । विज्ञश्च वर्तते यथैवेष्ट
 कर्मजितोऽं लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितोऽं लोकः क्षीयत
 इति नहि स्वाज्ञानं स्वस्य समर्थयति हिताकरणप्रसक्तिश्च । न च
 ज्ञानेन सामर्थ्यमुद्बुद्धमिति वाच्यं विरोधित्वात् नहि ज्ञाने

* कर्मधित इति वा पाठः ।

‡ पुण्यजित इति वा पाठः ।

जाते कर्तृत्वमस्तीति ^५ विश्ववादिनोऽद्वोक्तुर्वन्ति । विरुदा
च कल्पना अहं ब्रह्मास्मीति अतएव सर्वभावश्रुतेः । तद्ज्ञानं
तस्य सार्वज्ञे लिङ्गं तस्य हि सगुणो भगवद्वाच्यानामन्यतरः
स चेज्जीवे समायाति तत्कृपया तस्यैवास्यापि माहात्म्यं भवति
तस्मात्सिद्धादाय गतिशब्दो ब्रह्मविषयो । चकारात् तमेव विदि-
त्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुत्वा ब्रह्मत्वेन
ज्ञानं नात्मनो मोक्षाय ब्रह्मण एव तु ज्ञानमात्मत्वेनापि ।
तस्मात् दहरः परमात्मा ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धे ॥ १६ ॥

अपरं हेतुमाह । धृतेः । अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां
लोकानामसन्निदायेति । न हि सर्वलोकविधारकत्वं ब्रह्मणोऽन्यस्य
सम्भवति । चकारात् सेतुत्वमपि तदन्वेष्टव्यं तद्विनिज्ञासितव्य-
मिति लोकविधारणस्य माहात्म्यरूपत्वात् । तस्यैव कर्मल-
मित्याह । महिम् इति । महिमैव पुरुषस्य न तु वासनारूपेण
तस्मिन्विद्यमानत्वं संसारिधर्मत्वेनामाहात्म्यरूपत्वात् । न च
विरहसुभयत्रैकस्य दर्शनमिति वाच्यं । अस्यास्मिन्नुपलब्धेः । अस्मै-
तादृशविरहधर्माययमाहात्म्यस्यास्मिन् भगवत्त्वेवोपलब्धेः ज्याया-
नाकाशाद्यावान् वा अयमाकाशः अणुः स्थूल इति । यशोदाद-
यश्च बहिःस्थितमपि जगदन्तः प्रपश्यन्ति । नत्वेतादृशो जीवो
भवितुमर्हति । तस्मात् ब्रह्मैव दहरः ।

प्रसिद्धेय ॥ १७ ॥

आकाशशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धिः । अपहतपाप्मत्वादिप्रसिद्धिः ।
किं बहुना प्रकरणोक्तसर्वधर्माप्रसिद्धिर्भगवत्त्वेन जीवे सम्भवत्त्वं

तोऽपि भगवानेव दहरः । चकाराद्विधिसुखेनाधिकरणसमाप्तिः
सूचिता । अन्यनिषेधसुखेन पुनर्विचारयति ।

इतरपरामर्शात् सइतिचेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

ननु तद्वैतादृशं जीवो नैतादृश इति न कश्चित् सिद्धमस्ति
श्रुत्येकसमधिगम्यत्वादुभयस्वरूपस्य ब्रह्मयादे अतो यथा सर्वत्र
ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनात् तत्तत्प्रकरणं ब्रह्मण इति
निधीयते एवमिहापि जीवस्यासाधारणधर्मदर्शनात् जीवप्रक-
रणमिति कुतो न निधीयते । निश्चितं तु तस्मिन् प्राक्पात्रतुल्य-
त्वादयो धर्मा जीवस्यैव भविष्यन्ति नान्यस्यैत्यभिप्रायेणाह ।
इतरपरामर्शात् सः । इतरो जीवस्तस्य परामर्गः उपक्रमोप-
संहारमध्यपरामर्गैः सन्दिग्धे निर्णयः तत्रात्मविदः सर्वान्
कामानुक्ता मध्ये अथ य एष संप्रसादोऽप्याकरीरात् ससुत्याय
परं ल्योतिरूपसंयद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवा-
चेतदस्यतमभयमित्यादि मध्ये अपे अथ य आत्मा स हेतुरिति ।
तत्र सम्प्रसादः सुपुतिः जीवावस्था । तत्र परसम्यगभिनिमित्तेन
स्वेनैव रूपेणाभिनिष्पत्तिवचनात् जीवएवैतादृश इति गम्यते ।
नह्यप्य परमात्मनोऽयं धर्मः सम्भवति । अतः सर्वमेव प्रकरणं
जीवपरं भविष्यतीति । स एव जीवएव प्रकरणार्थ इति चेत् ।
न । जीवस्तादृशी न भवति विरुद्धधर्मत्वेनैव सर्वत्र तद्विस्त-
यात् । उभयोरेकत्वे ह्युभयत्वमेव न स्यात् एते पिवन्ता-
दित्यादिवाक्यविरोधयः । अतो न जीवस्तादृश इत्यभिप्राये-
णाह । असम्भवात् । नहि जीवे जगदाधारत्वादिकं सम्भवति ।

नहि परामर्शमात्रेण सर्ववेदान्तविरुद्धं कल्पयितुं शक्यते । परामर्शस्यान्यार्थत्वमुत्तरत्र वक्ष्यति । तस्माद्दहरो जीवो न भवितुमर्हति । वाक्यार्थो यद्योपपद्यते तथोत्तरत्र वक्ष्यते । ब्रह्मत्वमेव नोभयमिति निययः ।

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तरात् प्रकरणात् प्राज्ञाप्रत्यात् । तत्र हि दिव्ये चक्षुषि मनोरूपे प्रतीयमानो जीवपदान्मताभयरूपो निरूपितः । तस्यैवोद्देशरावे जाग्रत्साक्षित्वं तदनु स्वप्नसाक्षित्वं तदनु सुषुप्ति-साक्षित्वं निरूप्य सर्वत्र तस्याद्यतरूपत्वमेव निरूप्यावस्थानामतात्त्विकत्वमुक्त्वा समाध्यवस्थायां मनसि तमेव जीवं तादृशं प्रतिपादयति । अतो जीवोऽपि वस्तुतस्तद्वय एवेति प्रकृतेऽपि परामर्शात् स एवेति चेत् । एवमाशङ्क्य परिहरति । तुल्यभेदेन नायमर्थो दूष्यते किन्तु किञ्चिदन्यदस्तीति न नकारप्रयोगः । तदाह । आविर्भूतस्वरूपः । स्वाप्ययसम्पत्त्योर्भगवदाविर्भावो जीवे भवति । नृसिंहोपासकस्य नृसिंहाविर्भाववत् । ब्रह्मण उपदेश-समये भगवदाविर्भावात् सर्वत्र स्वात्मानं पश्यन्निन्द्रेऽपि तथैवोपदिष्टवान् प्रजापतिः । अन्यथा प्रतिविम्बादावन्मताभयवचनं मिथ्या स्यात् । इन्द्रे त्वाविर्भावाभावात् प्रजापत्यसन्निधाने विपरीतं पश्यति । अतस्तत्वावगात्रदोषपरिहारयान्यथोपदेशः स्वप्नादिषु तथा प्रकृतेऽपि सुषुप्तावस्थायां भगवदाविर्भावात् तथा वचनं । तस्मादुभयमपि भगवत्प्रकरणमेव । एवमन्यत्रापि भगवद्विशेषकता भगवद्वर्माभिलाषा उक्ताः । तस्माद्दहरः परमात्मैव ।

अन्यार्थस्य परामर्शः ॥ २० ॥

परामर्शप्रयोजनमाह । अन्यएवार्थः प्रयोजनं यस्य तस्मा-
द्यमहरहर्वा एवम्बिव स्वर्गलोकमेति स्वस्यैवं ज्ञाने हि ब्रह्मसुखं
फलं ब्रह्मज्ञानापेक्षायासुपयुज्येत भगवतश्च तदार्थिर्भावी भव-
तीति चकारार्थः । सम्पत्तौ भगवदावेशकथनार्थं वक्ष्यति च
स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविःकृतं हीति चतुर्थे । तस्मान्न
परामर्शेनान्यथाबन्धानम् ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

ननु न ययं जीव उपपत्तिरस्तीति जीवप्रकरणं कल्पयामः ।
किन्तु ब्रह्मणि नायमर्थ उपपद्यते । अल्पश्रुतेः । अल्पे हि पुण्ड-
रीके कथं भगवदवस्थानम् । व्यापकत्ववशात् । यावान् वा अय-
माकाश इति । तस्मात् विरोधपरिहाराय जीवएवाराध-
मात्रस्तथा भवत्विति कल्पयत इति चेत्तर्हि भवान् सम्पत्तिवार-
कोऽस्मदीयएव परं तु तत् समाधानं पूर्वमेवोक्तं निघायत्वादेवं
द्योमवचेत्यत्र । तत्र प्रसक्तमव्यम् । विरोधस्तु सर्वभयनसमर्थं
ब्रह्मणि नाशदुनीयः । तथा पुरुषशरीरञ्च ।

पुरुषत्वे च मां धीराः साक्षुगयोगविशारदाः ।

आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्तुप्रहंसितमिति ॥

भगवद्वाक्यात् । तस्माद्भगवानेव दहर इति सिद्धम् ।

अनुक्ततेस्तस्य च ॥ २२ ॥

दहरविरुद्धं वाक्यमाशङ्क्य परिहरति । न तत्र सूर्यो भाति
न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भास्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्त-

मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति कठवद्व्यामन्यत्र च ययते । यत्तच्छब्दानामेकार्थत्वं प्रकरणात् ब्रह्मपरत्वञ्चावगतम् । अर्थाच्च सन्देहः । अस्मिन् द्यौरित्यत्र सूर्यादीनां ब्रह्माधारत्वमुक्तम् । अस्मिन् वाक्ये पूर्वादे तत्र तेषां भानं निषिध्यते ।

यत्र यत् सर्वदा तिष्ठेत् तत्र चैतन्न भासते ।

क भासेताप्यपेक्षायां कर्मत्वे श्रुतिबाधनम् ॥

अत्रेत्यधिकरणसप्तमी । यत्र लोकान्तरस्थितानामप्यभानं तत्राग्नेः का वास्तेति वचनात् सत्यलोकस्थितः कश्चित्तेजीविशेष-
एव वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्ते लभ्यते । भगवदनुकारार्थमेवैतद्वचनं स्वतो भाननिषेधः पूर्वादेः । सर्व्वोऽपि पदार्थः तस्मादनुकरोति सूर्य्यं रश्मय इव ज्ञाया पुरुषमिव । तस्माद्वाक्ये भगवदनुकारित्ववचनान्नान्यार्थकल्पनम्* ।

किञ्च । तस्य भासा सर्व्वमिदं विभातीति सूर्यादीनां स्वतःप्रकाशो नास्त्येव घटवत् भगवत्प्रकाशेनैव प्रकाशवत्त्वमिति चकारार्थः । तस्मात् स्वतोऽभाने सच्चणया कर्मत्वेवा भगवत्परत्वे सिद्धे नान्यार्थकल्पनम् ।

अपि च सूर्य्यते ॥ २३ ॥

व्याख्यातेऽर्थे सम्प्रत्यर्थमाह । अपीति समुच्चयः ।

न तद्भामयते सूर्यो न जगद्धो न पातकः ।

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ॥

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नी तत्तेजो विद्धि भामकम् । इति च
तस्माद्भगवानेव सर्वव्यापकस्तमेव सर्वमनुकरोतीति सिद्धम् ।

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

प्रसङ्गात् पुनर्बाधकान्तरमाशङ्क्य परिहरति । अङ्गुष्ठमात्रः
पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभक्ष्यस्य न ततो
विशुश्रूषति* । तथा अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक
इति तत्रैव श्रूयते । यावान्वा अथमाकाश इति व्यापकत्व-
मन्तःस्थितस्य प्रतीतम् । अङ्गुष्ठमात्रतावाच्यं प्रतीयते । अतो
यिरोधाक्कीवस्यैव लोकान्तरगं नृदेहवत् । उपासनार्थमीशा-
नत्वादिधर्माः । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं नियकर्षं यमो वलादिति
तन्निष्ठत्वार्थम् । तस्मादङ्गुष्ठमात्रो न भगवानेवं प्राप्तमत उत्तर-
माह । शब्दादेव प्रमितः । अथ सन्देहएव न कर्त्तव्यः । शब्दा-
देव प्रकर्षेण विमानात् । यथा दहरवाक्ये सूक्ष्मस्यैव व्यापकत्वं
तथाऽङ्गुष्ठमात्रस्यैवेशानत्वं । यदि भगवान् तादृशो न स्यात्
अन्यस्य तादृशत्वं नोपपद्येत । तस्माद्भगवतः सर्वतःपाणिपा-
दान्तत्वाद् यत्र यावानपेक्ष्यते तत्र तावन्तं श्रुतिनिरूपयतीत्य-
ङ्गुष्ठमात्रः परमात्मेति सिद्धम् ।

इदमेतस्या तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥ •

नन्वेकेकरूपत्वं विरुद्धपर्यवृत्तं माहात्म्यार्थं स्वरूपे निरूप-
यति । प्रादेशमार्तत्वञ्च ध्यानार्थं अङ्गुष्ठमात्रत्वस्य कौपयोग इति
चेत् तत्राह । तुशब्देन निःप्रयोजनत्वं निराक्रियते । अस्ति प्रयी

जनं तदाह । इदि अङ्गुष्ठमात्रं निरूप्यते केन हेतुना अपेक्षया
 ईश्वरकार्यापेक्षया । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति
 स्मृतेः । रक्षार्थमङ्गुष्ठमात्र इत्यर्थः । ननु प्रमाणान्तरत्वे किमेतन्न
 सम्भवति तत्राह । मनुष्याधिकारत्वात् । मनुष्यानधिकृतत्वेदं
 ब्रह्मपाख्यानं प्रवृत्तं । अतो मनुष्याणां हृदयस्थाङ्गुष्ठमात्रत्वात्
 यद्यपि हृदयं स्थूलं तथापि धर्मरूपं तावदेव तावन्मात्रस्यैवाव-
 दानयवशात् । तस्मादङ्गुष्ठमात्रस्यैव सर्वधर्मरक्षकत्वादङ्गुष्ठ-
 मात्रोऽत्र भगवानेवेति सिद्धम् ।

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रनिरूपणार्थं मनुष्याधिकारे निरूपिते कस्यचित्
 भ्रमो भवेत् । सर्वत्र ब्रह्मविद्यायां मनुष्याणामेवाधिकार इति ।
 तन्निराकरणार्थं देवादीनामधिकारमाह । तदुपर्यपि मनुष्या-
 पेक्षयाऽर्वाक्तनानामधिकारो नास्ति । तत्रापि वैदिकधर्महे-
 तोऽस्त्वैवर्णिकानां धर्मयुक्तानामागतम् । ततोऽपि ये साध्यादयो
 धर्मयुक्तास्तेषामप्यधिकारः । तत्र जैमिनिप्रभृतीनां न सम्मति-
 रिति स्वनामग्रहणं विशिष्टवैवर्णिकानामारभ्य प्रजापतिपर्यन्तं
 अतानन्दिनामधिकारं मन्यते बादरायणः । कुतः । संभवात् । सं-
 भवति तेषां ज्ञानाधिकारः । धर्मज्ञानाभ्यां सातिमयाभ्यां तादृश-
 ज्ञानसम्भवात् । न हि तेषां पूर्वसंस्कारो लुप्यते । अक्षर-
 पर्यन्तं शतोत्कर्षश्रवणात् उपर्यपेक्षा । अतोऽक्षरप्राप्तेः शुद्ध-
 ब्रह्मविद्याहेतुकत्वादुत्तरोत्तरमुपदेष्टृणां विद्यमानत्वात् प्रजा-
 पतिपर्यन्तं सर्वेषामधिकारः सम्भवति । संभववचनात् दुर्लभा-

धिकारस्तत्रेति सूचितम् । द्यौयो देवानां प्रत्यबुध्यत् स एव तद-
भवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणामिति । तदुपर्यप्यधिकारः सिद्धः ।

विरोधः कर्मण्यौतिचेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

नन्वेवमुपरितनानां ज्ञानाधिकारे स्वीक्रियमाणे तत्पूर्व-
भाविष्यप्यधिकारी वक्तव्यः कर्मणि वेदाध्ययने उपनयनादिषु
च । ततश्च तेषां ब्राह्मण्याद्यभावाद्देशद्रव्याद्यभावाच्च पौराणिकेन
मतेन देवान्तराभावाच्च तदभावेऽपि क्रियमाणे कर्मणि श्रुति-
विरोध इति चेत् । न । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । बहूनां प्रति-
पत्तिर्दृश्यते । वृहवोऽत्र कर्मणि प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते । साध्या वै
देवाः सुवर्गकामा एतत् यद्वराभमयस्यन् तमाहरतेनायजन्त
सोऽग्निष्टोमेन वसूनयाजयत् स उक्थेन तु रुद्रानयाजयत्
सोऽतिरात्रेणादित्यानयाजयदित्यादि यद्येकयतं वर्षाणि प्रजा-
पताविन्दो ब्रह्मचर्यसुवाचेति । भूमावागत्य अशीन् हत्वा यज्ञ-
करणञ्च श्रूयते । देवा वै सचमासतेत्यादौ दर्शनवचनान् स्वस्यापि
अल्लिकृत्य कर्मकरणञ्च द्योतयति । अथवा । सर्वपदार्थानाम-
नेकाप्रतिपत्तिर्बहुधीपयोगो वेदे दृश्यते यथा चतुर्गङ्गादि ।
परिधिप्रहरणादि तुपोषवापादि तद्विद्यमाने क्रियते नाविद्य-
माने तथा यत्र ये पदार्था न सन्ति तत्र कर्म तदभावेऽपि
भवति । तथाहि दृश्यते । पर्वते सोमवाहका नोऽभावयन् ।
यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः ।

इति संवृतमंभारः पुरुषावचवैरहम् ।

तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरम् ।

इत्यादिवाक्यैः सर्वसंग्रहपक्षेऽपि । आधुनिकान् प्रति वेद-
विभागात् जैमिनेस्तथानिर्णयः । तस्मात् कर्माधिकारः कर्म-
करणक्षोपार्थेऽपि सिद्धम् ।

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

ननु मासु कर्मकरणे विरोधः शब्दे तु भविष्यति । अर्थ-
ज्ञानानन्तरं हि कर्मकरणं वेदाचार्यज्ञानं । तत्र साध्यादीनां
वेद एव कर्मकरणं श्रूयते तत्र ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः । अन्य-
कल्पनायां त्वनवस्थाप्यवस्थापकपदाभावात्* । तस्मादेदो वसूनां
वृत्तात्तं वदन् वसूनामधिकारं यदेत् । वदन् वा कथमनित्यो न
भवेदिति चेत् । न । अतः प्रभवात् । अतः शब्दात् प्रभवः शब्दोक्त-
पदार्थानां वेदोक्ताः सर्वे एव पदार्था आधिदैविका एव पुरुषा-
वयवभूताः सर्वानुकारित्वाद् भगवतः अती नामप्रपञ्ची वेदा-
त्मकी भिन्न एषाङ्गीकर्तव्यः । स केवलं शब्दैकसमधिगम्यः वेदैश्च
सर्वैरहमेव वेद्य इति । अतस्तस्य प्रपञ्चस्य भिन्नत्वान्न विरोधः
शब्दे । कथमेवमत आह । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं
तावदिदानीमपि यजमानः यजमानकृत्यं श्रुत्वा जश्च श्रुत्वा
वेदादेवावगच्छन्ति । न चाकृतिमात्रवाचकत्वेनाविरोधः सर्वेषु
लक्षणप्रसङ्गात् । यः सित्तरेताः स्यादित्यादिषु विरोधश्च ।
न च प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव वाच्यत्वं प्रवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेः । सङ्केतप्रवृ-
त्तिरोधाच्च । सर्वस्यापि पदार्थस्य भगवत्त्वादानुपस्थितिदोषः ।
सङ्केतप्रवृत्तेऽपि जमदग्नीनां पञ्चावर्त्तमित्यनुमानं न हि स्वयं

जामदग्न्य इति प्रत्यचीऽनुभवोऽस्ति । परोक्षव्यवहारस्यैव अनुभव-
त्वमिति ब्रह्मवादः । तस्मात् प्रत्यचानुमानाभ्यामिदानीन्तनभौ-
तिकयज्ञपदार्थेषु भगवदवयवावेशस्तधामुत्रापि देवादितोके ।
तस्मात् वैदिकः पदार्थः सर्वोऽप्याधिदैविको भिन्न इति सिद्धम् ।

अतएव च नित्यत्वं ॥ २९ ॥

साधिकां विशेषोपपत्तिमाह । अतएवास्मादेव हेतीवेदस्य
नित्यत्वं सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्येन । अकाराद् ब्रह्मसुत्पत्त्यम् । शब्द-
ब्रह्म वेदपुरुष इत्यादिवाच्यत्वम् । अस्यास्तु सृष्टेर्नष्टोपादानस्य
सर्वज्ञतया कथनं तस्मादाद्यनिरूपणार्थम् । बन्धिका क्षीया
मोक्षिका तु सा । अतएव क्षयीणामप्यत्र मोक्षः । निश्चित-
वचनाच्च तस्याऽप्ययं प्राणभूतो नित्य इत्यर्थः । माधान्यात्
ब्रह्मविद्या परा पिद्या । प्रपञ्चभेदादेव लौकिकवैदिकशब्दव्यव-
हारभेदौ । तस्यादाधिदैविकप्रतिपादकत्वात् वेदस्य नित्यत्वम् ।

समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्

स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

एवं शब्दव्यमविचारेण वेदग्रामाण्यसिद्धये भिन्नस्य प्रपञ्ची-
द्याधिदैविकः सर्वत्र सिद्धः । इदानीमर्थवत्त्वविचारेणोत्तर-
कारणे किञ्चिदाशङ्क्य परिह्रियते दार्ढ्यार्थम् । नन्वस्य प्रपञ्च-
स्यानुकारित्वेन वाच्यत्वेन वा स्वीक्रियमाणत्वे सृष्टिप्रलय-
धोर्विद्यमानत्वादनिर्नित्यसंयोगः प्राप्नोति तत्राह । समान-
नामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधः । यस्तुतस्तु म^मरूपत्वादा-
विर्भावतिरोभावेत्येव तथात्वापाठ्यतिशयापि तथापि लौक-

बुद्धानुसारेणावृत्तावपि समाननामरूपत्वात् समुद्रे जलप्रवेप-
वत् । पुनरुपादाने तदेवेति निययामावेऽपि मामरूपयो-
रुत्पत्त्यादन्यस्य भेदकस्याभावात् नानित्यसंयोगविरोधः । कुतः ।
दर्शनात् । दृश्यते हि । तथा पितृमातृस्त्रीभर्तृभरोरगङ्गादिषु
तदेवेदमिति व्यवहारस्य सिद्धत्वात् ।

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।

दिवश्च पृथिवीच्चान्तरिक्षमथोसुवः* ॥ इति सृतेष ।

सर्व्वेदेमयेनेदमात्मनात्मात्मीयिनिना ।

प्रजाः सृज यथापूर्वं यास मय्यनुशेरते ।

इत्यादि सृतेः । सर्व्वसृतेष । सृष्टीणां पूर्व्वचरितस्मरणं
स्मृतिरुच्यत इति । अतोऽयं बलविचारेऽपि पदार्थानां नित्य-
त्वाच्च न वेदस्यानित्यसम्बन्धः ।

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

अयं बलविचारएवैकदेशेन पूर्व्वपक्षमाह । ननु मध्वादि-
विद्यासु देवानामनधिकारात् सर्व्ववैयानधिकारः । तथाहि ।
अथौ वा आदित्यौ देवमधु तस्य द्यौरेवेत्यादिना सूर्य्यस्य देव-
मधुत्वं प्रतिपादितम् । रश्मीनां वेदत्वञ्च । तत्र वसुरुद्रादित्य-
मरुक्षाध्याः पञ्च देवगणाः स्वमुख्येन सुखेनामृतं द्रष्टुं वृत्त्यन्ति ।
पञ्चविधा एव च देवाः । स्वतःसिद्धं च तेषां तन्माधु । अनुपास-
कत्वात् देवान्तरकृता कल्पना कृतार्थत्वाच्च । ब्रह्मणोऽपि देवत्वं ।
आदिशब्देन, सर्वा एव देवोपासनविद्या गृहीताः । अतस्तेषा-

सुपास्यत्वात् कृतार्थत्वाच्च नाधिकारः । न हि प्रयोजनव्यति-
रेकेण कस्यचिद्वृत्तिः सम्भवति । मोक्षसाध्यधिकारनिवृत्ता-
युत्तरमार्गवर्त्तित्वात् स्वतएव सिद्धेः । यावदधिकारमिति
न्यायात् । वस्तुन्याजयदित्यत्रापि भाविन्येव संज्ञा । तस्मात्
मनुष्याधिकारकमेव ज्ञानं कर्म्मचेति न देवानामधिकार इति
जैमिनिराचार्यो मन्यते । मनुष्याणामेव ज्ञानकर्म्मणोस्तरत-
मभाववतां तत्तद्रूपभोगानन्तरं मोक्षप्राप्तेरिति ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

किञ्च । तेषां सर्वेषामनधिकारः प्रत्यक्षत एव दृश्यते ।
सर्वे हि नक्षत्रादिरूपेण महाभोगवन्तो जगदवभासकत्वेन
ज्योतिषक्रे दृश्यन्ते । अग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डमित्यादि
श्रुतेयः । न हि तादृक्षां प्राप्तेर्खर्यवतां सर्वेषां पास्यानां मोक्ष-
दातृणां ज्ञानकर्म्मणो कथनोपयोगीऽस्ति । तस्मादनधिकारएव
देवानामित्येवं प्राप्ते उच्यते ।

भायन्तु वादरायणीऽस्ति चि ॥ ३३ ॥

तुमष्टः पञ्च व्यापत्तयति । भावं देवानामधिकारस्य
सङ्गावं वादरायण आचार्यः गौडसिद्धान्ताभावाय स्वनाम-
यष्टयम् । किमप्येष ज्ञानेन तथा सति तुल्यत्वमत आह ।
अस्ति हि । अस्ति वेदे प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति सप्त-
दग्निष्टोप' मियुनमपगंशत् तदुदिते सूर्ये शुद्धोदिति देवा ये
सप्तमासनेत्यादिभिः कर्म्मधिकारो नियतः । तद्योयो देवानां
प्रत्यबुध्यत् स एव तदभवदित्यादि । तथेन्द्रप्रजापतिसम्पादे द्रष्टा

देयानामिति च । एवमेव भविष्यैर्वाक्यैर्देवानामप्यधिकारोऽस्ति ।
 यतः च पुनर्देवानां फलभोगएव प्रतीयते न करणं तत्रापि
 तेषामधिकारोऽङ्गीकर्तव्यः । हि युक्तोऽयमर्थः । एते हि वसव
 आधिदैविकभगवदवयवभूताः अनशनात् । अन्यथा वसुधादि-
 विरोधः । यदसूनां प्रातःसवनमित्यादिवत् । न हि जीव-
 विषया दृष्ट्वा लप्यन्ति । तस्मादिदं ब्रह्मप्रकरणमेव । योऽपि
 देवोपासकश्च प्रतीयते स भगवदंशएवाधिदैविकः । न वा
 पूर्वकल्पेन निर्णयः । तथा सति तेषामभावात् । अनुपा-
 स्यत्वं अनित्यता च वेदस्य स्यात् । तस्माद्देवानामप्यधिकार इति
 शब्दबलविचारएव युक्त इति सिद्धं ।

१२२ मिति ॥ ११ ॥

शूद्रस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सृज्यते हि ॥ ३४ ॥

इदानीं शूद्रस्याधिकारो निराकियते । यथा कर्मणि
 एतया निपादस्य पतिं याजयेत्ता हि तस्येष्टिरिति श्रुतेर्हविष्कृदा-
 धावेति शूद्रस्येति सिद्धात् । दोहादी च शूद्रस्याधिकारः ।
 एवमिहापि संवर्गविद्यायां शूद्रस्याधिकारइति । तन्निरा-
 करणार्थमिदमधिकरणमारभ्यते । एवं हि श्रूयते । जानश्रुतिर्हं
 पौत्रायण इत्यत्र हंसवाक्यश्रवणानन्तरं संशुम्बतोरथिकस्य
 समीपं गतः 'जानश्रुति' पौत्रायण रथिकेमानि* यद् यतानि
 गवामित्यादिना देवतां प्रष्टुः प्रत्युवाचाह हारे त्वा शूद्र तवैव
 सद्य गोभिरस्त्वित्यादिना जानश्रुति 'शूद्रशब्देन सम्बोध्य
 पुनश्च शूद्रानेन सुखेनेत्युक्त्वा संवर्गविद्यामुपदिष्टवान् । अतोऽत्र

विद्यायां जातिशूद्रस्याप्यधिकार इत्याशङ्क्य परिहरति । नात्र
 शूद्रशब्दो जातिशूद्रवाची किन्तु मत्सरयुक्तस्वमत्र नाधिकारीति
 तथा सम्बोधनं । तदा शक् शोका अस्य जानश्रुतेः समजनि ।
 तत्र हेतुः । तदनादरवशात् । तस्मात् हंसादनादरस्य अव-
 शात् क्रस्वर एनमेतत् सक्तं सयुग्वानमिव रयिकमाल्येति स्वाप-
 कर्षयवशात् । किमतो यद्येवमत आह । तदाद्रवणात् । तदन-
 न्तरं आद्रवणात् शुचमतु आद्रवतीति शूद्रः परीक्षवादाद्यं
 दीर्घः सर्वज्ञत्वस्यापभाव । कृद्विद्योगमपहरतीति न्यायात् कथ-
 नेवमतआह । सूच्यते हि । स्वस्य सर्वज्ञत्वं सूच्यते हंसवाक्यात् ।
 शोके जाते त्वमागत इति । अन्यथा प्रपञ्चस्य धिकारवचनमन-
 र्यकं स्यात् । युतायाचमर्थो भद्रविदः सर्वज्ञतेति तस्य मात्सर्य-
 निराकरणं वा सम्बोधनफलम् । तस्मात् शुचं प्रत्याद्रवणादेव
 शूद्रपदप्रयोगी न जातिशूद्रवाची । कुत एवमत आह ।

चत्रियत्वावगतेद्योत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ १५ ॥

जानश्रुतेः शीत्रायणस्य चत्रियत्वमवगम्यते । गोनिष्करय-
 कन्यादानात् । न हि चत्रियप्रभृतयो ह्येते चत्रियादन्यस्य
 सम्भवन्ति । राजधर्मात्वात् । न ह्यन्यो ब्राह्मणाय भार्यात्वेन
 कन्यां दातुं शक्नोति । न वा प्रथमहंसवाक्यं शूद्रे सङ्गच्छते ।
 उपदेशाच्चेति चकारार्थः । तथापि संवर्गविद्यायां शूद्रस्यैवा-
 धिकारं मन्थानस्य निराकरणार्थं हेतुमाह । उत्तरत्र चैत्र-
 रथेन लिङ्गात् । अथ ह शौनकश्च कापेयमभिप्रतारिणश्च
 काचधेनिमित्त्युत्तरत्र ब्राह्मणचत्रियौ तौ निर्दिष्टौ । कदा

सेना यथेति कक्षसेनस्यापत्यद्वाचसेनिरिति । अस्य व्याख्यानं चैवरथ इति । चित्रा रथा यस्य तस्यापत्यन्तेन चैतरथेन कक्षारूपा रथा इति व्याख्यानं । एतेन वै चित्ररथद्वापेया अवाजयद्विति शीनकथ कापेयोवाजकश्च धान्यसित्ररथस्य पुत्रः काक्षसेनिरिति । ब्रह्मचारी ब्रह्मवित् । इमौ तु संवर्गविद्योपासकौ प्राणाय हि भिक्षा तस्माच्च ददतुः उभावपि द्यौकौ भगवतः तेन प्रकृतेऽप्येतौ गुरुशिष्यौ ब्राह्मणचरित्यावेवेति गम्यते । तस्मान्न जातिशूद्रः संवर्गविद्यायामधिकारो ।

संस्कारपरामर्शान्तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥

इदानीं शूद्रस्य कश्चिदपि ब्रह्मविद्यायामधिकारश्चेदत्रापि कल्पेत । तत्तु नास्ति । सर्वत्र संस्कारपरामर्शात् । उपनयनसंस्कारः सर्वत्र परामृश्यते । तं होपनिषे । अधीहि भगव इति होपसंवादं तान् शुद्धानुपनीयेत्यादिप्रदेशेषु उपनयनपूर्वकमेव विद्यादानं प्रतीयते । शूद्रस्य तु तदभावाभिलाषात् चतुर्थं एकजातिसु शूद्र इति । न शूद्रे पातकं किञ्चिच्च च संस्कारमर्हतीति शूद्रस्य संस्कारनिषेधात् । चकारात् न शूद्राय मतिं दद्यादिति निषेधः ।

तदभावाभिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतय शूद्रस्य न सर्वथाऽधिकारः तदभावाभिर्धारणे शूद्रत्वाभावाभिर्धारणएव गुरुशिष्यभावप्रवृत्तेः । सत्यकामो ह जाबाल इत्यत्र गौतमः सत्यकाममुपनिषे । नैतदब्राह्मणोविवक्तुमर्हतीति सत्यवचनेन शूद्राभावं ज्ञात्वैव । चकार एवार्थः । चकारेण

निर्धारणमुभयत्रायनार्थं वर्णितं शूद्राभावश्च । तस्मान्न शूद्र-
स्याधिकारः ।

अवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

दूरे ह्यधिकारचिन्ता वेदस्य अवणमध्ययनम् अर्थज्ञानं
त्रयमपि तस्य प्रतिषिद्धम् । तत्प्रविधावन्यस्य च । अथास्य वेद-
मुपगृह्यतस्तत्पुनस्तुभ्यां योऽप्रतिपूरणमिति । यद्यु ह ना एतत्
ज्ञानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसामीप्ये नाध्येतव्यमिति । उदा-
हरणे जिह्वाच्छेदोधारणे शरीरभेद इति । दोहादौ शूद्रमन्त्रे
मन्त्राणामभावएव । स्मृतिप्रयुक्त्यापि वेदार्थे न शूद्राधिकार
इत्याह । स्मृतेश्च । वेदाक्षरविचारेण शूद्रः पतति तत्क्षणा-
दिति । चकारस्वधिकारसम्पूर्णत्वयोक्तकः । आर्त्तपोराणिक-
ज्ञानादौ तु कारणविशेषेण शूद्रयोनिगतानां महतामधिकारः ।
तत्रापि न कर्म जातिशूद्राणां । तस्मात्प्राप्तिर्येदिके कश्चिदपि
शूद्राधिकारः इति स्थितं ।

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

कठयस्तीविचारेण निश्चिताह्यधिकारिणः । वाक्यान्तरस्य
तत्त्वसिद्ध्यते प्रत्ययावधि । यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति
निश्चयं महद्गुणं वज्रमुद्यतं य एतदिदुरमुताप्ते भवन्तीति ।
अत्र प्राणवज्रोद्यमनशब्दाभ्यां सन्देहः । किं प्राणोपासना
इन्द्रोपासना वा मंत्रवाक्यं वेति । बाधकशब्दस्य श्रुतित्वात्तत्र प्रक-
रणेन निर्णयः । अमृतं वै प्राणा इति श्रुतेः । प्राणोपास-
कस्याप्यमृतप्राप्तिर्युज्यते इन्द्रस्याप्यमरत्वात् । यजमुद्यतमिति

प्राणपचे वियोजने मरणजनकत्वात् भयद्रूपत्वं इन्द्रपचे
बलाधिष्ठातृत्वात् प्राणत्वं । तस्मात् प्राण इन्द्रोवा वाक्यार्थः
इति एवं प्राप्ते उच्यते । कम्पनात् । कम्पनमत्र प्रथमवाक्यार्थः
स च भयहेतुकः । अविशेषेण सर्वजगत्कम्पनं भगवद्देतुकमेव
भवति । नचैकान्ततो बल इन्द्रस्यैवायुधं भवति अग्निहृदय-
त्वात् । तस्य तातस्य हृदयसाक्षिदत् सायनिरभवदिति श्रुतेः ।
तस्मात्सारकरूपमेवेदं भगवतः प्राणशब्दाच्चत्वं तु पूर्वमेव
सिद्धं । तस्मात् सर्वजगत्कम्पनं भगवत्कृतमिति भगवानेव
वाक्यार्थः ।

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

यएष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरभि-
सम्पद्य स्त्रैन रूपेणाभिमिन्यद्यत इति । तत्र संशयः । परं
ज्योतिर्महाभूतरूपं ब्रह्म वेति ।

ब्रह्मधर्माश्च ये केचित् सिद्धा युक्ता च साधिताः ।

निर्णायकास्ततोऽप्यन्ये चत्वारोऽत्र निरूपिताः ।

तत्र कृत्स्नोपपत्त्या च महाभूतमेव ज्योतिरित्येवं प्राप्ते
उच्यते । ज्योतिर्ब्रह्मैव । कुतः । दर्शनात् । दर्शनं सर्वत्र
दर्शनं न्याय इति यावत् । सपुत्री सर्वत्र सता सौम्य तदा
सम्पन्नो भवति । सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह
इति । अहरहर्ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यादि प्रदेशेषु ब्रह्मसम्पत्ति-
रेवोक्ता । अत्रापि सम्प्रसादपचनात् परं ज्योतिर्ब्रह्मैव ।
तस्मादयः कश्चनशब्दो ब्रह्मस्थाने पठितस्तदाशक एवेति ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

आकाशो वै* नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्वद्भवेति श्रूयते । तत्राकाशशब्दे सन्देहो भूताकाशः परमाकावेति । नामरूपनिर्व्वाहमावत्वमवकाशदानात् भूताकाशस्यापि भवतीति न ब्रह्मपरत्वमन्यस्य च नियामकस्याभावादित्येवं प्राप्ते उच्यते । आकाशः परमाकाश अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । यद्-भूताकाशस्य प्रयोजनं श्रुतिसिद्धं तस्मादन्यस्य व्यपदेशः कार्यान्तरादिव्यपदेशश्च । यथैव हि सिद्धवत्कारेणोक्तधर्मा अतदीयास्तदेव ब्रह्मेति । नापि नामरूपनिर्व्वाह आकाशस्य माहात्म्यहेतुर्भवति । वै नियमेनेति सिद्धवत्कारात्प्रोपासनपरत्वं निर्व्वाहस्य ब्रह्मधर्मात् न श्रुत्यन्तरसिद्धमिति विचारः । † अर्थापत्ति-सूचकस्त्वयमेव न्याय इति तस्मात् यथैवातदर्थक्यमन्यथायस्य यथैव ब्रह्मपरत्वमिति सिद्धम् ।

✓ सुषुप्तगतक्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

ब्रह्मदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे यात्रयस्त्र किं ज्योतिरयं पुरुष इत्यारभ्य अभयएह वै ब्रह्म भवति । य एवं वेदेत्यन्ते सन्देहः किं ब्रह्मवाक्यमेतत् उत जीवस्येति जीवस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादने जीववाक्यत्वं । स्वातन्त्र्येण ब्रह्मण एव ज्ञानकर्मेत्वे ब्रह्मवाक्यत्वमिति । यद्यप्यर्थज्ञाने न सन्देहः तथापि नियामकं

* आकाशो वै इति वा पाठः ।

† अर्थापत्तिरूपक इत्यादि ब्रह्मपरत्वं निवृत्तिरिति वपुषके भाषि । तत्तु विधि-कर्ममादादित्यनुसन्धेयम् ।

हेतुमाह भेदेनेति । तस्यायमर्थः । किं ज्योतिरयं जीव इति
 मये सूर्यचन्द्राग्निवाहनिराकरणानन्तरं आत्मज्योतिः आत्मा
 भगवानेवास्य ज्योतिरित्युत्तरानन्तरं कतम आत्मेति प्रश्ने
 योऽयं विज्ञानमयो ज्ञानरूपः इन्द्रियेषु इदि च प्रकाशमान
 इत्युत्तरे जीवोऽप्येतादृश इति तन्निराकरणार्थं स समानः सन्
 जीवतुल्यः सन् कीदृतीत्याह । तस्योभयधर्मा अप्युच्यन्ते क्रिया-
 मात्रस्य समूलत्वाय । तत्र हि चत्वारि स्थानानि अयं लोकः
 परोलोकः स्वप्न इति त्रयं जीवस्य समानतया अनुभवति । तत्र
 स्वप्नस्य मिथ्यात्वात् स्वयमेव सुषुप्तश्च चतुर्थं । जीवस्य तु मोक्षो-
 ऽपि । तत्रास्मिन् लोके जीवस्थानौचित्यं प्रत्यक्षसिद्धम् । मोक्षेत्येकं
 स्वप्नस्य माया अतः परं हयमवशिष्यते । तत्र नृत्यैव भेदः प्रति-
 पादितः । तत्र भगवतो जीवसाम्ये अन्तःकरणेन्द्रियधर्माः प्राप्नुव-
 न्तीति तत्रानुकरणमाह ध्यायतीव खेलायतीवेति । बुद्धि-
 सहितः स्वयमेव स्वप्नोभूत्वा जागरणानुसन्धानं न करोति
 एवं जाग्रत्स्वाप्नौ ब्रह्मणो लोकद्वयं जीवस्य स्थानवयमाह । स वा
 अयमिति कण्डिकादयेन । स इति पूर्वप्रकृतो जीवः । जीवस्य
 शरीरेन्द्रियाणां दुःखदायत्वमेव । अयेति भगवच्चरित्रम् । स तु
 स्वस्थानन्दं जीवस्य दुःखं च पश्यति । भेदोद्यमश्चात् जीवस्थानी-
 शित्वात् येन प्रकारेणार्थं जीवः परलोके गच्छति तमुपायं
 भगवानेव करोति । अथो खल्विति भगवतो न जागरितस्वप्न-
 भेदोऽस्तीति पक्षः परं स्वयंज्योतिर्द्वं तत्र स्पष्टम् । एतावद्दूरे
 भगवच्चरित्रमङ्गीकृत्य जीवविमोक्षार्थं प्रश्नः । स वा एष इति
 जीववाक्यं । तस्य सहजः सङ्गोनास्तीति स्वप्नसङ्गाभावं प्रत्यक्षतः

प्रदर्शयन् असङ्गत्वमाह । तावतापि जागरणवस्थायामसङ्गत्व-
 ज्ञानाय पुनः प्रश्नः । तत्र मत्स्यदृष्टान्तोऽवस्थाभेदज्ञानाय
 क्रियाज्ञानप्रधानं स्नेनसुषुप्तेदृष्टान्तसु सुषुप्ती भगवत्स्वरूप-
 प्राप्तये । अवस्थान्ती यवेति च भगवान् पञ्चवर्णनाङ्गीकृतएवास्य
 क्लेशो भगवत्कृतएवामन्द इति । स्वप्नानन्दो भगवद्रूपः परमोलीकः
 सुषुप्तिस्वरूपकामरूपो भगवान् । अत्र ज्ञानाभावादुभयोः स्पष्टतया
 भेदनिर्देशः । शरीरः प्राज्ञ इति नाद्याच्छादनाभावोऽतिहृन्दः
 तत्र भगवत्स्वरूपं गतस्य बाह्येन्द्रियधर्माभावमाह । विजा-
 नीयादित्यन्तेन बाह्येन्द्रियाणां सलिलत्वमिति पूर्वोपपत्तिः । एष
 ब्रह्मलोक इत्यारभ्य अनुययासैतदमृतमित्यन्तेनानन्दरूपो भग-
 वान् प्रतिपादितः फलत्वाय । एतावतोभयासङ्गः प्रतिपादितः
 तस्यानुभवारूढत्वाय पुनः प्रश्नः । दर्शनादर्शनावापोऽपाभ्यां
 सिद्धमसङ्गोद्भयं पुरुष इति । एवं जीवं सुषुप्ती भगवन्तं च
 ज्ञात्वा मोक्षोपायं शृच्छति । तत्र याज्ञवल्करस्य भयं जातं
 सुषुप्तिरयं निर्बन्धेनापि सर्वं ज्ञास्यतीति जीवमद्वयधर्मानेकी-
 कृत्य जीवोपक्रमेण ब्रह्मोपसंहारेणाह । स यवेति जीवस्य
 मूर्च्छोपतापावस्था । तद्यथा अन्न इति मरणावस्था । तत्र भग-
 वानेवैनं लोकान्तरे गच्छति तद्यथा राजानमिति भगवतः
 सम्माननम् ।* एवंविदमिति वचनात् जीयन्तु नैयंविद् ।
 सिद्धवद्वचनात् न ज्ञानविधिः यावदभेदप्रसङ्गात् । स यवेति
 जीवं मोक्षोऽधिकः । अथैनमेते प्राणा इति भगवदपरित्रम् ।
 सम्पद्यत इत्यन्तेन शोके तत् ब्रह्म अस्य जीयस्य अकामयमानस्य

भगवतः स्वरूपं पूर्वमेवोक्तमनुवदति । ' भगवद्विर्गमने प्राणानां
 निर्गमनात् तस्य चेच्छाधीनत्वात् तदभावे इन्द्रियाणि सुषुप्तौ
 तत्रैव समवलीयन्ते । ब्रह्मैव सन् कूटस्थः सन् । अपिः समुच्चये ।
 स हि स्थिते जीवे ब्रह्माविर्भवतीत्यर्थः । जीवे ब्रह्माविर्भावी न
 सद्भव इति तत्पतिपादनार्थं श्लोकः । जीवोपदेशप्रकरणाभावेन
 सिद्धवद्वचनाच्च जीवशुक्तावस्था । नाप्यसंप्रज्ञातसमाधिः मता-
 न्तरत्वात् ब्रह्मप्रकरणत्वाच्च जीवस्य सद्योमुक्तिः फलम् उक्तमण-
 एव ब्राह्मणस्याप्युक्तत्वात् तद्यथेति सुषुप्तशरीरम् अनस्थिक
 इत्यादि संभ्राडित्यन्तमुपसंहारः श्लोकास्तयोदश सर्वनिर्धारकाः
 आद्यो ब्रह्मविज्ञतेः । एष इति सुषुप्ता नाङ्गीत्वात् पञ्चवर्णा ।
 अन्धं तम इति द्वाभ्यामनेयंविदोनिन्दा । तदेव सन्त इति बुद्धि-
 मतां वचनम् । आत्मानमिति वैराग्यम् । यस्यानुचितिरिति
 नवभिर्भगवत्श्रुतिस्तद्विज्ञानस्य पुनरेतदेव स्पष्टतयोपदिशति ।
 स वा अयमाप्नोत्यादि । अभयं वै जनकं प्राप्नोऽसीत्यन्तद्वाङ्मनां
 कश्चित् पाठभेदेऽप्ययमेवार्थः । अत्र प्रकरणे जीवो वाच्य इति
 प्राप्ते अभिधीयते ब्रह्मैव प्रकरणार्थः । सुषुप्तौ उक्तमणे च जीव-
 ब्रह्मयोर्भेदेन व्यपदेशात् । आकाशवत् ब्रह्मनिर्धारणं युक्तम् ।

यत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

किञ्च सर्वस्य यथोक्त्यादिशब्देभ्यः स्पष्टमेव ब्रह्मप्रकरणमिति ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्ति श्रीवसुभाषार्थविरचिते ब्रह्म-

सूत्रभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीय- पाद ।

चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपक-
विन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

एवं सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वे निर्णीते केचित् वेदार्थो-
ज्ञानात् कचिद्देहभागे कापिलमतोत्सारिपदार्थदर्शनेन
तस्यापि वेदमूलकत्वं वदन्ति । तन्निराकरणाय चतुर्थः पादः
आरभ्यते । तत्र ईक्षतेर्नाम्यदमिति साङ्ख्यमतमय्यदत्वादिति
निवारितम् । वेदेन प्रतिपादितमिति तथाग्रह्यते । आनु-
मानिकमप्येकेषाम् । एकेषां शाखिनां शाखास्तु साङ्ख्यपरि-
कल्पितप्रकृत्यादि श्रूयते ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ १ ॥

इति काठके श्रूयते । तत्र बुद्धेरात्मा अहङ्कारः ततो महान्
महत्तत्त्वं ततः अव्यक्तं प्रकृतिः ततः पुरुष इति । मद्यहङ्कारादयः
पदार्था ब्रह्मवादे सम्भवन्ति । तस्मादेवंजातीयकेषु तन्मतपदार्थानां
श्रवणात् मायाप्रकृत्यविद्यावादा अपि श्रुता इति चेत् । न ।
शब्दसाम्यमात्रेण न तन्मतं सिध्यति । सन्दिग्धानां पदार्थानां
पौर्वापर्येण निर्णयः । न तु सन्दिग्धवाक्येन सर्वव्याकुलतोचिता ।
अथ हि पूर्वम् ।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
 बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनःप्रग्रहमेव च ॥
 इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्त्येषु गीचरान् ।
 धाम्नेन्द्रियमनोगुहं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥

तदनु चत्वारि वाक्यानि यस्त्वविज्ञानवानित्यादि । तदन्वि-
 न्द्रियेभ्यः परा इति । तत्र पूर्वसम्बद्धएवार्थं उचितः । तमाह ।
 शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरेण रूप्यन्ते ये शरीरेन्द्रिया-
 दयः ते विन्यस्ता यत्र रूपकभावेन रथादिषु तेषामेवात्र गृहीति-
 र्गृहणम् । अभ्यया प्रकृतहानाप्रकृतपरिग्रहापत्तिः । जीवप्रकरणं
 ज्ञेयत्वं सुक्त्युपायोऽस्य रूप्यते । योग्यं शरीरमावृण्व गच्छेदिति
 हरेः पदम् । तत्र जीवस्य ब्रह्मप्राप्तौ मुख्यं साधनं शरीरं स रथः
 सर्वसाधनसहितपराधीनयानत्वात् रथसु हयाधीनः हयाश्च
 खनुध्यधीनाः सा च प्रग्रहाधीना स च सारथ्यधीनः स च
 खनुध्यधीनः सा च मार्गाधीना स च प्राप्याधीन इति । एवं
 ज्ञात्वा युक्तसामग्रीकस्तद्देयं प्राप्नोति । तत्रेन्द्रियाणामात्मा
 विषयाः ते च मनसा सम्यक्त्वेन भावितास्तथा भवन्ति । विर-
 त्तेन्द्रियाणामतथात्वात् । बुद्धेरामा विज्ञानं तद्ब्रह्मविषयकं
 महद्भवति । ततः परमव्यक्तं न प्रकटं भगवत्कल्पेय । सा तु भग-
 वदधीना न साधनान्तराधीना । स च भगवान् स्वाधीन इति
 एवमेवार्थस्तस्योचितः । किञ्च । दर्शयति स्वयमेवेममर्थम् ॥

यसु सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति ॥

सूक्ष्मयोपनिषदनुसारिण्या बुद्ध्या भगवत्ज्ञाने हि तन्माप्तिरिति । चकारात् ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विभते तदनन्तरमिति स्मृतिर्गृहीता । तस्मात् साधनोपदेशात् न सांख्यमतमिह विवक्षितमिति ।

सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

ननु अयत्नशब्देन न भगवत्कृपा यत्नं शक्या । धर्मिप्रवाहादित्याशङ्क्य परिहरति । ॥ शब्दः । सूक्ष्मं तदमन्त्रैव धर्मधर्मिणोरभेदात् । अयत्नशब्देन हि सूक्ष्ममुच्यते । तदेव हि सर्वप्रकारेण न घञ्यते । अर्हत्वात् तदेव अर्हं योग्यम् उभयवाच्यं हेतुः । तस्मात् धर्मधर्मिणोरभेदात् भगवानेव सूक्ष्ममिति । तत्त्वपैवाव्यक्तवाच्या ।

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

ननु धर्मित्वे परत्वमनुपपन्नम् । अन्यथा पूर्वोक्तो दीप इत्यन्तेषां । अभेदेऽपि कृपायास्तदधीनत्वात् परत्वम् । तत्र दृष्टान्तः । अर्थवत् । अर्थः पुरुषार्थः फलं तद्वत् । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति अत्र एकस्यैव ब्रह्मणः सच्चिद्रूपेण विषयत्वमात्मन्वरूपेण फलत्वमिति । तथैवाचरपुरुषोत्तमविभागोऽपि स्वधर्मा अपि स्वाधीनाः स्वयमपि स्वाधीन इति । तथा कृपाविटः साधनम् आनन्दरूपः फलमिति । अथवाऽप्यहं सच्चिद्रूपमधरमेवासु तस्मिन् सति विज्ञानस्य विषयाधीनत्वमर्थः । एतेनान्येऽपि सर्वसंग्रहवादिनो निराकृता वेदिन्याः । यस्म्यद्वाभिन्नापाह ।

अनेकरुदिग्रहानां वाच्यं ब्रह्मैव नापरम् ।

शास्त्रास्तीयेत्तया ब्रूयस्ते सन्मार्गात् वहिःकृताः ॥

तस्मादिन्द्रियेभ्यः परवाक्येनानुमानिकं किञ्चिदस्ति ।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

पूर्वापरसम्भेदार्थः प्रतिपादितः केष्वेतद्वाक्यविचारेऽपि न तदभीष्टं प्रकृतिरूपमव्यक्तं सिध्यतीत्याह । अत्र हि वाक्ये अव्यक्तं ज्ञेयत्वेन नोक्तं । तेषाम्बु प्रकृतिपुरुषान्तरं ज्ञातव्यं । न हि सिद्धवन्मात्रनिर्देशे तेषां भवेत् पुरुषार्थः सिध्यति । अपुरुषार्थसाधनत्वे असवधार्यवाक्यत्वमेव स्यात् परत्ववचनश्चासङ्गतं सिद्धत्वादुभयोरिति चकारार्थः । अयं हेतुः पूर्वसुक्तीप्यवसरे स्मारितः । तस्मादव्यक्तं न प्रकृतिः ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ननु ज्ञेयत्वावचनमसिद्धम् । पूर्वं निर्देयमात्रमुक्ताये ज्ञेयत्ववचनात् ।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तद्यारसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं

निचाय्य तं सत्यमुखात् प्रमुच्यते ॥

इति उत्तरवाक्ये वदतीति चेत् । न । प्रकरणस्य नियामकत्वेनैकवाक्यत्वे द्वयोः सर्वैकवाक्यत्वेन प्राज्ञः परमात्मैव निचाय्य । न तु द्वयोरैकवाक्यत्वं वक्तुं शक्यम् । तस्मात् प्रकरणस्य नियामकत्वे अशब्दवाक्यमपि भगवत्परमेव ।

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

ननु न यत् सर्वमेकं प्रकरणमिति वदामः किन्त्विन्द्रियेभ्यः परा इत्यारभ्य नाधिकेतमुपाख्यानमित्यन्तं भिन्नं प्रकरणं । तत्र प्रथमं पदार्थनिर्देशः । तदनु एष सर्वेषु भूतेष्विति पुरुषज्ञानम् । अत्राशब्दमिति तु प्रकृतिज्ञानम् । तस्मादेतावत्प्रकरणे सांख्यमतनिरूपणादशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य परिहरति । त्रयाणामेवमुपन्यासः प्रश्नश्च । अस्मादुक्तव्याख्याने विप्रकरणत्वम् । अन्यथा चतुःप्रकरणत्वं स्यात् । तृतीया चैषा वक्षी । स त्वमग्निं स्वर्गमध्येसि० नृत्यो प्रब्रूहि तं ब्रह्मधामाय भक्षामिति प्रश्नः प्रथमः । प्रतिब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्गमग्निं नाधिकेत प्रजानन् इत्याद्युत्तरम् । येयं मेते विचिकित्सा भनुर्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके इति द्वितीयः प्रश्नः । देवैरवापीत्यग्रे उत्तरम् । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति तृतीयः प्रश्नः । सर्वे वेदा यत्तदमामनन्तीत्यादिना उत्तरम् । एवमग्निजीवब्रह्मणां प्रश्नोत्तराणि । तत्र यदि सांख्यमतनिरूपणीयमिन्द्रियेभ्य इत्यादि स्यात् तदा चतुर्थस्याप्युपन्यासः स्यात् । उपन्यासे हेतुः प्रश्नः । अतएव पपाद्वचनम् । तस्य † प्रकृतेऽभावादस्मादुक्तरीत्या त्रीण्येव प्रकरणानीति सिद्धम् । उत्तरप्रश्नभावार्थश्चकारः ।

महदञ्च ॥ ७ ॥

ननु तथापि नतान्तरेऽन्यत्र सङ्केतिताः कथं ब्रह्मवादे ब्रह्म-

* सर्वमेकमिति क्वचिदुक्तमत्रः पादः ।

† प्रकृतेऽभावादिति क्वचिदुक्तम् ।

परतया योज्यन्त इत्याशङ्क्य परिहरति । महद्वत् । यथा महत्
शब्दो महान्तं विभुमात्मानम् वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादौ
महच्छब्दो ब्रह्मपरो योगेन एवमव्यक्तशब्दोऽप्यक्षरवाचक इति ।
न हि सांख्यमतइव वेदान्तेऽपि महच्छब्दः प्रथमकार्यं वक्तुं
शक्यते । तस्मादिन्द्रियादिवाक्ये सांख्यपरिकल्पितानां पदार्थानां
नामापि नास्तीति सिद्धम् । चकारोऽधिकरणसम्पूर्णत्वद्योतकः ।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनः श्रुत्यन्तरेण प्रत्यवस्थितं निराकर्तुमधिकरणान्तरमार-
भते । ननु प्रकरणवशात् पूर्वमस्मदुक्तोऽर्थोऽन्यथा वर्णितः । यत्र
प्रकरणापेक्षैव नास्ति भन्ते तदस्माकं मूलम् ।

अजामैकां लीहितशुक्लरूपां

ब्रह्मैः प्रजाः सृजमाना ए स रूपाः ।

अजो ह्येको जुषमानोऽनुशेते

अहोत्विनां भुक्तभोगामजोन्य इति ॥

यद्यपीदं खेताश्वतरोपनिषदि चतुर्थाध्याये विद्यमानत्वात्
पूर्वापरसंबन्धमेव वक्तव्यं तत्र ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मे-
त्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यैव निरूपिता । तथापि पूर्वकाण्डे प्रणवादि-
भक्त्यर्थां नायं नियम इति प्रकृतेऽपि मतान्तरवाचकस्यैव प्रकृ-
तोपयोग इति शङ्का । ते ध्यानयोगानुगतं अपश्यन् देवात्म-
शक्तिं स्वगुणैर्निरूढा इति च तथा ब्राह्मीक्षेत्रज्ञादीशानीशावजा

* लीहित इति वा पाठः ।

† निगूढा इति च श्रीवीर्य पाठः ।

ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता । अग्रे च यो योनिं योनिमधितिष्ठ-
त्येको विश्वानि रूपाणि योनीय सर्वाः । अपिप्रसृतं कपिलं
यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभक्तिं जायमानञ्च पश्येदित्यादि च वाक्यानि
कपिलतन्मतवाचकानि वक्तव्यं इति सांख्यमतमपि वैदिक-
मिवेत्येवं प्राप्ते उच्यते चमसवदविशेषात् ।

अर्वाग्बिलचमस ऊर्ध्वबध्नः

तस्मिन्वशो निहितं विश्वरूपम् ।

तस्यासत् अथयः सत् तीरे

वागष्टमौ ब्रह्मणा संविदानेति ॥

मन्त्रे यथा न विशेषो विधातुं शक्यते । न हि कर्मविशेषं
कल्पयित्वा तत्रार्वाग्बिलचमसं कल्पयित्वा तत्र अश्वीरूपं सोमं
सत्त होतारो मन्त्रेण भक्षयेयुरिति कल्पयितुं शक्यते । तथा
प्रकृते रोहितशुक्लकृष्णशब्देन रजःसत्वतमांसि कल्पयित्वा न
तद्वशेन सर्वमेव मतं शक्यते कल्पयितुम् कपिलश्चपिवाक्य-
मन्यनित्यसंयोगभयान्नित्यश्चपेरेवातुवादकम् । तस्मान्न मन्त्र-
मात्रेण प्रकरणश्रुत्यन्तरनिरपेक्षेण विशेषः कल्पयितुं शक्यः ।

ज्योतिरूपकमात्तु तथाह्यधीयत एके ॥ ६ ॥

ननु चमसमन्त्रे अर्वाग्बिल इति मन्त्रव्याख्यानमस्ति शिर-
चमसः प्राणा वै यशः प्राणा वा अथय इति । नात्र तथा
व्याख्यानमस्तीतीममाशङ्कां परिहरति तु शब्दः । अजायद्देन
ज्योतिरेवोच्यते । यथाह्यजा अल्पदोग्धी तथेयं नश्वरसुख-
दात्री । अग्निसूर्यसोमत्रिद्युद्रूपात् ब्रह्मणो हंसोक्तचरणरूपा

भगवत्कार्यरूपांशत्वात् तासां विवृतं चिद्वृतमेकैकाद्वरणाणीति
 श्रुतेः प्रथमोत्पत्त्या देवता अजाग्रद्वेनोच्यते । तत्र हेतुः उप-
 क्रमात् । अत्रैवोपक्रमेण देवाग्निस्तद्वायुस्तदादित्यस्तदु चन्द्रमा
 इति । हा सुपर्णेति चाग्ने मध्येषार्यं भन्तः पूर्वोत्तरसम्बन्ध-
 नेव वदति सा मुख्या सृष्टिः । अजद्वयं जीवब्रह्मरूपमिति ।
 अत्र प्रकरणे न सृष्ट इति निरूपयति । तथाहि । श्रुत्यन्तरे
 सृष्टमेव अधीयत एके । यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं
 यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदवस्थेति । एवमग्रेऽपि कलाचये घनेन
 जीवेनात्मनेति जीवब्रह्मणोऽष्टाशुप्रवेशः बीजेऽपि चैविध्यमिति
 सारूपत्वं भगवत अभोगे हेतुः जीवेन भुक्तभोगामिति । तस्मात्
 प्रकृतेऽपि चमसयच्छ्रुतावेवार्थक्यनाम्न सांख्यमतमतिपादकत्वम् ।

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवद्विरोधः ॥ १० ॥

अनु द्विविधा शब्दप्रवृत्तिः । योगो रुद्धिर्वा । तत्र अजा-
 शब्दः छागायां रुद्धः न जायत इति, योगः । अनुभयरूपत्वात्
 कथं सृष्टिवाचकत्वमित्याशङ्क्य परिहरति । कल्पनोपदेशाच्च ।
 कल्पनाऽप्योपदिशते । आद्या सृष्टिः कल्पनया अजाग्रद्वेनोच्यते ।
 यथाह्यजा यर्करसहिता स्रक्ता स्वाभिहिता तथेयमिति उप-
 देशपदात् तथोपासनमभिप्रेतं । चकारात् परोक्षवादीऽपि
 वेदश्रुतिताय । यथा आदित्यो वै देवमधु । वाचं धेनुमुपा-
 सीत । द्युलोकादीनामग्नित्वं यस्याग्निविद्यायां । तथा
 प्रकृतेऽप्यविरोधः योगरुद्धिर्वातिरेकेणाप्येषा वेदशब्दप्रवृत्तिरिति ।
 तस्मादजाग्रद्वेन न सांख्यमतमिद्विः ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

मन्वान्तरेण पुनराशङ्क्य परिहरति । तद्वदरण्यकपठे
श्रूयते ।

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्माभूतोऽमृतमिति ॥

यद्यत्र पञ्चजनाः पञ्चोच्यन्ते । न पञ्चानां पञ्चगुणत्वं समा-
सातुपपत्तेः । तथाहि । आद्यः पञ्चशब्दः संख्यावाची संख्येय-
वाची वा । आद्ये पञ्चसंख्याया एकत्वाच्च षष्ठीसमासः
संख्यायां संप्रदाभावाच्च । संख्येयपरत्वे द्वितीयस्य संख्यात्वे
पञ्चत्वमेव पूर्ववच्छेदनम्बयः । विधायकाभावाच्च । अतो यीसा-
पञ्चजनसंज्ञाविशिष्टानां वा पञ्चत्वमिति यथासम्भवमर्थः ।
तथापि सूत्रपाठेण संख्योपसंग्रहेऽपि लक्षणार्थं केनचित् धर्मेण
पञ्चसंज्ञाद्वयेण भाव्यम् । स च तेषां मते न सम्भवति । तथा
सति पञ्चैव तत्त्वानि स्युः । अतस्ते नानाभावा एव स्त्रीक-
र्तव्याः । यद्यपि भूततन्मात्राकृतिवित्तिषन्तःस्थितत्वधर्मा वक्तुं
शक्यन्ते तथापि न ते तथोक्तवन्तः ।

मूलप्रकृतिरविकृतिः*र्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकश्च विकारी न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ।

इत्यन्यथोपगमात् । पुरुषे वैलक्षण्यमावप्रसङ्गश्च । किञ्च ।
नायं श्रुत्यर्थ इति श्रुतावेव प्रतीयते अतिरेकात् आकाशश्चेति
चकारादात्मा । अस्मिन्नित्यधिकरणत्वेनोक्तः । तन्मात्रानेनापि
मन्त्रेण तन्मतसिद्धिः ।

प्राणादयोवाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

नन्ववश्यं मन्त्रस्याघोः ॥ १२ ॥

आस्तवत् पञ्चपञ्चशब्दः पञ्चविंशतिवाचकतया परिहृतः
नाना ॥ १॥ ॥ १२॥ ॥ १३॥ ॥

अतो मन्त्रे तन्मतसिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरति ।

जनाः । वाक्यशेषस्य मन्त्रार्थनियामकत्वात् प्राणस्य

पञ्चपञ्चतुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्त्रस्यास्य मनसो मन इति ।

मस्य वाक्यशेषत्वम् । उच्यते । प्राणादयः

वाचकास्ते ज्ञानरूपं वा क्तियारूपं वा कार्यं जनयन्ति
रेण । तत्र तेषां करणान्तराद्येष्टाभावात् । प्राणादीनां

प्राणादिमन्त्रं बाधितं स्यात् । भगवतो माहात्म्यविरोधश्च ।

स्वार्थनिर्वाहार्थमन्यार्थं वर्ज्यते पञ्चजनवाक्यस्य च अतो
पञ्चवृत्तीर्जनयन्तीति प्राणादयः पञ्चजनाः ।

संग्रहोऽयं विपर्ययाख्यो नियमः सतिरेव च ।

स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः प्रथमिति ॥

तेषां तत्तत्प्रकारक स्वकार्यजननं न स्वतः किन्तु

द्वयोरेकार्थत्वे सर्वं सहजं स्यात् । खण्डत्वाच्च शेषत्वं

संज्ञकत्वाद्भगवतो न माहात्म्यविरोधः । तत्र प्राणशब्देन त्वक

प्राणप्राणा गृहीता रक्षणाधारे प्रतिष्ठितेत्यर्थं गृहीतं ॥

तेजसि अस्ता चावधैक्यं भवतः । सहभावित्वात् कचिदेक

ग्रहणं कचिदुभयग्रहणमिति । तेनैते सर्वे पञ्चैव भवन्त्यतिरि

च्यते परमाकाशः । तस्मात् प्राणादय एव पञ्चजना इति न

तन्मतसिद्धिः ॥

कर्तृत्वनिषेधपरं तस्यैव प्रतीतेः । सर्ववैलक्षण्यार्थं वैदिकानाम-
वाधितार्थैकवाक्यत्वस्याभिप्रेतत्वादिति चकारार्थः । कार्यप्रकारे
भेदस्य साहाय्यप्रापको न तु वाचकः । बहुधास्तिसामर्थ्यं लोके-
ऽपि साहाय्यसूचकमिति । तस्मान्न श्रुतिविप्रतिषेधात् श्रुति-
परिग्रह इति सिद्धम् ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

पुनरन्यथाशङ्क्य परिहरति । ननु कचिदसदा इदमप्य-
आसीदिति । कचित् मदेय सौम्येदमप्य आसीत् । तद्वैक आहु-
रसदेवेदमप्य आसीत् । अप्याकृतमासीत् । नासदासीन्नो सदा-
सीत् तम आसीदित्यादिवाक्येषु ब्रह्मणोऽपि विगानं श्रूयते ।
तद्वैक आहुरिति कर्त्तव्यत् पश्चान्तरं सम्भवति । नह्यसत्तमः-
ग्रह्यैर्ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्यते असन्नेव स भवतीति बाधत् ।
आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति च । तस्मात् कारणत्वेनापि
श्रुतिविप्रतिषेधात् ब्रह्मकारणं नैवेवं प्राप्ते उच्यते । समाकर्षात् ।
आकृत्यते स्वप्नानात् व्यावृत इत्याकर्षः । सर्वेष्वेतेषु वाक्येषु
असदादिपदानां न निरात्मकत्वाद्यर्था उच्यन्ते किन्तु वैलक्ष-
ण्येन । सर्वशब्दवाच्यत्वं च सिद्धं ब्रह्मणः । यथा की अदा
वेद के इह प्रवोचत् । सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति । यतो
वाचो निवर्त्तन्ते । मनसैवानुद्गृत्य इत्यादि सर्वे विरुद्धधर्मा
भगवत्युच्यन्ते । एषमनेकविरुद्धशब्दवाच्यत्वं लोकप्रसिद्धताद-
र्थत्वात् समाकर्षादवगम्यते । त यथा यथोपासते तथा भव-
तीति फलज्ञापनार्थं असन्नेव स भवतीति यथा कंसादीनां

मारकः । तदेक आहुरित्यत्र सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्यं प्रपञ्चरूपोऽपि स इति प्रयमः यच्च । अव्याहतमसत्यक्षेण तुल्यं नासदासीदिति मनसूदपि ब्रह्म । तम आसीदित्यनभिव्यक्तम् । कर्मणोऽपि भगवत्त्वात् पूर्वकाण्डेऽपि तस्मादेव सृष्टिः । न हि तमस्तः स्वेन गूढत्वं लोके सम्भवति । अतः क्वचिद्विलक्षणात् क्वचिद्विलक्षणात् ब्रह्मणो जगत् । भगवत्त्वादेव स्वयंकर्तृकता च । सम्भवति चैकवाक्यत्वे अज्ञानाच्चिराकरणस्यायुक्तम् । तस्मात् शब्द-यैलक्षणेन श्रुतिप्रतिषेधो वक्तुं न शक्य इति सिद्धम् ।

जगदाचित्वात् ॥ १६ ॥

एवं शब्दविप्रतिषेधं परिहृत्यार्थविप्रतिषेधं परिहरति । कौमीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशुद्धसवादे बालाकिरजातशत्रवे ब्रह्मोपदेष्टुमागतः आदित्यादि दक्षिणेष्वप्युपपत्त्यन्तं परिहृत्वा ब्रह्मोपासनाभ्युक्ता तथा निराकृते तमेव ज्ञानार्थमुपसमाद । ततः सुभपुरुषसमीपमुभावागत्य ब्रह्मवाचं चक्रतुः । तत्र जैय एतद्बालाके मुरुपोशयित्वादी जीवः प्रक्रान्तः । तस्मादेव सर्वोत्पत्तिरुक्ता ब्रह्मणोऽप्यनुप्रवेशः । तत्र सन्देहः जीवएव ब्रह्मसहितः कर्त्ता ब्रह्मैव वेति । तत्र जीवएव कर्त्ता सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वादयः तस्य धर्मा राजत्वपञ्चजन्मनत्ववद्वा । अस्मिन् प्रकरणे ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तेः सर्ववैव ब्रह्मविनीतो जीवएव कर्त्ता । तथा सति लोकेऽपि जीवकहेत्व सहजं भवेत् । अन्यमोघव्यवस्था च एवं सत्यर्थात् प्रकृतेरेव

फलित्वेत्येवं प्राप्ते उच्यते । जगदाचित्वात् । एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्मात्युपक्रमे एतच्छब्देन जगदुच्यते । पुरुष-
शब्देन च जीवः । तज्जड़जीवात्मकं जगत् ब्रह्मकर्तृकमिति पूर्वसिद्धम् । तदनुरोधेनापि * ब्रह्मपरत्वमेवोचितम् । नतु सर्वविघ्नबोऽनुतकल्पना च । अतः सुषुप्तावपि ब्रह्मस्यैव सत्य-
स्वात्मादेव सर्वमिति ज्ञातव्यं । प्राणात्मशब्दात्तत्त्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् । तस्मात् जीवाधिष्ठिता प्रकृतिः कारणं ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वत्र जीवएव प्रक्रान्तः । तस्यै एतदात्मने मुख्योऽयमिति । ब्रह्मत्वस्यापि न सिद्धमेता-
दृश्यवैतादृशमिति । अतः अयनोत्थानसमयजीवधर्मदर्शनात् तस्यैव ब्रह्मत्वं जगत्कर्तृत्वञ्च तत् स्वतोऽनुपपन्नं प्रकृतौ फलि-
ष्यति । अथवा । मुख्यप्राणलिङ्गमप्यत्रास्ति प्राण एयैकधा भवतीति । सुषुप्तौ तस्यैव हस्तिरूपेण भवति । विद्यमानादेव सर्वोत्पत्तिप्रसूयौ । स च प्रकृत्यंशः । अतो जडादेव प्रधानात् एतावपि सर्वोत्पत्तिः । अतोऽस्मात् प्रकरणात् जीवद्वारा साधादा प्रकृतेः कारणत्वमित्येवं प्राप्ते उच्यते । तद्व्याख्यानं । एतयोर्बभूवलिङ्गत्वमेव नास्तीति आशयत्वादित्थं तद्योगादित्यत्र सर्वमेव कार्यं भगवतएव नान्यस्मादिति । अतोऽस्मात् ब्रह्म-
वादएव सिद्ध्यति न प्रकृतिवादः ।

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रअव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

स्वमतेन परिहारमुक्ता नियतधर्मवादेनापि परिहार-
माह । स्वापप्रतिषेधौ जीवधर्मावेव । चक्षुरादिलयाधारत्वं
प्राणस्येति । तच्चिदपि पक्षे अन्यायं तद्वर्मेकीर्त्तनं । भेदे हि
तन्निराकरणमवश्यं कर्त्तव्यमिति तुशब्दः । ब्रह्ममतिपर्ययमेव
जीवलयोगमौ मृत्तियैलक्षणेन प्राणकीर्त्तनमाययब्रह्मबोधाय ।
कृतं एतदवगम्यते तत्राह । उयक्रमीयसंहारस्यामेवावगम्यते ।
यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणामित्युपक्रमे मुख्यं ब्रह्मैव निर्दिष्टं ।
तज्ज्ञानेनासुरजयः सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठं स्वरान्यमाधिपत्यं-
चेति कृतं । न ह्येतद्वयममुख्ये संभवति । अपिच । प्रअव्याख्या-
नाभ्यां । जैमि एतद्बालाके पुरुषोऽयिष्टेति प्रथः । तत्र जीवस्य
ज्ञातत्वादधिकरणमेव न ज्ञातं । यत्रैव एतद्बालाके पुरुषोऽयि-
ष्टेति व्याख्यानं न हि नाङ्गीर्त्तापयितुं व्याख्याति किंतु प्रति-
ज्ञातं ब्रह्म । कथमेतदवगम्यते । नाङ्गीयतिरिक्त आत्मा प्राप्यत
इति । तत्राह । एवमेके । एके ग्राहिनी वाजसनेयिनः ।
तत्रापि दृष्टवालाकिवाहणे सहोवावाजातग्रन्थर्वैष एतत्
सुप्तोऽभूत् य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तु देवो प्राणानां विज्ञानेन
विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् गते इत्यवा-
काशगन्धेन ब्रह्मं संता सोम्य तदा सम्पद्योभवतीति च स्वप्न-
योगोभवतीति च । तस्यादाधारभूतब्रह्मज्ञापनार्थत्वाज्जीवमुख्य-
प्राणलिङ्गात् प्रकृतिवादइत्यसङ्गतं ।

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

पुनर्जीविब्रह्मवादेन प्रकृतिकारणयादमाशङ्क्य परिहरति ।
 वृहदारण्यके चतुर्थे पष्ठे च याज्ञवल्क्यमैत्रेयीमंवादे येनाहं
 मामृताभ्यां किमहं तेन कुर्यामिति विरक्तिमुक्त्वा यदेव भगवान्
 वेद तदेव मे ब्रूहीति पृष्टे तामभिसुषोक्त्य न वारे पत्युः कामा-
 येत्यादिना अमृतत्वाय ज्ञानमुपदिशति । पष्ठे पुनरुपसंहारेऽप्येता-
 वदरे खल्वमृतत्वमिति होष्ठा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति । तत्र जीवस्य
 प्रकरणित्वं प्रक्षणोवेति संशयः । तत्रात्मनः प्रियत्वं त्वप्रतीत्या
 पुत्राद्यपेक्षया बोधयन् जीवमेवोपक्रमे आत्मत्वेन यदति ।
 तदनु तत्र दर्शनादि विधत्ते तेन सर्वं विदितमिति फल-
 माह । तत्र कथमात्मज्ञानेन सर्वज्ञानमित्याकाङ्क्षायां मद्भ तं
 परादादिनादित्यादिना इदं सर्वं यद्यमात्मैत्यन्तेन तस्यैव
 सर्वत्वमाह । तदनु कथमग्निं सङ्घाते आत्मज्ञानं भवतीत्या-
 काङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तव्रथमाह । परम्परया वाद्याभ्यस्त-
 भेदेन । यथा महाकीर्णाहले दुन्दुभेर्हन्त्यमानस्य शब्दो गृहीतो
 भवति । तत्र करणं दुन्दुभिर्दर्शनं दुन्दुभ्याघातदर्शनं वा ।
 अनुमानद्वारा चित्ते तत्र निविष्टे तत्माघात्कारो भवतीति ।
 तथा आत्मनो बोधककार्यानुसन्धाने तस्मात्मात्कारो भवतीति ।
 तत्र कथं सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां ततएवोत्पन्नं सर्वं नामरूपा-
 त्मकं तज्जिज्ञेव लीयत इति स यथेति हवेनाह । मध्येऽपि स एव
 नातिरिक्तं विद्यतीति स यथा सैन्धवघन इत्यनेनाह । आघेय-
 त्वेन तावन्मात्र*निराकरणायाह । न प्रेत्य संज्ञास्तीति ।

कार्यातिरिक्तरूपं कथयितुं न शक्यत इति । तत्र विशेषाका-
 ङ्ग्यामतिरिक्ताकथने यत्नकत्वमाशङ्क्य तत्परिहारायाह सद्यो-
 वाचेति । अविनाशोक्त्यनेन कार्यवैलक्षण्यं सिद्धवत्कारणोक्ता
 विषयसम्बन्धेन संसारमाह । मात्मासंसर्गस्वस्य भवतीति ।
 विशेषतस्त्वकथने हेतुमाह यद्वैतमित्यादिना यावत् समाप्तिः ।
 चक्षुरूपमेव पश्यति नात्मानं । ननु रूपमप्यात्मेति चेत् तत्रा-
 पश्यन्तै तत् द्रष्टव्यत्वेन न पश्यति न हि द्रष्टृस्वरूपं दृश्यज्ञानेन
 ज्ञातं भवति अतद्रूपत्वात् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारे अज्ञानावस्थायां
 विशेषतस्तज्ज्ञानमशक्यमुक्ता ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव एव नास्तौ-
 त्याह । यच्च वा अन्यदिव स्यादित्यादिना । इदमेव हि ज्ञान-
 ममृतत्वमिति । तत्रादिमध्यावसानेषु जीवप्रकरणमित्येव प्रति-
 भाति । तस्य ब्रह्मता जगत्कर्तृत्वमित्येवोत्कर्षः* । नतु तस्मादन्यत्
 ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तमर्थविरोधाच्च । तस्मादेदे स्रष्टृवाक्यानामेतत्-
 न्यायेनान्यार्थत्वान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति प्रकृतिवादएव युक्त
 इत्येवं प्राप्ते लुच्यते । वाक्यान्वयात् । इदं वाक्यं भगवत्त्वेवान्वेति ।
 नात्र जीवप्राधान्यगम्योऽपि । सर्व्वं च भगवदन्वयेनैव जीवस्यापि
 प्रियतमम् । तस्यैव सुखरूपत्वात् । सर्व्वोपनिषदनुरोधेनैवास्याप्य-
 र्थस्य यत्तुमुचितत्वात् तमेव विदित्वाऽतिशयमेति आनन्द-
 स्तेष्व पश्यमानि भूतानि जायन्ते सर्व्व एवात्मानो व्युत्थरन्ति* एष
 ह्येवानन्दयातीत्यादिश्रुतिसिद्धयैर्निःसन्दिग्धैर्ब्रह्मणः स्वरूपं कार्य-
 मंगाय प्रतिपादिता इतीदमपि वाक्यं तत्परमेवोचितं । सर्व्व-

व्यवहारस्य तन्मूलकत्वेन पूर्वमुक्तत्वात् । विषयस्यार्थो विज्ञात-
त्वमपि तस्यैव । एवं सति सर्वमेव सङ्गतम् भवेत् । अतो
शक्यान्वयाच्च जीवपरत्वं येन प्रकृतिवादः स्यादिति ।

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः ॥ २० ॥

नियतधर्मवादिनामपि मतेन प्रकृते सिद्धान्तं वक्तुं पक्षा-
न्तराण्याह । तत्र ब्रह्मवादैकदेशिवादाः सन्ति । तत्र जीवो
नाम स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं स्वांशो भगवता कृतो विष्णुलिङ्गव-
दित्याश्रय्यो मन्यते । अनादिसिद्धेऽप्य जीवस्यैतन्यमात्रं शरी-
रादिसिद्धान्ते प्रविष्ट इति चिति तन्मात्रेण प्रवेष्टे च मोक्ष इति
च श्रीडुसोमिराचार्यः । काशकृत्स्नसु आसक्त्या विषयभीकुरूपं
भगवत एव जीव इति । तेऽपि स्वमतानुसारेणात्र परिह-
रन्ति । तत्र पुत्रादिप्रियसङ्गवचनात् जीवप्रकरणमेवैतदित्याशङ्क्य
जीवोपक्रमस्यान्यत् प्रयोजनमित्याह । प्रतिज्ञासिद्धेरिति पठौ ।
तस्या लिङ्गं अंशत्वाज्जीवस्य तदभेदेनोपक्रमः प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गं
भवति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञा । तस्यैवापि युत्-
पाद्यमानत्वात् तस्या एतत् साधकं यथा जीवो भगवानेवं
जड इति आश्रय्यो मन्यते । श्रोतव्यादिविषयसु भगवानेव ।
तस्मान्नियतधर्मजीववादेऽपि न जीवोपक्रमोदीपः ।

उत्क्रमिष्यत एवमावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

लिङ्गमित्यनुवर्तते । यदत्र जीवोपक्रमेण भगवतः श्रव-
णादिकमुक्तं तत् संसारभावात् उत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिङ्गं
मुक्तौ जीवो भगवानेव भविष्यतीति आपकं । अन्यथा सैव कथम-

मृता भवेदिति इति शब्दो हेतौ स्त्रिया विश्वासार्थं गौण-
प्रियवैराग्यार्थञ्च जीवोपक्रमः कर्त्तव्य एवेति औदुलोमिरा-
चार्यो मन्यते । तस्मात् मिथजीवपक्षेऽपि नात्र दूषणम् ।

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

लिङ्गमित्येव भगवतएवावस्था जीव इति । अतः संसार-
दशायामपि जीवो ब्रह्मेति नात्रोक्तमणुपचारो वा । अन्यथा
यायमात्मनसु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति न ह्यन्यस्य सर्वं
प्रियं भवति । मोक्षसु ज्ञानमेव उत्तरत्र कर्त्तव्याभावात् । अव-
स्थया व्यवसायात् सिद्धान्तादिशेषः । इति शब्देनैतावदरे
खल्वमृतत्वमित्युपसंहारो हेतुरस्य पक्षस्येति काशकृत्स्नो-
मन्यते । तस्माज्जीवोपक्रमो भगवतएवावस्थाविशेषो जीव इत्यस्य
पक्षस्य लिङ्गम् । तस्मान्नैवेयोत्राद्येनरपि जीवद्वारा प्रकृति-
कारणवादासिद्धिरिति सिद्धम् ।

प्रकृतित्वं प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

एवं प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव कारणत्वे
सिद्धेऽप्यर्जरीयतयोभयस्यापनपक्षं परिहर्त्तुमधिकरणमार-
भते । ननु ब्रह्मकारणतां न निराकुर्व्यः । श्रुतिसिद्धत्वात् ।
किन्तु समवायिकारणं प्रकृतिरेव कार्यकारणयोरवैलक्षणात् ।
समवायिकारणानुरोधि हि कार्यं । अन्यत् सर्वं भगवानसु ।
अपेक्ष्यते च समवायिनिमित्तयोर्भेदः । कथंण्यपि श्रुतिसृति-
समवायो धर्मः । एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः समवायि
कारणं ब्रह्म निमित्तकारणमित्येवं प्राप्ते उच्यते । प्रकृतित्वं

निमित्तकारणं समवायिकारणञ्च तद्वैव । प्रकृतिपदप्रयोगात् ।
 स्मृतिसिद्धतृतीयसर्वधर्मापदेशः । चकारात् यत्रेत्यादिसर्वं
 संयहः । कृतं एतत् । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । प्रतिज्ञा ।
 अपि वा तमादेशमप्राचो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्य-
 विज्ञातं विज्ञातं भवतीति । दृष्टान्तः । ययैकेन नृत्पिण्डेन
 सर्वं नृत्पिण्डं विज्ञातं स्यादित्यादि । प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधः
 अबाधनं तस्मात् समवायिकारणज्ञानेन हि कार्यज्ञानम् ।
 उभयोर्ग्रहणमुपचारव्यावृत्त्यर्थम् उपक्रमोपसंहारवत् । प्रतिज्ञा-
 मात्रत्वे प्रदृष्टद्वारापि भवेत् । दृष्टान्तमात्रत्वे त्वनुमानविधया
 स्यात् । तथा सति सर्वसमानधर्मावत् ब्रह्म स्यात् न सम-
 वायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे तु प्रतिज्ञाया दृष्टमेव द्वारमिति
 समवायित्वसिद्धिः ।* कार्यकारणयोर्भेदाभेदमतनिराकरणाय
 पिण्डमणिखनिकृन्तनग्रहणं । तथा सति यत्र कचिद्भगवान्
 ज्ञातः सर्वत्र ज्ञातो भवति सर्वत्र ज्ञातं भवतीति सामान्य-
 लक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणाय च वाचारम्भणं विकारो नामधेय-
 मिति असौक्यनिराकरणाय च श्रुतिकेत्वैव सत्यमिति ब्रह्मत्वे-
 नैव जगतः सत्यत्वं नान्वयेति । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्ति-
 निराकरणञ्च स्पष्टमेवायं श्रीनि रूपाणीत्यत्र धारयति । अतो
 ब्रह्मरूपेण सत्यस्य जगतो ब्रह्मैव समवायिकारणम् । दिक्षाम-
 बुद्धिम् सत्या विकारबुद्धौ श्लेषः । श्रुतिसामर्थ्यं प्रमाणमित्युक्तम् ।
 तस्मात् ब्रह्मैव समवायिकारणं न प्रकृतिः ।

अभिधोपदेशाच्च ॥ १४ ॥

लिङ्गान्तरमाह । सोऽकामयत बहुधां प्रजायेयेतीत्यत्र
 कामनं तस्याभिधानम् आप्तकामत्वाच्च कामना । तदभिधानं
 सृष्टावुपदिश्यते । बहुस्यामिति स्वस्यैव बहुरूपत्वाभिधानेन
 सृष्टं स्वयमेव भवति । सुवर्णस्थानेकरूपत्वं सुवर्णमल्लतिकात्वएव ।
 श्रद्धासाभावात् गौणत्वापत्तेय । न हि सुखं बहुभवनं योगिनां
 सम्भवति । सर्वभवनसामर्थ्यान्मुख्ये सम्भवति गौणकल्पनाया
 अन्यायत्वात् । चकारादिदं सर्वं यदयमाकेति कार्यस्य ब्रह्मत्व
 श्रुतिर्ब्रह्मप्रकृतित्वे सम्भवति नान्यथा । यद्यवा । सर्वं खल्विदं
 ब्रह्म तज्जलानिति श्रान्त उपासीतेति तस्य जगद्रूपत्वेनाभिधान-
 मुपदिश्यते । तद्ब्रह्मसमवायित्वे घटत इति चकारादेकत्वेन
 दृष्टत्वेन बहुधा पिश्रुतोसुखमिति ।

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

लिङ्गसुखा श्रुतिमेव प्रमाणमाह । साक्षात् श्रुत्यैव सम-
 वायित्वमुच्यते । चकारात् स्मृत्यापि । कथं श्रुत्योच्यते । तथाह ।
 उभयाम्नानात् । ब्रह्मणः सकाशात् ब्रह्मण्येव च सृष्टिप्रलययोः
 पाक्षानात् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकागादेश समुत्-
 पद्यन्ते आकाशं प्रत्यक्षं यन्तीति । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः
 प्रलयस्त्येति च । नष्टोत्पत्तिश्चिन्मिषत्तत्वे सम्भवति सुवर्णादियु
 तयोपपत्तेः । लोकेवेदन्यायेन साक्षात् । तस्मात् भगवानेष
 समवायिकारणम् ।

निमित्तकारणं समवायिकारणञ्च ब्रह्मैव । प्रकृतिपदप्रयोगात् ।
 स्मृतिसिद्धतृतीयसर्वधर्मापदेशः । चकारात् यथेत्यादिसर्वं
 संग्रहः । कुत एतत् । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । प्रतिज्ञा ।
 अपि वा तमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्य-
 विज्ञातं विज्ञातं भवतीति । दृष्टान्तः । यथैकेन मृत्पिण्डेन
 सर्वे मृत्पिण्डे विज्ञातं स्यादित्यादि । प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधः
 अवाधनं तस्मात् समवायिकारणज्ञानेन हि कार्यज्ञानम् ।
 उभयोर्ग्रहणमुपचारव्यावृत्त्यर्थम् उपक्रमोपसंहारवत् । प्रतिज्ञा-
 मात्रत्वे दृष्टद्वारापि भवेत् । दृष्टान्तमात्रत्वे त्वनुमानविधया
 स्यात् । तथा सति सर्वसमानधर्मवत् ब्रह्म स्यात् न सम-
 वायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे तु प्रतिज्ञाया दृष्टमेव द्वारमिति
 समवायित्वसिद्धिः ।* कार्यकारणयोर्भेदाभेदमतनिराकरणाय
 पिण्डमणिखनिलान्तनयद्वयं । तथा सति यत्र कश्चिद्गवान्
 ज्ञातः सर्वत्र ज्ञातो भवति सर्वत्र ज्ञातं भवतीति सामान्य-
 लक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणाय च वाच्यारम्भणं विकारो नामधेय-
 मिति अलोक्यनिराकरणाय च मृत्पिण्डेत्येव सत्यमिति ब्रह्मवि-
 नैव जगतः सत्यत्वं नान्यथेति । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्ति-
 निराकरणञ्च व्युत्पत्तेरुपाये चोपि रूपाणीत्यत्र करिष्यति । अतो
 ब्रह्मरूपेण सत्यस्य जगतो ब्रह्मैव समवायिकारणम् । देहात्म-
 युद्धिभ्यु मत्वा विकारबुद्धौ दोषः । श्रुतिसामर्थ्ये प्रमाणमित्युक्तम् ।
 तस्मात् ब्रह्मैव समवायिकारणं न प्रकृतिः ।

अभिधोपदेशाच्च ॥ १४ ॥

लिङ्गान्तरमाह । सोऽकामयत बहुधां प्रजायेयेतीत्यत्र
 कामनं तस्याभिधानम् आप्तकामत्वान्न कामना । तदभिधानं
 सृष्टावुपदिश्यते । बहुस्यामिति स्वस्यैव बहुरूपत्वाभिधानेन
 सृष्टं स्वयमेव भवति । सुवर्णस्यानेकरूपत्वं सुवर्णप्रकृतिकत्वएव ।
 अध्यासाभावात् गौणत्वापत्तेः । न हि सुख्यं बहुभवनं योगिनां
 सम्भवति । सर्वभवनसामर्थ्यामुख्ये सम्भवति गौणकल्पनाया
 अन्याव्यत्वात् । चकारादिदं सर्वं यदयमाप्तेति कार्यस्य ब्रह्मत्व
 श्रुतिर्ब्रह्मप्रकृतित्वे सम्भवति नान्यथा । अथवा । सर्वं खल्विदं
 ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति तस्य जगद्रूपत्वेनाभिधान-
 मुपदिश्यते । तद्ब्रह्मसमवायित्वे यदत इति चकारादेकत्वेन
 पृथक्त्वेन बहुधा विवक्षितोसुखमिति ।

साक्षाच्चोभयान्नानात् ॥ २५ ॥

लिङ्गमुक्त्वा श्रुतिमेव प्रमाणमाह । साक्षात् श्रुत्यैव सम-
 वायित्वमुच्यते । चकारात् स्मृत्यापि । कथं श्रुत्योच्यते । तथाह ।
 उभयाध्वानात् । ब्रह्मणः सकाशात् ब्रह्मण्येव च सृष्टिप्रलययोः
 भागानात् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्-
 पद्यन्ते आकाशं प्रत्यक्षां यन्तीति । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः
 प्रलयस्तथेति च । मध्येतच्चित्रमिच्छते सम्भवति सुवर्णादियु
 तयोपसन्नेः । लोकवेदन्यायेन साक्षात् । तस्मात् भगवानेव
 समवायिकारणम् ।

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

ननु स एव सर्वं सृजति स एवावति हस्ति चेति कर्तृत्व-
मतीतेराकाशादिवाक्यमप्यौपचारिकं भविष्यतीति तद्विराकर-
णायाह । आत्मकृतेः । तदात्मानं स्वयमकुरुतेति स्वस्यैव
कार्यकर्तृभावात् अविकृतत्ववचनाच्चालौकिकत्वम् । तथापि
ज्ञानार्थमुपपत्तिमाह । परिणामात् । परिणमते कार्याकारे-
णेति अविकृतमेव परिणमते सुवर्णं रज्ज्वाणि च तैजसानि ।
तद्वैचालौकिकत्वात् ब्रह्मकारणत्वमेव घटते । पूर्ववस्थान्धया-
भावसु कार्यशुल्यगुरोर्धादङ्गीकर्तव्यः । वक्ष्यति च । श्रुतेषु
शब्दमूलत्वादिति । अन्यानि च शुक्तिदूषणानि परिहरिष्यति ।
तस्मात् ब्रह्मपरिणामलक्षणं कार्यमिति जगत्समवायिकारणत्वं
ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ।

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

चेतनेषु किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वसु जड़ानां ब्रह्मैक-
कारणत्वं । चेतनेषु तु योनिबीजयोः समवायित्वदर्शनात् पुरुष-
त्वात् भगवतो योनिरूपा प्रकृतिः समवाधिकारणं भवतु ।
शुक्तिशीणितसमवेतत्वाच्छरीरस्थेत्यामङ्ग्य परिहरति । योनिश्च
ब्रह्मैव । आत्मसाद्विराकरणाच्चकारः । तत्र शुक्तिश्रुती
प्रमाणयति हि गीयत इति । शुक्तिभ्रातृत्वं सदेव सौम्येदंमप
चासौदेकमेवाद्वितीयमिति पूर्वमेकमेव प्रतिज्ञातम् । आकाशा-
देव आनन्दादेवेत्याद्येवकारैर्यानन्यकारणत्वं जगतीत्यगम्यते ।

इतरापेक्षायां द्वैतापत्तेः । गीयते च । कर्त्तारमौलं पुरुषं ब्रह्म-
 योनिं । यद्भूतयोनि परिपश्यन्ति धीरा इति च । मम योनि-
 र्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमिति । तासां ब्रह्म महद्यो-
 निरहं बीजप्रदः पितेति च । अक्षरपुरुषोत्तमभावेन तद्यात्वं ।
 तस्मात् योनिरपि भगवान् पुरुषोऽपि सर्व्वं वीर्य्यं जीवस्य
 भगवानिति इदं सर्व्वं यदयमात्मेति सिद्धम् । तस्मात् बीजाभ्य-
 शेन प्रकृतिप्रवेशो नास्तीत्यशब्देत्वं सांख्यमतस्य सिद्धम् ।

एतेन सर्व्वे व्याख्याताः व्याख्याताः ॥ २८ ॥

ब्रह्मवादव्यतिरिक्ताः सर्व्वे वादाः अवैदिकाः वेदविरुद्धा-
 येत्याह । एतेन ब्रह्मवादस्थापनपूर्व्वकं सांख्यमतनिराकरणेन
 सर्व्वे पातञ्जलादिवादा व्याख्याताः । अवैदिका अनुपयुक्ताश्च ।
 वैदिकानां हि वेदः प्रमाणं । तस्मिन्नव्याकुले भ्रान्तिप्रतिपत्त्या
 एव सर्व्वे वादा इति । एतत्सोक्त्यर्थं विस्तरेणापि वक्ष्यते ।
 आहस्तिरध्यायसमाप्तिवीधिका ।

इति श्रीवेदशास्त्रमतवर्त्ति श्रीबलभाषाथेविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
 प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः । प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेत् नान्यस्मृत्यनव-
काशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये वेदान्तवाक्यानां विवादात्प्रदानां ब्रह्मपरत्वेन
समन्वयः प्रतिपादितः । अमुना श्रुतिस्मृत्यविरोधः प्रतिपाद्यते ।

भ्रान्तिमूलतया सर्व्वसमयानामयुक्तितः ।

न तद्विरोधाद्वचनं वैदिकं गृह्यतां ब्रजेत् ।

श्रुतिविप्रतिषेधस्त्ववश्यं प्रतिविषेयः । प्रथमचतुर्थपादे सर्व्व-
ध्यानुपयोगे प्रतिपादिते श्रुतिप्रतिपादिते श्रुतित्ववचनेन
प्रामाण्ये च यावत् तदप्रामाण्यं न प्रतिपाद्यते तावत् तद्विरोधः
परिहर्तुमशक्य इति तन्निराकरणार्थं प्रथमतः सूत्रव्यवसाह ।
तुल्यबलानां परस्परविरोधे न प्रकारान्तरस्थितिरिति ततो
युक्त्या श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारः । ततो द्वितीये पादे वेद-
याधकत्वाभावेऽपि तैरपि स्वातन्त्र्येण कथनं पुरुषार्थः सेत्स्य-
तीत्याशङ्क्य शास्त्रावाह्यमतान्येकीकृत्य निराकरोति भ्रान्ते-
स्तुल्यत्वात् । ततः सम्यग्वेदार्थविचारायैव वैदिकपदार्थानां
क्रमस्वरूपविचारः पादद्वयेन । अतः सम्पूर्णनाम्यध्यायेना-
विरोधः प्रतिपाद्यते* । कपिलादिमहर्षिर्लतस्तृतीयं मन्वादि-
दन्यत्रोपयोगः मोक्षोपयोगित्वात् । तत्राप्यनवकाशे वैयर्थ्या-

* प्रथमाध्याये इत्यारम्भे प्रतिपाद्यते इत्यनेन क प्रसङ्गे शक्तिः । तत्र च शङ्कतेव
योगोपपत्तिः ।

पक्षेति चेत् न कपिलव्यतिरिक्तशुद्धब्रह्मकारणवाचकस्युत्पन्नव-
काशदोषप्रसङ्गः । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति ।

इतरेषाञ्चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादीनां लोके वेदे चानुपलब्धेः ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

सांख्यसृष्टिनिराकरणेन योगसृष्टिरपि निराकृता द्रष्टव्या ।
योगस्य वैदिकत्वश्रद्धया भेदेन निराकरणम् ।

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

बाधकोऽयं तर्कः । अस्य जगती विलक्षणत्वात् अचेतन-
त्वाच्चेतनं न कारणम् । विलक्षणत्वञ्च शब्दात् । विज्ञातश्चा-
विज्ञातश्चेति प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वं मन्यमानस्वेदं वचनम् ।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

मृदन्नवीत् । आपोऽद्भुवन् । तत्तेज ऐचत । ते ह वाच-
मृदुस्त्वं न उत्रायेति । एवमादिश्रुतिभिर्भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वं
प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य तु शब्देन निराकरोति । तत्तदभिमा-
नित्य एव देवतास्तथा वदन्ति । कुतः । वेद एव विज्ञातश्चा-
विज्ञातश्चेति चेतनाचेतनविशेषोक्तेः* । अनुगतत्वाच्च । अग्नि-
वर्गभूत्वा सुखं प्राविशदित्येवमादिविशेषानुगतिभ्यामभिमानित्व-
मित्यर्थः । देवतापदञ्च श्रुत्यन्तरे ।

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

परिहरति । तु शब्दः यत्नं ध्यावत्तयति । दृश्यते हि कार्य-
कारणयोर्वैरूप्यं* केशगोमयहस्तिकादौ । चेतनाच्चेतनीत्यन्ति-
निषेधे तदंशस्यैव निषेधः । तुल्यांशसम्पत्तिर्येत् प्रकृतेऽपि सदंशः ।

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

श्रुतौ कारणत्वेनासदुक्तमिति चेत् । न । प्रतिषेधार्थमेव
वचनम् । कथमसतः सम्पद्येतेति । कार्यस्य वा पूर्वप्रतिषेधा
ब्रह्मकारणत्वाय ।

अपीतौ तदप्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

पूर्वपक्षमाह । अपीतिलङ्घः । कार्यस्य कारणस्ये तदत्
प्रसङ्गः । स्वीकृतसापेक्षत्वपरिच्छिन्नत्वाशङ्कत्वादिधर्मसम्बन्धाव-
श्यकत्वादसमञ्जसं ब्रह्मकारणवचनम् ।

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्तीति तु शब्देन
परिहरति । स्वपक्षस्थापनपरपक्षनिराकरणयोर्विद्यमानत्वान्न तु
वचनम् । तत उत्पन्नस्य तत्र लये न कार्यावस्थाधर्मसम्बन्धः
भरावरुचकादिषु प्रसिद्धः । भवतां परं न दृष्टान्तोऽस्ति ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः । निव्विशेषात्

प्रधानात् सविशेषस्य कार्यता तस्योत्पत्तिः । लये तदन्त-
सम्बन्धः । असत्कार्यवादप्रसङ्गः । तथैव कार्योत्पत्तौ कारणा-
भावेन नियमाभावः । भावे वा मुक्तानामपि पुनर्वन्धप्रसङ्गः ।

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्य-
विमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

वेदोक्तोऽर्थे शृङ्खलार्केण प्रत्यवस्थातुमशुक्तं तर्कस्याप्रतिष्ठानात् ।
तर्कोनाम खोपेक्षिता युक्तिः । सा एकोक्ता नान्यैरङ्गीक्रियते ।
स्वतन्त्राणामप्येषां मतिभेदात् वस्तुनोद्देश्यासम्भवात् निया-
मकाभावाच्च । अतो न तर्कस्य प्रतिष्ठा । पूर्वपक्षिणः परिहारः ।
अप्यन्यथानुमेयमिति चेत् एवमप्यन्यथा वयमनुमास्यामहे यथा
नाप्रतिष्ठादीषी भविष्यति । न हि कोऽपि तर्कः प्रतिष्ठितो
नास्तीति वक्तुं शक्यते । व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् ।

आर्थे धर्मीपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

इति श्रुतेः ॥

सावद्यतर्कपरिहारेण निरवयस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवतीति
चेत् । एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । ब्रह्मवादिनोऽनिर्दुष्टतर्कसङ्गावेऽपि*
प्रकृतिवादिनस्तर्कस्य दोषाविमोक्षप्रसङ्गः । मूलनियमाभावात्
वैमल्यस्य विद्यमानत्वात् ।

एतेन श्रिष्टा परित्यक्ता अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

सांख्यमतस्य वैदिकप्रत्यासन्नत्वात् केषाञ्चित् श्रिष्टानां परि-

यहोऽप्यस्ति । अणुमायाकारणवादास्तु सर्वथा न शिष्टैः परिगृह्यन्त
इति तेषां तर्काः पूर्वोक्तन्यायेन सुतरामेव निरस्ता वेदितव्याः ।

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्यान्नोक्तवत् ॥ १३ ॥

कारणदोषं परिहृत्य कार्यदोषपरिहारार्थमारम्भः । भोग्यस्य
भोक्तापत्तिः । ब्रह्मणो निर्विशेषस्य कारणत्वात् भोक्तुर्भोग्यत्वं
भोग्यस्य च भोक्तृत्वमापद्येत । अतो न विभाग इति चेत् । स्यान्नी-
कवत् । यथा स्त्रोत्रे कटककुण्डलादीनां सुवर्णकारणत्वेन सुवर्णा-
नन्यत्वेऽपि न कटकस्य कुण्डलत्वमेवमेव न भोग्यस्य भोक्तृत्वम् ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । वाच्यारम्भणं विकारो नामधेयं
श्रुतिकेत्येव सत्यमिति । तच्च विकारो वाङ्मात्रेणैवारम्भ्यते
न वस्तुत इत्यर्थः प्रतिभाति । तथा च सति कस्य ब्रह्म कारणं
भवेत् । अतः श्रुतिवाक्यस्यार्थमाह । आरम्भणशब्दादिभ्यस्तदन-
न्यत्वं प्रतीयते । कार्यस्य कारणानन्यत्वं न मिथ्यात्वं । ये पुन-
र्मिथ्यात्वं तामसंबुद्धयः प्रतिपादयन्ति तैर्ब्रह्मवादाः सूत्रश्रुति-
नाशनेन तिलापः कृता वेदितव्याः । अन्तःप्रविष्टचोरेवधार्थमेवैष
आरम्भः । अलौकिकप्रमेये सूत्रानुसारेणैव निर्णय उचितः ।
न स्वतन्त्रतया किञ्चित् परिकल्पनं तर्काप्रतिष्ठानादिति निरा-
कृतमेव । न चास्मिन्नपि सूत्रे मिथ्यात्वायः सम्भवति । एक-
विधानेन सर्वविज्ञानोपक्रमवाधात् प्रकरणविरोधश्च । नया-
विरोधभयपरित्यागेनैकमिदं सूत्रमन्यथा योजयन्नतिष्ठेद् इत्यलं
विस्तरेण ।

भावे चोपलब्धे ॥ १५ ॥

भाव एव विद्यमान एव घटे घटोपलब्धिः नाभावे ।
चकारान् सृत्तिकेत्येव श्रुतिः परिगृहीता । बाष्पाग्नेषु च
उपलब्धे मिथ्यैवात्र घटोऽप्यस्तीत्युक्ते उपलब्धेत । इदं सूत्रं
मिथ्यावादिना न ज्ञातमेव । अतएव पाठान्तरकल्पनम् ।

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य प्रयत्नस्य सत्त्वात् कैकालिकत्वात् ब्रह्मत्वम् । सदेव
सौम्येदमप्य आसीत् यदिदं किञ्च तत् सत्त्वमित्याचक्षत इति श्रुतेः ।

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण

वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असद्वा इदमप्य आसीदिति श्रुत्या प्रागुक्तत्वेः कार्यस्या-
सत्त्वं बोध्यत इति चेत् । न । अव्याकृतत्वेन धर्मान्तरेण तथा
व्यपदेशः । कुतः । वाक्यशेषात् । तदात्मानं स्वयमकुरुतेति
स्वस्यैव क्रियमाणत्वात् इदमासीत्प्रयोगाच्च ।

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तिस्तावत् समवेतमेव कार्यं सदुत्पाद्यत इति सम्बन्धस्य
द्विनिष्ठत्वात् नित्यत्वाच्च कारणान्तरेणापि परम्परया सम्बन्धः ।
असम्बन्धोत्पत्तौ तु मिथ्यात्वमेव ग्रहयित्वा स्वमित्यर्थमिति ।
शब्दान्तरम् । अत्रान्तराच्च शब्दः आत्मानं स्वयमकुरुतेति ।

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते विस्तृतस्तु गृह्यते तथा
आविर्भावानाविर्भावेन जगतोऽपि ।

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा प्राणापानानां नियमने जीवनमात्रम् अनियमने प्राकृष्टनादि नैतावता* प्राणभेदः पूर्वमसत्त्वं वा तथा जग-
तोऽपि । ज्ञानक्रियाभेदात् सूत्रद्वयम् ।

इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे इतरस्य जीवस्यापि ब्रह्मत्वात् तद्वितं
कर्तव्यं तन्न करोतीति तदकरणादिदोषप्रसक्तिः । तत् सूत्रा
तदेवानुप्राविशत् । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणीति तस्यैव जीवस्य व्यपदेशात् ।

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् • ॥ २२ ॥

तु शब्दः पक्षं व्यापन्नयति । यदि ब्रह्म तावन्मात्रं भवेत्
तदायं दोषः । तत् पुनर्जीवाज्जगतयाधिकम् । कृतः । भेदनिर्दे-
शात् । द्रष्टव्यादिवाक्येषु कर्मकन्तुव्यपदेशात् विज्ञानानन्दव्यप-
देशाद्वा । नहि सम्पूर्णोऽग्रस्य हितं नियमेन करोति । सर्व-
न्द्रियव्यापाराभावप्रसङ्गात् । स्वसीलयैकं तु करोत्येव ।

अज्ञादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

पार्थिवत्वाविशेषेऽपि हीरमाणिक्यपाषाणानां पलाय-
चम्पकचन्दनानाम् उच्चनीचत्वमेवं जीवस्यांशत्वाविशेषेऽपि
ब्रह्मादिस्वायरात्मनानुपपत्तौ चत्वम् । कार्यवैलक्षण्यं तदनु-
रोधय दर्शितः ।

* नैव तावता इति क० ।

† भेदव्यपदेशात् इति क० ।

उपसंहारदर्शनान्नेति चेत् क्षीरवद्भि ॥ १४ ॥ ✓

ब्रह्मैकमेव जगत्कारणमित्युक्तम् । तन्मोपपद्यते । कुलाला-
देवक्रादिसाधनान्तरस्थोपसंहारदर्शनात् सम्पादनदर्शनादिति
चेत् । न । क्षीरवद्भि । यथा क्षीरं कर्त्तारमनपेक्ष्य दधिभवन-
समये दधि भवति एवमेव ब्रह्मापि कार्यसमये स्वयमेव
सर्वं भवति ।

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्वतोभिन्नकरणे दृष्टान्तः । यथा देवर्षिर्षितरो बाह्यनिर-
पेक्ष्य एव स्वयोगबलेन सर्वं कुर्वन्ति एवं ब्रह्माप्यनपेक्ष्य तत्त्वम-
वायं स्वतएव सर्वं करोति ।

कृतस्त्वप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

यद्येकमेव ब्रह्म स्वात्मानमेव जगत् कुर्यात् तदा कृतत्वं
ब्रह्मैकमेव कार्यं भवेत् । यथांशभेदे न व्यवस्था । तथा सति
निरवयवत्वश्रुतिविरोधः । निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति ।

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

॥ शब्दः पदं व्यावर्त्तयति । श्रुतेः * श्रूयत एव इयमपि ।
नच श्रुतं युक्त्या बाधनीयं । शब्दमूलत्वात् शब्दैकसमधिगम्यत्वात् ।
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । अर्वाचीन-
विकल्पविचारकुतर्कः † प्रमाणाभासशास्त्रकलितान्तःकरणदुरव-

* कपुच्छे श्रुतेरिति मालि ।

† कृतकं इति क० ।

ग्रहवादिनां विषादानवसरे * सर्व्यभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधा-
भावाच्च । एवं परिहृतेऽपि दोषे स्वमत्याऽनुपपत्तिमुद्भाव्य सर्व-
संग्रवं वदन् मन्दमतिः सङ्गिरूपेक्ष्यः ।

आत्मनि चैवं विचित्राश्च चि ॥ २८ ॥

सृष्टौ देशकालापेक्षापि नास्ति । आत्मन्येव सृष्टत्वात्
देशकालसृष्टावपि आत्मन्येव साधिकरणस्य सृष्टत्वाच्च । बहि-
रन्तय जगत्सृष्टिं वा आह । विग्रेषाभावेन अनन्तरोऽप्याह इति ।
विरोधाभावी विचित्रशक्तियुक्तत्वात् सर्व्यभवनसमर्थत्वाच्च ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

प्रधानवादिनोऽपि सर्व्यपरिणामसावयवत्वानित्यत्वादिदोषो
दुःपरिहारः । युक्तिमूलत्वाच्च तस्य । अप्रसिद्धकल्पनायां प्रमाणा-
भावाच्च ।

सर्व्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

सर्व्वशक्तिभिरूपेता उपगतः । चकारात् मत्यादिगुण-
युक्तयः । कुतः । तद्दर्शनात् । तथा वेदे दृग्गते । यः सर्व्वज्ञः सर्व्व-
शक्तिः । सर्व्वकर्त्ता सर्व्वकाम इत्यादि ।

यिकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

कर्त्ता इन्द्रियवान् लोके । ब्रह्मणो निरिन्द्रियत्वात् कथं
कर्त्तृत्वमिति चेत् । न । अथ परिहारः पूर्व्वमेवोक्तः । श्रुतेषु
ग्रन्थमूलत्वादित्यस्य । अनवगाह्यमाहात्म्यं । श्रुतिरेव शरणं
नान्या वाणीगुणिरिति ।

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

न ब्रह्म जगत्कारणम् । कुतः । प्रयोजनवत्त्वात् । कार्यं हि प्रयोजनवत् दृष्टं लोके । ब्रह्मणि पुनः प्रयोजनवत्त्वं सम्भावयितुमपि न शक्यते । आसकामश्रुतिविरोधात् । अधिकरणो हेतुः न समासी वा ।

लोकवत् तु लीला कैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । लोकवत् लीला । नहि लीलायां किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । लीलाया एव प्रयोजनत्वात् । ईश्वरत्वादेव न लीला पर्यनुयोक्तुं शक्या । सा लीला कैवल्यमोक्षः । तस्य लीलात्वेऽप्यन्यस्य तत्कीर्त्तने मोक्ष इत्यर्थः । लीलैव कैवलेति वा ।

वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

कायित् सुखिनः कायित् दुःखिनश्च प्रत्यक्षं कुर्वन् विषमो निर्घृण्येति चेत् । न । सापेक्षत्वात् । जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखे प्रयच्छतीति यादिवोधनायैतदुक्तम् । वस्तुतस्त्वाक्सृष्टे-
वैषम्यनैर्घृण्यसम्भावनेव नास्ति । दृष्टवत् भगवान् बीजपत् कर्म । श्रुतिरेव तथा दर्शयति । एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उचिनोपति । एष उ एवासाधु कर्म कारयति यमधोनिनीयति* । पुण्ये वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन कर्मणेति च । सापेक्षमपि कुर्वन्नीग्वर इति माहात्म्यम् ।

न कर्म विभागादिति चेत् नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

न कर्म विभागात् कार्योद्भवात् पूर्वं सम्भवति । पक्षा-
स्वन्योन्याश्रय इति चेत् । न । अनादित्वात् । बीजाङ्कुरवत् प्रज-
दस्यानादित्वात् ।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

कथमनादित्वमिति चेत् । उपपद्यते । अन्यथा कस्य संसारः
कृतकान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । उपलभ्यते च श्रुतिसूत्रयोः । अनेन
जीवेनात्मनेति सर्गादौ जीवप्रयोगादनादित्वं । तपसैव यथा-
पूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवानिति च ।

सर्वधर्मापपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

उपसंहरति । वेदोक्ता धर्माः सर्वे ब्रह्मणि उपपद्यन्ते ।
सर्वसमर्थत्वादिति ।

इति श्रीवेदशास्त्रमतवर्ति श्रीवङ्गमाचार्यविरचिते ब्रह्म-
सूत्रभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयोऽध्यायः । (1) 1-6

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रतया सर्वे वादाः निराक्रियन्तेऽस्मिन् पादे । लोका-
नाश्रुर्भूवादीनां अचेतनेन केवलेन प्रधानेन रचना नोपपद्यते ।
रचितत्वादेव न परिणामः सर्वस्य संशेषप्रसङ्गात् । अतश्चेतन-
कर्मका रचना नाचेतनेन प्रधानेन कर्तुं शक्या । तस्मात् कारण-
त्वेन † प्रधानं नानुमातव्यम् । अन्यथोपपत्त्या बाधितमेवानु-
मानमिति चकारार्थः ।

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

शुवनानि विचार्य जनान् विचारयति । सर्वस्य तत्परि-
णामे प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । प्रधानस्य वा प्रधानप्रवृत्तिः । यद्यपि
प्रधानकारणवादे फलपर्यन्तमङ्गीक्रियमाणे न किञ्चित् दूष-
णम् कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वात् तथापि बाधिनं प्रति
लोकन्यायेन यत्न्यम् । तत्र लोके चेतनाचेतनव्यवहारोऽस्ति ।
चेतनायतुर्विधा जीवाः सशरीराः अलौकिकाश्च । अन्येऽचेतनाः
तस्यायेन विचारोऽवेति न किञ्चित् विचारणीयम् ।

पयोऽम्बुञ्चेत् तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयो विहितफेनरचनां करोति । यथा वा नद्यादि-

* समंशदा इति क० ।

† कारणमेव इति क० ।

जलं स्वत एव स्यन्दत इति चेत् । न । तथापि दोहनाधिश्रयणे
 भेदानां चेतनानामेव सत्त्वात् । व्याख्यानान्तरे त्वन्नामुवदित्यु-
 च्यत । द्वितीय ० समाधानत्रोभयवादिसम्मतम् ।

व्यतिरेकानवस्थितेऽन्यनपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

प्रधानस्यान्यापेक्षाभावात् सर्व्वदा कार्य्यकारणमेव न व्यति-
 रेकेण तूष्णीमवस्थानमुचितम् । पुरुषाधिष्ठानस्य तु तत्त्वत्वात् ।
 सैम्भरसांख्यमतेऽप्यैश्वर्य्यन्तदधीनमिति यथास्थितमेव दूषणम् ।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

तृणपक्षवजलानि स्वभावादेव परिणमन्ते एवमेष प्रधान-
 मिति न मन्तव्यम् । अन्यथ शृङ्गादौ दुग्धस्याभावात् । चका-
 रात् चेतनक्रियाप्यस्ति । ततश्च लोकदृष्टान्ताभावादचेतनं प्रधानं
 न कारणम् ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

प्रधानवादाङ्गीकारेऽपि † प्रेक्ष्यकारित्वाभावात् न पुरुषार्थः
 सिध्यति ।

(2) 17-10

पुरुषाश्वदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

प्रधानस्य केवलस्य कारणवादी निराकृतः । पुरुषप्रेरितस्य
कारणत्वमाशङ्क्य परिहरति । पुरुषः यद्गुरुन्ममारुह्यान्त्यान्योप
 काराय गच्छति । यथा वा अयःकान्तंसन्निधिमात्रेण लोहे

• द्वितीये इति क० ।

† प्रधानकारणवादाङ्गीकारेऽपि इति क० ।

क्रियामुत्पादयति । एवमेवै पुरुषोधिष्ठितं पुरुषसन्निहितं वा प्रधानं प्रवर्त्तिष्यत इति चेत् तथापि दोषस्तदवस्थः । प्रधान-
प्रेरकत्वं पुरुषस्य स्वाभाविकम् प्रधानकृतं वा । आद्ये प्रधा-
नस्याप्रयोजकत्वं द्वितीये प्रधानदोषस्तदवस्थः । नित्यसम्बन्धस्य
विशिष्टकारणत्वेऽनिर्मोक्षः । यशस्तस्य तु मोक्षाङ्गीकारः सर्व-
थास्तुपपन्नः ।

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

प्रकृतिपुरुषयोरङ्गाङ्गित्वे भवेदप्येवं । तद्य नोपपद्यते । पुरुष-
स्याङ्गित्वे ब्रह्मवादप्रवेष्टो मतहानिश्च । प्रकृतेरङ्गित्वे त्वनि-
र्मोक्षः* । अनेन परिहृतोऽपि मायावादी निर्लेष्णानां हृदये
भासते ।

अन्यथानुमितौ च ज्ञानशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अन्यथा ययं सर्वमनुमिमौमहे यथा सर्वं दोषाः परि-
हृता भवेयुरिति चेत् । तथापि पूर्व्वं ज्ञानशक्तिर्नास्तीति
भक्त्यर्थः । तथा सति भोजस्यैवाभावात् नित्यत्वाच्चानिर्मोक्षः†
इति ।

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धत्वान्नतवर्त्तिनां पञ्चविंशादिपञ्चाङ्गीकारात् ।
यस्तु तस्य लौकिकार्यं वेद् एव प्रमाणं नान्यदिति ।

* प्रकृतेरङ्गित्वे निर्मोक्ष इति शब्दः ।

† नित्यमात्र निर्मोक्ष इति शब्दः ।

महद्दीर्घवद्वा द्विगुणपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादी निराक्रियते । तत्र स्थूल-
कार्यार्थं प्रथमं परमाणुद्वयेन द्वाणुकमारभ्यते । परमाणुद्वय-
संयोगे द्वाणुकं भवतीत्यर्थः । तत्रोपर्यधोभावमिलने द्वाणुकं
महत् स्यात् द्विगुणपरिमाणपक्षात् प्राक् पद्यामिलने दीर्घ-
वत् वा स्यात् । परमाणुपरिमाणं क्वचन परितोमण्डलञ्च । उप-
हासार्यं तस्य मतस्यानुवादः । किमतो यद्येवमत आह ।

उभयथापि न कर्मातिस्तदभावः ॥ १२ ॥

‘उभयथापि न । कुतः । न कर्म । नकारो देहलो*प्रदीप-
न्यायेऽपि भयञ्च सम्बध्यते । अतोद्वाणुकाभावः । उभयथापि न
परमाणुसङ्गटनम् । प्रदेशाभावात् । कल्पना मनोरथमात्रम् ।
असंयुक्ताभावात् तदेव तत् स्यात् । संयोगजनकं कर्मापि न
सम्भवति कारणान्तराभावात् । प्रयत्नवदात्मसंयोगे षट्पटवदात्म-
संयोगे चाभ्युपगम्यमाने निरवयवत्वात् तदेव तत् स्यात् ।
विशेषाभावात् विभागस्याशक्यत्वाच्च । अतोद्वाणुकस्याभावः ।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

परमाणुद्वयकयोः समवायोऽङ्गीक्रियते । सम्बन्धिनो-
रवस्थानमपेक्ष्य सम्बन्धलोभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यः सदा
सम्बन्धिसत्त्वमपेक्षते । अतोऽपि न द्वाणुक उत्पद्यते । किञ्च ।

* देहलोय न्यायेनेति क० ।

† क प्रत्यये समवायी नास्ति ।

समवायो नाङ्गीकर्तुं शक्यः । संयोगेन तुल्यत्वात् समन्वत्वात्
तस्य यथा समन्विनि समन्वान्तरापेक्षा एवं समवायस्यापि ।
तथा सत्यनवस्थितिः ।

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणोः कारणान्तरस्य च नित्यमेव भावात् सदा कार्यं
स्यात् ।

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ १५ ॥

पद्रूपादिमत्तदनित्यं । परमाणोरपि रूपादिमत्त्वात् विप-
र्ययः अनित्यत्वं अपरमाणुत्वञ्च । न च प्रमाणबलेन तदति-
रिक्तं व्याप्तिरिति वाच्यम् । अदर्शनात् । कार्यानुपपत्तिः श्रुत्यैव
परिहृता ।

उभयथापि च दोषात् ॥ १६ ॥

परमाणूनां रूपादिमत्त्वे तदभावे च दोषः । एकत्रानित्यत्व-
मन्यत्र कार्यरूपस्य निर्मूलत्वं च । हरिद्राघूर्णसम्बन्धे रूपान्तरस्य
जननाद्विरोधाऽपि चकारार्थः ।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

सर्व्ववैदिकानामपरिग्रहाच्चात्यन्तं सर्व्वथा नापेक्षते ।

समुदायउभयच्चेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

अतः परं बाह्यमतनिराकरणम् । ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं
संहन्यत इति मन्यन्ते । परमाणुसमूहः पृथिव्यादिभूतसमुदाय

महद्दीर्घवदा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादो निराक्रियते । तत्र स्थूल-
कार्यार्थं प्रथमं परमाणुद्वयेन द्रष्टुकमारभ्यते । परमाणुद्वय-
संयोगे द्रष्टुकं भवतीत्यर्थः । तत्रोपर्यधोभावमिलने द्रष्टुकं
महत् स्यात् द्विगुणपरिमाणयत्वात् प्राक् पथान्मिलने दीर्घ-
वत् वा स्यात् । परमाणुपरिमाणं ह्रस्वं परितोमण्डलस्य । उप-
हासार्थं तस्य मतस्यानुवादः । किमतो यद्येवमत आह ।

उभयथापि न कर्मातिस्तदभावः ॥ १२ ॥

उभयथापि न । कुतः । न कर्म । नकारो देहलोपप्रदोप-
न्यायेनोभयत्र सम्बध्यते । अतोद्रष्टुकभावः । उभयथापि न
परमाणुसङ्गहनम् । प्रदेशाभावात् । कल्पना मनोरथमात्रम् ।
असंयुक्तांशभावात् तदेव तत् स्यात् । संयोगजनकं कर्मापि न
सम्भवति कारणान्तराभावात् । प्रयत्नवदात्मसंयोगे अदृष्टवदात्म-
संयोगे चाभ्युपगम्यमाने निरवयवत्वात् तदेव तत् स्यात्
विशेषाभावात् विभागस्याशक्यत्वाच्च । अतो द्रष्टुकस्याभावः ।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

परमाणुद्रष्टुकयोः समवायोऽङ्गीक्रियते । ।
रूपस्यानमपेक्ष्य सम्बन्धस्थोभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यः
सम्बन्धिसत्त्वमपेक्षते । अतोऽपि न द्रष्टुक उत्पद्यते ।

समवायो नाङ्गीकर्तुं शक्यः । संयोगेन तुल्यत्वात् सम्बन्धत्वात्
तस्य यथा सम्बन्धिनि सम्बन्धान्तरापेक्षा एवं समवायस्यापि ।
तथा सत्यनवस्थितिः ।

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणोः कारणान्तरस्य च नित्यमेव भावात् सदा कार्यं
स्यात् ।

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ १५ ॥

यद्रूपादिमत्तदनित्यं । परमाणोरपि रूपादिमत्त्वात् विप-
र्ययः अनित्यत्वं अपरमाणुत्वञ्च । न च प्रमाणवत्त्वेन तदति-
रिक्ते व्याप्तिरिति वाच्यम् । अदर्शनात् । कार्यानुपपत्तिः श्रुत्यैव
परिहृता ।

उभयथापि च दोषात् ॥ १६ ॥

परमाणूनां रूपादिमत्त्वे तदभावे च दोषः । एकत्रानित्यत्व-
मन्यत्र कार्यरूपस्य निर्गुणत्वं च । हरिद्राचूर्णसम्बन्धे रूपान्तरस्य
जननाद्विरोधोऽपि चकारार्थः ।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

सर्ववैदिकानामपरिग्रहाच्चात्यन्तं सर्वथा नापेक्षते ।

समुदायउभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥ ^{(५) १८ २७}

यतः परं बाह्यमतनिराकरणम् । ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं
संन्यत इति मन्यन्ते । परमाणुसमूहः पृथिव्यादिभूतसमुदाय

एकः । रूपादिस्कन्धसमुदायसापरः । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञा-
संस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः । तदुभयसम्बन्धे जीवस्य संसारभू-
दपगमे मोक्ष इति । तत्र उभयहेतुकेऽपि समुदाये जीवस्य
तदप्राप्तिः । क्षणिकत्वात् । सर्व्वक्षणिकत्वे जीवमात्रक्षणिकत्वे
वा तदप्राप्तिः ।

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति च न्नोत्पत्तिमात्र-
निमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

क्षणिकत्वेऽपि पूर्व्वपूर्व्वस्योत्तरोत्तरप्रत्ययविषयत्वात् कारण-
त्वात् सन्ततेरेव जीवत्वाज्जडत्वाच्च न काप्यनुपपत्तिरिति चेत् ।
न । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । अनुसन्धानाभ्युपगमे स्थिरत्वा-
पत्तिः । सम्बन्धविधोगार्थं को वा यतेत । सैर्याभावात् समु-
दायानुपपत्तिश्च ।

उत्तरोत्पाद च पूर्व्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उत्तरोत्पत्तिरपि न सम्भवति । उत्पन्नस्य खलूत्पादकत्वम् ।
अत उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्व्वस्य नष्टत्वात् । उत्पत्तिक्षण एव स्थिति-
प्रलयकार्यकरणसर्वाङ्गीकारे विरोधादेकमपि न स्यात् ।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

एका क्षणिकत्वप्रतिज्ञा अपरा चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य
चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इति । वस्तुतः घण्टान्तरसम्बन्धे प्रथम-
प्रतिज्ञा नश्यति । असति द्वितीया । द्वितीया चेन्नाङ्गीक्रियते
तदा प्रतिमन्त्राभावात् सर्व्वं सर्व्वत एकदैवोत्पद्येत ।

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधप्राप्तिर-
विच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च । वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिविध्यन्तयादन्यत्
संस्कृतं क्षणिकचेति । त्वयं पुनर्निरोधद्वयमाकाशश्च । तत्रे-
दानीं निरोधद्वयाङ्गीकारं दूषयति ।- प्रतिसंख्यानिरोधो नाम
भावानां बुद्धिपूर्वको विनाशः । विपर्ययोऽप्रतिसंख्यानिरोधः ।
त्रयमपि निरुपाख्यं । निरोधद्वयमपि न प्राप्नोति सन्तमेरविच्छे-
दात् । पदार्थानाञ्च नायत्नसम्बन्धाभावात् प्रतियन्त्रसम्बन्धा-
भावः । आद्यनिरोधः पदार्थविषयको व्यर्थः । द्वितीयः क्षणि-
काङ्गीकारेणैव सिद्धत्वाच्चाङ्गीकर्तव्यः ।-

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्गताऽविद्याविनाशे मोक्ष इति क्षणिक-
वादिनो मिथ्यावादिनश्च मन्यन्ते । अविद्यायाः सपरि-
कराया निर्हेतुकविनाशे आस्तवैफल्यम् । अविद्यातत्कार्याति-
रिक्तस्याभावान्न सहेतुकोऽपि । न हि बन्ध्यापुत्रेण रज्जुसर्पो
भाग्यते । अत उभयथापि दोषः ।

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यथोक्तमाकाशमप्यावरणभावो निरुपाख्यमिति । तत्र ।
आकाशेऽपि सर्वपदार्थवत् वस्तुत्वव्यवहारस्याविशेषात् ।

अनुसृतेषु ॥ २५ ॥

सर्वोऽपि क्षणिकवादी बाधितः स एवायं पदार्थ इत्यनु-
स्मरणात् । अनुभवप्रत्ययोरेकाग्रत्वमेकविषयत्वञ्च ।

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

अपि च । नानुपमस्य प्रादुर्भावं वैनाशिका मन्यन्ते । ततश्च
असत् अलीकात् कार्यं स्यात् । तच्च । अदृष्टत्वात् । न हि
अशशङ्कादिभिः किञ्चित्कार्यं दृश्यते । एवं सतः कारणत्वं पूर्व-
पादे उपपाद्य असतः कारणत्वं निराकृत्य व्यासवरणवैदानाम-
व्याकुलत्वे सम्पादितेऽपि पुनर्देत्यव्यामोहनायं प्रवृत्तस्य भग-
वतो बुद्धस्याशया

तच्च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ।

अतप्यानि वितप्यानि दर्शयस्व महाभुज ।

स्वागमैः कल्पितैस्त्वच्च जनान्मद्विमुखान् कुरु ॥

इत्येवंरूपया महादेवादयः स्वांशेनावतीर्य वैदिकेषु प्रविश्य
विश्वासायं वेदभागान् ययार्थानपि व्याख्याय सदसद्विलक्ष-
णामसदपरपर्यायामविद्यां सर्वकारणत्वेन स्वीकृत्य तद्विद्वत्पर्यं
जातिभ्रंशरूपं सन्न्यासपापण्डं प्रसार्य सर्वमेव लोकं व्यामो-
हितवन्तः । व्यासोऽपि कलहं छात्वा अहरं यस्या तूष्णीमास ।
अतोऽग्निना मया सर्वतः सदुद्धारार्थं यथाश्रुतानि श्रुतिसूत्राणि
धीजयता सर्वो मोहो निराकृतो वेदितव्यः । प्रथमाध्याय एव
तन्मूलमनूय विस्तरेण निराकृतमिति नास्तीत्यते ।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यद्यभावाद्वापोत्पत्तिरङ्गीक्रियते तथा सत्युदासीनानामपि
साधनरहितानां सर्वोऽपि धान्यादिः सिध्येत अभावस्य सुलभ-
त्वात् ।

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं कारणासत्त्वं निराकृत्य विज्ञानवाद्यभिमतं प्रपञ्चा-
सत्यत्वं निराकरोति । स च ज्ञानातिरिक्तः प्रपञ्चो नास्ती-
त्याह । तत्र । अस्य प्रपञ्चस्य नाभावः । उपलब्धेः । उपलभ्यते
हि प्रपञ्चः । यस्तूपलभ्यसेव नाहमुपलभ इति वदति स कथमुपा-
देयवचनः स्यात् ।

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

ननुपलब्धिमात्रेण न वस्तुसत्त्वम् । स्वप्नमायाभ्रमेध्वन्यया
दृष्टत्वात् इति चेत् । न । वैधर्म्यात् । स्वप्नादिषु तदानीमेव
स्वप्नान्ते वा वस्तुनोऽन्यथाभावोपलब्धात् । न तथा जागरिते
वर्षानन्तरमपि दृश्यमानः स्तम्भः स्तम्भ एव । स्वप्न मोक्षे प्रवृत्ति-
व्याघातयकारार्थः ।

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युच्यते वाङ्मार्थव्यतिरेकेणापि वासनया ज्ञानवैचित्र्या
भविष्यतीति । तत्र । वासनानां न भाव उपपद्यते । त्वन्मते
वाङ्मार्थस्यानुपलब्धेः । उपलब्धस्य हि वासनाजनकत्वं । अना-
दित्वेऽप्यन्वपरम्परान्वायेनाप्रतिष्ठैव । अर्थव्यतिरेकेण वासनाया
अभावात् वासनाव्यतिरेकेणाप्यर्थोपलब्धेः । अन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मर्थसिद्धिः ।

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

वासनाया आधारोऽपि नास्ति । आलयविज्ञानस्य क्षणि-
कत्वात् । वृत्तिविज्ञानवत् । एवं सौचान्तिकी विज्ञानवादी च

प्रत्युक्तः । माध्यमिकस्तु संयोगावादिषट्कसंख्यद्वभाषित्वादुपेक्ष्य
इति न निराक्रियत आचार्येण ।

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुना बाह्यवादो यथा यथा विचार्यते तथा तथा अस-
म्बन्ध एवेत्यल विस्तरेण । विकाराद्विरोधो मुख्यः । ३३-३४

नैकस्मिन्नसम्भवान् ॥ ३३ ॥

विषयसमस्यो निराक्रियते । ते ह्यन्तर्निष्ठाः प्रपञ्चे उदा-
सीनाः सप्त विभक्तौः परेच्छया यदन्ति । व्याख्यदोऽभौट-
वचनः । अस्तिनासावक्तव्यानां प्रत्येकसमुदायाभ्यां व्यात्-
पूर्वकः सप्त प्रकारो भवति । तदेकस्मिन् योजयन्ति । तद्विरो-
धेनासम्भवादयुक्तम् ।

एवञ्चात्माकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

ननु कथं बहिरुदासीनस्य तद्वृत्त्यन्त आह । एवमपि
सत्त्वात्मनो वस्तुपरिच्छेदादकात्स्न्यं न सर्व्वत्वं । अथवा शरीर-
परिमाण आत्मानेत्तदा सर्व्वशरीराणामतुल्यत्वात् आत्मनो न
कात्स्न्यं न क्तत्सशरीरतुल्यत्वम् ।

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

• शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारेणात्मनोऽपि देवतिथि-
भ्रान्त्येषु अवयवोपचयापचयाभ्यां तत्तुल्यता स्यात् । तथा सति
पर्यायेणाविरोध इति न वक्तव्यम् । तथा सति विकारापत्तेः *
सद्बोधविकाशेऽपि विकारस्य दुःपरिहरत्वात् ।

अन्यविस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अन्यावस्थितिर्मुक्तिसमयावस्थितिः तस्मादेतो पूर्वदोषपरि-
हाराय च उभयनित्यत्वं भवेदशुभं वा महत्त्वं वा । उभयथापि
प्रतीत्यपरिमाणो न भवतीति न तदर्थसिद्धिः ।

पल्लुरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥ (१) ३७-५ ।

पराभिप्रेतान् जडजीवानिराकृत्येखरं निराकरोति ।

वेदोक्तादयमात्रेऽपि विपरीतानु यद्भवेत् ।

तादृशं वा स्वतन्त्रं चेदुभय मूलतो मया ॥

तार्किकादिमतं निराकरोति । यतिसेदोखरः तस्माद्विद्व-
त्तदा विषमकरणाद्वैषम्यनैर्घृष्टे ध्याताम् । कर्मापेक्षायां*त्वनी-
खरत्वं युक्तिमूलत्वाद्येऽपि । असामञ्जस्याद्धेतोर्न पतित्वेनेखर-
सिद्धिः ।

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

जीवन्मूर्च्छाविश्रुत्वाद्जसंयोगस्यानिष्टत्वात् पतित्वानुप-
पत्तिः । सुखत्वादप्यनुपपत्तिरिति चकारार्थः ।

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

सं च ईश्वरो जगत्कर्तृत्वेन कल्पमानो लौकिकन्यायेन
कल्पनीयः । स च अधिष्ठितएव किञ्चित् करोतीति ईश्वरेऽप्य-

धिष्ठानमङ्गीकर्त्तव्यम् । तस्मिन् कल्पमाने मतविरोधोऽनवस्था
असम्भवः ।

करणवच्चेन भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

करणवदङ्गीकारे असम्बन्धदोषः परिहृतो भवति । तत्र
न युक्तं भोगादिप्रसङ्गे ।

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

ईश्वरः प्रकृतिजीवनियमार्थमङ्गीकृतः । तत्तु तयोः परि-
च्छेदे सम्भवति । ततश्च लोकन्यायेन जीवप्रकृत्योरन्तवत्त्वं भवेत् ।
ततश्च अनित्यतायां मोक्षशास्त्रवैफल्यम् । एतदोषपरिहाराय
विभुत्वमित्यत्वे अङ्गीक्रियमात्रे सम्बन्धाभावादसर्वज्ञता वा
स्यात् । तस्मादसङ्गतस्यार्किकवादः ।

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

भागवतमते कश्चिदंशं निराकरोति । तै चतुर्थ्युद्घोष्यति
वदन्ति । वासुदेवात् सद्वर्णः तस्मात् प्रद्युम्नः तस्मादनिहव
इति । तत्र एवामीश्वरत्वं सर्वेषाम् उत सद्वर्णस्य जीवत्वम्
अन्यान्यत्वम् । उत्पत्तिपक्षे जीवस्योत्पत्तिर्न सम्भवति । तथा
सति पूर्ववत् सर्वनाथः स्यात् ।

न च कर्तुः करणं ॥ ४३ ॥

कर्तुः सद्वर्णसंज्ञकाज्जीवात् प्रद्युम्नसंज्ञकम् मन उत्पद्यत
इति । ततोऽत्र न सिद्धम् । न हि कुलालादृष्ट उत्पद्यत इति ।
चकारादयिमस्य निराकरणम् ।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथ सर्व्वं परमेश्वराः विज्ञानादिमन्त इति । तथा सति तदप्रतिषेधः । ईश्वराणामप्रतिषेधः । अनेकेश्वरत्वञ्च न गुह्यमित्यर्थः । वस्तुतस्तु स्नातन्त्रमेव दोषः ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

बहुकल्पमया वेदनिन्दया च विप्रतिषेधः । चकारादेः प्रक्रियाविरोधः ।

इति श्रीविद्यासमतर्वाणि श्रीवसुभाषार्य्यविरचिते ब्रह्मसूत्रार्थ-
भाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

न वियदयुतेः ॥ १ ॥

श्रुतिवाक्येषु परस्परविरोधः परिह्रियते विप्रतिषेधपरि-
हाराय मीमांसायास्तदर्थं प्रवृत्तत्वात् शक्त्यविरोधाभ्याम् । तथा
च ब्रह्मवादे जड़जीवयोर्विहङ्गानिराकरणाय तृतीयपादा-
रम्भः । द्विविधा हि वेदान्ते सृष्टिः । भूतभौतिकं 'सर्व्व' ब्रह्मण्येव
विस्फुलिङ्गन्यायेनैकः अपरो वियदादिक्रमेण । साच अनाम-
रुपात्मनो नामरूपवत्त्वेनाभिष्यक्तिः । सजडस्यैव कार्यत्वात् तस्य
जीवस्य व्यञ्जत्वेनैव न नामरूपसम्बन्धः । अनित्ये जननं नित्ये-
ऽपरिच्छिन्ने समागमः । नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यमिति सा
त्रिधा । तत्र क्रमसृष्टौ सन्देहः । कान्दीये हि स देव सौम्येद-
मथ आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत तत्तेजोऽष्टज-
तेति तेजोषन्नसृष्टिरुक्ता । न वाग्याकाशयोः । तैत्तिरीयके पुनः
ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूत इति आकाशादिसृष्टिरुक्ता । उभयमपि क्रमसृष्टिवाचक-
मित्येकवाक्यता युक्ता । कान्देाग्ये मुख्यतया सृष्टिस्तैत्तिरीये
गौणी । मुख्यत्वमेव च्यते सोऽकामयतेत्यादिना । तत्र संशयः ।
किमाकाशम् उत्पद्यते न वेति । किं तावत् प्रायश्चोत्पद्यत इति ।
कुतः । अश्रुतेः । श्रुतिवादिनां श्रुत्यैव निर्णयः । श्रुतौ पुनर्मुख्य*
क्रमसृष्टौ न श्रूयते ।

अस्ति तु ॥ २ ॥

तु शब्द पक्ष व्यावर्त्तयति । तैत्तिरीयके विद्यदुत्पत्तिरस्ति । यद्यपि मुख्ये नास्ति तथापि विरोधाभावादन्यत्रोक्तमप्यङ्गीकर्त्तव्यमेकवाक्यत्वात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानानुरोधाच्च ।

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

विद्यदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । कुतः । असम्भवात् । न आकाशस्योत्पत्तिः सम्भवति निरवयवत्वात् व्यापकत्वात् च । मुख्ये चाभावात् । एकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा तु तदधिष्ठानत्वेन जीववत्तदंगत्वेन वा तच्छरीरत्वेन वा एकविज्ञानकोटिनिवेशात् । लोकेऽप्यवकाशं कुर्वित्यादौ गौणप्रयोगदर्शनात् ।

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

वायुशान्तरिचच्च एतद्वृत्तमिति । आकाशवत् सङ्गतस्य नित्य इति । न ह्यमृतस्य ब्रह्मदृष्टान्तभूतस्योत्पत्तिः सम्भवति ।

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

ननु कथं विद्यदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । तत्र हि सम्भूत इत्येकमेव पदमुत्तरवाच्यते । तथा सत्युत्तरत्र मुख्या आकाशे गौणीति युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति चेत् । न । एकस्यापि स्यात् कश्चित् मुख्या कचिद्गौणीति । ब्रह्मशब्दो यथा तपसा ब्रह्म विजिज्ञासन्न तपो ब्रह्मेति । प्रथमवाक्ये मुख्या द्वितीये गौणी । न चाप्यप्रयोगभेदोऽस्तीति वाच्यम् । सम्भूतशब्दोऽप्यावर्त्तते न तु तादृशार्थयुक्तोऽपि । आत्मसत्त्वनैव तत्सत्त्वमिति । सत्त्वगुणो यच्चनष्टेत् । तत्तद्वायापन्न ब्रह्मैव सर्वेषां कारणमिति नानेक

लक्षणा । तद्वावापत्ति*विशेषणव्यावृत्त्यर्थमपि न लक्षणा ।
स्वभावतोऽपि ब्रह्मणः सर्वरूपत्वात् । तस्माद्दोषी आकाश
सम्भूतिश्रुतिरित्येवं प्राप्ते इदमाह ।

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

भवेदेतदेवं यदि हान्दोष्यश्रुतिर्न विरुध्येत । कथं । एक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा बाधेत । अव्यतिरेकात् । अनु-
ज्ञप्तात् । यदि सम्बद्धमेव ब्रह्मणा आकाशमिच्छेत् तदा ब्रह्मविज्ञा-
नेनाकाशविषयीकरणे तत्रैकविज्ञानम् । आकाशस्य च अलौ-
किकत्वात् तत्ज्ञानं सर्वज्ञतायां अपेक्षितमेव । न च जीववत्
लौकिकत्वात् । व्यवहारमात्रविषयत्वात् नातीन्द्रियत्वादिविज्ञा ।
अनुज्ञप्तेऽपि वस्तुसामर्थ्यात् कथं प्रतिज्ञा हीयत इत्यत आह ।
शब्देभ्यः । येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं
भवतीति शब्दात् प्रकृतिविकारभावेनैव व्युत्पादयन्ति ज्ञानं ।
शब्देभ्यो हेतुभ्यः प्रतिज्ञाहानिरिति योजना ।

यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तु शब्द आकाशोत्पत्त्यसम्भवनशङ्कां वारयति । यद्यद्विकृतं
तस्य सर्वस्य विभाग उत्पत्तिः । आकाशमपि विकृतं लौकिक-
व्यवहारविषयत्वात् । यथा लोके विकृतमात्रमुत्पद्यते । आका-
शोत्पत्तौ श्रुत्या सिद्धायाम् आकाशवत्त्वमन्तश्च नित्यः आकाश-
शरीरं ब्रह्म स यद्याऽनन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आकाश वेदि-
तव्यः आकाश आत्मा इत्यादि श्रुतयः समोऽनेन सर्वेष्वपि

आकाशे तिष्ठन् सर्वमात्मैवेवमादिभिरेकवाक्यतां लभन्ते ।
व्यवहारे त्वन्नबोधनं वाक्यानामुपयोगः ।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

आकाशीत्युत्पत्तिसमर्थनेन मातरिश्वोत्पत्तिः समर्थिता ।
सैवा धनसमिता देवतेति भौतिकवायुव्यावृत्त्यर्थम् धर्मीयक-
पदम् ।

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

ननु ब्रह्मणोऽभ्युत्पत्तिः स्यात् आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य
इति श्रुतेराकाशन्यायेन सर्वगतत्वनित्यत्वयोरभावे इतीमामा-
ग्र्यां तु शब्दः परिहरति । सतः सत्त्वात्रस्य उत्पत्तिर्न सम्भ-
वति । न हि कुण्डलोत्पत्तौ कनकोत्पत्तिरुच्यते । नामरूपविशे-
षाभावात् । उत्पत्तिश्च स्वीक्रियमाणा नोपपद्यते । सतो न
सम्भवति अन्यतस्त्वनवस्था । यदेव च मूलं तदेव ब्रह्मेति ।

तेजोऽतस्तथाह्वाह ॥ १० ॥

तेजोऽतः वायुतः तथाह्वाह वायोरग्निरिति श्रुतेः । हि
शब्देनैवमाह । ह्वादोऽग्न्यश्रुतिः प्रतिज्ञाहानिनिराकरणार्थन्तैत्ति-
रौघकमपेक्षते वाक्वाकाशयोरुत्पत्त्यर्थं । तथा शोषजीवश्च प्राधा-
न्यात् वायुभावापन्नमेव सत् तेजस उत्पादकमिति स्वीकरोति ।
ब्रह्मण एव सर्वोत्पत्तिपक्षस्त्वविरुद्धः ।

आपः ॥ ११ ॥

तथाह्वाहेत्येव । इदमेकमनुवादसूत्रमविरोधव्यापकम् । न
श्रुत्योः सर्वत्र विरोध इति ।

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

ता आप ऐचन्त वङ्गाः स्थाम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृज-
न्तेति । तत्र अन्नशब्देन व्रीक्षादय आहोस्वित् पृथिवीति
सन्देहः । ननु कथं सन्देहः । पूर्व्वन्यायेनोपजीव्यश्रुतेर्बलीयस्त्वा-
दिति चेत् । उच्यते । अङ्गाः पृथिवी पृथिव्याः ओषधयः ओष-
धीभ्योऽन्नमित्यग्रे वर्त्तन्ते । तथा सति पृथिवीमोषधीष सृष्टा
आपो अन्नं सृजन्ति । आहोस्वित् अन्नशब्देनैव पृथिवीति ।
नन्वेवमस्तु पृथिव्योपधिसृष्ट्यनन्तरमन्नसृष्टिरिति चेत् । न ।
छान्दोग्यश्रुतेरेषाभावात् महाभूतमात्रस्यैवाभिलषितत्वात् ।
एकपदलक्षणापेक्षया तत्स्वीकारस्य गुरुत्वात् पूर्व्वोक्तएव
संग्रहः । तत्र अन्नमयं हि सौम्यमन, प्रापीमयः प्राणस्तेजो-
मयी वागिति त्रयाणां सहचारः सर्व्वतोपलभ्यते लोकप्रसिद्धिः
वर्षणभूयिष्ठस्तिष्ठश्च । तस्मात् पृथिव्योपध्वनानां मध्ये अभेद-
विवक्षया यत्किञ्चित् वक्तव्ये अन्नमुक्तं । इत्येवं प्राप्ते उच्यते ।
अन्नशब्देन पृथिवी । कुतः । अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । अधि-
कारो भूतानामेव न भौतिकानां । नीलश्च रूपं पृथिव्या एव
भूतसहपाठात् । शब्दान्तरमङ्गाः पृथिवीति । तस्मादन्नशब्देन
पृथिवीव ।

तदभिधानादेव तु तत्तिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

आकाशादेव कार्य्योदायादिकार्य्योत्पत्तिं तु शब्दो वारयति ।
स एव परमात्मा प्राच्यादीन् सृजति । कथं तच्छब्दवाच्यतेति
चेत् । तदभिधानात् । तस्य तस्य कार्य्योत्पादनार्थं तदभि-

ध्यानं ततस्तदात्मकत्वं तेन तदाद्यत्वमिति । ननु यथाश्रुतमेव
कुतो न गृह्यते इत्यत आह । तद्विज्ञात् । सर्वकार्त्तत्वं लिङ्गं
तस्यैव सर्वत्र वेदान्तोपपन्नं । जड़तो देवताया वा यत्
किञ्चित् जायमानं तत्सर्वं ब्रह्मण्येवेति सिद्धं ।

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ १४ ॥

यथोत्पत्तिर्न तथा प्रलयः किन्तु विपर्ययेण क्रमः । अतः
उत्पत्त्यनन्तरं प्रलयः । कुतः । उपपद्यते । प्रवेशविपर्ययेण हि
निर्गमनं । क्रमस्यैवैवेति ।

अन्तरा विज्ञानमनसौ क्रमेण तद्विज्ञादिति
चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

तैत्तिरीयके आकाशात् अन्तर्पश्यन्तमुत्पत्तिमुक्त्वा अन्नमया-
द्यो निरूपिताः । तत्रात्रमयस्य प्राणमयस्य च सामग्री पूर्व-
मुत्पन्ना । आनन्दमयस्य परमात्मा । मध्ये विज्ञानमनसौ
विद्यमाने तच्चिदुत्पत्ते इति वक्तव्ये । तत्र क्रमोत्पत्ते इति वक्त-
व्यम् । क्रमस्य प्रातिलोभ्येन सूत्रे विपर्ययानन्तरकथनात् । अन्त-
रेति वचनात् च । तेजोऽवज्ञानामचमये गतत्वात् वाय्वाकाशयोः
प्राणएव गतत्वात् आकाशात् पूर्वं विज्ञानमनसौ उत्पन्ने इति
वक्तव्यम् । तयोरप्ये वचनमेव लिङ्गमिति । अतस्तयोरुत्पत्तिर्वक्त-
व्येति चेत् । न । अविशेषात् । नामरूपविशेषवतामेवोत्पत्ति-
रुच्यते न त्वनयोः । विज्ञानमयस्य जीवत्वात् मनोमयस्य च विद-
त्वात् । अतो भूतमीतिकप्रवेष्टाभावात् न तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्या ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्त-
स्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

ननु विज्ञानमयस्य जीवस्यानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः ।
उत्पत्तिस्तु त्रिविधा निरूपिता । अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने
समागम इति । तथा च जीवस्य समागमलक्षणाद्युत्पत्तिर्न स्या-
दितोनामायङ्का निराकरोति तु शब्दः । चराचरे स्यावरजज्ञे
शरीरे तयोर्विशेषेण प्रपाचय पाचयः शरीरसम्यक्त्व इति यावत् ।
स तु स्यात् न तु स्यतः । ननु शरीरस्योत्पत्तौ जीवोऽप्युत्पद्यते
अन्यथा जातकर्मादीनामभावमसङ्गात् इति चेत् । न । तद्व्य-
पदेशः तस्य शरीरस्य जन्ममरणधर्मवत्त्वेन जीवव्यपदेशो भाक्त-
लाक्षणिकः । कुतः । तद्भावभावित्वात् । शरीरस्यान्वयव्यति-
रेकान्धामेव जीवस्य तद्भावित्वं । देहधर्मो जीवस्य भाक्त । तद्व्य-
सम्बन्धेनैवोत्पत्तिव्यपदेश इति सिद्धं ।

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

ननु जीवोऽप्युत्पद्यतां किमिति भाक्तत्वं कल्प्यते इति चेत् ।
न । आत्मा नोत्पद्यते । कुतः । अश्रुतेः । न हि आत्मन उत्पत्तिः
श्रूयते । देवदत्तो जातो विष्णुमित्रो जात इति देहोत्पत्तिरेव
ननु तद्व्यतिरेकेण पृथक्जीवोत्पत्तिः श्रूयते । विष्णुलिङ्गपदु-
त्थरणं नोत्पत्तिः नामरूपसम्बन्धाभावात् । एतस्य गुणाः स्वरूपं
चापे वक्ष्यते । किञ्च नित्यत्वाच्च । ताभ्यः श्रुतिभ्यः । अयमात्माऽ-
जरोऽमरः न जायते म्रियते इत्येवमादिभ्यः । गुणान्निरूपयन्
प्रथमतयैतन्मगुणमाह ।

ज्ञोऽतएव ॥ १८ ॥

ज्ञः चैतन्यस्वरूपः अतएव श्रुतिभ्यः विज्ञानमय इत्यादिभ्यः ।
 सर्वविप्रववादी ब्रह्मवाक्यानुदाहृत्य सूत्रोक्तसिद्धान्तमन्यथाकृत्य
 श्रुतिसूत्रोक्तज्ञेन प्रगल्भते । स वक्तव्यः । किं जीयस्य ब्रह्मत्वं
 प्रतिपाद्यते जीवत्वं वा निराक्रियत इति । आद्ये दृष्टापत्तिः
 नहि विस्फुल्लिङ्गोऽग्रंशो भूत्वा नाग्निः । द्वितीये स्वरूपनाशः ।
 जीवत्वं कल्पितमिति चेत् । न । अनेन जीविनात्मनेति श्रुति-
 विरोधात् । न च अनादिरयं जीवब्रह्मविभागो बुद्धिकृतः
 प्रमाणाभावात् । स देव सोऽद्येदमय आसीदेकमेवाद्वितीयमिति
 श्रुतिविरोधश्च । न च जीवातिरिक्तं वक्ष्य नास्ति सर्वश्रुतिसूत्र-
 नाशप्रसङ्गात् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः अथमात्माऽपहतपाप्मा ।
 अधिकान्तु भेदनिर्देशादित्यादि बाधः । तस्मात् तदंशस्य तद्व्यप-
 देशवाक्यमात्रं स्वीकृत्य शिष्टपरिग्रहार्थं माध्यमिकस्यैवायम-
 परावतारो नितरां सङ्गिरूपेष्ठः ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ॥ १९ ॥

अतएवेति च वर्तते । स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति
 सदैवेतेः सर्वैरुत्क्रामति । ये केचास्मात्लोकात् प्रयान्ति चन्द्र-
 मसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति । तस्मात्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय
 कर्मणे । श्रुत्युक्तानाम् उत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात् यथायोग्यं
 तस्य परिमाणमङ्गीकर्तव्यं । यद्यपि आरागमात्रो ह्यपरोऽपि
 दृष्ट इति श्रुत्यैव परिमाणमुक्तं तथापि बहुवादिविप्रतिपन्नत्वात्
 युक्तिभिः साधयति । ब्रह्मवैलक्षण्यार्थमुत्क्रान्तिपूर्वकत्वमुक्तं ।

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां सम्बन्धे इन्द्रियादिभिः परिषङ्गो-
प्यस्ति । ततः सन्देहोऽपि भवेत् । किमुपाधित एतेषां सम्बन्धो-
भवेत् स्वतो वेति । उत्तरयोगत्यागत्योः स्वात्मना केवलस्वरूपेण ।

ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते सञ्चरत्यपि ।

जायतस्त्रे तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः ॥ ~

ब्रह्मोपनिषत् अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य ब्रह्माप्नोति
कामरूप्यनुसञ्चरन्निति वा । अथवा । उत्क्रान्तिगत्यागतीनां
जीवसम्बन्ध एव बोध्यते नाणुत्वं । स्वात्मनाचोत्तरयोरित्यणुत्वम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं नियतकथं यमो वलादिति उत्क्रमे गत्यति-
रिक्ते स्वातन्त्र्याभावात् । स्वात्मना जीवरूपेण चकारादिन्द्रि-
यैश्च गत्यागत्योः सम्बन्धी जीव इत्यर्थः । अतो मध्यमपरि-
माणमयुक्तमित्यणुरेव भवति ।

नाणुरतश्चूनेरिति चेन्नैतराधिकारात् ॥ २१ ॥

जीवो नाणुर्भवितुमर्हति । कुतः । अतश्चूनेः । अणुत्वविष-
यीतव्यापकत्वश्रुतेः । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञान-
मय इति चेत् । न । इतराधिकारात् । इतरः परं ब्रह्म तस्य
अधिकारे महानज इति वाक्यं । प्रकरणेन शब्दाच्च नियम्यन्ते ।
अन्यपराश्रयि योगेन ब्रह्मपरा भविष्यन्ति ।

स्वशब्दोन्मानाभ्याश्च ॥ २२ ॥

स्वयं विज्ञात्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा

प्रखपितोति स्वयन्दोऽणुपरिमाणं जीवं बोधयति । न हि स्वप्ने
व्यापकस्य वा शरीरपरिमाणस्य वा विहरणं सम्भवति ।
यासापगतभागस्य यतधा कल्पितस्य तु । मागो जीवः स विज्ञेय
इति । आरायमाचो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति चोन्मातम् । अका-
रात् स्वप्नप्रबोधयोः सन्धौ वा गतिदर्शनम् ।

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

अणुत्वे सर्वशरीरव्यापि चैतन्यं न घटत इति विरोधी न
भवति चन्दनवत् । यथा चन्दनमेकदेशस्थितं सर्वदेहसुखं
करोति । महातप्ततैलस्थितं वा तापनिवृत्तिम् ।

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्-
हृदि हि ॥ २४ ॥

चन्दने अवस्थितिवैशेष्यं अनुपपन्नत्वचि सम्यक्तया अव-
स्थानं तस्मात् त्वच एकत्वात् तत्र भवतु नाम नतु प्रकृते तथा
सम्भवतीति चेत् । ॥ । अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते जीवस्यापि
स्थानविशेषः । हृदि हि । हृदि जीवस्य स्थितिः । गुहां
प्रविष्टाविति हि युक्तिः ।

गुणाद्वा लोकावत् ॥ २५ ॥

जीवस्य हि चैतन्यं गुणः स सर्वशरीरव्यापी । यथा मणि-
प्रवेकस्य कान्तिर्वहुदेवं व्याप्नोति तद्वत् । प्रमाया गुणत्वमेव
स्वर्गानुपलम्भात् । उदकगतीष्णवत् । न च विजातीयस्यारम्भ-
कत्वम् । प्रमाणाभावात् । लोकाप्रतीतिस्तु सर्वैर्वादिभिर्वप-

पांथा तत्र गुणिकल्पनापेक्षया गुण एव स्वतन्त्रे आरभ्यत
इति कल्पनां तथैव लोकप्रतीतिः । पुष्परगादेरपि प्रभारूप-
मेव तावद्देशं व्याप्नोतीति महिम्नभावादेवाङ्गीकर्तव्यम् ।
आरम्भकस्य तेजसस्तत्त्वाभावात् । कास्मिः प्रभारूपमिति हि
लोकपर्यायः । वा शब्दो यथा लोकां युक्तिः कल्पनीयेति सूच-
यति । ब्रह्मसिद्धान्ते तु यथैव लोके दृश्यते तथैव ब्रह्मणो जात-
मिति न कल्पनालेशोऽपि ।

व्यतिरेको गन्धवन् ॥ २६ ॥

सिद्धं दृष्टान्तमाह । यथा चम्पकादिगन्धयन्मकथवहित-
स्य लोऽप्युपलभ्यते । वेदीतत्त्वादस्य दृष्टान्तत्वम् । यथा वृक्षस्य
संपुष्पितस्य दूरादन्धो वात्येवं पुष्पस्य कर्मणो दूरादन्धो वा-
तीति । अन्यथा कल्पनात्पुण्येत्यवोचाम ।

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

इदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वञ्च आत्मनोऽभिधाय, तस्यैवा-
लोमस्य भानखायेभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरथापित्वं
दर्शयति ।

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

प्रक्षया शरीरं समारुह्येति कथयत्वेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यं
गुणः ।

तदगुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परमेव ब्रह्म जीव इति कथमणुत्व-
मितोमामाशङ्कां निराकरोति तु शब्दः । तस्य ब्रह्मणो गुणः

प्रज्ञादृष्टत्वादयस्तएवात्र जीवे सारा इति जडवैलक्षण्यकारिण
इति अमात्ये राजपदप्रयोगवत् जीवे भगवद्व्यपदेशः । मैत्रेयीति
सम्पूर्णं ब्राह्मणे भगवत्त्वेन जीव उक्तः* । ननु वाचमन्यस्यान्य-
धर्मवत्त्वेन कथनम् । न हि निरूपणस्य लण्विषयवारः सम्भवति
तत्राह प्राज्ञवत् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्त इत्यत्र एष-
मेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इत्यभिधाय
प्राज्ञत्वरूपमाह तदा अस्मैतदतिहृन्दोऽपहतपाप्माभयं रूप-
नशोकान्तरमत्र पिता अपिता भवतीत्यादि । प्राज्ञस्य सुपुति-
सत्त्वोः । न हि तस्यापहतपाप्मत्वमस्ति ब्रह्मलिङ्गात् । एवमेव
शरीरस्यापि जीवस्य ब्रह्मधर्मबोधिकाः श्रुतयः । [इदमत्र वक्त-
व्यम् । सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति
तद्विषयार्थं भगवान् व्यासः सूत्राणि चकार । तत्र ब्रह्मसूत्रे
विचारं प्रतिपाद्य जगत्कटंत्वादयसाधारणलक्षणं ब्रह्मणः प्रति-
पाद्य समन्वयनिरूपणे जीववाक्यानि दूरीकृत्याविरोधेऽपि
ऐक्येऽपि चित्ताकरणादिदोषमाशङ्क्य अधिकन्तु भेदनिर्देशा-
दिति परिहृत्य जीवस्याणुत्वम् उपचारात् ब्रह्मत्वमंशत्वं परा-
धीनकटंत्वादिकं प्रतिपाद्य तस्यैव दक्षिणमार्गेण पुनरावृत्ति-
मुक्त्वा ससाधनेन ब्रह्मज्ञानेनार्चिरादिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा न
स पुनरावर्त्तत इत्यनावृत्तिं वदन् शान्तपथ्यवसानेन सर्वान्
वेदान्तान् अव्याकुलतया योजितवान् । तत्र कथितं तद्यपदेगेन
प्रोक्तानि नक्षमस्यादिवाक्यानि स्वीकृत्य जीवमात्रं च ब्रह्म

स्वीकृत्य तदतिरिक्तस्य सर्वस्य कारणांशकार्यरूपस्य मिथ्यात्वं
परिकल्प्य तदोपकश्रुतीनामर्थवादत्वेन मिथ्यात्वं स्वीकृत्य सुषुप्ति-
सम्पत्त्योर्भगवता प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकवाक्यानां
सद्योमुक्तिरूपफलवाचकत्वमुक्त्वा क्रममुक्तिमुपासनापरत्वेन योज-
यित्वा वेदसूत्राणि व्याकुलीकृतकार । तत् वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं
जीवपरत्वं वेति यदत्र युक्तं तत्सङ्गिरनुसन्धेयम् ।

यावदात्मभाषित्वाच्च न दीपस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

ननु कथमन्यस्य जीवस्य सर्वोक्तदृष्ट्यपदेशोऽपि । न हि
प्रामाणिकैः सर्वथा अयुक्ते ध्यपदेशः कियते । न चीकृतद्रुण-
सारत्वात् ब्रह्मणः आनन्दांशस्य प्राकच्यादिति वाच्यम् । तथा
सति प्राज्ञवत् पुनस्तिरोहितं स्यादिति तस्य तद्व्यपदेशोपदेशोऽ-
प्रयुक्तश्चेति चेत् । नायं दीपः । कुतः । यावदात्मभाषित्वात्
पश्चात् धावत्यर्थमन्तमात्मनित्यत्वात् सर्वदा आनन्दांशस्य प्राक-
च्यात् तस्य तथैव दर्शनमस्ति । अनादित्यैर्गर्भ्यादीनामुक्तत्वात्
प्राज्ञात् सम्यक्सत्वं विधेयः । चकारात् तस्य आनन्दः प्रकटित
इति न द्रूपणगम्योऽपि । व्यपदेशो वा नात्यन्तमयुक्तः । याव-
दात्मा ब्रह्म भवत्यानन्दांशप्राकच्यात् तावदेव तद्व्यपदेशः राज-
ज्येष्ठपुत्रवत् । एतदेवोक्तं व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ।

आनन्दांशमिव्यक्ती तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ।

प्रतीयेरन् परिच्छदो व्यापकत्वञ्च तस्य तदिति ॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो व्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

व्यपदेशदशायामपि आनन्दांशस्यानात्यन्तमसत्त्वं । पुंस्त्वादिव-

यत् यथा पुंस्त्वं शेकादिसामर्थ्यं बाल्ये विद्यमानमेव यौवने प्रकायते तथा आनन्दाद्यस्यापि स्वतएव व्यक्तियोगः ।

नित्योपलब्धानुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतर-
नियमोवाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

ननु कथमेवं स्वीक्रियते । इदानीं संसारावस्थायां सञ्चित-
प्राक्कथमेव भीचे त्वानन्दांशोऽपि प्रकट इति तन्निवारयति ।
तथा सति नित्यमुपलब्धिः स्यादानन्दाद्यस्य तथा सति न
संसारावस्थोपपद्येत । अद्यानुपलब्धिः सर्वदा तथा सति
मोक्षदया विरुध्येत । अद्यान्यतरनियमः । जीवो निरानन्द एव
ब्रह्मत्वानन्दरूपः । तथा सति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोतीति श्रुति-
विरोधः । तस्मात् पूर्वोक्तएव प्रकारः स्वीकर्तव्य इति सिद्धम् ।

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

साधयानां प्रकृतिगतमेव कर्त्तृत्वमिति । तन्निवारणार्थ-
मधिकरणारम्भः । कर्त्ता जीवएव । कुतः । शास्त्रार्थवत्त्वात् । जीव-
मेवाधिकृत्य वेदे सम्युद्यमिन्नेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि
विहितानि । ब्रह्मणोऽनुपयोगात् । जड़त्वाशक्यत्वात् । सन्दिग्धेऽपि
तथैवाङ्गीकर्त्तव्यम् ।

विचारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

तस्यैव गान्धर्वादिनोक्तेषु यद्यत् कामयते तत्तद्व्रवतीति
विचार उपदिष्टः । ततश्च कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोः साधुकारी साधुर्भव-
तीति सामानाधिकरण्यवशात् जीवएव कर्त्ता ।

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेवां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति जीवेन सर्व्वेषां
विज्ञानमुपादीयते । तस्मादिन्द्रियादीनां करणत्वमेव स्वात-
न्त्र्यादस्यैव कर्त्तृत्वं । यस्य मन्यते बुद्धिसम्बन्धात् जीवस्य कर्त्तृत्व-
मिति । स प्रष्टव्यः । किं बुद्धिकर्त्तृत्वं जीवे समायाति अथवा
जीवगतमेव कर्त्तृत्वं बुद्धिसम्बन्धात् उद्भच्छति अथवा अविद्या-
प्रायितमेव कर्त्तृत्वं सम्बन्धे समायाति । नाद्यः जड़त्वात् ।
अनङ्गीकारात् पूर्वं निराकृतत्वाच्च । द्वितीयेत्विष्टापत्तिः उपा-
दानविरोधश्च । तृतीये शास्त्रविरोधः । ब्रह्मणि सिद्धत्वाच्च ।
असत्कार्यस्य निराकृतत्वात् । सर्व्वविज्ञवसु नाध्यमिकादुपेक्ष्यः ।

व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्निर्देशविपर्य्ययः ॥ ३६ ॥

व्यपदेशः विज्ञानं यच्च तदुते कर्माणि तदुतेऽपिचेति अथ
साधेय बुद्ध्यादीनामेव कर्त्तृत्वं न जीवस्येति । क्रियायां यागादि-
कर्मासु ननु भोगे । जीवस्य कर्त्तृत्वं न चेत् । न । तथा सति
निर्देशस्य विपर्य्ययो भवेत् । विज्ञानेन विज्ञानमादायेति
श्रुत्यनुरोधात् । प्रकृतेऽपि तृतीयान्तता प्रापयेत् । अथ स्वध्या-
पारे कर्त्तृत्वं तथापि पूर्व्वनिर्देशस्य विज्ञानमयस्य विपर्य्ययः स्यात्
निकारित्वं स्यात् । तच्चानुवृत्तत्वात् । विज्ञानमादायेत्यत्र
विपर्य्ययएव । एकस्य प्रदेशभेदेनार्थभेदोऽपि । भगवति सर्व्वे
शब्दाः स्वभावतएव प्रवर्त्तन्ते । औपचारिकत्वप्रापकाभावात् ।
यस्यो जायमानइति शब्दादीनां शिरस्त्वादितः । तस्मात् विज्ञान-
मयो जीवएव । अहस्य च स्वातन्त्र्याभावाच्च कर्त्तृत्वं ।

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

ननु जीवस्य कर्तृत्वे हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरिति चेत् ।
न । उपलब्धिवदनियमः । यथा चक्षुषेष्टमनिष्टस्योपलभते एव
मिन्द्रियैः कर्म कुर्वन् इष्टमनिष्टं वा प्राप्नोति ।

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

नन्वीश्वरवत् स्वार्थमन्यथा न कुर्यादिति चेत् । शक्ति-
विपर्ययात् तथा सामर्थ्याभावात् । इतएव देवादहितमपि
करोति ।

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

जीवस्य क्रियाक्षान्शक्ती द्योगेन सिध्यतः समाध्यभावात्
शक्त्यभाव इत्यर्थः । चकारात् तादृशमन्त्राभावोऽपि । न च
सहजकर्तृत्वे अनिमोक्ष । पराधीनकर्तृत्वमेवैतत् । ब्रह्मवत् ।
सोऽस्य तन्मत्तानुसारिणो बान्धवस्य भ्रम एव । कर्तृत्वे न शक्ति-
रिति । नपुंसक एव कुर्येतेति याज्ञवल् । निरिन्द्रियस्यैव समा-
धिरित्यपि । करणत्वेन बद्धि वदन् न केनापि दूष्यते । तस्मा-
ज्जीवस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वं । ध्यायतीव ह्येवायतीवेत्यपि पर-
धर्मानुकरणम् । अयमप्येको धर्मः । स्वाध्ययसम्पत्त्योर्ब्रह्मव्यपदेश्यं
पुरस्कृत्य सर्वविघ्नघ्नं वदन् उपेत्यः ।

यथा च तत्त्वोभयथा ॥ ४० ॥

ननु कर्मकराणां कर्तृत्वभोक्तृत्वभेदो दृश्यते तथा कर्तृत्व-
भोक्तृत्वयोर्भेदो भविष्यतीति चेत् । न । यथा तत्रा रथं निर्माय

तत्रारूढो विहरति । योऽं वा । स्वतो वा न व्याप्रियते वास्यादि-
 दारेण वा । चकारादन्येऽपि स्वार्थकर्त्तारः । अन्यार्थमपि करो-
 तोति चेत् । तथा प्रकृतेऽपि सर्व्वहितार्थं प्रयतमानत्वात् ।
 न च कर्त्तृत्वमात्रं दुःखरूपं । प्रयःपानादेः सुखरूपत्वात् । तथा
 च स्वार्थपरार्थकर्त्तृत्वं कारयितृत्वञ्च सिद्धम् ।

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

कर्त्तृत्वं त्रय्यगतमेव । तत्तत्त्वम्भादेव जीवे कर्त्तृत्वं तदंशत्वा-
 दैश्वर्यादिषत् । न तु जड़गतमिति । अतो नान्योऽतोऽतीति
 सर्व्वकर्त्तृत्वं घटते । कृत एतत् तद्वदुतेः । तस्यैव कर्त्तृत्वकार-
 यितृत्वप्रवणत्वात् । यमयोनिनीयति तमसाधु कारयतीति । सर्व्व-
 कर्त्ता सर्व्वभीक्षा सर्व्वनिघन्तेति । सर्व्वरूपत्वाच्च भगवति दोषः ।

कृतप्रयत्नापेक्षतु विहितप्रतिपिद्वात्रैयर्थ्या-

दिभ्यः ॥ ४२ ॥

ननु येषम्यनेर्धृष्ययोर्न परिहारः । अनादित्वेन स्वस्यैव
 कारयितृत्वादिति पक्षं तु शब्दो निवारयति । प्रयत्नपर्य्यन्तं जीव-
 क्षत्यम् । अपे तस्याशक्त्यत्वात् स्वमेव कारयति । यथा पुत्रं
 यतमानं ब्राह्मम् । पदार्थगुणदोषौ वर्णयन्नपि तत्प्रयत्नाभि-
 निवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति । सर्व्वत्र तत्कारणत्वाच्च तदानीं
 फलदायित्वे या इच्छा तामेवागुवदति उन्नीयति निनीयतीति ।
 अन्यथा विहितप्रतिपिद्वात्रैयर्थ्यापत्तेः । अप्रामाणिकत्वञ्च ।
 फलदाने कर्म्मपिचः । कर्म्म कारणे प्रयत्नापेक्षः । प्रयत्नो कामा-
 पेक्षः । कामे प्रयत्नापेक्ष इति मर्यादारक्षार्थं वेदं । चकारात्

ततो न ब्रह्मणि दोषगम्योऽपि । न चातीश्वरत्वं मर्यादामार्गस्य
तद्यैव निर्माणात् । यत्रान्यथा स मुष्टिमथ इति ।

च शो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादि
त्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

जीवस्य ब्रह्मसम्बन्धिरूपमुच्यते । जीवोनाम ब्रह्मण अंगः ।
हुतः । नानाव्यपदेशात् सर्व्वेणवाक्यानो व्युत्तरन्ति कपूथचरणाः
रमणीयचरणा इति च । नतु ब्रह्मणो निरवयवत्वात् कथं जीव-
स्यांगत्वमिति वाच्यम् । न हि ब्रह्म निरंगं सांगमिति वा कचि-
ल्लोके सिद्धं वेदैकसमधिगम्यत्वात् । सा च श्रुतिर्यथोपपद्यते
तथा तदनुसङ्गनेन वेदार्थज्ञानार्थं युक्तिर्वक्तव्या । सा चेत् स्वयं
नावगता तपोविधेयं अभिज्ञा वा गृह्या इति । नतु सर्व्वविभवं
कर्त्तव्यः । तत्रैवा युक्तिः ।

विस्फुलिङ्गा इवाग्नेर्हि जडजीवा विनिर्गताः ।

सर्व्वतः पाणिपादान्तात् सर्व्वतोच्चिशिरोमुखात् ॥

निरिन्द्रियात् स्वरूपेण तादृशादिति नियमः ।

सदंशेन जडाः पूर्व्वंश्चिदंशेनेतरे अपि ।

॥ अन्यधर्मतिरोभावामूलच्छातः स्वतन्त्रिण इति

ब्रह्मवादे अंगपच एव । नतु अंगत्वे सजातीयत्वमायाति ।
शुल्यन्तरे पुनर्ब्रह्मदाज्ञा ब्रह्मे कितवा सत । अथ सर्व्वस्यापि
ब्रह्मविज्ञानेन विज्ञानप्रतिज्ञानात् दाशादीनामपि ब्रह्मत्वं प्रती-
यते । तत्कार्यत्वमेव स्यादिति चेत् । न । अन्यथा चापि प्रकारा-
न्तरेणापि ऐके शास्त्रिनः दाशकितवादित्वमधीयते शरीरत्वेन अंग-

त्वेन च । स्वरूपतः कार्याभावेऽपि प्रकारभेदेन कार्यत्वात् ।
तथाच न साजात्यं आनन्दायस्य तिरोहितत्वात् । धर्मान्तरेण
तु साजात्यमिष्टमेव ।

• मन्त्रवर्णात् च ॥ ४४ ॥

पुरुष एवेदसर्वमित्युक्ता पादोऽस्य विद्या भूतानीति
भूतानां जीवानां पादत्वं पादेषु स्थितत्वेन वा श्रंस्यत्वमिति ।

अपि च स्मर्यन्ते ॥ ४५ ॥

वेदे स्मृतमन्त्रतया उपपाद्य वेदान्तरेऽपि तत्कार्यव्यानुस्मरणं ।
मनैर्वांगो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति ।

• प्रकाशादिवन्नैवंपरः ॥ ४६ ॥

जीवस्यांशत्वे इत्यादिवत्तदुःखेन परस्यापि दुःखत्वं
स्यादिति चेत् । न । एवंपरी न भवति । एवमिति प्रकारभेदः
द्विष्टत्वेनानुभव इति यावत् । अन्यथा सर्वरूपत्वात् । कुत
एवं तत्राह प्रकाशादिवत् । नाग्निर्हि तापो न हिमस्य तत्
स्यादिति । प्रकाशप्रद्वर्णं धर्मत्वव्योतनाय । दुःखाद्योऽपि मग्न-
धर्मा इति । अतो हेतुबुद्ध्या श्रंस्यस्यैव दुःखित्वं न परस्य । अथवा
प्रकाशः प्रकाशदीपेण यथा न दुष्टः पापस्यापि तदंशत्वादिति ।

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च सर्वेऽपि अथवा श्रंसिनः दुःखसम्बन्धं स्मरन्ति ।

नत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ।

न लिप्यते फलेष्वपि पद्मपत्रमिवाभवेति ।

कर्मात्मा त्वपरोयोऽसौ मोक्षवन्धैः च युज्यते ।

एकस्मिन् सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकादुःखेन बाह्यः ।
चकारात् तथोरन्तः पिप्यत् स्वादित्यनञ्नन्ये अभिचाकशीति ।

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्जगती-
रादिवत् ॥ ४८ ॥

ननु जीवस्य भगवदंशत्वे विधिविषयत्वाभावात्कर्मसम्बन्धा
भावेन कर्म फलसम्बन्धः । जीवस्य च पुनरनेकदेहसम्बन्धात्
कः शुद्धः का भार्येति ज्ञानमप्यत्रयम् । अतः कर्मभार्यस्य
व्याकुलत्वात् कथं जीवस्यापि दुःखित्वमित्याशङ्क्य परिहरति ।
अनुज्ञापरिहारौ विधिनिषेधौ जीवस्य देहसम्बन्धात् यो देहो
यदा मृक्षोत्प्लावकतौ । यथा श्वाग्निः चण्डालभाण्डसमुदकं
तण्डादिस्य परिहृत्यते एवमुक्तं परिहृत्यते । तथा जीवोऽपि
देहसम्बन्धकतः सम्बन्धयाध्यासिको भगवत्कृतश्च । अध्यासि-
को ह्यज्ञानान्निवर्तते द्वितीयो भगवतैव । जीवशुद्धानामपि व्यव-
हारदर्शनात् । श्रुतिस्तु भगवत्कृतसम्बन्धमेवायित्वाग्निहोत्रादिकं
विधत्ते । अन्यथा विद्यां स्वज्ञानञ्च बोधयन्ती कर्माणि न विद-
ध्यात् । शब्दज्ञानस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । कथं सिद्धवशाव-
ज्जीवं विदध्यात् । आसौऽपि देहसम्बन्ध एव ।

असन्तनिश्चायतिकारः ॥ ४९ ॥

ननु देहस्यापि बाल्यकौमारादिभेदात् कथं कर्मकाले
प्राज्ञत्वत्वादि । जीवैक्यादिति चेद्देहान्तरेऽपि स्यादिति तत्राह ।
देहान्तरे सन्ततिरपि नास्ति । बाल्यादिभेदे पुनः सन्तति-
रेका । अतः सन्ततिभेदाय कर्मणां सांकर्यमिति ।

आभास एव च ॥ ५० ॥

ननु सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणोऽयः सच्चिदानन्द एव भवेत् अतः
 कथं प्रयाहे प्रवेशो भगवतस्य सर्वकार्याणि तत्राह । आभास
 एव जीव आनन्दायस्य तिरोहितत्वात् । चकारादाकारस्याप्य-
 भासः । ननु सर्वथा प्रतिविम्बवन्नित्यात्वं जलचन्द्रवदित्येकः
 स्यानेकत्वे दृष्टान्तः । तथा सत्यध्यासश्च स्वस्य न स्यात् । तत्र
 हत्यादिदोषप्रसङ्गश्च । अतो न मिथ्यात्वरूप आभासोऽपि विव-
 चितः ।

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

दैमित्वाय नेषाधिकार्यभिमतं जीवरूपं निराकरोति ।
 नानात्मानो व्यवस्था इति भीगव्यवस्थया जीवनानात्वमङ्गी-
 कृतम् । तत्रादृष्टस्य नियामकत्वं तस्मिन्ने विद्मं देवान्तरवस्तूत्याय
 न्यथानुपपत्त्या व्यापकत्वमङ्गीकृतं । एवञ्च क्रियमाणे मूल
 एव कुठारः स्यात् । सर्वेषामेव जीवानामेकशरीरसम्बन्धात्
 कस्यादृष्टन्तर्भवेत् । न च मिथ्याज्ञानेन व्यवस्था । तत्रापि
 तथा । नचानुपपत्त्या परिकल्पनः । श्रुत्यैवोपपत्तेः । एतेन
 विरोधाद्विप्रामाण्यमपि निराकृतं ।

अभिसन्ध्यादिव्यपि चैवं ॥ ५२ ॥

ननु मनप्रसृतीनां नियामकत्वत् तेषामौखरेच्छया
 नियतत्वात् न दोष इति चेत् । न । पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिः ।
 तादृशेखरकल्पना च पूर्वमेव निराकृता ।

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

आत्मनो विमुक्तेऽपि प्रदेशभेदेन व्यवस्था आत्मनि तादृशः
प्रदेशविशेषोऽस्ति येन सर्वेषुपपद्यत इति चेत् । न । अन्यस्यापि
प्रदेशस्तन्नान्तर्भवति । तस्यैव वा देहस्य देशान्तरगमने पूर्व-
देशस्य त्यक्तत्वात् सोऽंशः अन्तर्भवेत् तिरोभूतो भवेदिति ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्ति शिवसूत्रभाष्ये
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीय पाद ।

चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

जीवरीरमध्यवर्तिनां प्राणादीनां विचारार्थं पादारम्भः । तत्र जीवं निरूप्य तादृशधर्मैवत्वं प्राणे प्रतिदिशति । प्राण-
शब्दप्रयोगः प्रियत्वाय । प्राणाः इन्द्रियाणि मनसो मुख्यत्वा-
देकवचनं । उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यारभ्य सर्वोपपत्तिरव-
तिदिष्टा । चिदंशस्यापि तिरोभाव इति पृथङ्गिरूपणं । ननु
तद्गुणसारत्वादयः कथमुपदिश्यन्त इति चेत् । सत्यं अस्ति
तत्रापि ये प्राणं ब्रह्मोपासत इति ।

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

ननु उत्क्रान्त्यादिश्रुतिर्गौणी भविष्यति । न । गौण्यसम्भ-
वात् । सा श्रुतिर्गौणी न सम्भवति । एकैव श्रुतिर्जोवि मुख्या
प्राणे गौणीति कथं सम्भवति ।

तत् प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

जड़त्वेनाधिकविचारोऽत्र क्रियते । सृष्टेः पूर्वमपि प्राणा-
दीनां स्थितिः श्रूयते । असत्ता इदमवमासीत् तदाहुः किं
तदसदासीदित्युपयो वाच्यते असदासीत् । तदाहुः । के ते
अवयव इति प्राणा वा अवयव इति । ननु सदेव सोम्येदमग्र
प्राणीदेकमेवाद्वितीयमिति विरोध इति चेत् । स्वरूपोत्पत्ति-
रेवात निमित्त्यते जीववत् ननुदमः । उद्गमात् पूर्वमु सदे-

वेति श्रुतिः । चकारात् भीक्षे तस्यापि सम्पत्तिः श्रूयते स्थला-
न्तरे । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुति-
विस्फुलिङ्गसदृशो ।

तत्पूर्वकत्वादायः ॥ ४ ॥

मनः पूर्वरूपं, वायुत्तररूपमिति तस्य चक्षुरेव शिर इति ।
तथाच वेदानां स्मृत उत्पत्त्यभावात् तत्पूर्वरूपमनसः कथमुत्-
पत्तिः ।

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

तत्सुप्तकामन्तं प्राणोऽनूत्कामति प्राणमनूत्कामन्तं सर्वं
प्राणं अनूत्कामन्तीति पूर्वोक्तानां चक्षुरादीनाम् । अथा
रूपज्ञो भवतीत्येकोभवति न पश्यतीत्याहुरित्यादिभिर्जीवगतिः
सप्तानां गतिभिर्विशेष्यते । सप्तमतवस्तेन विशेषिताः एकोभव-
तीति । अतो जीवसमानयोगचेमत्वाज्जीवतुल्यवेति । चकारात्
तत्तदुपास्यानेषु चक्षुःप्रवृत्तीनां देवतात्वं सम्बादय । अतश्चेतन-
तुल्यत्वम् । केचिदिदं सूत्रमुत्तरसूत्रपूर्वपक्षत्वेन योजयन्ति ।
तन्मायमयः । ते प्राणाः कतीत्याकाङ्क्षायां सप्त प्राणाः प्रभवन्ति
तस्मात् सप्तार्चिषः समिधः सप्तजिह्वाः । अष्टौ ग्रहा अष्टाव्रतियह
इति । सप्त वै शीर्षस्थाः प्राणाहाव वाचाविति नव वै पुरुषे
प्राणा नाभिर्देशमीदृश वै पञ्चोः प्राणा आम्बेकादश इत्येवमादिषु
नानासङ्ख्या प्राणानां प्रतीता । तत्र श्रुतिविप्रतिषेधे किं युक्त-
मिति संशये सप्तैवेति प्राप्तम् । कुतः । गतेः सप्तानानेव गतिः
श्रूयते सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः

सप्त सप्तेति । किञ्च । विशेषितत्वाच्च जीवस्थोत्क्रमणसमये
सप्तानामेव विशेषितत्वम् । अन्ये तु पुनरेतेषामेव वृत्तिभेदाद्भेदा
इति । एवं प्राप्ते उच्यते ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽनौनैवं ॥ ६ ॥

पूर्वसम्यग्ने उत्सृज्य पूर्ववत्तः । तु शब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त-
यति । हस्तादयः सप्तभ्योऽधिकाः । हस्तो चादातयश्च उपस्थश्चा-
नन्दचित्त्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यश्च पादो च गन्तव्यः चेति
चक्षुरादिगणनायामेतेऽपि चत्वार इन्द्रियत्वेन गणिताः । स्थिते
सति श्रुती गणनया चक्षुरादिसुप्तत्वे सति अतो हेतोः सप्तैवेति
न किन्त्वेकादश अयान्तरगणनासूचनयाऽसम्भवाभिप्राया अधिका-
सहशान्तःकरणभेदादिति । एकादशैवेन्द्रियाणोति स्थितम् ।

अणवश्च ॥ ७ ॥

सर्वं प्राणं अणुपरिमाणाः गतिमत्त्वेन नित्यत्वे अणुत्व-
मेव । परिमाणप्रमाणाभावात् पुनर्वचनम् ।

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

मुख्यश्च प्राणो नित्यगतिमान् अणुपरिमाणश्च । चक्षुरा-
दतिदेशः । नासदासीदित्यत्र शनीदवातं व्यधया तदेकमिति
अननात्मकस्य पूर्वसत्ता प्रदर्शिता ।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

ननु मुख्यः प्राणो वायुरेव भविष्यति । इन्द्रियाणां क्रिया
या । एवं हि श्रूयते यः प्राणः स वायुः । एव वायुः पञ्चविधः
प्राणोऽपानोऽप्यान उदानः सभान इति ग्रामान्यकरणवृत्तिः

प्राणाद्या वायवः पञ्चेति । तत्रान्तरीया चाचक्षते तदुभय-
मपि न । कुतः । पृथगुपदेशात् । एतच्चाज्जायते प्राणी मनः
सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य
धारिणी इति प्राणवायोः पृथगुपदेशात् । वृत्तिवृत्तिमतोर-
भेदेन ततोऽपि पृथगुपदेशाच्च ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहस्रिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

स प्राणः स्वतन्त्रः परतन्त्रो वेति पिचारे स्वतन्त्र इति तावत्-
प्राणं । सुप्तेषु वागादिषु प्राण एकोऽनृतानासः प्राणः संबर्गो
वागादौन् संवृत्ते प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातृव पुत्रानिति
इमानाशङ्कां निराकरोति तु शब्दः । चक्षुरादिवदपि प्राण
अस्वतन्त्रः । मुख्यतो भगवदधीनः व्यवहारे जीवाधीनः । कुतः ।
तत्सहस्रिष्ट्यादिभ्यः चक्षुरादिभिः सह शासनात् । इन्द्रियजय-
वत् प्राणजयस्यापि दृष्टत्वात् । आदिशब्देन जडत्वादयः ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

ननु प्राणस्य जीवोपकरणत्वे तदुपकारकव्यापारवत्त्वमपेक्ष्यते ।
तत्रैकादशैव वृत्तयस्तन्वान्तरेऽपि सिद्धाः ।

एकादशामो मनसो हि वृत्तयः
आकृतयः पञ्चधियोऽभिमानः ।
मात्राणि कर्माणि पुरश्च तासां
वदन्ति चैकादशवीरभूमीरिति ।

तथा कथिषाणस्य व्यापारोऽस्तीति चेत् । नेष दोषः ।
कुतः । अकरणत्वात् । करणस्यैव हि व्यापारोऽपेक्षितः । अन्यस्य

कार्यमात्रमपेक्षितं तत्राह । तथाहि कार्यवत्त्वं युक्तं तत्
श्रुतिरेव दर्शयति । तस्मिन्नुक्तकामत्वयेतर इत्यादिश्रुतिभिः
प्राणनिमित्तेषु शरीरस्थितिरिति । तस्माद्यापाराभावेऽपि स्वरूप-
स्थितिमात्रेण तस्योपकारित्वम् ।

पञ्चवृत्तेर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

आपारव्यतिरेकेणोपकारित्वमसमञ्जसमिति चेत् । तत्राह
पञ्चवृत्तेः अहमेवेतत्पञ्चधात्मानं विभज्येतद्वाणमवष्टभ्य विधारया-
मीति यथा मनसो हारमेदेनैवैकाहमष्टयः स्वरूपत एव एव-
मेव प्राणस्यापि पञ्चधात्मानं विभज्य कार्यकारणं व्यपदिश्यते ।

अणुश्च ॥ १३ ॥

एतिदेशेन प्राप्तमप्यणुत्वं पञ्चधात्मानं विभज्येति वचनात्
सन्दिग्धं पुनर्विधीयते । आसन्न्योम्यणुः । चकारात् पूर्वोक्त-
सर्वसमुच्चयः ।

ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात् ॥ १४ ॥

वागादीनां देवताधिष्ठानवतां महत्तिः स्वत एव वा जीवा-
धिष्ठानमद्वयैरण्योर्विद्यमानत्वादिति संग्रहः । विशेषकार्या-
भावात् न देवतापेक्षेति पूर्वपक्षं निराकरोति तु शब्दः । वागा-
दीनां ज्योतिरादि अग्न्यादिरधिष्ठानमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । कुतः ।
तदामननात् । तथा आध्यायते अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राधि-
शदित्यादि । अयमर्थः ।

दोऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः ।

यस्ततोभयविच्छेदः स स्मृतोऽध्याधिभौतिकः ॥ इति

आध्यात्मिकादीनां स्वरूपं वागादयथानुरूपा नित्याः ।
 तत्र यदि त्रैविध्यं न कल्प्येत तदैकस्मिन्नेव शरीरे उपचीर्णं शरी-
 रान्तरे न भवेत् । कल्पामाने तु अग्निदेवतारूपोऽनेकरूपभवन-
 समर्थो वागरूपो भूत्वा सर्वत्र प्रविष्ट इति सङ्गच्छते । ते
 चाग्न्यादयश्चेतना भगवदंशास्तिरोहितानन्दाः सामर्थ्ययुक्ता इति
 कार्यवशादवगम्यन्ते । आध्यात्मिकाधिदैविकयोरेकत्वात् वद-
 नादिकार्यार्थमाध्यात्मिका एव निरूपिता उद्भूतने एतस्मात्
 जायते प्राण इत्यादिषु । वागादीनां नियमेन तत्तज्जीवसाक्षिभ्यं
 स्वतन्त्राभिर्गमनं नृत्यरूपव्रतिषु तत्र स्वयः पुनरुद्भूतनं समष्टि-
 व्यष्टिभावश्च अन्यथा नोपपद्येत । आधिभौतिककृतयायं भेद
 इत्यत्र व्यक्तीकरित्यते । एवमेव ब्रह्मणोऽपि अनेन जीवेनात्म-
 नानुप्रविश्येत्तच्चापि निःसन्दिग्धं द्रष्टव्यं । यदज्ञानात् सर्व-
 विघ्नवशादव्यामोहः ।

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

यदधिष्ठानमग्न्यादि तत् किं स्वत एव अन्वसहितं वेति
 सन्देहः । किं तावत् प्राप्तं स्वत एवेति पूर्वोक्तन्यायेन तावत्तैव
 सिद्धेरनवस्थानाच्च देवतात्वव्याघातश्चेत्येवं प्राप्ते उच्यते । प्राणवता
 अधिष्ठितं वागादि । कृतः । शब्दात् । सोऽयमग्निः परेण नृत्य-
 नातिक्रान्तोदीप्यत इत्यादि । अयमर्थः । इयाह माजापत्वा
 इत्यत्राधिष्ठातृत्वमग्नौनामुक्तं देवा इत्यविशेषेणैन्द्रियाधिष्ठानो
 ऽन्यायः ।* तेषां प्रतिबन्धकासुरातिक्रमेण स्वर्गलोके गमनेच्छा

* य पुरुषके तेषामित्यारभ्य आद्यसहितानि वस्त्रानि सुवाचि न दृश्यन्ते । तत्तु
 छिपिकरप्रपादादित्यवधारणीयम् ।

बभूव । तत्र यज्ञेनेव स्वर्ग इति तत्र जनकोद्भवैदेह इति
 ब्राह्मणे केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इत्युद्वाच-
 त्विज्ञा वायुना प्राणिनेति उद्वात्रैवाक्रमणमिति सिद्धम् । तत्रा-
 न्योऽन्योद्वाहत्ववरणे तथोद्धाने यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य इत्या-
 न्नात । तदनु यमरूपयात्मना वेद्यानन्तरमप्रतिरूपं वदतीति
 निरूपित सोऽपि दीपो देवानां प्राप्नोति तत् श्रुतिविप्रतिषिद्धं
 नह वै देवान् पाप गच्छतीति । तदनु प्राण एवोद्वातासिद्धः तेना-
 न्येषामपि पापसम्यन्धोऽपि निवारितः । ततः परेषु श्रुत्युपनि-
 श्रिताः दीप्यत इति अतो दीप्यमानस्यैवाधिष्ठातृत्वात् प्राणवत-
 याधिष्ठानमिति सिद्धम् ।

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

अग्न्यादेः प्राणसम्यन्धो नित्य इति सर्व्वदाधिष्ठातृत्वम् ।
 प्राणस्य तत्सम्यन्धस्य चेति चकारार्थः । प्राणसहायेनैव यथोचित-
 वर्णोद्गम इति लोके स्वामिमृशन्त्यायेन जीवे भोगः फलियति ।

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

इदमत्र विचार्य्यते । इन्द्रियाणां प्राणाधीनसर्व्वव्यापा-
 रत्वात्तत्राभ्युपदेशाच्च प्राणवृत्तिरूपाणोन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणि
 चेति सम्ययः । तत्त्वान्तराण्येवेति सिद्धान्तः । तानि इन्द्रियाणि
 तत्त्वान्तराणि । कुतः । तद्व्यपदेशात् । इन्द्रियशब्देन व्यपदेशात् ।
 एतस्मान्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि चेति भिन्नशब्दवाच्यानां
 तद्विदेकशब्दवाच्यत्वेऽपि नैकत्वम् । आसन्न्येऽपि तर्हि भेदः
 स्यादित्यत आह । अन्यत्र श्रेष्ठात् । तस्य ते योगिकाः शब्दा इति ।

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

यत्नापि प्राणशब्दप्रयोगः तत्रापि भेदेन श्रूयते । तमुत्-
क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामतीति । प्राणमनुत्क्रामन्तं सर्वं प्राणा
अनुक्रामन्तीति ।

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

वैलक्षण्यञ्च प्राणस्य चेन्द्रियाणाञ्च । सुषेणं वागादिषु प्राणो
लागतिः । स्वामिसेवकवशानेकं वैलक्षण्यं ।

संज्ञामूर्तिः कृप्तिस्तु त्रिवृत् कुर्वत
उपदेशात् ॥ २० ॥

भूतभौतिकसृष्टिः परमेश्वरादेवेति निर्णीय नामरूपश-
कारणमपि परमेश्वरादेवेति निश्चयार्थमधिकरणारम्भः । लोके
नामरूपकरणं कुलाद्यादिजीवेषु प्रसिद्धमिति । असौक्तिकेऽपि
स्थावरजङ्गमे मयूरादिसञ्ज्ञां भूतिं च जीवादेव हिरण्यगर्भादे-
र्भविष्यतीति वज्रादिदेवानां जीवरूपाणामेव वागादिरूपेणानु-
प्रवेशात् तस्माद्वच्येयं नामरूपयोरपि जीवस्य कर्त्ता भविष्य-
तीति आशङ्कां निराकरोति तु शब्दः । संज्ञामूर्त्यां कृप्तिः
नामरूपयोर्निर्माथं त्रिवृत् कुर्वतः यस्त्रिवृत् करोति तस्मात् ।
सद्य देवते चत इत्याहमिमांस्त्रिदेवता अनेन जीवेनात्मनानु-
प्रविश्य नामरूपे व्याकरणाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं
करवाणीति त्रिवृत्कर्त्ता परमेश्वरः । स एव नामरूपयोरपि
कर्त्ता । कुतः । उपदेशात् । उप समीपे एकवाक्ये उभयकरणस्य
प्रतिज्ञानात् । जीवस्य तु त्रिवृत्करणानन्तरं शरीरसम्बन्धे
कर्त्तृत्वात् । तस्मात् नामरूपप्रपञ्चस्य भगवानेव कर्त्ता इति सिद्धं ।

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

इदमिदानीं विचार्यते । अन्नमशितन्त्रेधा विधीयते । तस्य
यः स्वविष्ठो धातुस्तत् पुरीषं भवति । यो मध्यमस्तन्मांसं योऽ-
णिष्ठस्तन्नमनः । प्रायः पीतान्त्रेधा विधीयन्ते । यः स्वविष्ठो धातु-
स्तन्मूत्रं । यो मध्यमस्तस्रोहितं । योऽणिष्ठं स प्राणः । तजो-
ऽशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्वविष्ठो धातुस्तदसि भवति ।
यो मध्यमः सा मज्जा । योऽणिष्ठः सा वाक् । अन्नमयं हि सौम्य
मनः प्राणमयः प्राणसेजोमयी वागिति । तत्र संशयः ।
शकृप्राणमनांसि किं भौतिकाणि आहोस्वित् स्वतन्त्राणीति ।
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतिविप्रति-
पेधात् संशयः । त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनोदितामाशङ्कां निराकरोति ।
तत्र पूर्वपक्षमाह । मांसादि भौमं पुरीषमांसादि तजोऽवयवप्रक-
ृतिकं । कुतः । यथाशब्दं । अन्नमशितमित्यादिश्रुतितो निःस-
न्दिग्धं प्रतिपादनात् । किमतीत्येवं तदाह । इतरयोश्च
वाचि तुल्यत्वाच्च सन्देहः । इतरयोर्मनःप्राणयोरपि भौतिकत्वं
यथाशब्दं । उक्तमश्रुतिस्तु सुतिलेनानुवादपरा भविष्यति ।
उपपादकश्रुतिबाधात् । तस्मात् भौतिकान्येव मनःप्रभृतीनीत्येव
प्राप्ते उच्यते ।

वैशेष्यात् तु तदादस्तदादः ॥ २२ ॥

अन्नादिभिर्विशेष्यते । मनःप्रभृति सम्यक्कार्यत्वं भवति ।
तथादर्शनादुपादानाच्च । अतो वैशेष्यादेव हेतोरवयवत्वादि
वादः । ननु कथमेतदवगम्यते । वैशेष्याद्वैशेष्याद् इत्युच्यते ।
अथाहनेन्द्रियमागवदित्यत्र माणएव सर्वस्यान्नस्यान्ना निर्दिष्टः ।

स कथं तत्परिणामकार्यं स्यात् । वागादयश्च तत्रान्वयमनु-
प्रविष्टाः । सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया निर्हेजात् । अतो न भीति-
कानि मनःप्रवृत्तीनि । किन्तु तत्त्वान्तराणीति सिद्धं । तदाह-
इति वीष्ठा अध्यायसमाप्ति सूचिका ।

इति वेदशास्त्रमतवर्चिं श्रीवल्लभाचार्यैर्विरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तोऽयं
द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंचति सम्परिवृत्तः
प्रश्ननिरूपणाभ्यां ॥ १ ॥

सर्वोपनिषदां सिद्धौ ह्यविरोधे समन्वयः । कथं बोधकता
तासां । स तृतीये विचार्यते ।

एकं वाक्यं प्रकरणं शाखाः सर्वाः सहैव वा ।

एकां विद्यामनेकां वा जनयन्तीति चिन्त्यते ॥

समाधने हि पुरुषे जगन्मा कर्मणा शुचौ ।

केवले वा यथायागे प्रथमं तद्विचार्यते ॥

विचारपूर्वकं तस्य ब्रह्मभावाप्तियोग्यता ।

अधिकारे ततः सिद्धे विषयावष्टितिस्ततः ॥

अन्तरङ्गविचारेण गुणानामुपसंहतिः ।

वाह्यरङ्गविचारेण कर्मणामिति स द्विधा ॥

तस्मादधिकारिणो जन्मनिर्धारः तदनु तस्य ब्रह्मभाषयोग्यता
ततो गुणोपसंहारः ततोऽहविचार इति । तत्र प्रथमे पादे
जीवस्य मग्नज्ञानोपधिकं जन्म विचार्यते । तत्र पूर्वजन्मनि
निष्कामयश्चकर्तुर्ज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्य-
भावात् भूतसंस्कारकएव यज्ञो जात इति । निष्कामत्वाच्च तदधि-
कारिदेवाधीनान्येव भूतानीति । देवास्तत्र ह्यस्या तस्य शरीरं
सम्पादयन्तीति पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति
श्रुतिः । तत्र जीवेन्द्रियाणां होमाभावेनागुद्विमाषश्च तेषामपि
होमं यक्षुमिदमधिकारणमारभते । न च पञ्चाहुतयो धूममार्गं
एव तत्र गमनागमनयोर्वह्नविशेषं श्रवणात् । तच्च इत्यं विदु-
र्येवेमेतस्ये यदातपइत्युपासते तैर्धिषमभिमम्वन्तीति तज्-
ज्ञानयतोऽपि यत्रार्चिःपातिकाश्च तथा देवहुतानां कष्टं सा न
स्यात् ज्ञानार्थमेव गयोत्पत्तेः । पुनरावृत्तिः परं तुल्या । यद्यथा
निष्कामएव धूममार्गः योगी प्राप्य निवर्त्तत इति श्रवणात् ।
भोगार्थमेव धूमादिलोकाः । निष्पत्तिस्तु पञ्चान्माधेव । यत्र
प्रविष्टानामन्येषामपि रेतोद्वारा योनित उत्पत्तिरिति कपूय-
शरणवर्णनं । एवं त्रयीधर्ममनुप्रपवा गतागतं कामकामा
सभक्त इति ज्ञाननाया भिषएव प्रकारः पृथगुपदेशात् । तस्मा-
द्योग्यशरीरनिष्पत्तये ध्वयमेव गच्छति भूतसहितः श्रद्धाहोमा-
गन्तरं सोमभावे * वा संवत्य इति संग्रहः भिन्नपक्षे योनो वेति ।
तत्र श्रीतोऽर्थे औतन्याद्येनैव निर्णयस्योचितत्वादाहुतावपाङ्गीणत्वा-
पक्षे । मंलतभूतानामुपस्थापकत्वाभावाच्छरीरवियोगे देवानाञ्च
तावत् विलम्बे कारणाभावाच्च अद्वारपा चापएव ह्रदन्तो यतो

न तैः परिष्वक्तो गच्छतीत्येवं प्राप्ते उच्यते । तदन्तरप्रतिपत्तौ
 रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यां । तस्य जीवस्य यच्चादिकर्तुः
 अन्तरप्रतिपत्तौ अन्तरे मध्ये मुख्यप्रतिपत्तेर्भाष्यलक्षणाया
 अर्वाक् योग्यशरीरतिष्यत्त्वैः । नहि वसुतो यज्ञानामिदं फलं
 भवति अतो मुख्ये विसृत्वात् प्रतिपत्तिरेषा तस्य मुख्यफलस्य
 वा अन्तरे या प्रतिपत्तिरादर्यं * वाप्येषते । अतः सम्यगेव च
 तत्कारणभूतैः संपरिष्वक्त एव रंहति । शरणागन्तुमेव कर्मसमाप्तेः
 सम्यग्भूतानि तदेव संस्कृतानि प्रतिदिनसंस्कारार्थं नैककथन-
 परिष्वक्तः पूर्वं शरीरेण व्यवधानात् शरीरदाहे वा तद्गतानि
 भूतसूक्ष्माणि सम्यक् तमेवासक्तानि । तं विद्याकर्मणी समन्वार-
 भेते पूर्वपूर्वप्रज्ञा चेति । जीपपदे ज्ञानकर्मणी हि स्वरूपभूता
 आपः । तत्र हेतुः प्रश्ननिरूपणाभ्यां । वेत्य गथा पञ्चम्यामाहुता
 आपः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नः । असौ वाव लोको गौतमाग्नि-
 रास्यादित्य एव समिदित्वादिनिरूपणं † । प्रश्ने हि पुरुषत्वं
 वदति न देहमात्रं तज्जीवाधिष्ठितानामेव भवति सिद्धवत्कार-
 वचनाच्च । निरूपणेऽपि चन्द्रो भवतीति तथापि सोमो राजा
 चेतनः । न ह्यन्याधिष्ठाने ह्यन्यस्य शरीर भवेत् । तथा शरीरेतो-
 गर्भाच्च अन्यथापि विनियोगसम्भवात् । जीवसाहित्येऽप्यपामेव
 मुख्यत्वं शरीरवत् अयं होमस्तत्र तथा तं जनयन्तीति न
 दुःखहेतुः । तस्मात् प्रश्ननिरूपणान्यथानुपपत्त्या संपरिष्वक्त एव
 संस्कृतैर्भूतै रंहतीति सिद्धं ।

* य पुरुषके तदर्थं इत्याख्य ज्ञानकर्मणी हि स्वरूप इतिवत्पर्यन्तं काचित् । तत्र
 विधिकरमादादेवेत्यवबन्धाय ।

† मामिदिति खपुस्तकस्यैव पाठः ।

व्यात्मकत्वात् तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

ननु कथं भूतसंस्कारमात्रत्वमवगम्यते । यावता प्रश्ननिरु-
पशाम्यामापएवावगम्यते । न च तावन्मात्रसंस्कारकत्वं । नित्या-
मकाभावात् । अस्मिं चैव तेन माएसश्च यजमानः सएस्कृत
इति विरोधयेति शङ्कां निराकरोति तु शब्दः । अपामेव ग्रह-
णेन तेजोऽवदानि गृहीतानि ज्ञातव्यानि । कुतः । व्यात्म-
कत्वात् । लोकादिनिर्गोणानन्तरभाषित्वात् ता अपास्त्रिवृतकृता-
एव । अतस्त्रयोऽपि गृहीता अपां ग्रहणेन । उपलक्षणत्वेऽपि अपा-
मेव ग्रहणे हेत्वन्तरमाह । भूयस्त्वात् । शुद्धत्वादिशेषाभावात्
मध्यभावाच्च दीक्षिततुल्यत्वेन भारूपत्वेनापि वक्तव्यत्वात् शुद्धाया-
मेवेदं शरीरं ब्रह्महेतुकत्वमेव भूयस्त्वं ब्रह्मधा परिणामाच्च । द्रव्य-
भूयःकरत्वञ्च । तस्माच्चियामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणं ।

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

वैदिकीं युक्तिमुक्त्वा लौकिकीमाह । प्राणस्य गतिः प्राण-
गतिः तमुक्तामन्तं प्राणोऽनुक्तामतीति प्राणाप्यायनजनकत्वा-
दपि प्राणो गच्छन् स्वाप्यायक गृहीत्वेव गच्छति । कलकाव-
दन्यथ देहसम्बन्धः । मुक्तो न प्राणा गच्छन्ति । कममुक्तावपि
देहसम्बन्ध इति पौराणिकाः । देवभावइत्योपनिषद्ः । अतो दूरे
प्राणगतिरप्येव । अतोऽपि संश्लेषो वक्तव्यः । चकारात् विद्या-
कर्मणो समन्तारभेते पूर्व्यप्रज्ञा चेति सकर्म्यसहभावं बोधयति
श्रुतिः । तस्मादग्निः परिष्वक्तो गच्छति ।

अग्नरादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । परस्परविरोधे व्यवस्था या

वीध्यते । ननु यथास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण इत्यादिना अम्यादिगतिः प्राणानां श्रूयते । न च गोपधी-
 लोमानि वनस्पतीन् केशा इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधाद्वाधितविषयेयं
 श्रुतिरिति वाच्यं । आध्यात्मिकेन्द्रियमध्यपातालोमकेशा अप्या-
 ध्यात्मिकाएव प्राज्ञाः । यैः कण्डूलावण्यप्रतीतिः दृश्यमानानि
 तु भौलकव्यानानि । तस्मात् प्राणोत्क्रमणश्रुतिरम्यादिभावश्रुत्या
 बाध्यत इति चेत् । न । भाक्त्वात् । प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्त-
 विषये प्रवृत्ता भाक्ता भवति । अथ हैनं जारत्कारव प्राप्त-
 भार्गः प्रपच्छेत्यत्र अह्निरूपणानन्तरं श्रुत्युं दृष्ट्वा स्त्रियमाण-
 प्रशेनामैव न जहात्यन्यज्जहातीति प्रतिज्ञाते प्राणोत्क्रमण-
 प्रशेनेति प्रतिषधने यागादीनामम्यादिभावानुवादस्ततो
 मन्त्रणात् जीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते । सामर्थ्यागतत्वात् ।
 तौ ह यदूचतुरिति कर्मप्रशंसा भिन्नप्रश्नोत्तरा । उभयोर्वचन-
 विधानात् ब्रह्मविद्या च गोप्या । उत्क्रमणश्रुतिस्तु स यत्तायं
 शरीरं प्राप्तेति ब्राह्मणे जीवस्य परलोकविहारार्थं । निष्कृ-
 मति चक्षुष्येवेत्यादिना प्राणानां विहारसाधकानां निर्गमन-
 माह । अतो मुक्तामुक्तविषयभेदस्य व्यवस्थापकस्य विद्यमान-
 स्वादम्यादिभावश्रुतिर्नोत्क्रमणश्रुतिवाधिका । तस्मादन्यत्र सिद्धो
 धर्मोऽन्यत्रावस्थासाध्यात् चोन्यमानोभाक्तो भवति । अतः प्राणोत्-
 क्रमणमस्ति । तस्मात् सम्यरिख्यतो गच्छतीति सिद्धम् ।

प्रयत्नेऽश्रयणादिति चेन्न ताएव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । अस्मी वाव लोको गौतमानि-
 रित्यत्र देवाः यदां जुह्वतीति श्रुतेरापी न सद्बोर्निताः । अपां

व्यात्मिकत्वात् तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

ननु कथं भूतसंस्कारमात्रत्वमवगम्यते । यावता प्रथमिरु-
पशम्यामापणशब्दमव्यते । न च तावन्मात्रसंस्कारकत्वं । नित्या-
मक्राभावात् । अस्मिं चैव तेन माएसच्च यजमानः सएस्कृत्
इति विरोधयेति शङ्कां निराकरोति तु शब्दः । अपामेव ग्रह-
णेन तेजोऽवदानि गृहीतानि ज्ञातव्यानि । कुतः । व्यात्म-
कत्वात् । लोकादिनिर्माणानन्तरभावित्वात् ता आपस्त्रिवृतकता-
एव । अतस्तयोऽपि गृहीता अपां ग्रहणेन । उपलक्षणत्वेऽपि अपा-
मेव ग्रहणे हेत्वन्तरमाह । भूयस्त्वात् । शुक्त्वादिगुणाभावात्
मध्यभावाच्च दीक्षिततृप्त्यन्तेन भारूपत्वेनापे वक्तव्यत्वात् शुद्धाया-
मेवेद् शरीरं बहुहेतुकत्वमेव भूयस्त्वं बहुधा परिणामाच्च । इत्य-
भूयःकरत्वञ्च । तस्मान्निग्रामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणं ।

प्राणगतिश्च ॥ ३ ॥

वैदिकीं युक्तिमुक्त्वा लौकिकीमाह । प्राणस्य गतिः प्राण-
गतिः तमुक्तामन्तं प्राणोऽनूत्कामतीति प्राणायामजननकत्वा-
दपि प्राणो गच्छन् स्वाध्यायकं गृहीत्येव गच्छति । जलकाव-
द्व्यत्र देहसम्बन्धः । मुक्तो न प्राणा गच्छन्ति । क्रममुक्तावपि
देहसम्बन्ध इति पौराणिकाः । देवभावइत्योपनिषदः । अतो दूरे
प्राणगतिरत्रैव । अतोऽपां संश्लेषो वक्तव्यः । अकारात् विद्या-
कर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा चेति सकर्मसदभावं बोधयति
श्रुतिः । तस्मादङ्घ्रिः परिष्वक्तो गच्छति ।

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वान् ॥ ४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । परस्परविरोधे व्यवस्था वा

बोध्यते । ननु यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण इत्यादिना अग्न्यादिगतिः प्राणानां श्रूयते । न च ओषधी-
र्लोमानि वनस्पतीन् केया इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधाद्वाधितविषयेयं
श्रुतिरिति वाच्यं । आध्यात्मिकेन्द्रियमध्यपातालोमकेशा अग्न्या-
ध्यात्मिकाएव प्राणानां । यैः कण्डूलावस्थप्रतीतिः दृश्यमानानि
तु गोलकस्थानानि । तस्मात् प्राणोत्क्रमणश्रुतिरग्न्यादिभावश्रुत्या
बाध्यत इति चेत् । न । भाक्त्वात् । प्रकरणव्यतिरेकेणासुता-
विषये प्रवृत्ता भाक्ता भवति । अथ हैनं जारत्कारव भाक्तं-
भार्गः प्रपच्छेत्त्वत्र यद्वज्रिरूपकानन्तरं मृत्युं दृष्ट्वा स्त्रियमाण-
प्रश्नेनामैव न जहात्यन्यज्जहातीति प्रतिज्ञाते प्राणोत्क्रमण-
प्रश्ने नेति प्रतिवचने यागादीनामग्न्यादिभावानुवाद्भक्तो
मन्दयात् जीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते । सामग्यागतत्वात् ।
तौ ह यदृचतुरिति कर्मप्रशंसा भिक्षुप्रश्नोत्तरा । उभयोर्वचन-
विधानात् ब्रह्मविद्या च गोप्या । उत्क्रमणश्रुतिस्तु स यत्रायं
घारीर आत्मेति ब्राह्मणे जीवस्य परलोकविहारार्थं । निष्क्रा-
मति चक्षुष्येवेत्यादिना प्राणानां विहारसाधकानां निर्गमन-
माह । अतो मुक्तामुक्तविषयभेदस्य व्यवस्थापकस्य विद्यमान-
त्वादग्न्यादिभावश्रुतिर्नात्क्रमणश्रुतिबाधिका । तस्मादन्यत्र सिद्धौ
धर्मोऽन्यत्रावस्थाप्याग्न्यात् योज्यमानोभाक्तो भवति । अतः प्राणोत्-
क्रमणमस्ति । तस्मात् सम्परिख्यक्तो गच्छतीति सिद्धम् ।

प्रथमेऽश्रणादिति चेन्न ताएव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

किञ्चिदाश्रया परिहरति । असौ वाव लोको गौतमाग्नि-
रित्यत्र देवाः यदा जुहतीति श्रुतेरापो न सद्बोर्त्तिताः । अपां

हि पञ्चम्यामाहुती पुरुषवचनं । अहा मनोधर्मः स कथं
 हयत इति चेत् । न । मनसा सह भविष्यति तथाणरुणा
 न्यायेन धर्ममुच्यते । तद्धि कथं प्रयोपसंहारौ । परोक्ष-
 वादाद्भवति चमसवत् अहा वा आप इति श्रुतेः । शुद्धि-
 हेतुत्वसाम्यात् । चन्द्रमा मनसोजात इति श्रुतिवैशपरा भवि-
 ष्यति । तस्मात् प्रथमाहुतावपामश्रवणात् न ताभिः सम्परि-
 ष्यक्तौ गच्छतीति चेत् । न । ताएव आपएव अहाशब्देनोच्यन्ते ।
 हि युक्तोऽयमर्थः । यथा कर्मकाण्डे आपः अहाशब्देनोच्यन्ते
 तथा प्रकृतेऽपि परं नोपचारः उपपत्तेः । उपक्रमोपसंहाराव-
 न्वयाकर्तुं युक्तौ । अहासहभावः सस्कारद्वारेण संस्कृतेषु भूतेषु
 सिद्धः । तेन मनःस्थाने आपएव वाच्याः । चन्द्रमा मनसो जात
 इति तु भिन्ना दृष्टिः । अहाप्रयोगस्तु कामनास्तथावृत्त्यर्थः ।
 तत्र फलएव अहान कर्मणि । यो यच्छ्रद्धः स एव स इति अहाया
 आश्रयस्य विषयभावजनकत्वात् कर्तुः कर्मभावाय अहाप्रयोगः ।
 ततः संस्कृता आपः यजमानरूपा हयमाना भवन्तीति सिद्धं
 भवति । तस्मात् प्रथमेऽप्यपामस्ति श्रवणं ।

अयुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

स्थितमेतच्छीघ्रः सम्परिष्यक्तो रंहतीति । तदेदं विचार्यते ।
 सर्व्वे जीवाः सम्परिष्यक्ता गच्छन्त्याहोस्वित् जानोपयोगिनः
 इति विमर्शः । तत्र पञ्चाहुतिप्रकारे नाधिकारिणः श्रुताः ।
 वेदे हि श्रुतानुसारिकल्पना । अतो विशेषस्याश्रुतत्वात् सर्व्व-
 यामेव पञ्चाहुतिप्रकार इति चेत् । न । इष्टादिकारिणां
 प्रतीतेः । साधारणपक्षं दूषयति । कुतः इष्टादिकारिणां

प्रतीतिः । दृष्टादिकारिणः प्रतीयन्ते यदापदेन देवकृत्वेन च ।
सोमभावसाम्याच्च * दृष्टादिकारिणां धूममार्गव्यत्पादने सोम-
भाव उक्तः । यत्रापि प्रथमाहुतिफलं सोमभाव उच्यते । अतः
श्रुतिसाम्यादपि दृष्टादिकारिणो रंहन्तीति सिद्धं ।

भाक्तां वाऽनात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

किञ्चित् द्रुमणं परिहरति । ननु यदि श्रुतिसाम्येन सोम-
भावाददृष्टादिकारिणो रंहन्तीत्युच्यते तदा सोमभावे तेषामनिष्टं
यूयते । तद्देवानामभ्रं तं देवा भक्षयन्तीति समानश्रुती चाप्याय-
स्वापचीयस्वेत्येवमेतांस्तत्र भक्षयन्तीति चन्द्रदृष्टान्तेन ते च
भक्ष्यन्ते । ततश्च देवाः स्वायं पर्जन्येऽग्नौ कथं जुहुयुः । अतः
पश्चादुक्त्यभाव इत्याशङ्क्य परिहरति वाग्यम् । तेषां सोमभावो
गौणः भक्षणश्च । प्रकृतेऽप्यङ्गारत्वाच्चन्द्रमसः कथमाहुतिफलं
भवेत् । सोमभावस्य भाक्तत्वमये निरूपयिष्यामः । इदानीं भक्ष-
णस्य गौणत्वं निरूपयति । भक्षभावे हि मुख्यं भक्षणं भवति तद्-
न्यह्यन्यभावो नोपपद्यते । ब्रह्मज्ञाने तु भवति स सर्व्वं भवति
तद्देवतत्पश्यन् अग्निर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मरुतभवं सूर्य्यचेति ।
प्रकृते तु तत्र । अनात्मवित्त्वात् । तथा सति मोक्षएव भवेत् ।
अतो भक्षणमपि गौणं । तथाहि । श्रुतिरेव गौणभावं † शब्दस्य
बोधयति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्त इत्यत्र यथा यशुशब्दएव-
मत्रापि भक्षणं सहस्रीङ्गनं सेवकभावः । चन्द्रतुल्यापदेशाय तथा-
वचनं । तथा सति तेषाममरत्वेन तथा सुति । चन्द्रस्य भक्षणं

* सोमभावसाम्याच्चेति पुस्तकान्तरसम्मतं पाठः ।

† गौणमिति पुस्तकान्तरसम्मतं पाठः ।

तु चचादनुमीयते श्रुत्या प्रथमोऽपि वृत्ते वङ्गिरित्यादिरूपया ।
 देवानामभक्षणं भगवदवग्रवानामिव । अग्रनानग्रने तस्याविरुद्धे
 आधिभौतिकानां देवानामग्रनमेव । तस्माद्भक्षणस्य गौणत्वात्
 सोमभावे न काचिच्चिन्ता ।

कृतात्ययेऽनुग्रयवान् दृष्टसृतिभ्यां
 यथेतमनेवञ्च ॥ ८ ॥

प्रथमाहुतिः सफला विचारिता । द्वितीया विचारयितुमधि-
 करणारम्भः । सोमस्य पर्जन्यहेतोर्वृष्टित्वमिति सोमाहुतिभावे
 रूपरसादीनां हीनतया प्रतीयमानत्वात् यागस्यावान्तरफलं
 तत्र भुंक्त इति नियतं । तत्र संग्रहः । किं सर्व्वमेवायान्तर-
 फले तत्र भुञ्जे आहोस्विदनुग्रयवान् वृष्टिर्भवतीति । सदासन-
 यादिमज्जनसिद्धासु यथा एव सादिति आचारहीनं न पुनन्ति
 वेदा इति बाधोऽस्ति । अतो विचार उचितः । तत्रावान्तर-
 फलप्राप्तये अभिन्नतरफलत्वयाधात् शोर्नस्मिन्मन्त्रे रभावादेव
 सदाचारसिद्धेः । प्रयोजनाभावाच्च निरनुग्रयएव वृष्टिभावं
 प्राप्नोतीत्येवं प्राप्ते उच्यते । कृतात्यये अनुग्रयवान् । कृतस्य सोम-
 भावस्य अत्यये नाग्रे सति अनुग्रयवान् अवान्तरफलसाधकलेश-
 सहितएव वृष्टिभावं प्राप्नोति । कुतः । दृष्टसृतिभ्यां । दृष्टत्वा-
 वत् भोगसाधकमूलद्रव्यनाग्रेऽपि भोगसाधकतादृशदेहपक्षादि-
 सहितएव तस्मात् स्थानादपगच्छति । अन्यथा सद्यएव देहपातो
 भवेत् • । अतो यथा लोके सानुग्रयः । सृतिश्च

यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं
 स्त्रिष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनं ।
 तेनाजनामे स्मृतिमज्जन्म नः स्यात्
 वर्षे हरिर्यज्ञजतां शं तनोति ॥

इति देवगाथा । अतो ज्ञानौपयिकं जन्म अनुशयदत-
 एव भवति । अन्यथा पूर्वजन्मस्मृत्यभावे विषयासक्तिः प्रसज्येत ।
 ननु अनुशयसहकृतएव जीवो नास्तिः परिव्रज्यती भवेत् अत
 आह । यथैतं यथागतं । अन्यथा प्रश्ननिरूपणयोर्बाधः स्यात् ।
 तर्हि तावद्वान्तरफलसाधकसहितः स्यादत आह । अनेवच ।
 एवंप्रकारयुक्तागमनं नास्ति भोग्य जातत्वात् । चकारा-
 द्वैराग्यसहितोऽपि । तस्मादनुशयवान् भिन्नप्रकारास्तिः परि-
 व्रज्यती देवकपासहितो दृष्टिर्भवतीति ।

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ण्यजिनिः ॥ ८ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नात्रोत्तमजन्मार्थमनु-
 शयोऽपेक्ष्यते चरणादेव भविष्यति । तद्य इह रमणीयचरणा
 अभ्यासोह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् इत्यादिना यः पूर्व-
 जन्मनि विहिताचारं करोति स उत्तमं जन्म प्राप्नोति । यस्तु
 निषिद्धाचरणं करोति स श्वादियोनिं प्राप्नोतीति साधुकारौ
 साधुर्भवतीत्यादिश्रुत्या च प्रतिपाद्यते । प्रकृते तु तस्य रम-
 णीयचरणस्य चरणादेव तस्य सम्यग्जन्म भविष्यति किमनुशय-
 सहभावेनेति चेत् । न । चरणश्रुतौ या योनिरुक्ता सा उप-
 लक्षणार्था अनेन पूर्वजन्मनि समीचीनं कृतमिति चापिका
 न तु तस्मिन् जन्मनि समीचीनकरणे निशामिका । अन्यथा

ब्राह्मणानां निषिद्धकरणं न स्यात् । तस्मादनुष्ययोऽप्येकमे-
 वानुपयोगार्थमिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते । कार्ष्णाजि-
 नियहणं पञ्चाग्निविद्यायां भिन्नप्रकारत्वज्ञापनार्थं । तस्मादस्य
 स्वमते भिन्नत्वात् न शब्दा न चोत्तरं । न हि पञ्चाग्निविद्यायां
 पुनर्वादन्यभावात् सम्भवति प्रकरणपरिगृहीता श्रुतिर्नान्यत्र
 न्यायसम्प्रादिका ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

नन्वेवं सति चरणश्रुतिरनर्थिका । श्रापनायां प्रयो-
 जनाभावात् । अतो विधायकत्वं श्रुतेः इष्टानिष्टफलबोधकश्रुति-
 वत् । अतः कर्मतारतम्येन फलविज्ञानात् निष्कामकर्मकर्तुः
 ज्ञानोपयोगिदेहविधानं भविष्यतीति अनुश्रयसहभावो ध्येय-
 इति चेत् । न । तदपेक्षत्वात् । धूमादिमार्गस्य तस्याः श्रुतेर-
 पेक्षत्वात् । कामोष्ठादिकारिणः फलभोगानन्तरमुत्पत्तौ संछा-
 नन्तरं दुःखमिति न्यायेन पापस्यैवोपसृतत्वात्समीचीनशरीर-
 प्राप्तिर्ना भवत्विति रमणीयानुष्ठानार्थं रमणीयशरीरप्राप्तिरेव
 बोध्यते * नासमीचीनशरीरमिति । तस्मादन्यनिषेधार्थं साध्य-
 कावाक्यानुश्रयप्रतिषेधिका ।

किञ्च । रमणीययोनिः किमाकधिकी सकारणा वा ।
 नाद्या वेदवादिना । द्वितीये तु स्वकर्मणा पितृलोक इति
 पञ्चादित्वरूपता च वक्तव्या प्रजामनु प्रजायन्ते स्मशानान्तक्रिया
 हत इति च । वैविद्या मां सोमपा इत्यादिना इन्द्रलोकभोगा-
 नन्तरं तथैव पुनर्भवतश्च वक्तव्यं । न च सर्वेषामेकं भिन्न-

रूपत्वात् । तस्मात् कर्मकालवैचित्र्येण श्रुतिसृतिभेदा समर्थ-
यितव्याः । न त्वेकमपरत्र निविशते । उपरोधप्रसङ्गात् । तथा
च प्रकृतेऽपि अनुश्रयाभावे मक्षमभवनशोर्निवमो न स्यात् ।
ब्राह्मणादीनामप्यत्र बलिहरणे श्वचण्डालयोर्भक्षणं । ब्राह्मण-
भक्षणेऽपि मलभावे शूकरमक्षणं । अनुश्रयस्य निधामकत्वे तुषा-
दिष्वन्नभावएव यावत् समोचोत्तरेतोभावः । तस्मादुपलक्षणतैव
चरणश्रुतेर्युक्ता । तस्मादनुश्रयसहितएव दृष्टिभावं प्राप्नोतीति
सिद्धं ।

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

फलांशप्राप्त्यनुश्रय इति तु स्वमतं । कर्म फलञ्च द्वयमेवैकरे-
ह्या निधतं । कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव ब्रह्मवादे सीमोऽभि-
व्यक्तः । फलपर्यन्तं तदादिसंयोग इति स्वमतं । अन्तसंयोग-
पक्षमाहैकदेशित्वज्ञापनाय । सुकृतदुष्कृते एव विहितनिषिद्ध-
कर्मणी अनुश्रयइति वादरिराचार्यो मन्यते । तेन मोक्षपर्यन्त-
मनुश्रयोऽनुवर्त्तिष्यत इति सूत्रफलं । तुशब्देन विरनुश्रयपक्ष-
ग्रहैव नास्तीत्युक्तं । एवं द्वितीयाह्नतिर्निर्धारिता ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतं ॥ १२ ॥

तुल्यत्वेन विचारे हेको वा । पञ्चाज्जतिधूममार्गयोः सीम-
भावं गतस्य पुनरावृत्त्युपसंहारे उपलक्षणेनापि पापाचारवता-
मुपसंहारदर्शनात् तेषामप्याहुतिसम्बन्धो धूममार्गश्च प्राप्नोति ।
तन्निराकरणार्थमधिकरणारम्भः । नन्वनिष्टादिकारिणामपि सीम-
भावः श्रूयते । इष्टादिकारिण्यतिरिक्तानां चैवैके चास्मा-

लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति कौषीत-
किनः समामनन्ति । अत्र च कपुयां योनिमापद्यन्त इति
पर्यवसानं । तेन सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्ति । अयमाश्रयः । कर्मा-
कर्मविकर्मैतित्विविधो विधायको वेदः । अग्निहोत्रं जुह-
यात् यस्य वेदश्च वेदो च विहिद्येते विपूरुषं । न हि स्था-
नूजजातानि । ब्राह्मणादीनामपि विविधकरणं सम्भवति ।
न हि सर्वोऽप्येकान्ततो विहितं वा प्रतिपिष्टं वा करोति । ततो
विहितकर्तुरपि त्वयसम्भावात् ज्ञानाभावेन फलभोगनैयत्यात्
सोमभावात्तन्मरमेवाकर्माविकर्माभोगो वक्तव्यः । अतएवाविशेषोप-
संहारी । तस्मात् सोमभावात्तन्मरमेव सर्वेषां जग्मेति प्राप्तं ।

संयमने त्वनुभूयेतरेपामारोहावरोही
तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । विहितव्यतिरिक्तकर्तृणां
संयमने यमसविधाने सुखं दुःखं वा अनुभूय आरोहावरोही
अनुभवार्थमारोहं अनुभूयावरोह इति । कुतः । तद्गतिदर्श-
नात् । तेषां गतिर्विसदृशी दृश्यते । वेदे हि प्रथमं विहिता
द्विधा गतिः सकामा निष्कामा चेति । सकामा यथाकाममनन्त-
विधा । निष्कामाद्यानरहिता । द्विविधा वैदिकगृह्यध्यास्त-
भेदेन । तत्र गृह्यध्यास्तं यमः श्रौते सोमभावः । तत्र त्रेताग्नि-
विधानेन निष्कामानामदम्भानां पुण्यं स्यादित्यधिकारिविशेष-
णात् विशेषतः 'सामान्यतय प्रायश्चित्तविधानात् । यदर्वाचीन-
मेतोभूषहत्यागस्तृष्णाशुच्य इति तरति तरति ब्रह्महत्या-
मिति च सर्वप्रायश्चित्तविधानात् ब्रह्मानुभवाभावे सोमगति

रेव । पूर्वजन्मधर्मस्य चित्तशुद्धापुपयोगः* । तदानीन्तनस्य गङ्गा-
स्नानादेः श्रौताङ्गत्वं । अयः पापस्याभावात् मुख्यस्योपचीष-
त्वात् तस्य पञ्चाग्निप्रकारएव ज्ञानीपयोगिजन्मनि पापसंश्लेषा-
भायोपायमये वक्ष्यति । पितृभेदप्रथमाहुतिमन्त्रस्तु मन्त्रत्वाच्च-
ममवन्न गतिनिधामकः । चैताग्निविद्यारहितानां पुण्यपापोप-
भोगो यमएव ।

वैयस्यते विविच्यन्ते यमे राजनि ते जनाः ।

ये वेह । सत्येनेच्छन्ते य उ वानृतवादिनः ॥

इति यमगतेः पञ्चाग्निविद्यायाश्चैषा व्यवस्था । चित्तशुद्धि-
भावाभावाभ्यां वा अथर्शं काण्डद्वयव्यवस्था एकस्यैतद्वक्तव्यं
सकामनिष्कामभेदो वा वेदान्तिनामपि यापार्थं यमापेक्षयात्
सा गतिर्वक्तव्यैव । तस्माच्च सर्वेषां सोमगतिः ।

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयः ।

यमेन पृष्ठसवाहं देवदेव जगत्पते ।

पूर्वं त्वमशुभं भुङ्क्ष्व उताहो नृपते शुभं ॥

इत्यादि । चकारात्सौकप्रसिद्धिः ।

अपि सप्त ॥ १५ ॥

चेत्यनुयत्तं । पापोपभोगार्थं यमास्तत्रगमनमङ्गीकृतव्यं
यतस्तत्र गरकाः सप्त सन्ति रोरवादयः । सप्तसंख्या संख्याभेदे-

* चित्तशुद्धापुपयोग इति यः पुस्तकमन्त्र पाठः ।

। ये वेह इति च-पुस्तकमन्त्र पाठः ।

प्यवरुद्धा । सर्वथा निराकर्षणाभावाय समग्रद्वयं । तस्माद्यम-
गतिरस्ति ।

तत्रापि च तद्व्यापाराद्विरोधः ॥ १६ ॥

किञ्चिदाग्रह्य परिहरति । ननु नरकेषु चित्रगुमादयो
भिक्षा एवाधिकारिणः सन्ति । तथा सति तृतीयः पक्षः स्यात्
आह । तत्र नरकादिषु येऽधिकारिणस्ते यमायत्तास्तत्तेवकाः ।
एतो यमस्यैव तत्रापि व्यापाराश्च तृतीयपक्षप्राप्तिः । चकारात्
सुखदुःखभोगेऽपि । तृतीयपक्षएव विरोधः । अथवा यमगति-
मन्त्रसिद्धिसिद्धेः पापस्य च पौराणिकत्वे चन्द्रगतिरेकैव स्यादिति
विरोधः । तेषां यमसेवकत्वे तु मन्त्रसिद्धयोपकत्वान्मार्गद्वयसिद्धेर-
विरोधः । तस्माद्यमगतिरसौति सिद्धं ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

साधारणत्वाभावाय पूर्वोक्ताद्यंसाधकमधिकरणमारभते ।
ननु ये केचान्मात्सीकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छ-
न्तीत्यस्याः श्रुतेः का गतिः । पञ्चामिविद्याप्रस्तावे वा यमगतिः
कुतो नोक्ता । तस्मात् वेदविरोधात् न तृतीयपक्षसिद्धिरित्या-
शङ्का परिहरति तु शब्दः । अत्र वेदान्ते गौणमुख्यफलदेहार्थं
विद्याकर्मणोरेव हेतुत्वेन निरूपणं । विद्याया देवयानं कर्मणा
सोमभाव इति तयोरेव प्रकृतत्वात् कारणत्वात् । तेन कौपीतिकि
त्राद्येऽपि प्रकृतत्वात्कर्मिण एव सर्वशब्देनोक्ताः । अत्रापि न
यममार्ग उक्तः । तस्मात् विद्याकर्मणोर्मुख्यत्वान्मार्गद्वयमेवोक्तं
नेतावता तृतीयबाधः ।

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

ननु द्वयोः सुत्यर्थं चतुर्थो मार्गः उक्तः अथैतयोः
पथोर्न कतरेण च न तानीमानि शुद्राण्यसकृदावर्त्तीनि भूतानि
भवन्तीत्यादिना जुगुप्सेतेत्यन्तेन तृतीयनिन्दया द्वयोः स्मृतिरिति
स एव तृतीयोऽसु किं यममार्गेणेत्यत आह । न तृतीये मार्गे
तथा पुण्यपापयोरुपभोग उपलभ्यते । यतः समानब्राह्मणे कौटः
पतङ्गा यदि दृन्दूकमिति योनौ निर्दृष्टेर्विद्यमानत्वान्न महत्-
पापोपभोगः । नापि कौटादिषु महासुखोपभोगः । एकवाक्यता
चोभयोर्युक्ता । यद्यपि महाराजादिराजदण्डादिषु तथोपभोगः
सम्भवति तथापि रक्षादिसन्धौ * नरके च यथा तथा न सम्भ-
वति । जडे तु पञ्चम्याद्भक्तिर्भरतएव शीघ्ररेच्छया जन्मद्वय-
मधिकं विभिरिति वचनात् भरतोऽहमिति प्रतीतेय । ततः
पूर्वमस्मरणादात्म्यादिवदेव जन्मत्रयं । तस्मात् जायस्तेत्यादि वैल-
क्षण्यादतिरिक्तो यममार्गः । पञ्चाद्भक्तिनियमाभावस्तु शानोप-
योगिदेहेष्यंभावतरणे । पुष्टिमार्गेत्यात्र तत्र दोषः ।

सुख्यन्तेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

साधकान्तरमाह । अपि च लोकेऽपि मूर्च्छादिषु यम-
लोकगमनसम्भाषणपुनरागमनानि अर्थन्ते ।

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

यमपुरुषा दृश्यन्तेऽपि कैचिदजामिलप्रभृतिभिः । चकारात्

तेषां वाक्यादिश्रवणं । तस्माद्देवस्ततमार्गे न किमपि बाधक
मिति सिद्धं ।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

तृतीयामाहुतिं विचारयति । तत्र हृष्टेरन्नं भवतीति तृती-
याहुतिः सफला । पूर्वद्वयं शब्देकसमधिगम्यं । हृष्टेरन्नमिति
साधनफलयोः प्रत्यक्षत्वात् हृष्टिमात्रेणात्र भवति बीजव्यति-
रेकेण । बीजस्य हि फलं न निमित्तमात्रेण तद्भाषो वक्तुं
शक्यते । तस्मादसङ्गतं हृष्टेरन्नमित्याशङ्क्याह । तृतीयशब्दाव-
रोधः । तृतीयाहुतौ शब्देन शब्दसाम्येन कारणभूतस्य जलस्य
अवरोधाच्छ्रवणं । स देव सौम्येदमथ चासीदित्यत्र तस्मैज ऐश्वर्यं
वज्रस्यां प्रजायिष्येति तदपोऽसृजत तस्मात्पत क्व च शीघ्रंति स्रद्धंति*
वा पुंस्यस्तेजसएव तदध्यापो जायन्त इत्यत्र कारणरूपाणां
निरूपणे शोकजत्वमपामुक्तं । अग्रे च तस्माद्यत्र क्व च वर्धति
तदेव भृशिष्ठमन्नं भवतीति । अतः पञ्चान्निविद्यायामपि देव-
होमात् कारणभूतैव हृष्टिर्जातेति † नात्र बीजास्तरापेक्षा ।
शोकपदेन यद्युत्थीयत तद्भजत ए हिरण्यमभवदिति सहायः
सूचिनः । यद्यपि तत्राश्रयशब्देन प्रविशे तथाप्यत्र प्रविष्ट्या
अग्निमिद्रूपत्वादसमेव । तस्मात् कारणशक्तियुक्ताया हृष्टेरन्नं
भवतीति न काव्यनुपपत्तिः ।

सामाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

किञ्चिदागन्तु परिहरति । ननु कारणजनरूपहृष्टिरन्न

* सौम्ये इति अत्र पुंस्यस्तेजस एव । पाठः ।

† जातेत्यारम्भ सूचिन इत्यत्र च-पुंस्यस्तेजस इति ।

वक्तुं न शक्यते यतः • समानधूममार्गश्रुतौ वृष्टेरन्नभावे ऐको वा
 तस्मिन् यावत् सम्यातमुपित्वा अथैतमेवादानं पुनर्निवर्त्तते यथे-
 तमाकाशमित्यादिना तिलमाषा इति जायन्त इत्यन्तेन तत्र
 यथेतमित्याकाशएव आकाशाच्चन्द्रमसमिति पूर्वमुक्तत्वादाका-
 शस्य मार्गतैव वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्यादिषु तत्तद्भावः श्रूयते ।
 ते च विक्षताः । तदनन्तरभावित्वात् कृष्टिरपि विक्षतैव । तस्मान्न
 कारणत्वमिति चाशङ्क्य परिहरति । आभाष्यादिरूपापत्तिः ।
 आभाष्यापत्तिरेव । वायुवदाभा आभानं । मध्ये वायुमण्डलीनाग-
 च्छन्ती आहूतिर्वायुभवनशब्देनोच्यते । आहूतेरेव पदार्थ-
 त्वात् । व्यापत्तिशब्देन च तीजोभाषापक्षस्य जलभाषापक्षौ
 कान्तिनाशान्नाशइवेति द्योतयति । हुतः । उपपत्तेः । तच्चैवोप-
 पद्यते विचक्षुरादिषु विकारस्य विकारान्तरापत्ताविद्यमेव
 व्यवस्था उपासनायां न तदपि । न च भृत्वा श्रुतेर्बाधः । प्रति-
 नियतपदार्थो हि ते भवनावरोह्याभ्यामेव तथावचनात् । अन्य-
 स्यान्न्यभावं वदन्तौ श्रुतिरेव गौणत्वं वदति । कारणंगभाव-
 व्यतिरिक्तस्यैव तथैव प्रतीतेः । तस्मात् तदाहूतिमात्रेण न
 स्वरूपान्यथाभावः ।

नातिचिरेण विज्ञेयात् ॥ २३ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह । तद्रूपा च नातिचिरेण न यदकालं
 तद्रूपता । कुतः । विज्ञेयात् । अवभाषापक्षस्यैव चङ्गकालयय-
 यात् । अतो यै खलु दुर्निष्पत्तरमिति प्रापतरं पर्यततरं दा ।

वर्णलोपः छान्दसः । यतः दृतीयाद्भूतौ न चिरेणेत्यायाति बहु-
कालस्थितौ हि तद्रूपता । कारणवशाद्देवानां मनुष्यभाषवत् ।
भिवपचे न कोऽपि दीपः । ऐक्यपचेऽपि ज्ञानवतो गृहस्थस्य
दुर्लभत्वादेवं वचनं । तस्मात् दृष्टेरन्नं भवतीति सिद्धं ।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

चतुर्थी षाड्भुतिर्विचार्यते । ननु संसर्गजैः कर्मदोषैर्याति
स्यावरतां नर इति कथमस्यावत्तं । अपूर्वत्वमेव कण्ठ-
पाकादिषु क्लेशेन जीवस्यापगमात् कटं रेतोभावः । चञ्चली-
दर्थपाकस्वावश्यक एव । न च जीवस्य जड़भावः । मर्यादा-
भङ्गमसङ्गात् । तस्मात् कथमवस्य रेतोभाव इत्याशङ्क्य परि-
हरति । अन्याधिष्ठिते दृष्टेरन्नभावसमय एव अन्यैर्जीवैरधिष्ठितो
ब्रीह्यादितस्मिन् अपूर्ववत्तद्भावोपपत्तिः* अतिथिवत् पूर्ववैलक्षण्येन
या । कुतः । अभिलापात् । ब्रीहिवया भोपधिवनस्यतयस्मिन्-
माया† इति पूर्ववत्तत्तद्भावमात्रं न वदति किं तु जगति स्थित
ब्रीह्यादिभाव एवाभिलष्यते । तथा सति यथान्येषु ब्रीह्यादिषु
तदधिष्ठातृदेवतया नियुक्ता जीवास्तानां क्लेशेनाभिमन्यन्ते एव-
मवाप्नोति न कोऽपि दीपः । अधिष्ठाने हि वेदना । मरणानन्तरं
किमिभावस्य दृष्टत्वात् । तस्मादवस्य रेतोभावोऽयुक्तः ।

अशुद्धमिति चेन्न शब्दान् ॥ २५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु अन्याधिष्ठाने पक्षीक्रिय-

* अपूर्ववत्तद्भावोपपत्तिरिति श्रु ।

† तिला माया इति श्रु ।

माणि • यावता जीवानामशुद्धत्वादशुद्धमयं स्यात् । तथाच कथं योग्यदेह इति चेत् । न । शब्दात् । देवा अयं जुहति तस्या आहुते रेतः सम्भवतीति देवैराहुतिरूपेण होमवचनात् शुद्धं । अन्यस्य हि संस्कारेणैव शुद्धिरन्यथा यावज्जीवं का गतिः स्यात् । तस्मात् संस्कारशब्दाच्छुद्धमेवास्ति ।

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

पञ्चमाहुतिं विचारयति । ननु कथं पुरुषेऽवहोमाद्वितीयाभावः । वास्तुकीमारवाह्यकेषु व्यभिचारात् । तारुण्येऽपि न हि सर्वमयं रेतो भवति । जातस्यपि न नियमेन योनौ सिध्यते । नापि देवापेक्षा । पुरुषमयस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य परिहरति । रेतःसिग्योगः । पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यते । पौरुषश्च देयकालसंविधानेन मन्त्रवद्वैतः शेषसामर्थ्यं । न ह्येतत्साम्यजनीनं सार्वत्रिकं वा तदर्थं देवापेक्षा । तथा सति न कोऽपि व्यभिचारः ।

कथं पुरुषशब्दमात्रेण च ज्ञायते तत्राह । अथ आनन्तर्यात् । शरीराद्यमेव देवैस्तत्र तत्र होमः कृतः । तत्कथं पञ्चमाहुतावेवान्यथा भवेत् । तस्मादानन्तर्यात् पुरुषाहुतिर्नात्र रेतःसिग्योगः । योगशब्देनात्रापि अन्याधिष्ठानेन रेतःसिग्योगाभावः ।

योनेः शरीरं ॥ २७ ॥

ह्ययमानं निरूप्य फलं निरूपयति । तस्या आहुतेर्गर्भः

• अन्याधिष्ठाने अवहोमित्यमात्रे इति ख ।

† शुद्धमेवास्ति इति ख ।

‡ ५१५ चेति ख० ।

समायतीत्युच्यते । तत्र सन्देहः । योनावन्तःस्थितमेव फलं वह्नि-
निर्गतं वेति । तत्र गर्भशब्देनान्तःस्थितएव शरीरपरत्वे श्रुति-
बाधः स्यात् । उपसंहारोऽप्ये कर्त्तव्यभावादुपपद्यते । ततश्च
पञ्चासानन्तरं गर्भे ज्ञानसम्भवात् जननानन्तरं न गुरुपसत्त्यादि-
कर्त्तव्यमित्याशङ्क्य परिहरति । योनेर्निर्गतं शरीरं गर्भशब्दे-
नोच्यते । अग्नेरुत्थितस्यैव फलरूपत्वात् । मध्यभावस्या*प्रयोज-
कत्वात् । मातृपरिपाल्यत्वाच्च गर्भवचनं । कलिलादिभावे पुरुष-
वचनत्वाभावादुपसंहारानुपपत्तिश्च । शरीरशब्देन वैराग्यादि-
युक्तः सूचितः न तु स्वयं तदभिमानेन जात इति । तस्मात्
योग्यदेहः साधनसहितो ब्रह्मज्ञानार्थं निरूपितः ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिष्वल्लभविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये

द्वितीयस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

पूर्वपादे अधिकारियोग्यदेहोनिरूपितः । द्वितीये जीवस्य
सुक्ष्मियोग्यता निरूप्यते । तत्र प्रथमं स्वप्नं निरूपयति । स्वप्नस्य
भवत्ये तत्क्षणगुणदीयसम्यग्भ्यो जीवस्य भवेत् । ततश्च निरूपिता
शुद्धियेर्था स्यात् । अतः स्वप्नस्य मिथ्यात्वं प्रदर्शयितुमधिकारणा-
रम्भः । तत्र पूर्वपक्षमाह । सन्ध्ये स्वप्ने सृष्टिराह । तस्य वा ।
एतस्य पुरुषस्य हे एव स्थाने भवत इदं च परलोकप्राप्त्यनं च सन्ध्यं
तृतीयं स्वप्नस्थानमित्युपक्रम्य न तत्र रथा न रथयोगा न पत्न्यानी

० मध्यभावावस्थेति सू ।

१ तस्य द वा इति सू ।

१ न तत्र रथा रथयोग इति सू ।

भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजति* इत्यादिना सृष्टिराह ।
सम्बन्धे स्थाने सृष्टिरस्ति यतः श्रुतिः स्वयमेवाह । युक्तथाय-
मर्थः । यथा श्रुतिर्वदति तथैव स्वप्ने दृश्यते । देवादिवाक्यानां
प्रबोधेऽपि बाधाभावात् । न चेयमेव सृष्टिस्तत्र दृश्यते न तत्र
रथा इत्यादिना निषेधात् । श्रुतिवादिनां श्रुतिरेव प्रमाणं किं
पुनरनुभवसम्बन्धादिनी । तस्मात् स्वप्ने सृष्टिरस्ति ।

निर्मातारश्चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

काठके चतुर्थवर्षा श्रूयते । य एषु† सुप्तेषु जागर्ति कामं
कामं पुत्रपौ निर्निमाणः तदेव शुक्रं तद्वद्व्रजं तदेवासृतसुच्यत
इति निर्मातारमेके वदन्ति । यद्यपि सुषुप्त्यात्काम्योर्भेदेनेत्यत्र
न तत्र रथा इत्यपि ब्रह्मप्रकरणं तथापि नियतधर्मपक्षे जीव
एव कर्त्तैति प्रतिभाति । तदर्थं निःसन्दिग्धं वचनमुदाहरति ।
भगवन्निर्मितत्वात् सप्रस्यस्यापि सत्यत्वं । नहि कर्तुः स्वापो-
ऽस्ति येन अमः स्यात् जागर्त्तैति वचनात् । इच्छापूर्वकश्च
सर्वं सृजति । यथायुषः पुत्रपौत्रानिति कामविषयाः पुत्रा-
दय उक्ताः । ते च निर्निमाताः परलोकसाधका इति लोकत्रय-
कल्पना । चकारद्वयेन कारणकार्यगताः सर्वे धर्मा उक्ताः ।
तस्मात् श्रुत्युपपत्तिर्भा सप्रपञ्चस्य सिद्धत्वात् तत्त्वतगुणदोष-
सम्बन्धे पूर्वोक्तदेहनिर्माणां व्यर्थमित्येवं प्राप्तं ।

मायामावन्तु, कातस्तेनानभिब्यक्त-

• स्वरूपत्वात् ॥ २ ॥

तु शब्दः पञ्चं व्यावर्त्तेवति । सप्रसृष्टिर्मायामाचं । तत्र हेतुः

* सृजति इति ख ।

† यएष इति ख ।

कात्स्न्यानानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । सत्सत्त्वेन यस्य यादृशं स्वरूपं
 देशकालवस्तुसापेक्षं तथाभिव्यक्तिः कात्स्न्यानभिव्यक्तिभेद-
 भावात् । अयमाशयः । श्रुतिः सृष्टिमेवाह न तस्य सत्यत्वमपि ।
 यथैतदात्ममिदं सत्यं तत्सत्यमिति । आत्मानं स्वयमकुत
 तत् सत्यमित्याचक्षते कथमसत्तः सञ्जायेतेत्यादिश्रुतिसङ्क्षेभ्यो-
 ऽस्य सत्यत्वं प्रतीयते नैवं स्वप्नप्रपञ्चस्य श्रुतिराह । सत्यप्रयो-
 जनाभावाच्च । स्वप्नमात्रविहारस्तु महामायावित्त्वान्माययापि
 सिध्यति । नापि भिन्नः प्रपञ्चः । जीवस्यैकत्वात् । अविद्यया
 मन्यत इति वचनात् तत्सुखदुःखभोगार्थमपि सत्यत्वमङ्गीकर्तव्यं ।
 स्थानद्वयप्रतिष्ठा च विरुध्येत । जीवतोमृतांश्च पश्यतीति लोका-
 दयदर्शनं । अतो लोकद्वयप्रतिष्ठायरूपत्वान् मायया क्रीडाया-
 मन्मानुरोधाभावेनातिस्त्रुत्वाद्भगवत्कृतमात्रवाचकत्वाच्च श्रुते-
 रतिरिक्तकल्पनायां प्रमाणाभावात् ज्योतिःशास्त्रनियमाभावाच्च
 मायामात्रमेव स्वप्न इति न तत्कृतगुणदोषसम्बन्धः । दोषि-
 तस्यान्नभोजनादिप्रायश्चित्तं तु भगवन्क्रीडायामपि प्रतिष्ठाप-
 त्वात् क्रियते तदानीं कर्तृत्वस्यारोपादन्यदा कर्तृत्वस्याशास्त्रत्वात्
 धर्माधर्मजनकत्वं । देवताप्रादिस्तु जीवस्यैक्योर्विद्यमानत्वा-
 द्युक्ता । अलौकिकज्ञाने हि प्रतिष्ठायत्वात् * संवादः कचिद्भग-
 वदावेशे ईपसंवादोऽपि । तस्मात् स्वतन्त्रसत्यतायां प्रमाणा-
 भावान्मायामात्रे स्वप्नप्रपञ्च इति सिद्धं ।

सूत्रकथं हि श्रुतेराचक्षते च तदिदं ॥ ४ ॥

ननु तर्हि जीवसाक्षिकमेकदेशेन किमिति सृजति तत्राह ।

सूचकः । शुभाशुभफलसूचको भवति स्वप्नः । चकारात् कचि-
दाज्ञाविशेषदानं । कलिकालादेः प्रवृत्ते बाधकत्वात् । युक्त-
स्यायमर्थः । प्रातः सूचकफलस्यैव* दृष्टत्वाच्च तु स्वप्नप्रदार्थस्य ।
सूचकत्वे प्रमाणमाह ।

यदा कर्मसु कान्धेषु स्थियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने ॥

इत्यादि श्रुतेः । किञ्च । आचक्षते च तद्विद्ः । स्वप्नाध्याय-
विदस्तथैवाचक्षते । आरोहणं गोष्ठपकुञ्जराणामित्यादिना ।
तस्मात् सूचनार्थं जीवप्रदर्शनमिति ।

पराभिधानात् तु तिरोहितं ततोद्घास्य

बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु जीवाय भगवान् सृष्टिं
करोति प्रदर्शयति च स्रस्य सर्व्वजीवा । अंशरायं कथमस्य दुःखि-
त्वमित्याशङ्क्य परिहरति तु शब्दः । अस्य जीवस्य ऐश्वर्यादि
तिरोहितं । तत्र हेतुः । पराभिधानात् । परस्य भगवतोऽभिती
भ्यानं स्रस्यैतस्य च सर्व्वतो भोगीच्छा तस्मात् । ईश्वरेच्छया
जीवस्य भगवद्भूमतिरोभावः ऐश्वर्य्यतिरोभावाद्दीनत्वं पराधी-
नत्वं वीर्य्यतिरोभावात् सर्व्वदुःखसहनं यशस्तिरोभावात् सर्व्व-
हीनत्वं श्रीतिरोभावात्तन्मादिसर्व्वोपदिष्यत्वं ज्ञानतिरोभावा-
देहादिवहं बुद्धिः सर्व्वविपरीतज्ञानचापसारसहितस्यैव वैराग्य-

* प्रातः सूचकफलमेवेति च ।

† चकारादसहितस्यैवेति च ।

तिरोभावाद्विषयासक्तिः । वन्धयतुणां कार्यो विपर्ययो द्वयोः ।
 तिरोभावादवैयं नान्यथा । युक्तोऽयमर्थः । एकस्यैकांशप्राकृत्येऽपि
 तथाभावात् । गानन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभावः ।
 अतएव काममयः । अक्तासरूपत्वादानन्दस्य । निद्रा च सुतरां
 तिरोभावकर्त्री भगवद्वृत्तिः । अतोऽन्मिन् प्रस्तावि जीवस्य धर्म-
 तिरोभाव उक्तः । अन्यथा भगवत ऐश्वर्यादिलीला निर्विषया
 स्यात् । तस्मान्न जीवस्वरूपपर्यालोचनया क्वचिदाशङ्कनीयं ।

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

देहरेच्छैश्वर्यादि*तिरोभावं समते निरूप्य मतान्तरे-
 णापि निघतधर्मवादेन निरूपयति । देहयोगाद्वा । देहसम्बन्धा-
 देवाप्त्य सर्वतिरोभावः विपर्ययो वा । अपि यदादन्यत् ।
 अस्मिन् † पक्षे देहवियोगएव पुनरैश्वर्यादिप्राप्तिः पूर्वस्मिन् कल्पे
 विद्यमानोऽपीति विशेषः । नत्वोत्प्रेक्षया विकल्पः । कश्चित्
 पराशरेण देहादिमाह । तदा अभिध्यानयोगयोरप्राप्तिकृता
 स्यात् । सर्वम्य वशी सर्वस्थेष्टान इति विरोधश्च । कश्चित् तु
 तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेद इति श्रुत्यनुरोधेन जीवकर्तृ-
 काभिधानं मत्वा अतिरोहितमिति कल्पयति विपर्ययशब्देन
 च मोक्षं । ब्रह्मवाहारेण च सूत्रद्वये योजयति । तत् ब्रह्म-
 यादापरिग्रानादसङ्गतेय साधनोपदेशश्च भ्रान्तोक्तमित्युपेक्ष्यं ।
 निद्राया विवेकज्ञानाभावापसरत्वाद्यथा व्याख्यातएवार्थः ।

* देहरेच्छैश्वर्यादि इति श्रुः ।

† अस्मिन् इति श्रुः ।

तदभावो नाङ्गीयु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

प्रसङ्गाज्जीवसाक्षानं निरूप्य सुपुत्री केवलमज्ञानं निरूपयितुं स्थानस्वभावे निरूपयति । एवं श्रूयते नाङ्गीरनु-
क्रम्य तासु तदा भवति यदा सुतः स्वप्नं न कश्चन* पश्यति
अथास्मिन् प्राणएवैकधा भवतीति । तथा प्राज्ञेनात्मना संपरि-
ष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति । तत्र संग्रहः । स्वप्न-
वत् प्रपञ्चसृष्टिं मायिकीमपि भगवान् करोति न वेति
संग्रहः । तत्र य एष सुप्तेषु जागर्तीत्यत्र जीवसापमात्रे भग-
वत्सृष्टेरक्तत्वात् स्वप्नं न कश्चन पश्यतीत्यत्रापि † दर्शनमात्र-
निषेधात् न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति च जागरण-
स्वप्नप्रपञ्चयोरविशेषेणादर्शनकथनात् सुपुत्रायपि प्रपञ्चनिर्माण-
मस्तीत्यवगन्तव्यं । ततश्च कस्यामप्यवस्थायां प्रपञ्चमिति-
रेकाभावात् मुक्तावपि स्यात् । स्वाप्यवसम्पत्त्योरज्ञानमात्र-
विशेषात् सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति ।
तस्मात् बाह्यसत्सम्पदोर्विद्यमानशीरपि यथा ज्ञानाभावादप्रवृत्त-
मेवं प्रपञ्चस्यापीत्येवं प्राप्ते लभ्यते । तदभावो नाङ्गीयु । तस्य
स्वप्नस्याभावो नाङ्गीयु तथा आत्मनि च । कुतः । तच्छ्रुतेः । प्रपञ्चा-
भावश्च्युतेः । कामनया हि प्रपञ्चः सुपुतावस्थाया अकामरूपत्व-
श्च्युतेः । तदा शस्ये तदात्मकाममात्रकाममकामः रूपमिति ।
नाङ्गीयु आत्मनि चेति यद्वशात् सुपुत्रिर्द्विविधेति सूचयति ।
तथाहि । हिता नाम नाह्यः पुरोतत्यन्ता हृदयदेशात् बाह्याः ।

* यत्र कश्चनेति ख ।

† अत्रापि जीति ख ।

अभ्यन्तरः परमात्मा हृदयदेशसु जीवस्य इन्द्रियाणां च स एव
 देवः । तत्र निद्रया भगवच्छ्रुत्या वह्निर्दृष्ट्याच्छादने भगव-
 त्प्रीत्यां तां पश्यति । तत्राप्याच्छादने गादसुप्तो*ज्ञानरहितः
 क्रियागत्या अन्तर्भगवन्तं वा प्रविशति वह्निर्नाडीषु वा समा-
 याति । अतएव हृदयारण्यकपठे । यत्र सुप्तो न कश्चन कामं
 कामयत इति वारहयमाह । ता वा अस्यैता नाम नाशः
 तदा अस्यैतदात्मकाममिति भेदेन । सुषुप्तिरूभयस्य ज्ञानशक्तेः
 सर्वथा तिरोधानात् । तस्मात् सुषुप्तो न प्रपद्यसृष्टिः ।

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

प्रबोधे सन्देहः । प्रतियोग्याद्रवति बुद्धान्तायैवेति जीव-
 समानधर्मग्रहणप्रकरणे निरूपितं । ततो नाडीभ्यः पुनर्हृदय-
 देशं गत्वा भगवतो वा समामत्य जागर्तीति आहोस्त्रियच
 स्थितस्ततएव जागर्तीति । तत्र नृत्यपुरोधात् हृदयदेश-
 मागत्य जागर्तीत्येव प्राप्ते लभ्यते । अतः नाडीभ्यएव प्रबोधः ।
 गर्त्तपतितस्य प्रबोधे हि ततो गमनं प्रतियोग्याद्रवन्तु भगवत
 इति । किञ्च । प्रबोधोऽस्मात् । अस्मादात्मनः सकाशादेव
 प्रबोधः । प्रिययेव संपरिष्वक्त्य बोधाभावे कथमागमनं ।
 अतएव संपरिष्वक्तो निविडनिदः । तस्माद्यत्रैव तिष्ठति तत
 एव प्रबोध इति मिथं ।

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

विशिष्टागमो परिहरति । ननु प्रिययेव प्राप्तेनात्मना

परिष्वक्तस्य ब्रह्मलोकं गतस्य प्रबोधेन ज्ञानं मुक्तयस्य भवेत् न *
 पुनरागच्छेत् । अतो भगवदिच्छया देहनिर्वाहाय तत्स्थाने
 नियुक्तोऽन्यएव जीवः समायातु अन्यतः प्रबोधे तु सएव,
 व्यवहारस्तु तावता सेव्यति । सुप्त्यर्थं प्रयत्नस्तु न कर्तव्य
 इत्याशङ्क्य परिहरति तु ब्रह्म । अस्मादपि प्रबोधे सएव ।
 सुतः । कर्मानुसूतिशब्दविधिभ्यः । चत्वारोहेतवः लौकिक-
 वैदिकयोर्ज्ञानकर्माभेदात् । तत्र लौकिके कर्माणि सामिक्त-
 कर्माण्यः शेषसमापनात् । न हि कस्यदपि सुप्तमतिबुद्धः सामि-
 क्तं न समापयतीति कचिच्छिद्धं । तथानुसूतिः । न हि पूर्वदृष्टं
 न स्मरतीति कचिच्छिद्धं । शब्दाय । पुण्यः पुण्येन कर्मणा
 भवति पापः पापेन कैप,† तदाभूत् कृत एतदामादिति तथा
 सति संपद्येत्यादयश्च । विधयश्च । शोभते मन्त्राणं हवीते शोभते
 शेषए समाप्नुयाम् एकएव वजेत, दादयराचीर्दीक्षितः आदि-
 त्यादि यः कामयेत बीरोम आजायेनेत्यादयः ‡ । भगवतैव
 मर्यादारक्षार्यं तथाकरणात् पूर्वपक्षमुक्तयो दुर्वलाः । तस्मात्
 सएव मतिबुध्यते ।

मुग्धेऽर्हसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यत्र कर्मानुसूतयो न
 सन्ति तत्रान्यो भविष्यति कचिन्मूर्च्छादिविशेषे सर्वसूति-
 नायेन सुखभावदर्शनात् । तत्र यथा लौकिकवैदिकव्यवहारा-

* नत्विति ख ।

† सेवेति ख ।

‡ आजायेनेति ख ।

अन्यथाऽबोधकता स्यात् । तत्र स्वगतधर्माणामविरुद्धानामपिम-
पादे विचारः । जड़जीवधर्मत्वेन प्रतीतानामत्र विचारः
क्रियते । तत्र क्वचिज्जड़जीवधर्मा भगवति बोध्यन्ते क्वचिन्निधि-
ष्यन्ते । यथा सर्वकर्मा सर्वकामः । न चैते जीवधर्मा एव न
भवन्तीति वाच्यं । उच्चावचकर्माणां वामानाश्च जीवगतत्व-
प्रतीतेः । नेतरोऽनुपपत्तेरिति सर्वत्र वैलक्षण्यस्योक्तत्वात् । कार्य-
विशेषधर्माणाम् कारणे वक्तुमशक्यत्वात् । न च कारणधर्मा एव
सर्वे कार्ये अंशे वा प्रतीयन्ते इति वाच्यं । अस्यूतमनङ्गित्यादि-
वाक्यैः प्रापञ्चिकसर्वधर्मवैलक्षण्यस्योक्तत्वात् । अत्र केचिद्विरोध-
मेवमाहुः । सर्वत्र कारणत्वाद्भगवानस्ति । ततश्च अस्यूते अस्यूतः
अनयो अनयः उच्चावचकर्तारि उच्चावचकर्ता उच्चावचकामे उच्चा-
वचकामः दृष्टिभ्यां सर्वगन्धः जलादायगन्धः एवं रसादिषु एवं
स्यानतः परस्योभयलिङ्गमुपपद्यते । अथवा कारणएव रूपम-
रूपश्चावहेद्भेदेन अचिन्त्यसामर्थ्याद्वा अन्यथा पक्षतः सज्जनन-
प्रसङ्ग इति । अपिनासंश्लेशीत इति । एतदुभयमपि न । कुतः ।
सर्वत्र हि । सर्वत्रैतादृशं रूपं भगवत उपदिश्यते हि । हि
युक्तोऽयमर्थः । भगवत्स्वरूपप्रतिपादकानि हि एतानि वाक्यानि
न त्वनुवादकानि । वैयर्थ्यापत्तेः । अचिन्त्यत्वे ज्ञानानुदयः । तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति भक्त्या मामभिजानाति यावान् यथास्मि
द्यादृशः ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विश्रुते तदनन्तरमिति ज्ञाना-
नन्तरमेव सायुज्यप्राप्तेः । न च यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न
वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति
वाच्यं । शास्त्रानारम्भप्रसङ्गात् । अर्थ ३ विरोधः परिहरणीयः ।
सर्वे हि विरोधा अत्र चिन्त्यन्ते । नापि तत्तदुपादानभूतप्रदेश

विशेषेणाविरोधः । अनुवादकत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । न च भगवति भेदोऽस्ति प्रत्यारम्भमेकमेवाद्वितीयमिति वचनात् । प्रत्यक्ष-
नायामपि श्रुतिविरोधः सिद्धः । श्रुत्यविरोधार्थमेव हि प्रवृत्तेः ।
तस्माच्च मतान्तरानुसारेण जड़जीवधर्माणां सवासत्वे परि-
हर्त्तुं शक्ये ।

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

प्रकारान्तरेण समाधानमाशङ्क्य परिहरति । न भवदुक्तो
विरोधः सम्भवति । भेदात् । कारणकार्येषु सर्वत्र भेदाङ्गी-
कारात् । प्रपञ्चविलक्षणं तद्वन्न भिन्नं प्रपञ्चधर्मवद्भूतं भिन्नं तथा-
ज्ञानं ज्ञानञ्च एकस्य भेदस्याङ्गीकारे सर्वमुपपद्यत इति चेत् ।
न । प्रत्येकमतद्वचनात् अभेदवचनात् । इयं पृथिवी सर्वेषां
भूतानामध्विति ब्राह्मणे अयमेव स योऽयमिति सर्वत्राभेद-
वचनात् कार्यकारणरूपप्रकाराणां भेदनिषेधात् । तस्माच्च
भेदाङ्गीकारेण श्रुतयो योजयितुं शक्याः ।

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

भेदाङ्गीकारे बाधकमाह । अपि च एवमेवाभेदमेव भेद-
निषेधेनैके याखिनो वदन्ति नगसैवेदमासथ्यं नेह नानास्ति
किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति भेद-
द्वयननिन्दावचनात् । तस्माच्च भेदाङ्गीकारः कर्तुं शक्यः । इव
शब्दो बहुवचनमिति ध्यातव्यार्थः । तस्मादुपनिषत्सु सर्वप्रकारो
विरोधः सिद्धः ।

अरूपदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

॥ एकदेशिमतान्तरात् समाधानमाह । कथमत्र सन्देहः विरोधो वा

जड़जीवधर्माणां विधिनिषेधयोः । जड़जीवयोर्हि जड़जीवधर्मा भवन्ति । अन्यत्र तूपदिश्यमाना उपासनार्था भवन्ति । ननूक्तो भेदाभावः सत्यं तथापि कार्यकारणाग्रभावकृतस्य* भगवद्विहारार्थं जातस्य भेदस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् । तस्मात् ब्रह्मणि जड़जीवधर्माणां निषेधो युक्तः । उपचारात् तु सर्वकर्मादयः । विपरीतं किं न स्यादत आह । अरूपवदेव । कथ्यते निरुप्यते यवक्रियत इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं तद्व्युक्तं रूपवत् विश्वं । ब्रह्म तु तद्विलक्षणं । कार्यकारणाग्रमिनोर्वैलक्षण्यस्य युक्तत्वात् । नन्ववैलक्षण्यमपि युक्तं कारणत्वादत आह । तत्प्रधानत्वात् । तस्य ब्रह्मणः † प्रधानत्वमुच्यत्वात् । यत्र हि तत्प्रतिपाद्यते ‡ तत्र तस्य मुख्यत्वं । ब्रह्मप्रतिपादने ब्रह्मधर्माणामेव मुख्यत्वं नान्यधर्माणां । यथा प्रशासनस्य मुख्यत्वं तथा सर्वकर्माति लौकिककर्मानुवादेन भगवत्त्वम्यन्धे स्मृतमेवामुच्यत्वं । विग्रहबोधनेऽपि सर्वशब्दस्य प्रसिद्धानुवादकत्वादतिरिक्तकल्पनायां शौरवात् प्रमाणाभावाच्च । यथाकथञ्चित्तद्वैतवत्त्वेन ज्ञानस्य बोधयोगात् लौकधर्मानेवानूय वैग्रिथ्यबोधनमुचितं । अरूपमिति वक्तव्ये अरूपवदिति वचनं । भिन्नधर्माणामेवैवं निर्णयः । न तु प्रशासनवद्भवधर्माणां । तस्मात् कार्यवत्तदधर्माणामपि कार्यत्वात् भगवत्त्वं न भगवद्वैतत्वमिति सिद्धं ।

* कार्यकारणाग्रभावे कृतमेति ख ।

† तस्य ब्रह्मण इति ख पुस्तके मादित् ।

‡ यत्र हि यत्प्रतिपाद्यते इति ख ।

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

ननु सर्वव्यवहारातीति शास्त्रवैफल्यं । मनसैवैतदात्म्यमिति विरोधश्च न परिहृतः । तन्त्वैपनिषदं पुरुषं पृच्छामि यतो वाचो निपरेन्त इति चेत्यत आह । प्रकाशवत् । यथा सौरः प्रज्जामी व्यवहार्यः अश्ववहार्यश्च । न हि स्रुतः सम्पादयितुं शक्यते स्थापयितुं वा । प्रागते तु सूर्ये मेघाद्यभावे च सान्निध्यभावेण व्यवहारः कर्तुं शक्यते तथा लौकिकवाङ्मनीभिर्न शक्यते व्यवहर्तुं ईश्वरसन्निधाने तु शक्यत इति हयमाह श्रुतिः । कुत एतदवगम्यते तत्राह । अवैयर्थ्यात् । अन्यथा शास्त्रं व्यर्थं स्यात् । अकारादहर्माणां तथात्वविरोधः परिहृतः । आसीनो दूरं प्रजति अपाणिपादो जवनी गृहीता पश्यन्वचक्षुः स गृणीत्यकर्म इत्यादौ पलौकिका भगवदहर्मा लब्धन्ते । अकारणककार्यवचनात् तदहर्माणां शास्त्रकार्यत्वं बोधयति । तस्मादव्यवहार्येऽपि न शास्त्रवैफल्यं ।

आह च तन्मात्रं ॥ १६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वलौकिकानीन्द्रियाणि विरोधाभावाय कथं न कल्पन्ते । अन्यथा अकारणककार्यत्वं तथा च नित्यमलौकिकत्वं सततं पश्यन्वचक्षुरिति विरोध इति आशङ्क्य परिहरति । आह च श्रुतिः स्वयमेव तन्मात्रं प्रज्ञानधनमात्रं स यथा सैन्धवधनोऽनन्तरोवाहः ० कृत्स्नो रसधन एव वा चरे अयमात्माऽनन्तरोवाहः कृत्स्नः प्रज्ञानधन

एवेति । स्वरूपातिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावात् । न च क्रिया-
भावोऽपि वेदविरोधेन तथा कल्पवित्तुमशक्यत्वात् । वेदनिष्ठा-
सायनभूतसमुत्थानादेः कृत्वाच्च । अतो नेन्द्रियाणां परिकल्पना
किन्तु सर्वकारस्वरूपं पक्षेव तादृशमिति मन्तव्यं सत्त्ववच-
नाच्चकारात् सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति स्मृतिरपि । तस्मान्नेन्द्रिय-
कल्पनयाविरोधः † ।

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विरोधमाशङ्क्य ‡ परिहरति । ननु ब्रह्म
जगत्कारणमिति सिद्धं । तच्च समवायि निमित्तं चेति च ।
कारणधर्माएव हि कार्ये भवन्ति । असम्भवायान्वयन्यथा-
कल्पनं । कामादयो धर्माश्च श्रुतौ विहिताः § । वे यद्व्यपणव
भवितुं युक्ताः । निषेधिकापि श्रुतिर्न हि वेद्यादिनामणुमाच-
मयन्यथाकल्पनसूचितमित्याशङ्क्य परिहरति । दर्शयति श्रुति-
रेव जडजीवधर्माणां भगवत्त्वभाव इति । हे वाव ब्रह्मणोरूप
इत्युपक्रम्य द्वेधा पञ्चभूतान्युक्त्वा अथात आदेशो नेति नेती-
त्याह । इति शब्दः प्रकारवाची । ब्रह्म पञ्च महाभूतानि भवति
न त्वेवंप्रकारकं तत्साधयति । न भवत्येव ब्रह्म तादृशं । हि
युक्तोऽयमर्थः । एतस्माज्ज्ञातमिति । न हि कार्यकारणयोरेकः
प्रकारो भवति । अतो नेतीतिप्रकारनिषेधोपसंहारः । ननु
समवायित्वमात्रत्वं किन्त्वन्वत्यरमस्ति इति रूपं निरूप्य नाम

* वेदविनासायनभूतमिति ख' ।

† इन्द्रियकल्पनायाविरोध इति ख' ।

‡ विरोधमाशङ्कयितुम् शक्यत्वादिति ख' ।

§ श्रुतिविहिता इति ख' ।

निरूपयति सत्यस्य सत्यमिति । तेन प्रपञ्चातिरिक्तब्रह्मणो
विद्यमानत्वात् प्रपञ्चधर्मवचनं तस्मिन्विरोपचारिकमेव युक्तं ।
श्रुत्येव तथा प्रतिपादनात् । चकारः पूर्वयुक्तवतुसम्भानार्थः ।
अथो इति प्रक्रमभेदोऽपि । अथात आदेश इति भिन्नप्रक्रमे-
णाह । श्रुतेरन्यार्थता निराकरणायाह । अपि अर्थ्यते । घनादि-
मत्परं ब्रह्म न सत्तन्मासदुच्यते इति । सदसतोः सैवत्वात्
क्षेपनिरूपणे निषेधः । प्रपञ्चधर्मो भगवति सच्यन्ते वेदादौ
नतु तदर्थो भवन्तीति ज्ञापयति । तस्मात् श्रुतिस्मृतिभ्यामेव
तथा निर्णयः ।

अतएव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

प्रपञ्चधर्मो भगवत्युपचारादुच्यन्त इत्यत्र निर्दशनान्तर-
माह । अतएव । इममेव निर्णयमायित्व समः प्रपिणा समो-
नागेन समीमयकेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेष्वेति
निरूपयन्त्य भगवतो यदुपमानन्तत्तदर्थसम्बन्धात् । न चात्र
स्वतन्त्रतादृशधर्मवत्त्वं ब्रह्मणो वक्तुं युक्तं । नन्विदमपि विद्व-
मित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह । सूर्यकादिवत् । सूर्यश्च सहितं जलं
सूर्यकं । यथा

क्षयं ज्योतिराद्या विवस्वानपोभिन्ना बह्वर्धैकोऽनुगच्छन् ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलधन्नुवदिति ।

यद्येतरसंश्लिष्टोपमानत्वं एवं समः प्रपिणेत्यपि । चका-
रसु विरोधाभावो वक्तव्यः । अधिकरणश्च सम्पूर्णमेकदेशिन
इति सूचयति । तस्माच्छ्रुतीत्यर्थस्य भगवत्युपचारो निषे-
धस्तु मुख्य इति ।

अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वं ॥ १९ ॥

सुखसिद्धान्तं वक्तुमेकदेशिन दूषयति । तु शब्दस्तथा
सिद्धान्तं व्यावर्त्तयति । तथात्वं । समवायातिरिक्तस्य तदग्र-
योगात् जड़जीवधर्मयोगात् सर्वकामत्वादयो न भवन्ति ।
कृतः । अम्बुवदग्रहणात् । सर्वपरस्य हि प्रतिविम्बेऽधि-
करणधर्मवत्त्वं तत्र रूपरहितं तत्र विद्यमानञ्च न प्रतिविम्बत
इति वक्तव्यं । तथापि क्षमतविरोधादम्बुवदग्रहणमिति । अक्ष-
सम्बु प्रतिविम्बं गृह्णाति न हि तयाधर्मा यद्दीप्तुं शक्नुवन्ति
धर्मत्वाच्च । सर्वाधारत्वेन तयोच्चमाने वैयर्थ्यमिति पूर्वमवी-
चाम । न च भ्रमात् कल्पनं विदेनोच्यते भ्रमतारकत्वात् सर्व-
ज्ञत्वाच्च । विष्णुवदिनएवैवं वचनं न वैदिकस्य । उघिर्था
तिष्ठन् इत्यादि विरोधश्च । तस्मात् ब्रह्मधर्माएव सर्वकामा-
दयो न तूपाधिसम्बन्धादौपचारिका इति ।

वृद्धिज्ञासभाक्कमन्तर्भावादुभयसाम-
ञ्जल्यादिवं ॥ २० ॥

सिद्धान्तेन विरोधपरिहारमाह । विरोधो हि परिहरणीयो
लोकवेदाभ्यां । तदनुसारेण महानवकाशोऽस्योऽवकाशो यथाव-
काशं दश समसामिति लौकिकपैदिकव्यवहारो वस्तुधर्मविचक्षणो
दृश्यते । व्यापकत्वं वृद्धिज्ञासौ च आकाशस्यैव । तत्र यथा करणे
प्रविष्ट आकाशस्तथा व्यपदिष्यते तथा सत्युभयसामञ्जस्यं भवति ।
अन्यथा एकतरबाधो भवति । एव । तत्तदनुपपत्त्यात् ब्रह्मा-
द्येवं । न चोपाधिकाव जपाकुसुमलौहित्यवदन्यधर्मात्वाभावात् ।
अन्यानुविधायित्वेऽपि स्वधर्माएव ते । कारणत्वादिवत् । न

चागन्तुकत्वात् तदर्थमैव न भवतीति वाच्यं । अन्यधर्मत्वे
प्रमाणाभावात् तद्वतत्वप्रतीतेश्च दृष्टान्ताविरोधः । अविरोध-
प्रकारोऽयं यद्योभयसामञ्जस्यं भवति । प्रकारोऽपि तस्यैव तथा
वक्तव्यः । तस्माद्यथाकाशस्य दृष्टिद्वाराभाक् करकादिव्यक्तर्भावात्
तथैवोभयसामञ्जस्यादेवं ब्रह्मापि । दृष्टिद्वारापदेन शरीरे
आकाशजीवयोरेकमुदाहरणं बोधयति ।

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

इत्यन्तरमाह भगवति सर्वं विरुद्धधर्मा दृश्यन्ते । न हि दृष्टे
अनुपपन्नं नाम याघातात् । तादृगमेव तद्वद्वितित्वव्यवसायः
प्रामाणिकः । चकारादुन्मुखवन्धनादिषु प्रत्यक्षमेवोभयसाधकं
दृष्टमिति । अथो अनुस्यैव मन्माभेकस्येति च । तस्मात् श्रुति-
स्मृतिप्रत्यक्षैः सर्वविरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मप्रतीतेर्न विरोधः ।

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति

च भूयः ॥ २२ ॥

परमाद्येतो विरोधं परिहृत्य युक्त्यापि प्रतिषेधति ।
ननु सर्वविशेषधर्माणामप्यूलादिवाक्यैर्निषेधात् कथमविरोधः
प्रत्येतस्य इति चेत् तत्राह । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ।
प्रकृते यदेतावत् परिदृश्यमाना यावन्तः पदार्था लौकिकाः तेषा-
मेव धर्मान् निषेधति । प्रतीतस्यैव हि निषेधात् । अतो जगद्-
चैतन्यमेवाप्यूलादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते ननु विदोक्ता ब्रह्मधर्मा *
निषेदुं शक्यन्ते । कुत एतदवगम्यते उवाच । ततो ब्रवीति च

भूयः । यत्रैव वाक्ये पूर्वं निषेधति तस्मिन्नेव वाक्ये पुनस्तमेव विधत्ते । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति । तथा अस्यूनवाक्येषु एतस्यैव प्रशासने एतद्विदित्वा आकाशं श्रोतव्यं प्रीतयेति । चक्षुरादेकवाक्योपा-
 त्यानभेदो संगृहीतो । सर्वत्र लौकिकं प्रतिषेधत्यलौकिकं विधत्त इति युक्त्या निर्णयः । तस्मात् बुद्ध्याप्यविरोधः ।

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

शब्दबलविचारेण विरोधं परिहृत्यार्थबलविचारेण विरोध-
 प्रतिपादनायाधिकरणमारभते । सर्वत्र विद्वद्वाक्यान्नुदा-
 हृत्य चिन्त्यते । न चक्षुषा गृह्यते कश्चिदीरः प्रत्यगात्मानमेव न
 नापि वाचा सर्वे वेदा यत्पदमात्मनस्ति अप्राप्य मनसा सह
 मनसैवेतदाप्तव्यं अणुप्रमगन्धमरसं सर्वरूपः सर्वगन्धः सर्वरसः
 अपाणिपाद इत्यादि विज्ञतयक्षुरित्यादि निर्गुणेषु यः सर्वशः
 सर्वशक्तिरित्यादि विद्वद्वाक्यानि । न हि वस्तु हिरूपं सन्ध-
 यति । वाक्यद्वयमपि प्रमाणं । तथा सति प्रमाणान्तरानुरोधि-
 नैकस्य स्वार्थं प्रामाण्यमन्यस्योपचरितार्थत्वमिति युक्तं । तत्र
 प्रत्यक्षानुरोधेन निर्णयो विचार्यते । तत्र पूर्वपक्षमाह । तद-
 व्यक्तं । तत् ब्रह्म अव्यक्तमेव भवितुमर्हति । कुतः । आह हि ।
 श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां नेति नेत्याकाशप्राप्तौ न हि गृह्यत इति । न
 हि गृह्यत इत्यनुभवसाक्षिकं प्रमाणं श्रुतिराह । न हि केन
 चिदपि चक्षुषा मनसा ब्रह्म दृष्टमस्ति । सर्वरूपत्वे तु सर्वदेव
 द्रष्टुं शक्येत । तस्मात् सर्वधर्मवत्त्वेन प्रतिपादकानुपचरितार्था-
 न्येवानुभवविरोधादित्येवं प्राप्तं ।

धर्माणामपि ब्रह्मत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपद्यते *
 नान्यथा । ततश्च प्रथमं ब्रह्म धर्मरूपेण भवति तदस्य
 क्रियादिरूपेण प्रपञ्चरूपेण च । तावतैव सर्ववेदार्थसिद्धेः ।
 न च लौकिकी युक्तिस्तत्रापेक्ष्यते येन तादृशस्य कथं सर्वभाष
 इति पर्यनुयोगो भवेत् । धर्मकल्पनायामपि नैया तर्केण मति-
 रपनेयेति † समाधानं । उत्पत्त्या चीपपत्त्या च विचारद्वयं उप-
 पत्त्या पूर्वजननं स्रसिद्धान्तः एकदेशिनस्तद्विपरीतं । उभयमपि
 सूतकारस्य सम्मतमिति ।

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

एकदेशिमते उपपत्त्यन्तरमाह । एकमेवेत्युक्ता पुनरद्वितीय-
 मिति द्वितीयं प्रतिषेधति । स एवकारेणैव सिद्धो व्यर्थः सन्
 धर्मनिषेधमपि सूचयति ऐशतेति वचनात् तदुत्पत्तिः । चकारा-
 दीकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमः परिच्छिद्यतः । तस्मान्न
 ब्रह्मणि कश्चिद्विरोध इति सिद्धं ।

परमतः सेतुन्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

धर्मिधर्मविरोधः परिहृतः । धर्मोऽन्तरविरोधपरिहारार्थ-
 मधिकरणमारभते । तत्र पूर्वपक्षमाह । परमतः । अतोऽपि
 ब्रह्मणः परमन्यदुत्पत्तिं फलमस्ति ‡ । तत्र यैदिकहेतवः ।
 सेतुन्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । यद्यपि समन्ययएवैते दोषाः

* उपपद्यते इति छ ।

† आपर्मेयमिति ख ।

‡ तन्महमस्तीति ख ।

परिहृताः तथापि स्वरूपविरोधपरिहारप्रस्थावात् पुन-
रुच्यन्ते । सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेवेत्यपि न सिद्धं । एतै-
र्हेतुभिः परिच्छेदेन धर्मिभेदे सिद्धे न पूर्वाधिकरणसिद्धान्त-
विरोधः । ननु समन्वयेन ब्रह्मत्वमुत्तरपादेनैका पूर्वाधि-
करणेनाविरोध इति अर्थमिदमधिकरणमिति चेन्न । अर्थ-
बलविचारोऽयं समन्वये चोत्तरपादे च शब्दबलविचारः । धर्मि-
विचारान्न पूर्व्येण नमार्थत्व ।

फलतः साधनतश्च प्रमेयाश्च प्रमाणतः ।

विचारेणावृत्तचेत् कोऽन्यं साधयितुं चमः ।

अतो हेतून् बाधकानां ह । एकदेशबाधकत्वात् तत्र फलतो
बाधमाह ॥ । हेतुव्यपदेशात् । अथ य आत्मा स हेतुर्विधिति-
रिति दृष्टर उत्तरेभ्य इत्यत्र ब्रह्मत्वमस्य सिद्धं । अथ य इहा-
त्मानमनुविद्य ब्रजन्तीत्युपक्रम्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती-
त्युक्त्वा कामानुपपाद्याज्ञानव्यवधानं ज्ञानप्रशंसार्थमुक्त्वा ज्ञाना-
नन्तरं संसारसम्बन्धाभावाय हेतुत्वं वदति । पापाधिकरणार्थं
यद्य तरति तद्वताय दीपा गच्छन्तीति च । अतः संसार-
फलयोर्मध्ये विद्यमानत्वात् तीर्णस्थेय फलश्रवणात् फलरूपवत्
किञ्चिदन्यदस्तीति आशयः । निधित्वेन फलवचनमवान्तरफल-
परं भविष्यति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रन्दित्यप्यतीदा-
हरणं । तथा उन्नामध्यपदेशात् । तत्रैव यावान्धा धयमा-
काशसावानेपोऽन्तर्द्ध्य आकाश इति साधनयुक्तिप्रश्ने उन्नानेन

परिच्छेदं निरूपयति । दृष्टान्तदार्शनिकत्वेन ज्ञानं साधनं * ।
तत्र बहिराकाशज्ञानमपि साधनं भवति । चतुष्पाद्वत्तत्र भूता-
दिपादाश्च ज्ञातव्याः । तथा सख्यन्वयपदेशात् । तत्रैव प्रमेय-
निरूपणप्रस्तावे उभावस्मिन्नित्यादिना साधारणसख्यन्वो
निरूपितः । अत्र च वस्तुपरिच्छेदो निरूपितः । प्राप्तेनात्मना
संपरिषक्त † इति च । तथा भेदव्यपदेशात् । य एवोऽन्तरादित्ये
हिरण्यः पुरुषो दृश्यते य एवोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत
इत्यत्र स्थानद्वयस्थितयोः पुरुषयोः परस्परं धर्मातिदेशमाह ।
अस्मिन्नित्यनिरूपकमतिदेशः प्रमाणमिति । धर्मभेदे तु स एवा-
यमिति पदेत । अतो देयकालवस्तुस्वरूपपरिच्छेदाच्चतुर्विधपरि-
च्छेदरहितमन्यत्किञ्चिदस्तीति प्रतिपन्नव्यमित्येवं प्राप्तं ।

सामान्यान्तु ॥ ३२ ॥

तु शब्दः पदं व्यावर्तयति । समानस्य भावः सामान्यं
चेत्वाकाशादिशब्दास्तदधर्मातिदेशार्थसुच्यन्ते न तु तद्वत्तं दीपमपि
कल्पयन्ति । संसारसागरोत्तरणोपायत्वात् हेतुत्वं । निर्लेपाया-
काशत्वं । कामाभिदीप्त्या चतुष्पाद्वत् । अमृतत्वाय पीडश-
कत्वम् । अतिदुर्लभत्वाय सख्यन्वः । दिव्यत्वाय धर्मातिदेशः ।
कुण्डपायिनामयने मासाग्निहोत्रवद्गुणार्थमेव वचनं न दीपार्थ-
मिति । न ततोऽन्यथाहा उत्पादनीया । तस्माच्च पूर्वोक्ता
दीपाः ।

* ज्ञानसाधनमिति च ।

† परिषक्त इति च ।

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

अन्यसमानधर्मवत्त्वं कृत्रोपयुज्यत इत्यत आह । बुद्ध्यर्थः । तथाप्यपदेशो बुद्ध्यर्थः बुद्धिरेव प्रयोजनं यस्य । तथोपास-
नार्थं प्रयुक्तमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह । यथा भूतादीनां पादत्व-
ज्ञानमुपासनार्थं तथा तत्तद्गुणवत्त्वेन ज्ञानार्थं स्वधर्मप्रयोजार्थो
ऽयमुच्यते ।

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

ननु स एवायमित्यतिदेशेऽपि तथा बुद्धिः सम्प्रयेतैवेति
व्यर्थो धर्मातिदेश इत्याशङ्क्य तथोक्तेऽपि समानधर्मत्वज्ञाना-
भावे हेतुमाह । स्थानविशेषादिति । धर्मोक्तोऽपि स्थान-
विशेषप्राप्त्या न समानधर्मवत्त्वं दृश्यते अन्यथापि न तथात्वमा-
यास्यतीत्यतिदेशो धर्माणामपि कृत इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे
दृष्टान्तमाह प्रकाशादिवदिति । यदादित्ययत्नं तेषां इति वाक्या-
दादित्यचन्द्राग्निगते तीजसामैकोऽपि न समानप्रकाशत्वं यथा
तथाप्रापीति * ज्ञानसम्पत्तादित्यर्थः । चादिपदादेकस्यैव कालस्य
यथोपाधिविशेषसम्भवादुत्तरायणत्वाद्युत्तमधर्मवत्त्वं तद्विपरीत-
धर्मवत्त्वं तथैवपि + संशङ्क्यते ।

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

किञ्च । सत्यज्ञानाद्युक्तधर्मविशिष्टवद्वागोऽन्य उत्तमोऽस्तीति
वदता तत्रैतत्तत्कटधर्मवत्त्वं वाच्यं । तत्राशङ्क्यं । प्रमाणा-

* तथाप्येति खं ।

+ तथैवतथाप्येति खं ।

परिच्छेदं निरूपयति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकत्वेन ज्ञानं साधनं * ।
तत्र वह्निराकाशज्ञानमपि साधनं भवति । चतुष्पादं वृद्धं भूता-
दिपादाय ज्ञातव्याः । तथा सम्बन्धव्यपदेशात् । तत्रैव प्रमेय-
निरूपणप्रस्तावे उभावस्मिन्नित्यादिना आधाराधेयसम्बन्धो
निरूपितः । अत्र च वस्तुपरिच्छेदो निरूपितः । प्राप्तेनात्मना
संपरिषत्ता † इति च । तथा भेदव्यपदेशात् । य एषोऽन्तरादित्ये
हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते
इत्यत्र स्थानद्वयस्थितयोः पुरुषयोः परस्परं धर्मातिदेशमाह ।
असिद्धितनिरूपकमतिदेशः प्रमाणमिति । धर्मभेदे तु स एवा-
यमिति यदेत । अतो देयकालवस्तुस्वरूपपरिच्छेदाश्चतुर्विधपरि-
च्छेदरहितमन्यत्किञ्चिदस्तीति प्रतिपत्तव्यमित्येवं प्राप्तं ।

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । समानस्य भावः सामान्यं
वेत्ताकाशादिशब्दास्तद्धर्मातिदेशार्थमुच्यन्ते न तु तद्वत्तं दीपमपि
कल्पयन्ति । संसारसागरीत्तरथोपायत्वात् सेतुत्वं । निर्लेपाया-
काशत्वं । कामाभिदोष्टाय चतुष्पात्त्वं । अन्ततत्वाय षोडश-
कसत्वं । अतिदुर्लभत्वाय सम्बन्धः । दिव्यत्वाय धर्मातिदेशः ।
कुण्डपायिनामयने भासाग्निहोत्रवद्गुणार्थमेव वचनं न दीपार्थ-
मिति । न ततोऽन्यथाह्ना उत्पादनीया । तस्मान्न पूर्वोक्ता
दीपाः ।

* ज्ञानसाधनमिति खं ।

† परिषत्ता इति खं ।

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ २३ ॥

अन्यसमानधर्मवत्त्वं कुचोपबुध्यत इत्यत आह । बुद्ध्यर्थः ।
तथाव्ययदेशो बुद्ध्यर्थः बुद्धिरेव प्रयोजनं यस्य । तद्योपास-
नार्थं अयुक्तमित्याहङ्ग इष्टान्तमाह । यथा भूतादीनां पादत्व-
ज्ञानमुपासनार्थं तथा तत्तद्गुणवत्त्वेन ज्ञानार्थं स्वधर्मप्रयत्नार्थो
ऽयमुच्यते ।

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ २४ ॥

ननु स एवावमित्यतिदेशोऽपि तथा बुद्धिः सम्प्रत्येतेति
व्यर्थो धर्मातिदेश इत्यामङ्ग्यं तद्योक्तोऽपि समानधर्मत्वज्ञाना-
भावे हेतुमाह । स्थानविशेषादिति । धर्मोक्तोऽपि स्थान-
विशेषप्राप्त्या न समानधर्मत्वं दृश्यते अन्यत्रापि न तथात्वमा-
यास्यतीत्यतिदेशो धर्माणामपि छत इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे
दृष्टान्तमाह प्रकाशादिवदिति । यदादित्वगतं तेज इति वाक्या-
दादित्यसम्प्राप्तिगते तेजसामेकोऽपि न समानप्रकाशत्वं यथा
तथाप्रापीति * ज्ञानसम्प्राप्तादित्यर्थः । आदिपदादेकस्यैव कालस्य
यद्योपाधिविशेषसम्बन्धादुत्तरायणत्वाद्युत्तमधर्मवत्त्वं तद्विपरीत-
धर्मवत्त्वं तथैवपि + संयुज्यते ।

उपपत्तेश्च ॥ २५ ॥

किञ्च । सत्यज्ञानाद्युक्तधर्मविशिष्टब्रह्मणोऽन्य उत्तमोऽस्तीति
वदता तथेतत्तुल्यधर्मवत्त्वं वाच्यं । तच्चाशक्यं । प्रमाणा-

* तत्रापीति छ' ।

+ तथैववापीति छ' ।

भावात् । साध्येऽपि तथा । विगेषाभावोऽद्वैतश्रुतिपिरोधश्च ।
तस्यादितः परस्मानुपपत्त्यादुक्तरूपमेव परमकाष्ठापत्रं वस्ति-
त्युपपद्यत इत्यर्थः ।

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

यथा सेत्वादयः श्रुत्योक्तास्तथैव न तत्समस्याभ्यधिकस्य दृश्यत
इति श्रुत्यैव ततोऽधिकस्य प्रतिषेधात् त्वयाप्यस्यदुक्तस्य मार्गोऽनु-
सर्तव्य इत्यर्थः । अवतारकाले पूर्वं स्वयत्तयाविर्भावमहत्त्वा
पश्चात् तदाविर्भावे कृते लोकानां पूर्वावस्थातो भगवत्येवाधिक्य-
मिव प्रतीतं भवतीत्यभिप्रायेणान्यपदोपादानं ।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

प्रकरणमुपमंहरन् फलितमर्थमाह । अनेन सेत्वादिष्यप-
देशानां सुखार्थकत्वनिराकरणेन व्यापकत्वं ब्रह्मणः सिद्ध-
मित्यर्थ इति केचित् । तत्र । जन्माद्यस्य यत इत्यादिना सर्व-
देशगतकार्यकट्वेवमुक्तमिति तेनैव व्यापकत्वस्य सिद्धत्वात् ।
न चाविरोधसाधनप्रकरणत्वात् पूर्वसिद्धं सर्वगतत्वमनेनोक्त-
पथ्येन कृत्वा सेत्वादिकाः सममविरुद्धमित्यर्थ इति वाच्यं ।
अग्रिमपदवैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् । अत्रैवं ज्ञेयं । नोक्तकट्वेन
व्यापकत्वमेकास्ततो ब्रह्मणि रोहं शक्नोति । योगसिद्धकूरयव-
पादिभ्यःपरिच्छिन्नेनाप्यनेकदेयगतकार्यकरणसामर्थ्यविशेषस्य वक्तुं
शक्यत्वात् । अन्यथा पूर्वसिद्धव्यापकत्वविरोधेन सेत्वादिष्यप-
देशैः परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणोऽन्यस्य परत्वं न शङ्केत । विरोधपरि-
हाराय तु सामान्यात्वविरोध इति वदेत् । तस्मादेवं सूचार्थो
ज्ञेयः । अनेन ब्रह्मणोऽन्यस्य परत्वनिरामे आयामशब्दादिभ्यो

व्यापकत्ववाचकश्रुतिवाक्यादिभ्यः साक्षात्सर्वगतत्वप्रतिपादकेभ्य
 एवं सर्वगतत्वं सिध्यति न तु गौतमीयानामिव कर्तृत्वाद्यनुप-
 पत्त्येत्यर्थः । ते च शब्दा आकाशवत्सर्वगतस्य नित्यः ज्याया-
 न्द्रिवो ज्यायानाकाशात् हचदव स्रब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्ते-
 नेदं पूर्णं पुरपेण सर्वमित्यादयः । आदिपदात् सर्वतः पाणि-
 पादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमन्त्रोके सर्वमाहुत्य
 निष्ठतीत्यादि स्मृतयः संगृह्यन्ते । एतेन ब्रह्मणि श्रुतिरेव मुख्यं
 प्रमाणं बहुमानस्तु विलम्बोपस्थितिकत्वेन साध्यसिद्धिपरा-
 हृतमपीच्छाविशेषेण जननीयश्चेदभ्युद्यत्त्वमात्रं पर्यवसास्यतीति
 भावः ।

फलमत/उपपत्तेः ॥ ६८ ॥

एवं सर्वोत्तमतनिरूपणेनोत्तमाधिकारिणां भजनौयत्त-
 प्रयोजकं रूपमुक्त्वा तदितराधिकारिणान्तदाह । ते हि फल-
 प्रेम्णवएव भजिष्यन्ति । तच्च फलदातृत्वएव सम्भवतीति
 तदाह । अतः ईश्वरादेव फलं भवति यत्किञ्चिदैक्षिकं पार-
 लौकिकं वा । कृतः उपपत्तेः । सर्वस्य वशी सर्वज्ञेयान इति
 श्रुतिर्वसुमात्रेणित्वमसङ्गचितमाह । न ह्यन्यस्य वस्त्वन्योदातुं
 समर्थोऽती भगवानेव तथेत्यर्थः । केचित्तत्रैव कर्मणस्तत्-
 कार्यापूर्वस्य च फलदातृत्वमाशङ्क्य तत्रानुपपत्तिमत्रोपपत्त्येन
 व्याकुर्वन्ति । तत्त्वमेव जैमिनिमतोपन्याससूत्रमतोपन्यासाभ्यां
 यासएव व्यक्तीकरिष्यतीत्यधुनैवापामनिराकरणमग्रिमसूत्रद्वय-
 वैयर्थं सादिति चिन्त्यं ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ३६ ॥

पूर्वसूत्रेण श्रुतमीशित्वं फलदानउपपत्तित्वेन निरूपितं ।
इह तु साक्षाच्छ्रुतिमेव फलदायत्ववाचिकां प्रमाणयति । सा च
स वा एष महानज आत्मावादी वसुदान इत्यादिरूपा ।
चकारात् सुखं दुःखं भवीभाव इत्युपक्रम्य भवन्ति भावा
भूतानां मत्तएव पृथग्विधा इत्यादिरूपा स्मृतिः संगृह्यते ।

धर्मा जैमिनिरतएव ॥ ४० ॥

अत्र * कर्मवादी प्रत्ययतिष्ठते । ननु कर्मणएव फलमिति
पक्षेऽप्युपपत्तिरवगच्छे तुल्ये । तथाहि ईश्वरवादिनां † कर्मनिर-
पेक्षेण तेन फलमिति न वक्तुं शक्यं विधिवैयर्थ्यप्रवृत्त्युपपत्ति-
प्रसङ्गाभ्यां । तत्सापेक्षत्वे तदेवान्तु कृतं तत्सापेक्षेण तेन । न चा-
चेतनं चेतनाधिष्ठितमेव कार्यक्षममिति केवलेन तेन फलासम्भवं
इति वाच्यं । कर्मस्वरूपं स्वर्गादिकञ्च न लोकसिद्धं किन्तु
श्रुतिसिद्धं । तत्र च स्वर्गादिफलसाधकत्वेनैवोत्पत्तिवाक्येऽर्थ-
वादिषु § चाग्निहोत्रेन स्वर्गकामो यजेत अग्निहोत्रं जुहोति
प्रजाकाम इत्यादि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत पर
मेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्न आसीत्तेन स परमां काष्ठामगच्छ
दित्यादिषु कर्म श्रूयते । स च तत्साध्यत्वेनैव । एव सति लोके-

* सपुस्तके अत्र इति नास्ति ।

† ईश्वरवादिनामपीति ख ।

‡ तेन न कर्म सम्भवतीति ख ।

§ उत्पत्तिवाक्ये अर्थवादिषु इति ख ।

ऽन्यथादर्शनेऽपि धर्मिग्राहकप्रमाणेन तथैव सिद्धत्वाच्चात्र काचन
शङ्का । ईश्वरवादिनो नित्यज्ञानादिमत्त्व इव । आसुप्तिक-
फलत्वेन तत्प्रतिबन्धकापगमे भवतीत्यावयोक्तुम् । तस्याशुतर-
विनाशित्वेऽपि श्रुतिसिद्धकारणतानिर्वाहार्थं तच्चापारोऽपूर्वं
कल्प्यते । अविममादीश्वराद्विषमफलोत्पत्त्यनुपपत्तिर्वैषम्यनेर्घृष्टे
च स्यातां प्रतः कर्मण एव फलमिति जैमिनिर्मतुवे ।

पूर्व्वन्तु वादरायणो, हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तु शब्दः पूर्व्वेपल्युदासार्थः । वादरायणस्वाचार्ये इतः
पूर्व्वोक्तमीश्वरमेव फलदत्वेन मतुते । कुतः हेतुव्यपदेशात् ।
हेतुत्वेन श्रुतौ व्यपदेशादित्यर्थः । एष च एव सांख्य कर्म कारयति
तं यत्नेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयत एष च एवासांख्य कर्म कारयति
यमधोनिनीयत इति श्रुतौ न केवलं कर्म कारयित्वमुच्यतेऽपि तु
फलदिक्षाया तत्वात् । प्रतः फलदत्वमीश्वरस्यैव व्यपदिष्टं भव-
तीति नानुपपत्तिः काचित् । नन्वीश्वरस्य सतः फलदानसम-
र्थस्य * फलदिक्षायां सत्यां कर्मकारणे को हेतुः कार्यवैचित्र्यश्च
कथमित्यादि चोक्तं कृतप्रयत्नापेक्षसु विहितप्रतिपिडावैय-
र्थ्यादिभ्य इत्यत्र निरस्तं । विद्वन्मण्डने श्रीविद्मलेन च । प्रतः
सकामैरपि स एव भजनीयोनान्य इति सिद्धं ।

इति श्रीवेदव्यासमतनन्तिश्रीवसुभट्टीश्वरविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयः पादः ।

सर्व्ववेदान्तप्रत्ययं चीदनाद्यविग्रेपात् ॥ १ ॥

पूर्व्वपादे जडजीवधर्मनिराकरणेन शुद्धसच्चिदानन्द-
वियद्भूतत्वं ब्रह्मणो निरूपितं । इह तु ब्रह्मण एव ० धर्मा
विचार्यन्ते । ते चेदेकस्मिन् वाक्येण सर्व्वं पठिता भवेद्युक्तादा
न विचारणीया भवेद्युर्विरोधाभावात् । पठिताय तत्तदुपासन
प्रकरणेषु क्वचित् तेषु क्वचिद्विन्ना यथा वाजसनेयिनः
पञ्चान्निविद्यां प्रसृत्य पष्ठमन्यमग्निं पठन्ति तस्याग्निरेवाग्नि-
रिति । छन्दोगास्तु पञ्चसंध्यैवोपसंहरन्ति । अथ य एता-
नेवं पञ्चान्नीन्वेदेति । तथा प्राणमवादे मुख्यप्राणादन्यांश्चतुरः
प्राणान् वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि पठन्ति । वाजसनेयिनस्तु
तमपि पष्ठमं पठन्ति ।

अपरञ्च । अथर्वोपनिषत्सु क्वचिद्भोक्तुलहन्दाकाननसंचरन्नीप-
रूपमनन्पकल्पद्रुमप्रसूनविरचितविचित्रस्य लीरुकासिन्दीसलिन-
कक्षोलसङ्घिगृदुतरपवनचलदलकविराजमानगण्डमण्डलद्युतिम-
ण्डितकुण्डलप्रभानुभावितवामांसमिननमूर्द्धन्यमहामणिकमुरसि-
कामुखाबलोमिलदतितरलकरकमलपुगलाङ्गुलीवमवद्विविध-
स्वरमूर्च्छनामोहितवज्ररत्नितम्बिनीकदम्बकटाक्षकुवलयार्चित

कचित् कोदण्डमण्डितभुजदण्डखण्डितप्रचण्डदशमुण्डमतिवि-
चित्रचरित्राभिरामं रामस्वरूपं कचिदतिकरान्धवदनविना-
सितकमलाकमलासनस्यभासनादिकचूकेसरिरूपं कचिदूरकमा-
दिरूपञ्च निरूप्यते । तथा च द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदवर्णा-
यामावापोद्वापाभ्यां दृष्टादृष्टफलभेदाच्च वेद्यभेदे प्राप्ते ब्रह्मा-
नेकत्वापत्तौ श्रुतिविरोधादिनिगमकाभावात् सर्वेषामुपास-
नाविषयाणामनङ्गत्वमापत्तितं । ननुपासनाविषयाणामौपाधि-
कत्वात्तेषाञ्चाधिष्ठाकल्पितत्वात् तद्विघ्नितानां तथालं युक्तमेव ।
न चैवं तन्निरूपकाणां वेदान्तानामनङ्गपरत्वप्रसङ्गः । शुद्धस्य
ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वेनोपाधिविघ्नितोपासनया चित्तशुद्धौ सत्यां स्तुत
एव तज्ज्ञानं भविष्यतीत्येतत्तात्पर्यकत्वादिति चेत् सैवं । सम-
न्वयविरोधापत्तेः । तासां ब्रह्मविद्यात्वज्ञानेन श्रुतेः प्रतारकत्वा-
पत्तेश्च । अपरञ्च ।

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

इत्यन्यथाज्ञानं निन्दन्ती श्रुतिः कथं फलसाधकत्वेन तत्त-
दुपासनां वदेत् । स्पष्टार्थानां श्रुतिवाक्यानां निषेधमकृत्वा
सन्दिग्धार्थानां ज्योतिराकाशादिशब्दानां तदाचकत्वं न निर्णी-
याद्भगवान् व्यासः । एवञ्च सत्युक्तरीत्या यागवत्तेयां परस्परं
भेदभावशून्य इत्यलपत् पायारञ्जुरिति प्राप्तेऽभिधीयते । सर्व-
वेदान्तप्रत्ययं । अनेकरूपनिरूपकैः सर्वैर्वेदान्तैः प्रत्ययो ज्ञानं
यस्य तत्तथा । ब्रह्मणोऽनन्तरूपत्वेऽपि यानि यानि रूपाणि
पिबिधैर्जीवैरुपासितुं शक्यानि तानि तानि रूपाणि तैस्तै-
र्वेदान्तैर्निरूप्यन्त इति तावद्रूपात्मकमेव ब्रह्मेत्यर्थः । तत्र हेतुः

चोदनाद्यविशिषादिति । चोद्यते कर्त्तव्यत्वेन बोध्यतेऽनेनेति
 चोदना विधिवाक्यमिति यावत् तस्याविशेषादित्यर्थः । यथै-
 कस्मिन्नाग्निष्टोमे शाखाभेदेऽपि चोदना तथैव भवत्यग्निष्टोमेन यजे-
 तेति तथेहापि सर्वेषु वेदान्तोषु ब्रह्मचर्यवोपासना विधीयत
 इति तथा । आदिपदात्ताच्चात्परं पराभेदेन मौञ्जफलकत्वकथनम् ।
 मय्युपासनानामविशिष्टमिति प्रयोजनसंयोगः संगृह्यते ।

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

ननु द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेद्वदुपास्यानां धर्मभेदेन मिथो-
 भेदादुक्तहेत्वसिद्धिं भेदाच्चेति चेदित्यनेनाग्रहः तत्परिहारमाह
 सूत्रकारः एकस्यामपीति सूत्रावयवेन । यथैकस्यामपि गृहीत-
 योऽङ्गिकायामतिरात्रव्यक्तावगृहीतयोऽङ्गिकायाः सकाशाद्-
 गुणाधिक्येऽपि नातिरात्रभिरयागव्यमतिरात्रसङ्गकर्म्मवाधि-
 क्यम् । तद्गृहपापहृणयोर्विधानादेवमिहापि ब्रह्मवाधिक्यं तत्त-
 द्धर्मवैशिष्ट्यावैशिष्ट्ययोरुक्तत्वात् ब्रह्मोपासनाभिसत्त्वसुपासनासु ।
 तथाच ब्रह्मधर्मत्वेनाभेदस्य विवक्षितत्वात्तदुक्तहेत्वसिद्धिः । एवं
 सति यत्र कस्मिन्पात्रे रूपेऽन्यथाद्रूपादधिका गुणा उच्यन्ते
 तत्र तेषामुपसंहार उचित इति भावः । अत्रायं विशेषो कथ्यः ।
 उपासनाविषयेष्वङ्गित्वविशिष्टं ब्रह्मत्वं । ज्ञात्वा तेष्वेकतरं रूपं
 उच्यते तस्य तत्र सर्वे गुणा उपसंहर्तुमुचिताः । यस्मिन्नन्तेषु
 विभूतिरूपेष्वमिष्यचरादिष्वामित्येतदुपरं ब्रह्मेति ज्ञात्वोपास्ते

तस्य शाखान्तरीया अध्येतद्वचरोपासनप्रकरणोक्ता एवोपसंह-
 र्तव्या नान्ये । तद्रूपमधिकृत्यैव तेषां गुणानां कथनादन्यथाति-
 प्रसङ्गात् । इयन्तूपासनाभार्गीया * व्यवस्थोक्ता । भक्तिभार्गीया
 त्वेतद्विलक्षणा साधे वाच्येति । नन्यन्निष्टोममेवोद्दिश्य यावन्तो
 धर्मास्तैत्तिरीयके पद्यन्ते ते तावन्तो वाजसनेयके । तथा च
 त्वदुक्तरीत्या वाजसनेयिनान्तद्वर्णोपसंहारोऽपि न्यायो भवेत्त-
 त्वेवं सः श्रिष्टाचारादिविरोधात् । तथा पञ्चाग्निविद्यामेवाधि-
 कृत्योक्तोऽपि यष्टोऽग्निर्न ईन्दोगैः शक्यत उपसंहर्तुः । तथैवाथ-
 र्वणिकैर्नैकस्मिन् रूपे रूपान्तरधर्मा इति प्राप्त उत्तरं पठति ।

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च

सर्ववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वाध्यायो वेदः । स एकमेव कर्म शाखाभेदेन भिन्नभिन्न-
 प्रकारकं बोधयतीति तत्रयुक्तः सम्यग्भूतेऽग्निष्टोमादिलक्षण
 आचारे तत्तद्व्याख्याननियमोऽन्यूनानधिककरणलक्षण इत्यर्थः ।
 तावद्भिरेवाह्वैर्वागसम्यक्तेरधिककरणस्याप्रयोजनकत्वात् तावता-
 मेवाङ्गानां करणं । ननूक्तं तद्वर्णानामप्युपसंहारस्वदुक्तरीत्या
 सम्भवतीत्यत आह । अधिकारादिति । सर्वेषां शास्त्रिणां
 स्वशास्त्रोक्तकर्मण्येवाधिकारी न परशास्त्रोक्तेऽप्यतोऽपि तथा
 नियमः । चकारात् स्वशास्त्रोक्तात् कर्मणोऽतिरिक्ततत्करणे
 न्यूनकरणे च यदस्य कर्मण इत्यादि प्रायश्चित्तश्रवणमपि तत्ति-
 यमे हेतुः समुचीयते । अतएव कचित् परशास्त्रोक्तमपि व्यव-

स्थितविकल्पविषयत्वेन कल्पसूत्र उच्यते । विकल्पे तूभयस्या-
 शास्वार्थत्वमुपसंहारे तूभयस्यापि शास्वार्थत्वमतीऽपि नात्रोप-
 संहारशङ्का । अत्र दृष्टान्तमाह स्ववधदिति । यथा सवा-
 होमाः सप्तसूर्यादयः शतीदनपर्यन्ता वेदान्तरोदितचेताम्य-
 नभिसम्बन्धादयवर्षोदितैकाग्रिसम्बन्धाच्चायवर्षिकानामेव कार्य-
 त्वेन नियम्यन्ते तथा तत्तच्छाखायास्तथाज्जात् तदुक्तएव
 कर्मणि तत्तच्छाखिनामधिकाराच्च खल्वशाखोक्तादनूनानति-
 रिक्तकर्मकरणनिघम इत्यर्थः । प्रकृतेऽपि यद्रूपोपासनाप्रकरणे
 शायन्तो धर्मा उक्ताकस्मिन् रूपे तावदर्मवत्त्वेनैवोपासना कार्या
 तद्विधकप्रमाणानुरोधाच्चतु रूपान्तरोपासनप्रकरणोक्ता साधा-
 रणधर्मवत्त्वेनापि । तथा सति मत्स्वोपासकस्य चापशरादिक-
 मपि भावनीयं स्यात् पुरुषरूपोपासकस्य च लक्षयोजनायाम-
 श्रद्धादिकं । नन्वयवर्षोपनिषत्सु श्रीरामोपासनायां धीवै ये
 मत्पुष्पकर्मावतारा भूर्भुवः सुवस्तुमै ये नमो नम इति वाक्ये
 न तद्विरावताररूपत्वमुच्यते तेन तद्वर्मावत्त्वमप्याक्षिप्यते ।
 सत्यमाक्षिप्यते तद्वर्मावत्त्वं तत्तायमभिसन्धिः । परमकाष्ठापदं
 ब्रह्मस्वरूपमिदमिति ज्ञात्वा ह्युपासना कार्या । तेनैतस्मैवान्ये-
 वतारास्तत्तद्रूपेण तानि तानि कर्माख्यमेव कृतवानिति चेद्यं
 परं न तु तस्मिन्नेव रूपे अन्यावतारधर्मावत्त्वमपीति । तथाच
 तस्मिंस्तस्मिन्वतारे तत्तद्वर्मावतारमिति श्रुत्या बोध्यते न तु सर्व-
 वेति । तत्र बाधकमुक्तमेव । प्राणाद्युपासनसंस्तेतावान्विज्ञेयो यथा
 कर्मण्यतिरेके प्रायश्चित्तयवर्णं बाधक श्रीरामस्वरूपाद्युपासनासु
 च तेनावतारेणाकृतकर्मणस्तच्च भावनेऽपराधी बाधकीयोऽन्यथा
 सन्तनाम्नानमित्यादिवाक्यम् । न तथा प्राणाद्युपासनास्वधिक

गुणस्येतरतोपसंहारे किञ्चिद्वाधकं दृश्यत इति स कर्तुं शक्यत
इति । ननु पुरुषादिरूपस्य विग्रहस्यैव शुद्धब्रह्मत्वादयमेवाव-
तारान्तरेष्वपि लीलाकर्त्तेति ज्ञानमनुपपन्नमिति चेत् मैत्रं ।
धर्मिग्राहकमानेनैकस्यैव शुद्धमैवानन्तरूपत्वेन सिद्धत्वात् ।
वस्तुतएव तद्यात्याय काचिद्विद्वा । यथैकम्यैवान्योन्याभाव-
स्थानन्तभावप्रतियोगिकतरूपत्वं तत्रैकप्रतियोगिकान्यन्ताभाव-
रूपत्वज्ञाभावप्रतियोगिकान्योन्याभावात्यन्ताभावरूपत्वज्ञाभावा-
भावरूपत्वप्रभावरूपत्वमेव चाङ्गीक्रियते तथेहाण्यसु अभावत्वस्या-
प्रयोजकत्वात् धर्मिग्राहकमानस्यैव तद्यात्यात् । तच्च तैत्तिरीयोप-
निषत्सु ।

अतः परं नान्यदणीयसत्त्वि
परात्परं यन्महती मच्चान्तं ।
यदेकमव्यक्तामनन्तरूपं
विश्वं पुराणन्तमसं परकात् ।

इत्यादि श्रुतिरूपं प्रसिद्धमेव ।

अपरञ्च । सर्वासासुपासनानां हि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन
श्रुतौ निरूपणं क्रियते । यत्रकारिकीपासनाविज्ञानहेतुः स
प्रकारश्च निरूप्यते । एवं सत्येकस्यां शाखायां कतिपयगुण-
निरूपणं तदितरस्यां शाखायां तदतिरिक्तानामपि गुणानामि-
त्यत्र को हेतुरिति * पृच्छामः । उपसंहारेण प्राप्तिं अनिरूपये
हेतुं चेद्वैषीषि तत्र वृद्धाश्च एवं सन्ति न्यूनगुणनिरूपिकां श्रुतिः
स्वीकृतानपि गुणान् न वदेत् । तथाहि । उपासनानां ब्रह्म-

विज्ञानफलकत्वस्य * निर्णीतत्वात् तस्य चैकजातीयत्वाद्द-
वत्कृताशेषसाधनसाध्यत्वादशेषतद्विरूपिकैव श्रुतिनिरूपयेत्
अन्यातूपामनाया नामोक्तोपासीतेत्येतावदेव वदेत् गुणानामा-
शेषलभ्यत्वाच्च वदेत् । उपसंहार्यान्पि वा वदेत् । निरूपयति
च गुणाश्लोपसंहार्यान् । न च स्वस्वशाखाभावाधीतुणामुपासना-
सिद्ध्यर्थं सर्वशाखासुपासनप्रकारोक्तिरिति वाच्यं । परशाखाऽ-
ज्ञानेन तदुक्तगुणोपसंहारस्याप्यसम्भवेनोपासनाद्याएवासम्भवा-
पातात् । तस्मात् स्वस्वशाखीकप्रकारिकोपासनायामिव सर्वेषा-
मधिकारात् तथैव ब्रह्मविज्ञानं भवति तैत्तिरोयाणां पाज-
मनेयिप्रभृतीनाञ्चाग्निष्टोमसम्पत्त्या स्वर्गैश्च । प्रकृते ब्रह्म-
क्यात्तत्तद्विज्ञानं ब्रह्मविज्ञानमेव । न हि रूपरसगन्धादिमत्यां
भुवि पुरुषभेदेनैकस्यैव वैकैकप्रकारकं यद्ब्रह्मज्ञानं न तद्ब्रह्मज्ञानं ।
एतेनानन्तधर्मवत्त्वं ब्रह्मणि ज्ञापितं । तदुक्तं । परास्य शक्ति-
विविधेव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति । अथ
स्वाभाविकीति विशेषणादविद्याकल्पितत्वं शक्तीनां निरस्तं ।
केचित्त्वायर्वर्णिकानां विद्यां प्रति शिरोव्रतापेक्षणादन्येषां तदम-
पेक्षणाद्विद्याभेद इति प्राप्त उच्यते । स्वाध्यायस्यैव धर्मो न
विद्यायाः । कथमिदमवगम्यते । यतस्तथात्वेन स्वाध्यायधर्म-
त्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेयनपरे अन्ये आथर्वणिका इदमपि
वेदव्रतत्वेन समामनन्ति नैतद्वचोर्णवतोऽधीत इति चाधिकृत-
विषयादेतच्छब्दादध्ययनशब्दाच्च स्तोपतिपदध्ययनधर्म एवैष
इति निर्धार्यते । तस्मादनवद्यं विद्यैकत्वमिति सूत्रार्थं वदन्ति ।

स चिन्त्यते । न ह्यस्य विद्याधर्मत्वं विद्याभेदकं । उक्तन्यायेनान्य-
त्रापि तदुपसंहारस्य वक्तुं शक्यत्वात् । न चानुपसंहारार्थमेवा-
तद्धर्मत्वं बोध्यत इति वाच्यं । उपक्रमोपसंहाराभ्यां विद्यैकत्व-
निर्णयस्यैव दृश्यमानत्वादुपेक्ष्य इव भाति । ननु तदुक्तिर्यथा
तथास्तु अतद्धर्मत्वबोधनस्यानुपसंहारार्थकत्वे कानुपपत्तिरिति
चेत् । उच्यते । सूत्रस्य तदुक्तार्थत्वे हि तत्तात्पर्यकल्पना स एव
च न साधीयान् । तथाहि । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादिषु
स्वाध्यायशब्दस्य वेदवाचकत्वं प्रसिद्धं समाचारशब्दस्य विहित-
क्रियावाचकत्वञ्च । तयोभयोरपि सुखोऽर्थो बाध्यते । तस्मिन्
सम्भवति तद्वाधस्त्वयुक्तः ।

किञ्चैव नत्वग्निष्टोममेवोद्दिश्येत्यादिनोक्ताश्रद्धाया अनि-
दृष्टिरिति । नन्वयथोपनिषत्सु पश्यते स होवाचाज्योनिः
योऽवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भविता येन लोकास्तुष्टा
देवास्तुष्टा भवन्ति य सृत्वा मुक्ता शस्मात् संसाराद्भवन्ति कथं
स्वाध्यावतारस्य ब्रह्मता भवति । स होवाच तत्पुत्रि नारायणी देव
इत्युपक्रम्य मथुरास्वरूपं निरूप्य निगद्यते ब्रह्मासौ संस्थितः
क्षुण्णः स्त्रीभिः यत्कथा समाहित इति तेनास्यावतारस्याधिपावता-
राणां मध्ये श्रेष्ठं निरूप्यते । श्रीभागवतेऽपि च एते चांशकलाः
सुंसः क्षुण्णस्तु भगवान् स्वयमिति गीयते । पूर्वोक्तरीत्या तु
सर्वतुल्यता प्रतीयत इति नैकतरनिर्द्धारः सम्भवति । किञ्च
ब्रह्मणो निरवयवत्वेनैकस्यांशित्वमन्येषां तदंशत्वमित्यपि वक्तु-
मशक्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते । सत्त्वं यस्य प्रिया सूरिः विशद-
सत्त्वं तत्र धाम शान्तमित्यादिवाक्यैरप्राकृतो भगवत्स्थानभूत-
सत्त्वनामा भगवदङ्गैरूपैश्च कथनास्ति यादृजेन रूपेण भगवान्

रूपं प्राकच्यमपि तथा * । सर्गादिकार्येष्वधिकृतानां भक्ताना-
मितरासत्तिरप्यस्तीत्युपाध्यन्तरितस्नेहवत्त्वाच्चानन्तरूपत्वेन मत्-
स्यादिरूपोऽपि तदर्थं तदावधानेन प्रकटीभवति । ये तु भग-
वत्स्वरूपमावाप्त्यास्तदर्थं स्वयमेवातदावधानेन प्रादुर्भवति ।
एतेनैव निराकारत्वश्रद्धापि† निरक्ता । एतेन सोपधिस्नेहवदर्थमेव
मत्स्यादिरूपप्राकच्यस्य प्रमाणसिद्धत्वात्निरूपधितदर्थमेव श्री-
व्रजनाथप्राकच्यस्यापि तथात्वात् सोपाधिस्नेहवत्त्वपि पुरुषार्थ-
दानस्यानुपपन्निकत्वात् पुरुषविध इति श्रुतेः तदेवरूपं रसो यैस
इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यं निरूपधिसनेहवतां विषय इदमेव च
अथ मत्स्यादिरूपन्तु सोपधि तद्वतामेव तथा तादृक्तदतामर्थं
एव प्राकच्यादित्यवसीयते । एवं सति शुभभेदस्याप्रयोजकत्वात्
सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं ब्रह्मणो निष्प्रत्ययत्वं ।

दर्शयति च ॥ ४ ॥

विद्यैकत्वेन विद्यानामेकत्वं श्रुतिर्दर्शयति सर्वे वेदा यत्-
पदमामनन्तीत्यादिना । उपासनाप्रकारभेदेनोपास्यभेददर्शनं
दोषश्च दर्शयति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुद्गमन्तरं कुरुते अथ
तस्य भयं भवतीति । उदित्यव्ययमण्यर्थकं । तथाचारमन्यमण्य-
न्तरं कुरुत इत्यर्थः ।

उपसंहारोऽर्थाभेदादिधिगोपयत्समाने च ॥ ५ ॥

ननु पूर्वसूचीकरीत्या गुणोपसंहारो न ह्यविदुषि प्रामाद-
सर इति सिद्धं । दृश्यते चोपसंहारः श्रीरामोपनिषद् शुद्धे हि

* न वक्षति खं ।

† निराकारतादा इति खं ।

मत्स्यकूर्माद्यवतारा इत्यादिनोक्तावताररूपत्वस्य श्रीरामे
 नमस्ते रघुवर्याय रावणान्तकराय चेत्यादिषु तद्वतिषुमच्छब्द-
 विषये श्रीव्रजनाथे रघुर्ग्यत्वादेरित्यागहा तत्रयोजकं रूपमाह ।
 उपसंहार इत्यादिना । उक्तखलादिषु य उपसंहारः * सत्वर्थस्य
 पदार्थस्य भगवत्तत्त्वण्यो भगवत्प्राप्यभेदादित्यर्थः । नन्वेवं सति
 मत्स्ये शरचापादिकं पुरुषे † शृङ्गादिकं भावनीयं च्यादिति चेत् ।
 तथाह । विधिगोपयदिति । यथा विधिगोपाणामग्निहोत्रादी-
 नामग्निहोत्रत्वादिलक्षणे धर्मं समानेऽपि सति स्वस्वशास्त्रीक-
 प्रकारकस्यैव करणं नान्यशास्त्रीकधर्मापसंहार एवमि-
 द्वापि तत्तद्वतारोपासकस्य तत्तदसाधारणधर्मवत्त्वेनैवोपासनं
 नान्यावतारधर्मवत्त्वेनापीत्यर्थः । यद्वा मत्वर्याद्योऽवतारयोऽत्र ।
 तथाच विधिगोपोऽयं वादस्तद्वत् समानश्च भवति यत्तत्र गोप-
 संहार इत्यर्थः । धर्मैवं ज्ञेयं । एकस्यां श्रुतौ यस्य कर्मणो
 यत् फलमुच्यते तद्वितरस्यां तस्यैव कर्मणस्तद्वितरत् फलमुच्यते ।
 एवं सति द्वितीयश्रुत्युक्तफलकामनयापि तदेव कर्म कर्तव्यं
 भवतीति तत्फलसाधकत्वस्योपसंहारः । यथा यद्वैश्वदेवेन यजते
 प्रजाएव तदयजमानः सृजत इत्येका श्रुतिरस्य यागस्य प्रजा-
 फलकत्वमाह । यद्वैश्वदेवेन यजते । अग्निमेव तत्संवत्सरमाप्नोति
 तस्माद्वैश्वदेवेन यजमानः । संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त
 इत्याशः सीतेति द्वितीया श्रुतिराह तन्नोक्तरीतिरिति । यत्तु

* उक्तखलादिषु उपसंहार इति खं ।

† भावभयवत्त्वोति खं ।

‡ पुरुषे च इति खं ।

विधिप्रोपाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादिकर्म ✓
 सर्वत्रेत्यर्थाभेदादुपसंहार इति तत्र साधु । अग्निहोत्रादेस्तत्त-
 च्छाखिनां स्वस्वशास्त्रोक्तप्रकारस्यैव करणादतिरेके प्रायश्चित्त-
 व्यवसादान्यशास्त्रोक्तधर्मोपसंहारः शक्यवचनः । प्राणायुपासना
 सूधिकगुणस्येतरूपसंहारे न किञ्चिदाप्यकं दृश्यत इति तत्र
 स कर्तुं शक्यत इति चकारेण तदादयः सम्यग्गन्ते । वस्तुतस्तु
 पूर्वसमुच्चयार्थचकारः । शास्त्रान्तरोक्तधर्मोपसंहारप्रयोजनाभाप्यस्य
 स्वाध्यायस्य तथात्वेनेत्यत्र निरूपितत्वात् । उपसंहारवोज-
 मनेन सूत्रेणोक्तं ।

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषान् ॥ ६ ॥

ननु उपसन्नासक्तन्यायेन गुणोपसंहारीण्युपास्यानां ब्रह्मत्वे-
 नैक्ये सति भवति । मिथोविरुद्धानां गुणानां शान्तत्वक्रूरत्व-
 तपोभोगादीनामुपसंहारे क्रियमाणे स्वरूपाणामन्यथात्वं अवग-
 त्वं स्यादित्यर्थः । तत्र हेतुः शब्दादिति । एकत्वैकरसत्वादिधर्म-
 निरूपकभुतेरित्यर्थः । समाधत्ते नाविशेषादिति । एकरसत्वं
 यथा श्रुतिबलाविर्धीयते तथा विरुद्धधर्मवत्त्वमपि तत एव तथे-
 त्यर्थः । तेन वस्तुतस्तत् तादृक्त्वान्तव्यमिति भावः ।

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

पूर्वसुचोक्ताशङ्कानिराकरणं वा विवक्ष्येन पूर्वोक्तात् प्रका-
 रान्तरेण कर्तव्य इत्याह । न वेति । तमेवाह । प्रकरणभेदा-
 दिति । अत्रायं भावः । श्रुतिप्रामाण्यादवावत् तदुक्तधर्मवत्
 ब्रह्मेति मन्तव्यं । एवं सति यादृशोऽधिकारिणो यादृग्वेद्यं

रूपं तादृश्यं तस्य तादृक् तन्निरूपयति प्रकरणभेदेन । तथाच
 ज्ञानप्रकरणे ज्ञानाधिकारिणो यादृग्रूपं ज्ञेयं तादृकत्वं तस्मै
 निरूपयति अदृश्यमथाद्यमित्यादिरूपा श्रुतिः । भक्तिप्रकरणे
 तु भक्तैर्बहुविधत्वात् यादृग्यादृग्भक्तानां यादृक् यादृक्
 तदनुभवाविषय*स्तद्वत्तादृकन्निरूपयत्यथर्शणोपनिषदिति । यत्र
 दृष्टान्तमाह । परोवरोयस्त्वादिवदिति । अग्निश्चे लोकेर्दुर्लभ-
 ष्यादिति कामवत् आराग्यावान्तरदोषा पूर्वमुक्ता । तदपि परो-
 वरोयसीमवान्तरदोषामुपेयाद्यः कामेवेतामुष्मिन्ने लोकेर्दुर्लभ-
 ष्यादिति चतुरोपेय्य नोनय द्वावप्येकमेवा वै परोवरोयस्य-
 वान्तरदोषेति पठितं । अग्न्य दीक्षाप्रकरणे पठितत्वादीक्षा
 विमोक्षरौत्या व्रते तु न परोवरोयस्त्वमेवं भक्तिप्रकरणीयानाम-
 यवर्णोपनिषदाद्युक्तकृपाणां न भक्तिरहितोपास्यत्वं । ज्ञान-
 साधनत्वेन विष्णुस्मरणादावपि क्रियमाणे भक्तित्वं नेति । अथवा
 पूर्वसूत्रेण सर्वरूपेषु मिथः नव्यंधर्माणामुपसंहारः प्राप्तः । स चै-
 कान्तिभक्तानुभवविबुध इत्यत्र व्यवस्थितविकल्पमाह न वेत्या-
 दिना । सर्वेष्ववतारेषु भगवदवतारत्वेन साधारणी भक्तियैस्य स
 सर्वबीपसंहारं करोतु नाम दस्त्वैकान्ती तस्य स्नेहोत्कर्षेणान्तः-
 कारणमेकस्मिन्नेव रूपे पर्यवसितमिति रूपान्तरमन्तःकरणादुद्ध-
 न भवत्येवेति बीपसंहारसंभावनापीति । तदेतदुच्यते न वेत्या-
 नेन । तत्र हेतुः प्रकरणभेदादिति । श्रुत्यादिषु तत्तदधि-
 कारिणमुद्दिश्य तत्तत्प्रकरणमुक्तं तेनात्र प्रकरणपदेनाधिकार
 उच्यते । एवं सत्युपासकादिभ्य उक्तरीत्योक्त्याधिकारादित्यर्थः

सम्पद्यते । परोवरीयस्त्वादिवदिति । परस्मात्परस्य वरास वरी-
यानिति परोवरीयानुद्घोथः । तथा चाद्यादित्यादिगतहिरण्य-
श्रुत्वादिगुणविशिष्टोपासनाया अप्युद्घोथोपासनत्वेन सान्धेऽपि
सर्वोत्प्लष्टत्वेनापोद्घोथोभासत इति न हिरण्यश्रुत्वादि-
गुणोपसंहारः परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टोद्घोथोपासनायामेवं प्रक-
तेऽपीति ।

संज्ञातस्येत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

एकान्त्यनेकान्तिनोरपि श्रीरामोपासकत्वादिसंज्ञा त्वविशि-
ष्टेत्येकान्तिनोऽप्युपसंहारो युक्तं इत्यामद्घोषरन्तु न वा प्रक-
रणभेदादित्यनेनैवोक्तं । संज्ञा तु लौकिक्यधिकारस्वान्तरः
स एव बलवानिति । संज्ञैकत्वस्य हेतोरन्वयस्यभिचारमाह अस्ति
तु तदपीति । प्रमिति * भेदेऽप्युपासनेषु परोवरीयस्त्वादियु
संज्ञैकत्वमुद्घोथोपासनेऽप्यस्तीत्यर्थः ।

व्याप्तिश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

अपेदं विचार्यते । उपास्येषु रूपेषु वाच्यपौगण्डादिक-
मप्युच्यते । तथा सति विग्रहे न्यूनाधिकभाव आपततीति तत्रोक्तं
संघिदानन्दत्वमनुपपन्नं स्यात् तेषां सदैकरूपत्वात् प्राकृतत्वे च
सर्वमसमञ्जसं स्यादिति प्राप्त आह व्याप्तेरिति । सर्वतः
पाणिपादं तदित्यादिश्रुतेः साकारमेव व्यापकमिति । चकारात्
सर्वरस इति श्रुत्या रसात्मकत्वेन भक्तानां यादृग्रूपेण
लीलारसानुभवस्तादृग्रूपं क्रमेण योगमायाप्रसारणेन प्रकटी-

करोतीति वात्यादिभावोपपत्तेः सर्वमुपपन्नमित्यर्थः । तेन
 यावदुक्तधर्मवद् ब्रह्मेति सिद्धं । ननु ब्रह्मधर्मवत्त्वेन ० ते सर्वे
 नित्या वाच्यास्ते च सत्तद्गतिविशिष्टास्तत्र चैकस्यैव भक्तस्य पौर्वा-
 पर्येणानेकलीलामभ्यभित्त्वं श्रूयते । तथाच पूर्वलीलाया नित्य-
 त्वेन तत्सम्यग्भिभक्त्यापि तथात्वं वाच्यं । एवं सति तस्यै-
 वाग्रिमलीलासम्यग्भ्योऽगक्यवचनः । तथा वचने ॥ पूर्वलीलाया
 नित्यत्वं १ भज्येत । नित्यत्वे त्वग्रिमलीलासम्यग्भिनो भिन्नत्वं
 स्यात् तद्यानुभवे तदावेदकमानविरुद्धमित्यत उत्तरं पठति ।

सर्वाभेदादन्यत्वेने ॥ १० ॥

लीलामध्यपातिनां सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मणा सहाभेदाद्-
 ब्रह्मणचैकत्वात् पूर्वलीलातोऽन्यतोत्तरलीलायामपीमे पूर्व-
 लीलासम्यग्भिन्न एव त इत्यर्थः । अवेदमाकृतं । रसो वै स
 इति श्रुत्या ॥ सर्वरस ॥ इति श्रुत्या च सर्वरसात्मकत्वं ब्रह्मणो
 निर्णीतं । तथाच यस्य रसस्य ये विभावानुभावादिरूपास्तैः स
 रसः सम्पद्यत आतानवितानात्मकतनुभिः षट् इवातस्तत्ता-
 दात्मः रसम्येति सर्वाभेदीनिःप्रत्यूह इति । ननु विरुद्ध-
 दिक्कयोरेकजातीयभाववतोभेदवतिशयेन युगपदेकजातीयलीला-
 सहितभगवत्प्रादुर्भावे भगवतो व्यापकत्वेनैवं प्रादुर्भावश्चोप-

० ब्रह्मधर्मवत्त्वेनेति खं ।

१ नित्यत्वे इति खं ।

॥ सम्यग्भिभिन्नमिति ख ।

॥ अत्रापेति खं ।

॥ सपुनरे सर्वरस इति श्रुतिर्न परिरुद्धीता ।

पत्रत्वेऽपि लीलापदार्थानामव्यापकत्वात् युगपदाविर्भावोऽनुप-
पन्नः * । भक्तयोः समानत्वाद्भक्तिमार्गविरोधापातादिनिगमका-
भावाच्चेकत्र मायया प्रदर्शयतीति च वक्तुं युक्तमिति शङ्का-
येताभ्यां सूत्राभ्यां निरस्तेति श्रेयं । ब्रह्मणो व्यापकत्वाल्लीला-
याश्च तेन सहस्रभेदात् तथात्वादिकञ्चै भक्ताय यथा ब्रह्मण्य
सह लीलापदार्था आविर्भवन्ति तथैव तदेवान्यत्रापि भक्त-
समानदेशे वाविर्भवन्तीति सर्वसामञ्जस्यात् । ननु व्यापकत्व-
वत् पूर्णानन्दैश्वर्य्यवीर्यादयोऽपि धर्मास्तेषु प्रतीता भवेयुः
न चैवमस्ति दुःस्वसम्भावनायां प्रभुमेव प्रार्थयन्ति यतः । एवं
सति व्यापकत्वमपि न यक्तुं शक्यं तुल्यत्वाद्दत्त उत्तरं पठति ।

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

पूर्णानन्दैश्वर्यादयः प्रधानस्य धर्मिणी ब्रह्मण्येव धर्माः
लीलापदार्थाश्च ब्रह्मधर्मत्वेन व्यापका उच्यन्ते । व्यापकस्य
धर्मिणीऽनागन्तुकधर्मस्य व्यापकत्वनिश्चयात् न हि धर्मेषु
पूर्णानन्दत्वादयः सम्भवन्ति । धर्मित्वापह्वाधर्मव्याहनेः † । एत-
एवात्र प्रधानपदमुपात्तं गुणभावेन लीलापदार्थानामाविर्भाव
इति आपद्यितुं ।

प्रियशिरस्त्वाद्व्यापकत्वरूपचयापचयौ हि

भेदे ॥ १२ ॥

नमूपासकस्य प्रियत्वाद्विप्रकारकज्ञानक्रममादाय प्रियत्वादि-
धर्माणां शिरस्त्वादिरूपत्वमानन्दमयाधिकरणे निरूपितमिति

* आविर्भावोऽनुपपत्तेरिति खं ।

† व्यपह्नेरिति खं ।

सीलास्थानामपि प्रियत्वादिज्ञानस्य सत्त्वादत्रापि स्वरूपोपास-
 कस्य प्रियशिरस्त्वादधिर्भाणामुपसंहारः कार्य इत्याशङ्क्य परि-
 हरति प्रियशिरस्त्वादप्राप्तिरिति । चित्तशुद्धितारतम्यहेतुक-
 प्रियत्वादिज्ञानं सीलास्थानां चित्तशुद्धाऽपेक्षाभावात् सम्भव-
 तीति न तेषामुपसंहारः कार्य इत्यर्थः । अथवा नन्दानन्द-
 मयोपासनामयवर्णोपनिषदुक्तपञ्चरात्राद्यागमोक्तप्रकारेण कुर्वन्तः
 पुरुषरूपे पञ्चाद्युपसंहारस्यागुक्तात्वादानन्दमयाधिकारणे तद्रूप-
 स्त्वोक्तात्वात् पुरुषरूपः कथमानन्दमयः । तथात्वे वा कथं
 नोक्तोपसंहारः । अपरश्च । भोदप्रभोदयोरुपचितादुपचिता-
 नन्दरूपधीर्युगपत्तत्वेन देयभेदेनापि भिन्नत्वात् नित्यानन्दैकत्वे
 ब्रह्मणि तादृगरूपकयनमनुपपन्नमित्याशङ्क्य परिहरति । प्रिय-
 शिरस्त्वादीति । यद्ययवर्णोपास्यात् प्रियशिरस्त्वादिविमिश्रित्य
 भेदः स्यात् तदा तदप्रामिः † स्यात् च तथेति प्रियशिरस्त्वादिक-
 मुपासनामार्गीयस्याथयवर्णिकादेरुपसंहार्यमेवेत्यर्थः । चित्तशुद्धि-
 तारतम्यहेतुकं प्रियत्वादिज्ञानमिति पक्षे परोक्षवादपक्षेऽपि
 तत्र भेदाभावाद्भोदप्रभोदयोर्न त्वदुक्तरूपत्वमित्यर्थः । ब्रह्म-
 धर्माएव भिन्ना इत्युपासनार्थे तानादाय शिरपाण्यादि निरु-
 प्यत इति तत्रैव निरूपितमग्राभिः । यद्यप्यानन्दमयाधि-
 कारणवाध्याय्योक्तत्वात्तथैव श्रद्धा सम्भवति तथापि गुणोप-
 संहारप्रसङ्गे ‡ मिथ्यावादिन आपाततः श्रद्धा मुश्रवतीत्याचार्यै-

* चित्तशुद्धापेक्षाभावादिति ख ।

† देयभेदेनाभिन्नत्वादिति ख ।

‡ तदा तदप्रामिः कादिनि ख पुनश्च नान्वि ।

§ श्रद्धा इति ख ।

णोक्ता निरस्ता । ननूपास्यरूपस्याविरूद्धाएव गुणा उपसंह-
र्त्तव्या न तु विरूद्धाः । तथाच पुरुषरूपे पश्चादि विरुद्धमिति न
तदुपसंहार्यमित्याशङ्क्याह ।

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे पुरुषरूपे विरुद्धत्वेन ये भासमाना धर्मास्तेऽप्युप-
संहर्त्तव्याः। तत्र विरोधश्चच्छेदज्ञापनाय तु शब्दः। तत्र
हेतुरर्थसामान्यादिति। अर्थः पदार्थः आनन्दमयत्वसङ्गणस्तस्य
समानत्वादिकत्वादित्यर्थः। अथानन्दमयाधिकरण उक्तप्रकारेण
ये प्रियत्वादिधर्मास्तेषामेवोपसंहारः कार्य्यः न तु पुरुषरूपे
पञ्चादौनामपीत्यग्रिमं पठति।

आध्यानाय, प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

आनन्दस्वरूपस्य यावन्तो धर्मा भक्तिमार्गायाः परोक्षवादे-
नोच्यन्ते प्रियव्रताध्यायस्तेषां सर्वेषां ध्यानसमन्ताद्भानं
तदर्थं ये धर्माः * प्रयुक्तास्तत्रैवोपसंहर्तव्या नान्ये । तत्र हेतुः
प्रयोजनभावादिति । ध्यानपदार्थस्य तावन्निरेव सिद्धेरधिकोप-
संहारे तथात्वादित्यर्थः । अन्येषामनुपसंहारे हेतुत्तरमप्याह ।

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

प्रियमेवेत्यादिना परोक्षवादेनोक्तानां प्रियप्राधान्यादीना-
मेव भावना कार्या न तु यथारम्भतराणां शिरःपक्षादीनां । तेषा-
मविषयितत्वात् । तत्र हेतुरात्मशब्दादिति । आनन्द आत्मे-

• तदर्थं च भूमिः इति सू ।

† उपपुष्पा इति खं ।

त्यनेन पूर्वोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनां रसात्मकानामात्मा
स्वरूपमानन्द इत्युक्तं । अग्रे रसो वै स इति वक्ष्यमाणत्वात्
तस्य च स्थायिभावात्मकत्वात् तस्यैवानन्दमयत्वाच्च प्रियविषयक-
लीलामध्यपातिभक्तज्ञानप्रकाराणामपि रसात्मकत्वेनानन्दरूप-
त्वात् तेषामुपासना तूत्तमाधिकाराभावात् शिरःपद्मादिरूपेण
कार्येति भावयती श्रुतिस्तथा न्यरूपयत् । एतेन यत्परम्पर-
सम्बन्धेष्वुपास्यत्वं तदस्य महत्त्वं • कियदवधिवाच्यमिति
ज्ञाप्यते । एवं सत्युपासनामार्गोपोपास्यं विभूतिरूपं न तु मूल-
रूपं यत्र योगेन वाक्यादिति ज्ञेयं ।

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

तैत्तिरीयकेऽब्रमयादिनिरूपणे पुरुषविधत्वं तेषां निरूप्य
तस्यैव एव शरीर आत्मा + यः पूर्वस्येति सर्वत्र निगद्यते ।
तत्रानन्दमयपर्यन्तं शरीरात्मत्वकथनाद्भवति संशयः । शरीराभि-
मानो जीवएव कियदुत ब्रह्मैव । तत्र शरीरपदात् जीवएव
भवितुमर्हति । तथा सत्यानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं नोपपद्यते ।
उच्यते च भार्गव्यं विद्यार्या चत्र ब्रह्मेति व्यजानादित्यारम्भा-
नन्दमयपर्यन्तमानन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यन्तया श्रुत्या ब्रह्म-
त्वमित्युभयतः पाश्चाच्छ्रुतिरिति प्राप्त आह । इतरवत् जीववत्
आत्मगृहीतिः आत्मग्रहणं । तस्यैव एव शरीर आत्मेति यत्तदुत्त-
रात् । यः पूर्वस्येति सर्वत्रोक्तत्वात् सर्वेभ्य उत्तर आनन्द-
मयस्य आह्वेतोरित्यर्थः । अब्रमयादिषु सर्वैवानन्दमयस्यैवोक्त-

* उपास्यमहत्त्वमिति ख ।

† पुरुषएव शरीर आत्मा इति ख ।

तत्तच्छरीराभिमानित्वात् तथा । एतद्यथातथानन्दमयाधि-
करणे * प्रपञ्चितमस्माभिः । अथ वाऽन्योऽन्तर आत्मेत्यत्रमया-
दन्यत्र सर्वत्रोक्तत्वात् पूर्वपूर्वनिरूपितो यः स इतर इत्युच्यते ।
तथाच यः पूर्वस्येति श्रुत्येतरवत् पूर्वनिरूपितवत् प्रकृतस्या-
प्यात्मपदं कथनं यत्तदुत्तरादिति ।

अन्वयादिति चेत्समादवधारणात् ॥ १७ ॥

ननु सर्वत्रान्योऽन्तर आत्मेति श्रुत्या प्रत्येकमन्नमयादीनां
भेदनिरूपणाच्छरीरपदाच्च भिन्नो भिन्नो जीव † आत्मा शरी-
राभिमानो सर्वत्रोच्यते । आनन्दमयेऽपि तद्योक्तिर्यासा
आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेन व्यापकत्वेन ‡ सर्वत्रान्वयात् सर्वेषु शरीरेषु
सर्वत्रादित्याद्यङ्गं तन्निरामाद्योक्तैर्धर्मैः उपपत्तिमाह । स्यादि-
त्यादिना । स्यात् । आनन्दशब्दोक्तसर्वशरीराभिमानो भवती-
त्यर्थः । तत्र हेतुरवधारणादिति । एष एवेत्येवकारेणैतदनिषेध-
पूर्वकमानन्दमयस्यैवात्मनिर्गारादित्यर्थः ।

कार्यास्थानादपूर्वं ॥ १८ ॥

तैत्तिरीयके पद्यते । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत
इत्युपक्रम्य महाभूतसृष्टिमुक्त्वा आद्यायते पृथिव्या ओषधय प्रोष-
धीभ्योऽन्नं अवात् पुरुषः स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति । एत-
दयोऽन्नस्योत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वमुक्त्वा योऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्युच्यते ।
अगुवरुणसंवादे चान्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्युच्यते । तत्र स वा

* एतत् सव्यमानन्दमयाधिकरणे इति ख' ।

† शरीरपदाच्च भिन्नो जीव इति ख' ।

‡ व्यापकत्वेनेति खपुष्पके नास्ति ।

एष पुरुषोऽखरसमय इत्यनेन पूर्वोक्तएव पुरुष उच्यत उत तद्विषय इति भवति संशयः । किमत्र युक्तं पूर्वोक्त एवेति । यतः पूर्वोक्त-
 स्थैव स वा एष इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानं प्रतीयते तत्र ब्रह्मत्वेनोपा-
 सना कार्येत्यभिप्रायेण ब्रह्मत्वेन सूयत इति प्राप्त आह । कार्य-
 ख्यानादपूर्वमिति । पूर्वोक्तकार्यस्य पुरुषस्याख्यानात् स वा
 एष इत्यनेनाग्रिमश्रुतिभिर्ब्रह्मत्वेन प्रतिपिपादयिषितमखरूप
 मेवोच्यते न तु पूर्वमित्यर्थः । स वा एष इति प्रत्यभिज्ञान-
 मिति यदुक्तं तत्र । अस्मात् पुरुष इत्यन्तेनाधिभौतिकतत्त्रिरू-
 पणात् स वा एष इत्यनेनाध्यात्मिकतत्त्रिरूपणादुभयोय भेदात् ।
 अतएव संशयाभावायाह । वै निययेन । एष वक्ष्यमाणः पुरुषः
 सः । आध्यात्मिकत्वेन प्रसिद्धोऽखरसमय इति । अन्यथा ब्रह्मा-
 त्मकनपोलक्षणसाधनेनाधिकारे सम्पन्नेऽत्र वद्वेति ध्याना-
 दिति न वदेत् । न चैतदपि तत् तथात्वेन सूयत इति बाध्यं ।
 श्रुतेः प्रतारकत्वापत्तेः । आनन्दमथान्तमेवमेव निरूपणाच्च ।
 अतएवास्याध्यात्मोऽपि निरूपितो यः पूर्वस्थेति सत्त्वाधिदैविक
 आनन्दमयः । अथवा वाक्सनेयिशाखायामात्मेत्येवोपासीतेत्युप-
 साम्य तदेतत् प्रियः पुत्रात् प्रेयोवित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्व्वस्माद-
 न्तरतर उदयमात्मेत्येतदप्येव प्रियत्वं निराकृत्येखरो हि
 तथा स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीतेति पश्यते । अत्रात्मोपाधिक-
 त्वात् सर्व्वत्र प्रियवशात्पदेन जीवात्मनएव प्रियत्वेनोपासना
 विधीयत उतेश्वरपदात् परमात्मन इति भवति संशयः । किमत्र
 युक्तं जीवात्मनएवेति । अतः * यथा पुत्रादेरात्मोपाधिकप्रिय-

त्वोक्त्या जीवात्मनएव प्रियत्वमुच्यतेऽन्यत्र श्रुतौ तथेहापि प्रियः
 पुत्रादित्यादिकथनाज्जीवात्मैव भवितुमर्हतीति प्राप्त आह ।
 कार्याख्यानादपूर्वमिति । इतः पूर्वमाध्यायते प्राणत्रये प्राणो
 नाम भवति षट्त्वाक् पञ्चशब्दः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानोमन-
 स्तान्यस्यैतानि कर्म्ममामान्येवेति । तथाच प्राणनवदनादि-
 कार्यैः कृतप्राणवागादित्वेनैकस्यैवात्मन आस्थानात् कथ-
 नादपूर्वं । पूर्व्वं पुत्रवित्ताद्यभिमानद्वयायां न वा अरे पत्न्युः
 कामाय पतिः प्रियो भवतीत्यादिना यणियत्वेनोच्यते तस्माद्विज-
 मात्मशब्दवाच्यमन्वेत्यर्थः । लोके हि प्राणवायुवागिन्द्रिया-
 दीनामेव तत्तच्छब्दवाच्यता न तु जीवस्य अत एवाप्ये श्रुतिराह
 ईश्वरो हि तथा स्यादिति । अत एव प्रियोऽन्यस्मात् सर्व्वस्माद-
 न्तरतरं षट्त्वाक्येत्याह । अन्तरो जीवात्मा ततोऽप्यतिशये-
 नान्तरमन्तरतरं पुरुषोत्तमस्वरूपमेव भवितुमर्हतीति एतेन
 विग्रहस्यैवात्मरूपत्वं सिध्यति । तेनाविक्ततत्त्वपरमानन्दत्वा-
 दयोऽपि भर्मा उपसंहर्तव्याः । नतु विग्रहे चक्षुःश्रोत्रादीनां
 वैलक्षण्यप्रतीतेरात्मनश्चेकरसत्वादुक्तकर्म्मनामवत्त्वं ब्रह्मण्युपप-
 मित्वाद्यङ्गीकर्तव्यं पठति ।

समान एवं चाभेदात् ॥ १६ ॥

चोऽप्यर्थे । तथाचैवमपि सति श्रोत्रचक्षुरादिवैलक्षण्य-
 प्रतीतावपि सति समान एकरूपएव न तु विषमस्तत्र हेतुर-
 भेदादिति । चक्षुरादीनां ब्रह्मत्वेन परस्परमभेदादित्यर्थः । अत्रे-
 दमाकृतं । तन्त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेरुपनिषदेद्यमेव
 ब्रह्मस्वरूपं । तस्य प्राणत्रये प्राणो भवति षट्त्वागित्यादिरूपाः

जीवोऽत्राविष्टं भगवन्तमहमुपासदिति जानाति चेत्तदा न सा जीवगामिन्युपासना किन्तु वज्रगामिन्येव । तत्राखिलधर्मोप-
संहारे न किञ्चिदाधकं । यत्र ब्रह्मत्वेनैव ज्ञातोपास्ते तत्रापि तं
यथा यथोपासते तथैव भवति । तद्धेतान् भुत्वावतीति श्रुतेर्गुर्वादी
जीवलवबुद्धिं निषेधाच्च तथा । तत्तदुपासकस्य * तदुपासना-
सिद्ध्यर्थं तत्फलदानार्थञ्च तादृग्रूपो भगवानाविशतीति च
तथा । प्रत्यन्तरङ्गभगवद्भक्तं हृद्याविर्भूतभगवत्कं ज्ञात्वैतद्भजने-
नाहं भगवन्तं प्राप्स्यामीति ज्ञात्वा तमेव भजते स भक्ति-
मार्गीय इति भक्तहृद्याविर्भूतेऽपि रूप उपसंहारो धर्माणां
तेन न कार्यं इत्यप्रिमं पठति ।

न वाविशेषात् ॥ २१ ॥

अनुपसंहारे हेतुरविशेषादिति । अथ भक्तभक्तत्वेन तद्-
भजनरसास्वादेन विस्तृततदाविष्टभगवत्कत्वेन तन्निरपेक्षत्वेन
वा तदाविष्टभगवति गुणोपसंहारेऽनुपसंहारे वा भक्तोपास-
नाया विशेषाभावादित्यर्थः । अनुपसंहारस्यात्र बाधकत्वाभाव-
ज्ञापनाय वा शब्दः । विशेषादिति वा । पूर्व्वं विहितत्वेन
भगवदाकारादिषु भजनं कुर्व्वन्वयुक्तरूपभक्तसङ्गेन तद्भजनेन च
पूर्व्वव्यादिविष्टं रसमनुभूतवानिति रसास्वादे विशेषाद्गुणोप-
संहारं स न करोतीत्यनुवादः । विहितत्वेन गुणोपसंहारपूर्व्व-
कोपासनायां नैरसत्वेन अनादरज्ञापनाय वा शब्दः । भगवदव-
ताररूपोऽपि वादरायणः प्राप्तद्विकेऽपि भक्तिमार्गस्मरणे तदीय

* जीवबुद्धिनिषेधादिति खं ।

† तत्र तादृगुपासक इति खं ।

रसाधेयपरवशस्तद्भावस्वभावमनूकवान् । अपि च । उपसंहारो*
हि तत्रानुक्तानामन्यलोक्तानां गुणानां तत्र सत्येन ज्ञानमात्रं ।
उक्तरूपभक्तरूपं भक्ताय तु तद्भजनीये भक्तएवालोकिकाननु
भावान् भगवान् प्रत्यक्षं दर्शयतीति न तत्रोपसंहारापेक्षा-
गन्धोऽपीत्युत्तरं पठति ।

दर्शयति च ॥ २२ ॥

ननु भक्तभक्तः स्ववेद्येत्यनौक्तिकं वीर्यं दृष्ट्वा तदाविष्टे भग-
वति तत्सम्भारकत्वस्येन्द्रादीनामपि तदाज्ञापेक्षिच* दृष्ट्वा द्युलोक-
व्यापकत्वस्योपसंहारं करिष्यतीत्याशङ्काह ।

सम्भृतिद्युव्याप्तपि चातः ॥ २३ ॥

राणापनीयानां खिलेषु पश्यते । ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां सम्भृ-
तानि, ब्रह्माये ज्येष्ठं दिवमाततान् । ब्रह्म भूतानां प्रथमतः
जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा सर्वितुं क इति । अस्वार्थेषु अन्यैर्हि
पुरुषैः सहायानपेक्ष विप्रमाः सन्धि यन्ते तेन तत्पराक्रमाणान्त-
एव नियतपूर्वभावित्वरूपकारणत्वेन ज्येष्ठाः ब्रह्मधर्माणान्तु
ब्रह्मैव ज्येष्ठमनन्यापेक्षं सृष्ट्यादि करोतीत्यर्थः । एवं सति
ब्रह्मज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि वीर्याणि । अत ऊर्ध्वसि बहु-
यचनसङ्गादेशः । किञ्च । अन्येषां वीर्याणां यत्तद्विर्मेधे भङ्गो-
ऽपि भवति तेन ते स्ववीर्याणि न सम्मिश्रति ब्रह्मवीर्याणि तु
ब्रह्मणा सम्भृतानि निःप्रत्यूहं सम्भृतानीत्यर्थः । तच्च ज्येष्ठं

वद्भासो इन्द्रादिजघनः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्यास-
वन्नित्यमेव विश्वव्यापकमित्यर्थः । देशतोऽपरिच्छेदमुक्त्वा काल-
तोऽपि तमाह । ब्रह्मेति । भूतानामाकाशादीनां पूर्वमेव जज्ञे
आविर्बभूवेत्यर्थः । एवेन धीर्व्यसमृतिद्युव्याप्तिप्रभृतिमाहात्म्यमुक्तं
भवति । तथाच समृतिश्च द्युव्याप्तिश्च तयोः समाहारस्तथा ।
एतावपि स तत्र नोपसंहरति । तत्र हेतुर्नवाविशेषादिति
सूत्रोक्त एवेत्यतिदिशत्यत एवेति । एतद्वया तथा तत्रैवीर्त्त ।
विषयवाक्योत्तराद्धोक्तधर्मोद्देशेनैवं ज्ञायते भक्तस्यैविकपार-
लौकिकोपयोगिधर्मोपलक्ष्यार्थं ह्ययोरेवोद्देशः कृत इति । चका-
रेण दर्शनमप्युक्तं समुचीयते । अन्यच्च । स्पष्टीकृतिसम्भावनायां
हि तद्योग्यतानिषेधः सम्भवति सा चाविर्भूतएव भगवति
सम्भवतीत्यखिलशक्त्याविर्भावपूर्वकमाविर्भूतस्य तस्यैतया श्रुत्या
माहात्म्यमुच्यत इति गम्यते । एवं सति एतद्वाक्योक्तधर्मयोरे-
वानुपसंहार्यत्वेन यत् कथनं तत्तु भक्तद्वयाविर्भूतं ब्रह्माप्येवं-
भूतमेवेति ज्ञापनाय अती युक्तएवानुपसंहारः ।

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

तैत्तिरीयके सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् स
भूमिं विश्वतो दृत्वा धत्वातिष्ठद्वाहुसं पुरुषएवेद ए सर्वं यद्भूतं
यच्च भव्यमित्यादिना पुरुषविद्या निरूप्यते । तत्रैव ब्रह्मविदा-
प्नोति परमिति प्रश्ने स र्वा एव पुरुषोऽक्षरसमय इत्यारभ्य
प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयात्मकं ब्रह्मस्वरूपं निरू-
प्यते । तत्र सर्वत्र स च पुरुषविधएवेति च पद्यते । अत्रा-
वमथादिषु पुरुषसूक्ते च पुरुषपदयवणादवमयादिषु सहस्र

शीर्षवत्त्वाद्युपसंहारः कर्त्तव्यो न वेति भवति संग्रहः । किमत्र
युक्तं । उपसंहर्तव्यमेवेति । कुतः । सर्वत्र ब्रह्मण एवोपाप्य-
त्वाद्वाप्युपासनोक्तेर्ब्रह्मत्वपुरुषत्वयोरविशेषादियैक्यादिति प्राप्त
उच्यते । पुरुषविद्यायामिवेति । अन्नमयादिषु सहस्रशीर्षवत्त्वा-
दिकं नोपसंहर्तव्यं । कुतः । पुरुषविद्यायां यथा पुरुषस्वरूपं
निरूप्यते न तथेतरेषामवमयादीनां विज्ञानमयान्तामां स्वरूपं
प्रकरणे^{*} निरूप्यते । अत्र हि पुरुषत्वमुच्यते । सहस्रपदमनेक-
त्वोपलक्षकं अन्यथास्यां शिरोभ्योद्देश्यं वदेत्तेन साकारव्याप-
कत्वमुक्तं भवति । तत्र पुरुषविधत्वं स चाध्यात्मिकरूपमूर्ताच्छरी-
राभिमान्यात्मा चान्य आधिदैविक उच्यते न तथाच ।

किञ्च । पुरुषएवेदं सर्वमित्यादिना प्रपञ्चात्मकत्वं सुक्ति-
दास्यत्वञ्चोक्ता नैतावन्मात्रमस्य साहाय्यमित्येवमपि महत्-
साहाय्यमस्तीति वक्तुं प्रपञ्चरूपं तद्विभूतिरूपमित्येतावानस्य
तद्विभूत्यनेनोक्ता तत आधिक्यमाह अतो ज्यायाएव पुरुष
इति । एवमतिवैलक्षण्यात् पुरुषपदमात्रसाधर्म्येण नैकविधत्वं
वक्तुं यत्वं नोपसंहार इति । चकाराद्भस्मस्य-पारे भुवमस्य मध्ये
नाकस्य पृष्ठे महती महीयानित्यादि श्रुतयः सर्व्वतः पाणि-
पादन्तदित्यादि स्मृतयश्च संगृह्यन्ते । एतेन यत्किञ्चिद्विद्वन्म-
सान्येऽपि † न भूलभूतवज्ररूपमत एव न तत्रोपास्यता तथा-
त्वेनेति आश्रितं । अत एव भृगूपाख्याने अवमयादिवज्र-
ज्ञानेऽपि जिज्ञासैवोक्ता भृगोरानन्दरूपपरब्रह्मज्ञाने तु नोक्ता ।

* तत्रप्रकरणे इति ख ।

† सर्व्वगाम इति ख ।

तेनाशेषगुणपूर्णं ब्रह्मेत्युक्तं भवत्यत उत्तमाधिकारिभिस्तदेवो-
पासनीयं न विभूतिरूपमिति ज्ञापितम् ।

अथ निर्दोषत्वं ज्ञात्वा भजनीयमिति ज्ञापयितुमधिकार-
णान्तरमारभते ।

हेरुङ्ग वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ ✓

वाजसनेयिशाखायां अथाह प्राजापत्या * इत्युपक्रम्य तेषां
मिथ.स्पर्शसुक्तीच्यते ते ह देवान्भूषुहंस्तासुरान् अत्र उन्नीयेनात्य-
यामेति ते ह वाचमूषुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुद-
गायन्तो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगावत् † अन् कञ्जाणं वदति
तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गावात्येष्यन्तीति तमभिद्वृत्य
पाप्मना विध्यत्स यः स पाप्मा यदेवेदमपतिरूपं वदति स एव
पाप्मेति ‡ । एवमेव प्राणचक्षु श्रोत्रप्रभृतिषु पापवेधसुक्तीच्यते
अथैतमासन्यं प्राणमूषुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण
उद्गायन्ते विदुरनेन वै न उद्गावात्येष्यन्तीति तमभिद्वृत्य पाप्मना
विध्यत् स यथाज्ञानसत्त्वा लोभो विध्यन्तेतेवएह वै विध्यंसमाना
विध्यन्तो विनेश्वरिति । ज्ञान्दीग्येऽपि प्राणादिवैवमेव पाप्मवेध-
सुक्ताऽसन्त्येन तथेत्युच्यते । एतावान् पर विशेषो वाजसनेयि-
नाज्ञानकर्तृत्वं सामगानामुद्गीयत्वेनोपास्यत्वमुच्यते चाक्प्राणा-
दीनामिति । अत्र देहसम्बन्धित्वगानकर्तृत्वयोरुपास्यत्वस्य चा-
विशेषेऽपि वागादिषु पाप्मवेध आसन्यप्राण कुतो नेति भवति

* प्रजापत्या इति ख ।

† अगान् इति ख ।

‡ अथ च पाप्मेति ख ।

जिज्ञासा । न चासन्नोपासनाया विधेयत्वात् तत्तन्मुत्यर्थमन्येषु
 पाप्मवेध उच्यतेऽस्मिन्नेति वाच्यं । न हि प्रयोजनायासन्त-
 मप्यर्थं बोधयति श्रुतिरिति वक्तुं शक्यं प्रमाणत्वव्याहृतिप्रस-
 ङ्गात् । एकञ्च प्रतारकत्वे सर्वत्रापि तच्छब्दया तदुक्ते कोऽपि
 न प्रवर्त्तेतापि । साक्षात्क्रियार्थत्वाभावेऽपि नासन्निरूपकत्व-
 मर्थवादानां । यस्तुतस्तु यदेव विषया करोति यद्वयोपनिषदा वा
 तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेः ।

ज्ञात्वा ज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति ।

विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाविदुषो भवेत् ॥

इत्यादिवाक्यैरेवं वेदेति वाक्यैर्वाद्येवादीक्षस्वरूपं ज्ञात्वा
 कर्मकरणे पूर्णं फलमन्यथा न इत्यर्थवादानां फलोपकार्यङ्गनि-
 रूपकत्वान्नानर्थक्यमत उक्तार्थं हेतुं न पश्याम इति प्राप्ते तमे-
 वाह वेधादीति । वाक्पाणादिषु यः पाप्मवेध आदिपदात्
 दुष्टविषयसम्बन्धश्च तच्च हेतुरर्थभेदः । अर्थो भगवान् तस्माद्भेदा-
 दित्यर्थः । आसन्नस्तु य एवायं सुख्यः प्राणस्तुसुहृद्यसुपासोतीति
 हान्दोग्ये उपास्यत्वेनोक्तः । सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति न्यायात् वेदान्ते-
 पूपास्यं ब्रह्मतिरिक्तं नोच्यत इत्यासन्नोऽपि ब्रह्माभिन्नोऽत
 एवापहतपाप्मा स्तेऽस्मिन् इति सामग्रीः पश्यते । अतस्तच्च न पाप्म-
 वेध इति भावः । ब्रह्मणः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वज्ञापनायार्थपदे-
 नोक्तः । एतेन विभूतिरूपेऽपि यत्वेवं तच्च मूलभूतब्रह्मणि निर्दो-
 षत्वे * किं वाच्यमिति प्रापितं । अथवाऽयं प्रयोजनं विषय
 इति यावत् । तद्भेदादित्यर्थः ।

अवेदमाकृतं । देवा हि स्वस्यासुरजयाय गानार्थं वागा-
दीनूचुस्त्वं न उद्गायेति । गानानन्तरं यो वाचि भोगस्तु* देवेभ्य
आगायदित्युच्यते । एवमेव प्राणादिष्वपि स्वस्वभोगं देवेभ्य
आगायदिति । एवं सति देवार्थमेवैतद्गानं न तु भगवदर्थं ।
अथप्यासन्त्येवमुच्यते तेभ्य एष प्राण उद्गायदिति तथापि
यथा वागादिषु स्वनिष्ठभोगं देवेभ्य आगायदित्युक्तं तथा नासन्त्ये ।
तेनोक्तमानैर्ब्रह्मात्मकत्वेनासुरजयहेतुर्भगवत्स्वस्व एवेति ज्ञात्वा
तथैवागायदासन्त्य इति ज्ञायते । अतएवाग्न्यत्र वेध उक्तोऽत्र
तत्कारणेष्टायामप्यासुराणां नाग उक्तः । अथे च भवत्यात्मना
परास्मद्विषन्† भ्रातृव्यो भवति अथं वेदेति पश्यते । तेन पर-
ब्रह्म निर्दोषमिति किमु वाच्यं । यत्र तद्विभूतिरूपासन्त्यस्योक्त-
रूपतां यो वेत्ति-सोऽपि गुणगुणो दीपरहितश्च भवतीति कैमुतिक-
न्यायः सूचितो भवति । एतेन लोकी दीपत्वेन ये धर्माः प्रतीयन्ते
तएव धर्मा भगवति निरूप्यमाणा ‡ न दीपत्वेन ज्ञेयाः किन्तु
गुणत्वेनैव वस्तुत एव तथात्वादिति भावो ज्ञायते ।

एवं भगवत्स्वस्वभावात् दीपसम्बन्धमुक्त्वा तथा सति गुण-
ज्ञानिञ्च वदंस्तत्र विशेषमाह ।

ज्ञानौ तृपायनशब्दशेषत्वात् कुशकन्द-
स्तुत्युपगानवत्तदुक्तं ॥ २६ ॥

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परम साम्यमुपैति

* भोगस्तु देवेभ्य इति ख' ।

† परास्मद्विषन् इति ख' ।

‡ निरूप्यमाणा दीपत्वेन इति ख' ।

तदनन्तरं साम्यमुपैति इत्याद्यवर्णिकैः पद्यते । परमपदेन ब्रह्मो-
 ष्यते । तथा च सकार्याविद्यारहितः परममुपैति तदनन्तरं
 साम्यमुपैतीति योजना । तच्चेदं विचार्यते । साम्यं हि समान-
 जातीयधर्मवत्त्वं * । तच्च कतिपयधर्मैरप्येतन्निष्ठधर्मैर्वा भवति ।
 तत्रान्यः पक्षो ब्रह्मणा समं न सम्भवति न तत्तमस्याभ्यधिकस्य दृश्यत
 इति श्रुतिविरोधात्त एव पक्षोऽनुमत्तः । तत्र केधर्मैः
 साम्यमिहोच्यत इत्याकाङ्क्षायामाह । हानाविति । ब्रह्मणः
 सकाशादिभागो जीपस्य हानिशब्देनोच्यते । तथा च तस्यां
 सत्यां ये धर्मा जीविनिष्ठा आनन्दांशैर्धर्मादयो भगवद्विच्छया
 तिरोहितास्तौ ब्रह्मसम्बन्धे सति पुनराविर्भूता इति तैरेव तथे-
 त्यर्थः । भगवदानन्दादीनां † पूर्णत्वाज्जीवानन्दादीनामल्पत्वात्
 नात्रैव समैधर्मैः ‡ कृत्वा ब्रह्मसाम्यं जीव उपचर्यते साम्य-
 मुपैतीति । वस्तुतस्तु नैतैरपि धर्मैः साम्यमिति भावः । अतएव
 न तत्तम इति श्रुतिरविरुद्धा । अतएव सूत्रज्ञता साम्यमुपै-
 तीति साम्योपायनशब्दमात्रं न तु साम्यपदार्थः स्मरसिक्तोऽवा-
 स्तीति भावप्रकटनाय शब्दशब्द उक्तः । ननु तैरेव धर्मैः साम्यं
 नैतैरित्यत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह । उपायनशब्दशेषत्वा-
 दिति । परममुपैतीति य उपायनशब्दस्तच्छेषत्वात् साम्योपाय-
 नस्येत्यर्थः । ब्रह्मसम्बन्धहेतुकत्वादानन्दांशाद्याविर्भावस्य तदैव
 साम्योपायनकथनात्तैरेव धर्मैः साम्यमभिप्रेतमिति भावः ।
 नन्वानन्दादीनां ब्रह्मधर्मत्वात् तैस्तत्साम्यकथनं तदभेदमेव

* धर्ममिति छं ।

† भगवदानन्दादीनामिति छं ।

‡ एव धर्मैः इति छं ।

गमयतीत्याशङ्का तत्त्वमवत्वमात्रस्य न तदभेदसाधकत्वमित्यत्र
 दृष्टान्तमाह । कुशेत्यादि । कुशा भीदुमर्थः समिधस्ता अग्नि-
 योमादियानेषु प्रसूतोत्ता स्थाप्यन्ते * । तदा तत्त्वमन्वि यच्छन्दः सु-
 त्युपगानन्तद्वदित्यर्थः । तत्रामित्वा शूरानोनुमो दुग्धा इव धेनव
 इत्यृषि ये वर्णास्तेषामप्य एवोपसंहृत्य भकारिणैव† भानं क्रियते।
 न हि तदापि नवर्णधर्माणामचामुपसंहारोऽस्तीति तद्वगात्मकत्वं
 भकारस्य § सम्भवति । एवं पञ्चतेऽपि ब्रह्मधर्मप्राकट्येन॥ न
 तदात्मकत्वं जीवस्य सम्भवति । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैरवाभेद-
 बोधनादसु तथेति चेत् तत्राह । तदुक्तमिति । जीवब्रह्मा-
 भेदबोधनतात्पर्यमुक्तमित्यर्थः । तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः
 प्राश्नवदितिसूत्रेणेति शेषः ।

अपिच । श्रुतो ब्रह्मोपायनस्य ¶ साभ्योपायनहेतुत्वोक्त्या
 तदनुपायनस्य साभ्यानुपायने हेतुत्वमिति ज्ञाप्यते । तथाच परा-
 मिध्यानात् तु तिरोहितं ततोद्यस्य पन्थविपर्ययाविति सूत्रे
 जीवस्य ब्रह्मांशत्वेनानन्दैश्वर्यादिब्रह्मधर्मवत्त्वात् ब्रह्मणः सका-
 शादिभागे सति तदिच्छया तद्वैतिरोधानस्य संसारित्ये**
 हेतुत्वमुक्तं यत्तदपि तदुक्तमित्यनेन स्मर्यत इति न विस्म-

* स्थाप्यन्ते इति खं ।

† पूर इति खं ।

‡ भकारिणैवति खं ।

§ भकारस्येति खं ।

॥ ब्रह्मधर्मप्राकट्येन इति खं ।

¶ ब्रह्मोपायनस्येति खं ।

** संसारित्वहेतुत्वमिति खं ।

संयं । यथाव्यग्रास्त्रोक्तधर्मा अणुधर्म्या विद्यायामुपसंक्रियन्त
एवं ब्रह्मनिष्ठा धर्मा जीवेऽप्येतथा श्रुत्या बोध्यन्त इत्येतावत्
साम्यमस्तीत्युपसंहारप्रकरण एतस्य निरूपणं कृतं ।

साम्यराये तर्त्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

वाजसनेयिशाखायां न एव नेति नेतीत्यात्मेत्युपक्रम्य न
व्ययत्न इत्यन्तेन ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा यत् एतादृशमज्ञातस्तद्विदपि
विवक्षितकथ इत्यभिप्रायेणाप्ये पद्यते * अतः पापमकरयमतः
कल्याणमकरयमित्युभे उभे ह्येव एते तरत्यन्त इत्यादिनापिम-
द्यैव नित्यो ब्रह्मिन्मा ब्राह्मणस्येत्यूचा च ब्रह्मविदो माहात्म्यमुक्त्वा
पद्यते तस्मादेवंवित् शान्तीदान्त उपरतस्त्वित्तुः अहावित्ती भूत्या
आत्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमेतं पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति
सर्वस्यात्मा भवति सर्वं पाप्मानमन्तरति नैनं याप्ता तरतीत्या-
द्युक्ता चान्ते पद्यते य एवं वेदेति । अत्र हि पापतरगादिरूपं ब्रह्म-
ज्ञानमाहात्म्यमुच्यते ज्ञानस्य संसारमुक्तिहेतुत्वात् । अथर्वणोप-
निषदादिषु तु भगवद्भक्तैर्मुक्तिहेतुत्वमुच्यते । परं ब्रह्मैतद्योधार-
यतीतिरापक्रम्य भजति योऽन्यतो भवतीति । पद्येऽपि सुक्तो
भवति संसृतेरिति । एतद्विषयव्यवस्था तु पुरैषोक्तेति भावो-
च्यते । एतावान् परं सन्देहो य एवं वेद स पाप्मानमन्तरतीति
वचनात् ज्ञानदशायामपि पापमन्त्रं वाप्यमन्त्रघा तरणागम-
वापनेः । एवं सति भक्तिदशायामप्येवमेष नयेति भवति संशयः ।
तत्र श्रुतावविशिष्येय पापनाशप्रवणत्वात् मुक्तिपूर्वकात् पाप-

नाशावश्यावादेकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथेति
 न्यायेन भक्त्या पापनाशादत्रापि तथैवेति प्राप्त आह । सम्मराय
 इत्यादि । सम्मरायः परलोकस्तस्थिन् प्राप्तव्ये सतीत्यर्थः । अथवा
 परः पुरुषोत्तमस्तस्यायो ज्ञानं । तथाच सम्यग्भूतं पुरुषोत्तम-
 ज्ञानं येन स सम्मरायो भक्तिमार्गं इति यावत् । अथवा
 परे पुरुषोत्तमे भवनं अयोगमनं प्रवेग इति यावत् । तथाच
 सम्यक् परायो येन स तथा भक्तिमार्गं इत्यर्थः । ज्ञानमार्गेऽ-
 चरमाया भक्तिमार्गे पुरुषोत्तममाया तच्चाद्विषयमत्र ज्ञाप-
 यितुमेवं फलनमतो भक्तिः पूर्वमेव पापनायो युक्त इति भावः ।
 ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभानन्तरं भक्त्या मामभिजानातीति भगवद्-
 वाक्यात् पुरुषोत्तमस्वरूपज्ञानस्य भक्त्यैकसाध्यत्वात् तथा । एवं
 सति

मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सदुल्लभः प्रमात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥

मुक्तोपहृष्यव्यपदेशात् ।

जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः ।

नराणां क्षीणपापानां कृष्ण भक्तिः प्रजायते ॥

जन्मान्तरसहस्रेषु समाराध्य ह्यध्वजं ।

यैष्णवं लभेत् कश्चित् सर्वपापघयादिह ॥

इत्यादिवाक्यैः पापनाशानन्तरमेव भक्तिसम्भवाद्भक्तस्य तर्त-
 व्यपापादेरभावाच्च । ज्ञानमार्गोऽवतुल्यतेत्यर्थः । ननु य एवं वेदेति
 सामान्यवचनात् पुरुषोत्तमविदोऽप्येवमेवेति चेत् तत्राह ।

तथा ह्यन्ये । तथा ज्ञानानन्तरमपि पापवन्तोऽन्ये * भक्तिमार्गी-
येभ्योऽन्य इत्यर्थः । उक्तवचनरूपोपपत्तिर्हि गन्धेन ज्ञाप्यते । ननु
भक्तिमार्गीयाणामपि गोपस्त्रीणां

दुःसहप्रेषविरहतीव्रतापधुताशुभाः ।

अध्यानप्रामाद्युताग्नेषनिर्वृत्त्या क्षीणमहलाः ॥

इति वचनेन दुष्कृतसुखतयोरपि हानिश्रवणात् पूर्वोक्त-
वचनैर्विरोध इत्याशङ्कायामुत्तरं पठति ।

कन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

कन्द इच्छा । तथाच भक्तिमार्गीयाणामपि पूर्व पापा-
नाशो यः स भगवदिच्छाविशेषतोऽतो + भक्तेः पूर्वमेव पाप-
नाशनिरूपकान्नाशनिरूपकवचनयोरविरोधाद्धेतोर्भक्तेः † पूर्व-
मेव पापनाश आवश्यक इत्यर्थः । एवं सति भक्तेः पूर्वमेव तन्नाश
सौख्यगिकः स क्वचिद्विशेषेच्छयापनोद्यत इति भाषो ज्ञापितो
भवति । अपेक्षाविशेषे वक्तव्यवक्तृत्वेऽपि § किञ्चिदुच्यते ॥ ।
चिकीर्षितसोलामध्यपातिभक्ता न सोपधिसिंहवत्यो न सगुण-
विषया न वा सुकृतादियुक्ता इति ज्ञापयितुं कतिपयगोपीस्तद्-
विपरीतधर्मयुक्ताः कृत्वा तस्यां दशायां स्वमात्तो प्रतिबन्धं ¶ कार-

* पापवन्तोऽन्ये इति यः ।

† अत इति उपपत्तिरिति भाषि ।

‡ भक्तेः इति यः ।

§ वक्तृत्वे वक्तृत्वेऽपि इति यः ।

॥ किञ्चिदिति उपपत्तिरिति भाषि ।

¶ प्रतिबन्धे इति यः ।

यित्वा स्वयमेव तां दृशां नाशयित्वा स्वलीलामध्यपातिनीः कृत-
वानिति । न ह्येतावता सांख्यैदिकएवायं भावो भवति । न हि
मन्त्रप्रतिबद्धशक्तिरग्निरदाहक इति तत्स्वभावत्वमेव ० तस्य
सांख्यैदिकमिति वक्तुं शक्यं । एतच्च श्रीभागवतदशमस्कन्धविषयौ
प्रपञ्चितमस्माभिः ।

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २६ ॥

ननु सत्यं 'ज्ञानमनन्तं' ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे-
ष्ठ्योममिति । तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विश्व-
तेऽयनायेत्यादिश्रुतिभिरुक्तरूपमब्रह्मज्ञाने सत्येव मोक्ष इत्युच्यते ।
यमेवैष वृणुते तेन श्रम्य इति श्रुत्या चात्मीयत्वेनाङ्गीकारा-
त्तत्त्ववैयर्थ्यस्य भक्तिमार्गीयत्वात् तस्मिन् सति भक्तिमार्गे प्रवेशाद्-
भक्त्यैव स इत्युच्यते । किञ्च । भक्त्या सामभिजानातीत्युक्ता ततो
मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति भगवतोक्तमिति भक्ति-
मार्गेऽपि पुरुषोत्तमज्ञानेनेव मोक्ष उच्यते । ज्ञानमार्गे त्वश्वर-
ज्ञानेनेति विशेषः ।

तस्मात् महक्तिगुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ।

इति पक्षेन भक्तिमार्गीयस्य ज्ञाननैरपेक्ष्यमप्युच्यते । तथा
चैवं मिथः श्रुत्योऽपि विरोधासंभक्त्यनिराधः सम्भवति । न च ज्ञाने-
नैव मोक्ष उभयत्रापि तथोक्तेः । ज्ञाननैरपेक्ष्योक्तिस्तु भक्तिस्तुत्य-

* तत्स्वभाव इति अर्थः ।

† वैराग्यं इति अर्थः ।

‡ श्रुती. श्रुत्योऽपि अर्थः ।

भिप्रायेति वाच्यं । विषयभेदेन ज्ञानभेदान्मुक्तिसाधनं कृतमज-
 ज्ञानमित्यनिश्चयात् । न च श्रौतत्वाविशेषात् समुच्चय इति वाच्यं ।
 ज्ञानिनोऽचरे भक्तस्य पुरुषोत्तमे लयात् समुच्चयासम्भवात् ।
 तर्हीवं विरोधाभावादुपपन्नं सर्वमिति चेत् न । पूर्वं ज्ञान-
 मार्गीयज्ञानवतः पर्याङ्गतिमार्गीयज्ञानवतो लयस्थाननिर्हार-
 सम्भवात् ।

अपरश्च । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वेतिवचनाद्भक्तिमार्गे
 तत्त्वतो भगवत्ज्ञानमेव प्रवेशसाधनमिति सन्तर्ह्य' । तथा च
 मत्कामा रमणं चारं मत्स्वरूपाविदोऽवनाः ।

तद्वा मां परमं प्रापुः संप्राप्यतसहस्रयः ॥

इति वाक्यात् ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीयज्ञानरहितानामपि
 भगवत्प्राप्तेस्तत्साधनत्वनिरूपकश्रुतिविरोधः । तथाच क्वचित्
 ज्ञानं मुक्तिसाधनत्वेनोच्यते क्वचिद्भक्तिः क्वचिन्नोभयमपी-
 त्येकतरसाधनानिश्चयान्मुक्तिसाधने सुमुचोः प्रहृत्यसम्भव इति
 प्राप्त आह । गतेरर्थवत्त्वमित्यादि । गतेज्ञानस्थार्थवत्त्वं फल-
 जनकत्वमुभयया मर्यादापुष्टिभेदेनेत्यर्थः ।

अत्रायमागयः । एष उ एव साधु कर्मकारयति तं यमेभ्यो
 लोकेभ्य उचिनीयतीत्यादिश्रुतिभ्यो भगवान् सृष्टिपूर्वकाल एवैतस्मै
 जीवायैतत्कर्म कारयित्वैतत् फलं दाप्य इति विचारितवानिति
 तथैव भवति । तत्रोक्तरीत्या मुक्तिसाधनाननुगमे हेतुरवश्यं वाच्यः ।
 एवं सति कृतिसाध्यं साधनं ज्ञानमक्तिरूपं भास्त्रेण बोध्यते ।
 ताभ्यां विहिताभ्यां मुक्तिर्मर्यादा तद्रहितानामपि स्वस्वरूप-

यत्नेन स्वप्रापणे पुष्टिरित्युच्यते । तथाच यं जीवं यस्मिन्मार्गेऽङ्गी-
कृतवान् जीवं तत्र प्रवर्त्तयित्वा तत्फलं ददातीति सर्व्वं सुखं ।
अतएव पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य ज्ञानादिनैरपेक्ष्यं मर्यादायामङ्गी-
कृतस्य तदपेक्षित्वञ्च युक्तमेवेति भावः । अत्र साधकत्वेन विपक्षे
बाधमाह * । अन्यथा हि विरोध इति । अन्यथा मर्यादापुष्टि-
भेदेन व्यवस्थाया अक्षयनि विरोधाद्धेतोस्तथैतयः । विरोधस्तु
पूर्व्वपक्षपक्ष्य उपपादितः । एतेनैव ननु श्रवणादिरूपा प्रेम-
रूपा च भक्तिरविशेषेण पापक्षय एवोदेत्यत कश्चिद्विशेषोऽस्ति
तथाधुनिकानामपि भक्तानां दुःखदर्शनाच्छ्रमणादेः पापनाशकत्व-
श्रवणाच्चविशेषपक्षस्वसङ्गतः । अथ श्रवणादिरूपा पापे सत्यपि
भवति प्रेमरूपा तु तत्रात्र एवेति विशेषोवाच्यः । सोऽपि †
प्रेमवतामम्यक्रूरादीनां मणिप्रसङ्गे भगवता समं क्षाप्यकृति-
श्रवणान्न साधीयानित्यपि ग्रहा निरुक्ता वेदितव्या । तथाहि
मर्यादापुष्टिभेदेनाङ्गीकारे वैषम्यस्यादायायामङ्गीकृतानां सुसु-
खैव श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तदाहत्वेनैव भगवति प्रेमापि न तु
निरूपधिः । कदाचिदनुस्वभावेन सुकौशल्यानिवृत्तावपि तत्रमेः
साधनमार्गीयत्वादनिरुह्यते मे गतिमाखीं § प्रयुङ्क्त इति
पाश्चादन्ते सुक्तिरेव भवित्री । यस्मिन्मार्गे श्रवणादिभिः पाप-
क्षये प्रेमोत्पत्तिस्ततो सुक्तिः । पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतेस्त्वत्यनुग्रहसाध्य-

* साधकमाहति ख ।

† साधनि ख ।

‡ प्रवृत्तिरिति ख ।

§ गतिमाखीति ख ।

त्वात् तत्र च पापादेरप्रतिबन्धकत्वात् अवष्टादिरूपा प्रेमरूपा
च युगपत्पौर्वापर्येण वा वैपरीत्येन वा भवत्येव । अत्र अवष्टा-
दिकमपि फलरूपमेव स्नेहेनैव क्रियमाणत्वात् न विधिविषयः ।
न ह्यविद्यादिसुक्ष्मन्तरूपभजनानन्दाद्यन्तरायरूपाभ्रद्वयाविरल-
विविधमहातरुपहनानां दहने सोलुपस्यानुपहानस्य * तदा-
भरासिक्कापापमूलं प्रतिबन्धकमिति वक्तुं शक्यं । तदुक्तं
श्रीभागवते

स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य

त्यक्तान्यभावस्य हरिः पुरेयः † ।

विकर्म घञोत्पत्तितं कथञ्चित्

धुनोति सर्वं इति त्रिविष्टः ‡ इति

विकर्म मातृत्वं तदुःखदमिति स्वयञ्च हरित्वेन दुःख-
हर्तेति धुनोति । उक्तविशेषणविशिष्टस्य स्वतो विकर्मोत्पत्त्य-
सम्भवात् † सांसर्गिकं मत्तोभूतं न तु मया कृतमिति वद्वा यत्
कृतं विकर्मं तत् कथञ्चिदुत्पत्तितमित्युच्यते । त्यक्तान्यभावत्वेन
भगवत्केशव्यासद्वेनेन्द्रमुखाख्यपाण्डुराजवन्महदागमनाद्यघ्नानं वा
घञोक्तद्वये भक्त्येविकर्मोक्तावरुचिप्रापनाय वा कथञ्चिदित्युक्त-
वान् । तेन तर्कितं विकर्मापायभिप्रेतमिति ‡ चाद्यते । एतद्व्य-
प्यापि यदि विकर्मं भवेत् तदा तत्रिष्टयर्थं न तेनान्यत्कर्त्तव्यं ।

* अद्वयानुसारेति च ।

† प्रवेष्ट इति च ।

‡ घञोत्पत्तितं कथञ्चित् इति च ।

§ अनाभिप्रेतमिति च ।

भगवानेव हृदि निविष्टस्तदुच्यते इति । कदाचित् स्वभक्ति
बलस्फूर्त्या सदोषमपि जनं कृतार्थीकरिष्यामीत्यङ्गीकृत्यात् चेत्
भक्तस्तदेव* तत्तद्विषय एव तत्संसर्गजं दोषमस्यैतदङ्गीकारेण
तदोषमपि धुनोतीति सर्व्वपदेनोच्यते । चिरकालभोग्यमपि
तत्त्वज्ञेनैव नाशयति । तत्राशने कासादेरप्रतिबन्धकत्वमित्यपि
ज्ञापयितुं परस्य कालादेरीशत्वमुक्तं । यत्र भजनादिद्वन्द्विवेशा-
न्तानां अष्टएव विकल्पेणि सत्यपि सम्भव इति ।

उपपन्नस्तत्त्वज्ञानार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

ननु मुक्तिरेव सर्व्वत्र फलत्वमुच्यते । मुक्तश्चेतत् संसृतेर्दुःखा-
त्मकत्वात् । तन्निवृत्तेः सर्व्वेषामिष्टत्वात् । मुष्टिमार्गीयभक्तानाम्
तदनपेक्षितमुच्यते । तदुक्तमयस्योपनिषत्सु षट्दयार्थमन्त्रस्वरूप-
मुक्ता पश्यते परं ब्रह्मैतद्यो धारयतीत्यादेरन्ते सोऽमृतो भवती-
त्यादि । एतदप्ये किं तद्रूपं किं रसनं कथं हैतद्वजनमित्यादि
प्रश्नोत्तरं पश्यते । भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुच्योपाधिर्नैराश्यानेवा-
मुच्यत्तमः कल्पनमेतदेव गैकर्म्यमिति । एतदत्र विचार्य्यते । मन्त्रा-
वृत्तितदधिष्ठात्यरूपध्यानादेरमृतत्वं† फलमुच्यते । भजनस्वरूप-
पक्षे चावत् फलनैराश्यान् भगवन्त्यात्मनः कल्पनमित्युच्यते । न च
फलनैराश्यान् भजनेऽप्यन्ते मुक्तिरेव भविषीति वाच्यं । तं यथा-
यथोपासते तथैव भवति तदेतान् भूत्वावतीति श्रुतेर्भुक्ति-
साधनत्वेन । ज्ञात्वा भूजतः सेव फलं स्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषा-

* तदेव तत्तद्विषयस्य संसर्गजं इति च ।

† भगवत्पक्षे फलमिति च ।

। मुष्टिणाधनमिति च ।

यत्त्वमनुभवन् यो भजते तस्य तदेव * फलमिति यतो निर्णयः
 सम्पद्यते । ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति भग-
 वदाववाच । अतएव रहस्यभजनं 'लक्ष्यमुक्तं' । तथाच श्रीतत्त्वभग-
 वत्सन्धितय्योरविशेषात् कृतमो गरीयानिति संग्रहे गूढाभि-
 सन्धिः पठति । भुमुहोः स्यातां दृष्ट्यभजनकर्त्तव्योपपन्नः उप-
 पत्तियुक्तः । तन्नेपोद्घाटयति । तत्त्वचरणार्थोपलब्धेरिति । तत्रचणी
 भगवत्स्वरूपात्मको योऽर्थः स्वतन्त्रपदार्थरूपस्तदुपलब्धेः स्वाधी-
 नत्वेन तन्प्राप्तेरित्यर्थः । यद्यपि पुरुषोत्तमे प्रवेशे तदामन्दानुभवो
 भवति तथापि न प्रभोस्तदधीनत्वं भक्तिमिरोभावात् प्रत्युत वैप-
 रीत्यं भजनानन्दस्य तत आधिपत्यं मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्रं
 न भक्तियोगं । दीयमानं न दृष्टमिति विना मत्प्रेषनं जनाः । नारा-
 यणपरा इत्युपक्रम्य स्वर्गापवगेनरक्षेष्वापि तुत्कार्यदर्शिन इत्या-
 दिवाक्यैरध्यवसीयते । अतएव † सामीप्यवाच्युपसर्ग उक्तः । तेन
 दासीत्वेन दासत्वेन सोतायां सुष्ठत्वेन प्रभुमिकटे स्थितिरुक्ता
 भवति । न च महत्पदार्थस्वरूपाज्ञानादल्पएवानन्दे यथा सर्व्वा-
 धिक् मन्वानः ‡ पूर्वोक्तं न वाञ्छति तथाप्रापीति वाच्यं ।
 दीयमानानामर्थीनां स्वरूपाज्ञानासम्भवात् अनुभवविषयी-
 क्रियमाणत्वस्यैवात्र दीयमानपदार्थत्वात् । तदज्ञाने स्वर्गादिवये
 तुल्यदर्शित्वासम्भवः । मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्रं न भक्ति-

* तदेति यः ।

† तथात्वमिति स्रं ।

‡ अतएवासाधोपनि ३३ ।

§ मत्प्रेष इति स्रं ।

ब्रह्म संपद्यते ब्रह्म संपद्यत इति श्रुत्या कीर्त्तनमात्रस्य तथात्वमु-
च्यते । तथाच प्रत्येकपक्ष एव सर्वासां श्रुतीनामविरोधः स्यात् ।
एवं सति परब्रह्मतदो धारयतीत्यादिषु सोऽमृतो भवतीति
पदं प्रत्येकं सम्बध्यत इति श्रेयं । ननु यथा दण्डादीनां प्रत्येकं
घटहेतुत्वोक्तावपि नैकस्यैव तत्त्वानन्वयमेवमत्राप्येकैकस्य चिन्त-
नादेष्टव्यत्वोक्तावपि फलसाधकत्वं समुद्दिशानामेव तेषामिति
चेत् । सैवं । योऽर्थो यत्रसाधैकसमधिगम्यः स तेन प्रमाणेन
यथा सिद्ध्यति * तथा मन्तव्यः । दण्डादेस्तथान्यं प्रत्यक्षेण गृह्यत
इति तत्र तथास्तु । प्रकृते तु तेषां तथात्वमलौकिकशब्दैकसमधि-
गम्यं श्रुतिस्मृतेव । न चोक्तन्यायः श्रुतिष्वपि तात्पर्यनिर्णायको
भवतीति नायं । अलौकिकेऽर्थे † लौकिकस्यासामर्थ्यात् ।
अन्यथा ब्रह्मणा मनसैव प्रजालनने ‡ निषेकादिकमपि कल्पेत् ।
सतिरपि

केवलमेव हि भावेन गोप्योगाधः खगामृगाः ।

वेऽन्ये मूढधियोनागाः सिद्धा मामीशुरस्त्रसा ॥

एतावान् सांख्ययोगाभ्यामित्युपक्रम्यान्ते नारायणसूति-
रित्यादिरूपैवमेवाह । इममेवार्थं दृढि कृत्वाह सूत्रकारः
अध्यानुमानाभ्यामिति श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । ते चोक्ते । एतेन
सूत्रकारस्यान्योऽप्यनुषयोऽस्तीति भाति । यत्रोक्तसाधनस्रोमः-

* प्रमाणेन सिद्ध्यति इति खं ।

† अलौकिकस्यासामर्थ्यादिति ख ।

‡ प्रजालने इति खं ।

§ लोच इति ख ।

सम्पत्तिरेकस्मिन् भक्तेऽस्ति तत्रैकेनैव मुक्तावितरसाधनत्व-
बोधकश्रुतिविरोधात् अवगच्छोक्तनिरूपणानां मुक्त्यवहित-
पूर्वत्वे युगपदपि सम्भावादन्यथासिद्धिसम्भवे विनिगमका-
भावादेकेनैव मुक्तिरिति न नियमोऽतः प्रत्येकसाधकत्वबोधि-
कानां सर्वाणां श्रुतीनां मिथोविरोधः तर्ह्येकत्र तथात्वे सर्व-
त्रैव तथास्त्वित्याशङ्क्य तत्र साधकमाह । शब्दानुमानाभ्यामिति
पूर्ववत् । तत्र प्रत्येकमपि मुक्तिहेतुत्वमुच्यत इति न तथेत्यर्थः ।
यत्र प्रत्येकमपि तथात्वं तत्र किमुक्तव्यं समुद्दिष्टानां तथात्व
इति भावः । तेन श्रुतः प्रयोगोऽयमिति ज्ञेयं ।

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारि-

काणां ॥ ६२ ॥

पूर्वं मुमुक्षुभिः साधनत्वेन क्लिष्टमाणां भगवद्धर्माणां
सुखसाधनप्रकारो विचारितः । यधुना तु भगवान् स्वविचा-
रितकार्यं लौकिकैश्वर्याद्यशक्यं ज्ञात्वा स्वैश्वर्यादिकं दत्त्वा येन
जीवेन तत्कारयति स जीवस्तैर्दुर्धर्म्ममुक्ती भवति न वेति विचा-
र्यते । तत्र जीवस्तत्र भगवद्विषयकधर्म्माणां यत्र तत्साधकत्वं तत्र
भगवद्दीयानां धर्म्माणां तत्साधकत्वं सुतरामेव तेषां स्वस्वत्व-
साध्यत्वेनाविषयत्वात् तत्साधनेष्वप्रवेशोऽपीति सन्देहो निर्णय
माह । यावदित्यादि । यस्मिन् जीवे यत्कार्यसाधनार्थमधि-
कारो भगवता दत्तस्तत्कार्यसाधनचमास्तस्मिन्ने स्वधर्म्मा भग-
वता स्थापितास्त आधिकारिका इत्युच्यन्ते । तत्कार्यसम्पत्तिरेव
तदधिकारप्रयोजनमिति तावदेव तेषां तस्मिंश्चित्तिरित्यर्थः ।
एवं सति तत्सम्पत्तौ सोऽपि निवर्त्तत इति तत्तत्स्वस्मिन्नी

धर्मा अपि निवर्तते* इति सुक्तिपर्यन्तं न तेषां व्यापारसम्भवी
भगवता तथैव विचारितत्वात् । सुक्तिस्तु भक्त्यैवेति भावः । यच्च
ब्रह्मणा सह ते सर्वं संग्रामे प्रतिसञ्चरे ।

परस्मान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद ॥

इति वाक्यं तत्त्वाकन्त्यास्तं येषामधिकारः सप्तर्षिप्रभृतीनां
तद्विषयकमिति ज्ञेयम् । अन्यथा भगवद्भक्ताधिकारसामर्थ्यस्य भर-
तस्य स्वाधिकारसमाप्तौ मुक्ति न वदेत् । कृतात्मान इति पदात्
तेषामपि भगवति कृतान्तःकरणानामेव परस्व भगवतः परपदे
नापि वैकुण्ठे प्रवेश उच्यते न त्वाधिकारिकगुणैः ।

अक्षरधियान्त्वनरोधः सामान्यतद्भावाभ्या-

मौपसदवत्तदुक्तं ॥ २३ ॥

ननु क्तापर्यन्तोपनिषदाद्येर्भगवद्दर्शाणां मुक्तिसाधनत्वमुच्यते ।
श्रुत्यन्तरेषु तमेव विदित्वातिष्ठत्युमिति भाव्यं पन्था विद्यतेऽय-
नाय । ज्ञानादेव तु कैवल्यं तरति शोकमात्मवित् । ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवतीत्यादिषु ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वमुच्यते । श्रुतिस्त्वा
विशेषादुभयोक्तत्वात् कारणावैजात्ये कार्यवैजात्यस्यावश्यकत्वा-
न्मुक्तौ च तदसम्भवाद्ब्रह्मज्ञा मांभिजानातीति वाक्याद्भक्तौ ज्ञान-
मपि सम्प्रधात् ज्ञानेनेव मुक्तिरिति पूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वनिरू-
पकश्रुतितात्पर्यं निरूपयन् पुरुषोत्तमप्राप्तेरेव मुक्तिपदवाच्य-
त्वात् नङ्गजनस्यैव तन्प्रापकत्वमिति इति ह्यत्राह अक्षरधिया-
मित्यादि । तु शब्दः पूर्वपक्षनिरासे । वाजसनेयके श्रूयते । एतद्दे
तदक्षरं मार्गं ब्राह्मणा अभिषदन्त्यभ्युसमित्यादि । तथाचर्षणे

५। अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्येत इति । तेन ज्ञानमार्गेऽक्षर-
विषयकारणेन ज्ञानानि निरूप्यन्ते पुरुषोत्तमविषयकाणि नेति
निश्चीयते । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतावक्षरब्रह्मविदोऽ-
क्षरात् परञ्च प्राप्तिरुच्यते । अक्षरादपि चोत्तम इति भगवद्-
वाक्याच्चाक्षरातीतः पुरुषोत्तमः । भक्त्या मामभिजानातीति
वाक्ये मामितिपदात् पुरुषोत्तमविषयकं ज्ञानमुच्यते न त्वक्षर-
विषयक ।

किञ्च । ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभोक्तेस्तस्य चानन्दाद्याविर्भा-
वात्मकत्वात् तस्य चाविद्यानाशजन्यत्वात् तस्य चाक्षरज्ञान-
जन्यत्वात् पूर्व्वकचा*विद्यान्तमेवाक्षरज्ञानं । एवं सत्यक्षरविष-
यिणीनां विद्यां श्रुतौ मुक्तिसाधनेषु योऽवरोधः प्रवेशनं गणनेति
यावत् स सामान्यतद्भावाभ्यां हेतुभ्यां । पुरुषोत्तमसम्बन्धि-
सम्बन्धे† मुक्तिरिति सामान्यं । मर्यादामार्गेऽङ्गीकृतानां ब्रह्मभूता
प्रसवात्मा न शोचति न काङ्क्षति समः सर्वेषु भूतेषु महत्तिं
लभते परामिति‡ वाक्यात् ब्रह्मभावानन्तरमेव भगवद्भावसम्भ-
वात् तेन पुरुषोत्तमे प्रवेशात् तत्र परम्परोपयोगो ब्रह्मभाव-
स्थैर्यभाभ्यां हेतुभ्यां तथेत्यर्थः । वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमप्राप्तिरेव
मुक्तिरिति भावः ।

नन्वक्षरस्याविशिष्टत्वेन तदुपासकानामपि तथात्वात् केपा-
श्चित्तत्रैव लयः केषाश्चिद्भक्तिलाभ इति कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्य

* पूर्व्वकचविज्ञान इति ख ।

† सम्बन्धीयमर्थ इति ख ।

‡ पराविति ख ।

तत्र हेतुं दृष्टान्तेनाह । योपसद्वदिति । उपसदाख्ये कर्मणि ।
 तानूनपत्रस्पर्शाख्यमोपसद्वदं कर्मास्ति । तत्रातिथ्यावाधोवा-
 सुचि चमसे वाच्यदान्यं चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा समवदति तत्ता-
 नूनपत्रमित्युच्यते । अनाष्टष्टमसीति मन्त्रेण षोडशाष्टत्वित्तो
 यजमानेन सह तानूनपत्रसमवन्तश्चतस्रस्तु मे दीक्षामिति मन्त्रेण
 यजमानस्तत्समवन्तश्चतस्रस्तत्त्वित्तं कामयेतायं यज्ञं यज्ञसमन्वये-
 दिति तं प्रथममवमर्शयेदिति श्रुतौ कल्पे च । अत्र सर्वेषा-
 म्त्वित्तानां तानूनपत्रित्वाविशेषेऽपि यस्मिन् स्नेहातिशयेन
 तथेच्छा तथैव तथाकृतिर्नैतरेषु । नहि तत्राविशिष्टेषु कथ-
 मेवं कृतिरितिपर्यंतुयोगः सम्भवत्येवमिहापीत्यर्थः ।

ननु श्रवणादेर्यथा पुरुषोत्तमसम्बन्धित्वेन तन्प्राप्तिहेतुत्व-
 निवमश्रयाप्यस्त्वित्याशङ्क्य तु निखिलासुरजीवतमः पुञ्जमिरास-
 केन यदुवंशीदयाचलचूडामणिनैव निरस्तेति न स्वती वक्तु-
 मुचितेत्याशयेनाह । तदुक्तमिति । भगवद्गीतास्त्विति शेषः ।
 तत्र यद्वचरं वेदविदी वदन्तीत्युपक्रम्य स याति परमां गति-
 मित्यन्तेनाश्रयाप्युपायमुक्त्वा अनन्यचेताः सततमित्यादिना
 स्वप्राप्ताय वैलक्षण्यं चोक्त्वा भक्त्येकलभ्यत्वं स्वस्य वक्तुं पूर्वं
 चराचरयोः स्वरूपमाह । सहस्रयुगपर्यन्तमित्युपक्रम्य प्रभव-
 त्यहरागमे इत्यन्तेन चरस्वरूपमुक्त्वा परस्तस्मात् तु भाषोऽन्य
 इत्युपक्रम्य तद्वाम परमं ममेत्यन्तेनाश्रयस्वरूपमुक्तं । अत्र पूर्वं
 चरस्वरूपमुक्तमिति परस्तस्मान्नित्यं चरादेव परत्वमुच्यते ।
 तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् तस्यैव पूर्वमुक्तत्वादतएवाचर-

व्यावर्तकमुशब्द उक्तः । एतेन नित्यत्वेन चरणाभावादक्षर-
शब्देन जीवणोच्यते नतु पुरुषोत्तमाधिष्ठानभूतो जीवातीत
इति निरस्तं । यं प्राप्य न निवर्तन्त इति वाक्याज्जीवे तथा-
त्वासम्भवात् नित्यमुक्तत्वापत्त्या आस्त्यवैफल्यपत्तेश्च । इतएव
ज्ञानमार्गिणां तत्प्राप्तिरेव सुक्तिरिति ज्ञेयं । ततोऽनिवृत्तेः ।
पुरुषः स परः पार्यं इत्यनेनाचराम्परस्य स्वस्य भक्त्येकसम्भवा-
सक्तं । तेन ज्ञानमार्गीयार्था न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धं ।
यस्यान्तःस्थानीत्यनेन परस्य लक्ष्यमुक्तं । तच्च मृत्तादिप्रसङ्गे
श्रीगोकुलेश्वरे स्पष्टमुच्यते । तेनाचरोपासकानां न पुरुषोत्त-
मोपासकत्वं तद्विषयकश्रवणादेरभावादिति भावः । अव्यक्तो-
ऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिमितियाक्यात्स याति परमां
गतिमित्यत्राचरमेव यातीत्यर्थो ज्ञेयः । किञ्च । तैत्तिरीयोप-
निषत्सु पच्यते ।

यस्मिन्निदं सच्च विचेति सर्वं

यस्मिन् देवा अधिविज्ञे निषेदुः ।

तदेव भूतं तदु भव्यमा इदं

तदक्षरे परमे व्योमन् ॥

येनादृतं खल्व दिवक्मही च

येनादित्यस्तपति तेजसा आजसा च ।

यमन्तःसमुद्रे* कवयो वयन्ति

यदक्षरे परमे पञ्चा इति ॥

अत्राचरात्मकत्वेन चरात्मकादाकाशात् परमे व्योम्नि
भक्तानां हृदयाकाश इति यावत् तत्र प्रकाशमानमित्यर्थात् ।

अतएव ब्रह्मविदाप्रोति परमित्युपक्रम्य सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
यो वेद निहितं, शुद्धाया परमे व्योमन्त्रित्येतदुपनिषत्स्वेव
पठते । यदचरे परमे प्रजा इति प्रदम्बवन्तीत्यनेन सम्ब-
ध्यते । एतेनाचरस्य पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वं निश्चीयते । इतोऽप्य-
चरातीतः पुरुषोत्तम इत्यवगम्यते । अथ प्रजापदात् व्यापि
वैकुण्ठात्मकोलोकोऽचरपदेनोच्यत इत्यवगम्यते । अतएव न यत्र
मायेत्यादिना श्रीभागवते तत्त्वरूपमुच्यते । एव सति सामान्यं
भगवद्भिभूतिरूपत्वं तद्भावस्तस्य पुरुषोत्तमस्य भाव सत्तोक्त-
रीत्या तत्र स्थितिरिति यावत् । ताभ्यां हेतुभ्यां तथेत्य-
प्रयोज्ञेयः ।

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

ननु ससारनिवृत्त्यानन्दाविर्भावयोरविशेषादचरे ब्रह्मणि
क्षये पुरुषोत्तमे प्रवेशात् न्यूनतोक्तौ को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह ।
इयदिति परिमाणवचनं तस्य श्रुतौ कथनादित्यर्थः । अनेदं
ज्ञेय । तैत्तिरीशोपनिषत्सु सैषानन्दस्य मोमांसा भवतीत्युपक्रम्य
मानुषमानन्दमेकं गणयित्वा तस्मादुत्तरोत्तरं शतगुणमानन्द
गन्धर्वानारभ्य प्रजापतिपर्यन्तस्वीक्रोच्यते । ते * ये शतं प्रजा-
पतेरानन्दा † स एको ब्रह्मण आनन्द इति । एव सतीयन् ‡
एतावदित्यचरानन्दस्य सावधित्वेन § श्रुतौ कथनादानन्दमयत्वेन
निरवध्यानन्दात्मकत्वस्य पुरुषोत्तमे कथनात् तथोक्तिरिति ।

* ते शतमिति ख ।

† आनन्द इति ख ।

‡ एवं सति यत् इति ख ।

§ सावधिकत्वम् इति ख ।

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ २५ ॥

अथ ज्ञानमार्गे^१ यथा स्वात्मत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानं तथा भक्ति-
मार्गेऽपि भक्त्या पुरुषोत्तमज्ञाने स्वात्मत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं
भवति न वेति विचार्यते । सर्वान्तरत्वेन श्रुतौ कथनात् तद्व-
तीति पूर्वः पक्षः । तथात्वेऽपि सर्वस्य वशी सर्वस्वेष्टान इत्यादि
श्रुतिभिरेवमेव ज्ञानं ननु तथेति सिद्धान्तः । अत्र तथाज्ञाना-
भावस्यार्थशक्यत्वाच्च^२ विपरीते बाधकमाह । पूर्वस्मिन् सूत्रे
ब्रह्मानन्दाब्रजनानन्दस्याधिक्यं निरूपितं स तु भगवद्वक्तृद्व-
यधायकोऽर्थस्य प्रमुखा न ब्रह्माद्यते । स्वात्मत्वेन ज्ञानञ्च भजना-
नन्दान्तरायरूपं यथेतत्सम्पादयेत् तं न दद्यादयेऽन्यथाभावा-
दतः स्वात्मत्वेन ज्ञानं भक्तिमार्गीयस्य न सम्भवतीत्याशयेनाह ।
अन्तरा स्वात्मन इति । भगवता भक्तिमार्गे^३ स्वीयत्वेनाङ्गीकृतो
यं आत्मा जीवस्तस्य यदात्मत्वेन ज्ञानं तद्वज्जननन्दानुभवे
अन्तरा व्यवधानरूपमिति भगवता स्वेतादृशे जीवे^४ तत्र सम्पा-
द्यत इत्यर्थः । तत्सम्पादनस्य सर्वयैवासम्भावित्वं^५ हीनत्वञ्च
ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह । भूतग्रामवदिति । उक्तभक्तस्य विप्र-
होऽर्प्यलौकिक इति तत्र लौकिको भूतग्रामो न सम्भवति हीन-
त्वात् तथैत्यर्थः । अथवा लौकिको भूतग्रामः स्त्रीपुत्रपश्मादिः
ब्रह्मानन्दानुभवे बाधकस्तथा भजनानन्दानुभवे स्वात्मत्वेन
भगवत्ज्ञानमित्यर्थः ।

१ भक्तिरिति अ पुस्तके नास्ति ।

२ भगवता तादृशे ध्वनि च ।

३ अत्रावितलमिति च ।

अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोप-
देशान्तरवत् ॥ २६ ॥

ननु भक्त्यप्युद्भवादिषु ज्ञानोपदेशः श्रूयते । स चात्म-
ब्रह्माभेदज्ञानफलक इत्यात्मत्वेन ज्ञानाभावे तदभेदोपदेशानुप-
पत्तिः स्यादिति तत्रास्तव्यमेवैवं सति भक्तिमार्गात् ज्ञानमार्ग-
स्योत्कर्षस्य सिद्धयतीत्याशङ्क्य परिहरति । उपदेशान्तरवदिति ।
न ज्ञानाभेदज्ञानाद्योपदेशः किन्तु यथायमस्वर्गापवर्गाख्य
पारलौकिकानन्दफलकालौकिके कर्मण्यधिकाररूपसंस्कारार्थं
गायत्र्युपदेशः क्रियते तत्संस्कारसंस्कृतं तच्छरीरादिकमपि
भूतादिभिरपि नोपहृतं भवति । यथा वा योगोपदेशसंस्कृ-
तस्य चपुरस्यादिभिर्नोपहृत्यते तथा प्रकृते भक्तिभावस्य रसा-
त्मकत्वेन संयोगविप्रयोगभावात्मकत्वात् द्वितीयस्य प्रलयानला-
दतिकरालत्वेन कदाचित् तद्वायोदये तेन भक्त्यपुरादेस्तिरोधाने-
ऽयमभजनानन्दानुभवप्रतिबन्धः स्यादिति तस्मिन्त्यर्थं ज्ञानोप-
देशसंस्कारसंस्कृतं तदपुरादिकं भगवता क्रियते न त्वात्माभेद-
ज्ञानं भगवतोऽभिप्रेतमित्यर्थः । अन्यथोपदेशान्तरं वदरीं
गच्छन् विदुरं प्रतीक्षागतोऽहं विरहातुरास्मेति न वदेदेवमेवा-
न्येष्वपि भक्तेषु श्रेयं । अत्रोपदेशान्तरपदं प्रस्तुतोपदेशभिन्न-
सुपदेशमाहेति प्रस्तुतस्य तद्यान्यस्याभावादभेदपदेनाभेदोप-
देश एवोच्यते । एतेन भगवान् स्वीयानां भक्तिभावप्रतिबन्ध-
निरासायैव * सर्वं करोतीति आप्तं भवति ।

✓ अथवोपदेशान्तरवदित्यस्यायमर्थः । शरीराद्यध्यासवत्-
स्तद्विवक्षात्मातत्त्वं नतु शरीरादिरित्युपदेशो ज्ञानमार्गे यथा
क्रियते तेन शरीरादावात्मबुद्ध्या यः ज्ञेहादिः सोपगच्छति
तथाच सर्वेषामात्मनो ह्यात्मा य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादि श्रुति-
सिद्धौ जीवात्मनोऽप्यात्मा मुख्योत्तम इति बोध्यते । तेन पुन-
रुत्तमे निरुपधिः ज्ञेहस्तत्सम्बन्धित्वेनात्मनि स सिद्ध्यति ।
अथप्येवं भावः पूर्वमप्यात्मीदेव तथापि सहजस्य ज्ञात्रार्थ-
त्वेन ज्ञानेऽतिप्रमोदो दार्ढ्यञ्च भवतीति* तथा । नैतावता जीवा-
भेद आयाति । अथ जीवनसम्पत्तिरेवोपदेशकार्यम् । नतु
तेन पूर्वभाष्यमर्थः संभवतीति सारम् । तेन ज्ञाने सर्व्या-
धिपत्यं मन्वानाय भक्तिफलमदम्यं च सिद्ध्यति ।

व्यतिहारो विशिंपन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

नतु तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्येतरेषके तैत्तिरीयके
चाहमस्मि ब्रह्माहमस्मीति पश्यते । अत्र मध्यस्थं ब्रह्मपदमुभ-
यत्र सम्वध्यते । तेनाहया व्यतिहारोऽतो ब्रह्माभेदः† सिद्ध्यति ।
तथा लीलामध्यपातिभक्तानामपि कृष्णोऽहमहं कृष्ण इति
भाव उन्नेपथ‡ पश्यतेऽतस्तदभेदज्ञानं भक्तिफलमिति पंक्तु-
मानं प्रतिवादिनं तत्स्वरूपं बोधयति । रसात्मकत्वाद्भक्तेः
संयोगविप्रयोगात्मकत्वात् द्वितीयभावोद्भेदे यथेतरेऽप्युपस्थापा-
दयो व्यभिचारिभावास्तथातिविगादभावेन तदभेदसूक्तिरत्येकः ।

* अतिप्रमोदार्थं भवतीति ख' ।

† व्यतिहारतो ब्रह्माभेद इति ख' ।

‡ एहे उपेति ख' ।

स ननु* सार्वदिकस्तदा स्वात्मानं तत्त्वेन विशिंपन्ति तं च स्वात्म-
त्वेन सोऽत्र व्यतिहारपदार्थ इत्यर्थः ।

अपरञ्च उद्देश्यविधेयभावस्फूर्ती न ह्यद्वैतज्ञानमस्ति किन्तु
भावेनामात्रं भक्तानान्तु विरहभावे तदात्मकत्वमेवाखण्डं स्फुरति
ये तत्तल्लीलां स्वतः कुर्वन्त्येतदयथातथा † श्रीभागवतेदगम-
स्तत्त्वविहृतौ प्रपञ्चितमस्माभिः । एवं सति मुख्यं यदेवैतज्ज्ञानं
तत् भक्तिभावेकदेशव्यभिचारिभावेवैकतर इति सर्वपक्षार्णोचन-
योरिव ज्ञानभक्तयोस्तारतम्यं कथं वर्णनीयमिति भावः ।

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

अथेदं विचार्यते । प्राप्तभक्तेः पुरुषस्य सत्यश्रमदमादयो
विधीयन्ते न वेति फलोपकार्यन्तरप्रसाधनत्वाच्छुद्धौ सत्यामेव
चित्ते भगवन्नादुर्भावसम्भवादिधीयन्त इति पूर्वः पक्षः । तादृ-
शस्य ते न विधीयन्त इति सिद्धान्तः । तत्र हेतुमाह । हि यस्मा-
द्भुतोः सैव भक्तिरेव सत्यादिसर्वसाधनरूपा । तस्यां सत्यां
सत्यादयो ये ज्ञानमार्गे विहितत्वात् कष्टेन क्रियन्ते सुसुचुभित्ते
भक्तश्चदि भगवन्नादुर्भावात् स्वतएव भवन्तीति न विधिर्मयेचन्त
इत्यर्थः ।

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

पूर्वसूत्रे शास्त्रीकालखिलसाधनरूपत्वं भक्तेरुक्तं । तदाह्वयार्थ-
मधुना मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेयत्वेनोक्तानां कामादीनामपि भग-

* सत्य न इति ख' ।

† येन लङ्गोक्तमिति ख' ।

‡ एतद् यथा श्रीभागवते इति ख'

वत्सम्बन्धानुक्तिसाधकत्वस्यते । भक्तिस्तु विहिताऽविहिता
चेति द्विविधा । साहाय्यज्ञाभयुतेखरत्वेन प्रभौ निरुपधिच्छेहा-
जिका विहिताऽन्यनोऽप्राप्तत्वात् कामाद्युपाधिना सात्वविहिता ।
एवमुभयविधायया अपि तस्या मुक्तिसाधकत्वमित्याह । इतरत्र
विहितभक्तेरिति शेषः । कामाद्युपाधिच्छेदजः रूपार्थो कामाद्येव
मुक्तिसाधनमित्यर्थः । भगवति चित्तप्रवेशहेतुत्वात् । आदिपदात्
पुन्यत्वसम्बन्धित्वादयः । स्नेहत्वाभावेऽप्यविहितत्वभगवद्विषय-
कत्वयोरविशेषात् देवादिरपि संगृह्यते । तेन भगवत्सम्बन्धमात्रस्य
मोक्षसाधकत्वसुक्तं भवति । तत्र विहितभक्तावित्यर्थः । भाली
सर्वथा हेयत्वेनोक्ता हि गृह्याः । सर्वनिवेदनपूर्वकं गृहेषु भग-
वत्केवां कुर्वतां तदुपयोगित्वेन तेभ्य एव मुक्तिर्भवतीत्यर्थः ।
एतादृशानां गृह्या भगवद्गृहा एवेतिज्ञापनायायतनपदं । तेषु
तथाप्रयोगप्राप्त्युत्थात् । आदिपदेन स्त्रीपुत्रपञ्चादयः संगृह्यन्ते ।
एतेन ज्ञानादिमार्गादुत्कर्षं उक्तो भवति बाधकानामपि साध-
कत्वात् । साहाय्यज्ञानपूर्वकश्चेति । सत्येव भर्तृत्वेन ज्ञाने
कामोऽपि सम्भवतीति ज्ञापनाय चकारः ।

आदरादुलोपः ॥ ४० ॥

ननु नित्यानां वर्णाश्रमधर्माणां भगवद्धर्माणां चैककाले
प्राप्तौ युगपदुभयोः करणासम्भवात् अन्यतरवाधे प्राप्ते कस्य-
स्यात् न कस्येति स्यात् संशयः । तत्र कर्मणां स्वस्वकाले विहि-
तानामकरणे प्रत्यवायश्रवणादितरत्रातथाश्रवणादन्यदापि

* कामाद्युपाधिच्छेदरूपाविति ख' ।

† साहाय्यज्ञानपूर्वकं चेति इति ख' ।

तत्कृतिसम्भवात् सायकाशत्वेन तेषामेव बाधोयुक्तो न तु निरव-
कायानामिति पूर्वः पक्षस्तत्र सिद्धान्तमाह । आदरादिति ।
ब्रह्मयज्ञप्रकरणे तैत्तिरीयैः पश्यते श्रीमिति प्रतिपद्यत एतद्वै-
यञ्जसुयीं विशां प्रत्येषा वागितत्परममचरन्तदेतद्व्यायुक्तमृचो-
पचरे परमे व्योमन्यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुर्यस्तत्र वेद-
किञ्च वा करिष्यति यद्दत्तद्विदुस्तस्मै समासत इति । अत्र अक्-
सम्बन्धित्वेन यर्णात्मके वस्तुतस्तु परमे व्योमात्मकेऽचरे ब्रह्मण्यो-
द्गारे वर्तमानं तप्तोक्तवेदप्रसिद्धं परं ब्रह्म यो न वेद स किञ्च वा
करिष्यतीत्यनेन तदज्ञाने वेदाध्ययनस्य निष्फलत्वमुच्यते ।
एवं सति तदुक्तकर्म्मणोऽपि तथात्वमायाति । एतेन भक्त्या
मामभिजानातीतिवाक्यात् परब्रह्मस्वरूपज्ञानं भक्त्यैवेति भक्ताः
सन्तः पुरुषोत्तमविदो ये तेषामेव वेदाध्ययनादिकं फलमदं-
नान्येषामित्युक्तं भवति । अतएव श्रीभागवतेऽप्युक्तं

अपयोपि देव शुभ्रतमसङ्गविमुखा इह सञ्चरन्ति ।

संसरन्तीति वा ।

अन्वयेऽनिर्दर्शनं ये इत् ईश्वरत्वेन तत् पूर्वोक्तं परं ब्रह्म विदुस्त-
स्मै भक्ताः सर्वामेक्षया सम्यक्प्रकारेण भगवन्निकटे श्रीगोकुल-
वैकुण्ठादिवासतेऽ तेनान्येषां सम्यगसत्त्वमर्थीचिप्रं भवति ।
पुरःस्थितार्थवाचीदम्भशब्दप्रयोगेण चान्येषामसत्तुल्यत्वं श्रुतेरभि-

* परमव्योमात्मके इति खं ।

† योष वेद किञ्च वा करिष्यतीति खं ।

‡ अपवे इति खं ।

§ आपत इतीति खं ।

॥ परः स्थितार्थवाचीति खं ।

मतमिति ज्ञायते । अक्षुशास्त्रायामपि तमुक्तोत्तरः पूर्वं यथा
विदन् अतस्य गर्भं अनुषा विप्रत्तन आस्य आनन्तो नामचिद्विविक्त-
न महतो विष्णो सुमतिं भजामह इत्याद्यृग्भिरन्येभ्यो धर्मैभ्यः
सकाशाद्भगवद्धर्मैश्चादरः श्रूयत इति तेषामलोप एवेत्यर्थः ।
एतेनाकरणे प्रत्ययायवशादित्यादि यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तं वेदि-
तथम् । करणेऽपि वैयर्थ्यात् तदपरीक्षारात् । एवं सति यद-
करणे प्रत्ययायकथनं तेन तस्मादवकाशं प्राप्य गौणकालेऽय-
करणे तथेति तस्याग्रय इति ज्ञायते । नन्वेवतात्पर्यकत्वे
‘श्रुतिरूपनयनादिषत् कर्मप्रयोगित्वं’ भक्तितत्त्वज्ञानयोः स्यादिति
कर्मण एव प्राधान्यं नतु भक्तेः † सिवातीत्याशङ्क्य भक्तितत्त्व-
ज्ञानावश्यकत्वबोधकांश्रुतितात्पर्यमाह ।

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तयोर्युगपत्करणेऽनुपस्थितेऽपि यदि पृथक् भगवद्वर्णनकरण-
मुच्येत तदा तदुक्तं स्यात्तत्त्वेन किन्तु भयोऽयुगपत्करण उपस्थिति
बलावलविचारे कियमाणेऽत आदरादितोक्तद्वयमाह गवद्वर्णना
बलवन्नेनालोपयचनाच्च कर्माह्वयभेदेषां सिद्धातीत्यर्थः ।

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्घप्रतिबन्धः

फलं ॥ ४२ ॥

अथेदं विचार्यते । पुरुषोत्तमविद्ः कस्य कर्त्तव्यं नवेति ।

* उपनयनादिकर्म्मोपयोगित्वमिति च ।

† मन्त्र इति ख ।

१ प्रवीथना इति ख ।

६ किमुपयोग्येति च ।

तत्र मार्गत्रयकल्याणके तस्मिन् सम्पन्ने पुनस्तथ्य एतौऽपुरुषार्थस्य
 करणप्रयोजकमिति* न कर्त्तव्यमेवेति पूर्वः पक्षः+स्तत्र सिद्धास्त-
 माह । तन्निर्धारयित्वादिना । अत्रेदमाकृतं । भक्तिमार्गे हि
 मर्यादापुष्टिभेदेनास्ति द्वैविध्यं । तत्र मर्यादायां पुष्टौ चैतादृगस्य
 न कर्मकरणं सम्भवति । अतएव तैत्तिरीयकीपनिप्रक्तुं पश्यते ।
 आनन्दं वृद्धाणो विद्वान् विभेति कुतयनेति । एतं च वाचं न
 तपति किमहं साधु नाकरयं किमहं पापमकरयमितीति ।
 श्रूयते योभयविधानामपि कर्मकरणं अमरौपोद्भवपाण्डवादीनां ।
 एवं सत्युभयविधानां मध्ये मम कर्मकरणे प्रभोरिच्छास्तीति यो
 निर्धारयति स करोति य एतद्विपरीतं‡ स न करोति यथा शुक्-
 लजडादिः । एतन्निर्धारय भगवद्भीमोऽतो भक्तेष्वपि तन्निर्धार-
 णानियमोऽतः कर्म कर्त्तव्यमेवातन्निर्धारयित्वाधुनिकानां । एवं
 सतीच्छाज्ञानवता तत्सन्देहवता च कर्म कर्त्तव्यमिति सिद्धं ।
 तत्रोभयोः फलं वदन्नादावायस्याह । तद्दृष्टेः । तस्या भगवदि-
 च्छाया दृष्टिर्ज्ञानं यस्य स तथा तस्य जीवन्नतकर्मफलात् पृथग्-
 भिन्नमोक्षरक्तकर्मणो यत् फलं वेदमर्यादारवा लोकसंप्रहय
 तत् फलमित्यर्थः । हि शब्देन

ज्ञाताः कर्मण्यविदांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विदांस्तथासक्तयिकोर्पुनर्लोकसंप्रहं ॥

इति भगवदावशरूपोपपत्तिः सूचिता । द्वितीयस्य मध्यमा-

* करणप्रयोजकमिति ख ।

† पूर्वपक्ष इति ख ।

‡ एतद्वत्ता इति ख ।

§ य तद्विपरीतं इति ख ।

धिकारात् कालसङ्गादिजनितचित्तमालिन्धेन भगवत्सान्निध्ये
प्रतिबन्धः स्यात् तद्विदित्तिस्तत्कृतकर्मणः फलमित्यर्थः । अथवा
पूर्वसूचाभ्यां भगवद्वर्णनैरावश्यकत्वमुक्तं । सर्वान्तरभाववतो
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो मवेदिहेति भगवद्वचनादिवि-
द्याभावादसम्भवाच्च कर्मज्ञानयोर्विहितमत्तेयं करणं न सम्भव-
तीति तस्य किं फलमित्याकाङ्क्षापूरणाय तदनुयदति । तन्नि-
र्धारणेत्यादिना । तस्मिन् धर्म्मिण्येव न तु धर्म्मेष्वपि दृष्टिर्ह्यस्य
स तथा । दृष्टिपदेन ज्ञानमात्रमुच्यते । तेनान्यविषयकदर्शनश्रव-
णादिज्ञानाभावे उक्तो भवति । एतादृशस्य प्रभुसङ्गमसाधनमे-
चित्तं । तत्र भगवदुक्तस्य सङ्गमावधिकस्य भक्तस्य सङ्गमसमय-
निर्वाहो भवति । एतादृशस्य तस्य स नेति तन्निर्धारणानियमः* ।
एतेन फलप्राप्तेः प्रागवस्थोक्ता भवति । फलस्वरूपमाह पृथक्
फलमिति । अस्यानिर्वचनीयत्वाद्नुभवैकवेद्यत्वात्सोचान्तं यत्
फलं शास्त्रे उक्तं तस्माद्विबन्धितम् । अन्यत्र हि धर्म्माणं
साधनत्वं । अथ फलमेव साधनं तत्फलस्यानिर्वाच्यता युक्ते-
वेति हि शब्देनाह । ज्ञानमोक्षादिना तन्नावाप्रतिबन्धश्च फल-
मित्यर्थः । प्रासङ्गिकमेतत् सूत्रं ।

प्रदानवदेव तदुक्तं ॥ ४३ ॥

अथेदं विचार्यते । सर्वान्तरभावो विहितकर्मज्ञानभक्तिसाध्यो
न वेति । तत्र पुराणं तस्मात् त्वसुदधीवृद्धेभ्युपक्रम्य †

* तद्विदित्तिनिर्णय इति च ।

† एवमीति च ।

‡ तस्यास्तुतवैतुपक्रम्येति च ।

मानेकमेव शरणमाप्नानं सर्वदेहिनां ।

याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयं ॥

इति वाक्ये सुतयात्मकाकुतोभयसाधनरूपशरणगमने प्रकारत्वेन सर्वात्मभावस्य कथनेन स्वप्रयत्नसाध्यत्वं गम्यतेऽतः साधनसाध्य इति पूर्वः पक्षः । तच्च सिद्धान्तं वक्तुं तदुपदेयस्वरूपमाह । प्रदानवदिति । यद्ययं साधनोपदेयः स्यात् स्यात्तदा साधनत्वेन • सर्वात्मभावेन शरणप्राप्तेः स्वकृतिसाध्यत्वं । नत्वेवं । किन्तु तदुक्तं भगवदुक्तं प्रदानवत् । प्रकृतं दानं प्रदानमिति यावत् । तद्वदेवेत्यर्थः । वरेण हि स्वकृत्यसाध्यमपि सिद्धंतीति तथा बहुसंसारभयादिनापि शरणासिर्भवति । तत्र न तस्याः पुरुषार्थत्वं किन्तु तन्निवृत्तेरेव । प्रकृतेऽपि सर्वात्मभावे स्वरूपप्राप्तिविलम्बासहिष्णुत्वेनात्यार्त्तं स्वरूपातिरिक्तास्त्वृत्त्या तद्भावस्वाभावेन शुषगानादिसाधनेषु कृतेष्वप्यप्राप्ती स्वायक्यत्वं ज्ञात्वा प्रभुमेव शरणं गच्छत्येतच्च न स्वकृतिसाध्यमिति सुष्ठुक्तं प्रदानवदिति । भक्तश्रेष्ठितोऽर्थो हि वरो भवति । सर्वात्मभावात्तु भवैकवेद्यत्वेन पूर्वमज्ञानेनेष्वितत्वासम्भवेऽपि स्वत एव कृपया दानमिति वदित्युक्तं । अथवा सर्वात्मभावेन मां याहीति सम्बन्धः । यदा प्रदानवदित्यस्य पूर्ववदेव ध्याकृतिः । तच्च साधनासाध्यत्वे प्रमाणमाह । तदुक्तमिति । नायमात्मा प्रयत्ननेन लभ्यी न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैव दृणुते तेन

• साध्यनेनेति खं ।

† वरदावमिति यावदिति खं ।

‡ बहुसंसारेति ख ।

§ नष्टाभैतय इति खं ।

लभ्य इति श्रुत्या वरणातिरिक्तसाधनाप्राप्यत्वमुच्यत इति
तत्तथैवेत्यर्थः । भगवदुक्ताकुतोऽभयपदस्य न मुक्तिरर्थः किन्तु
यतो वाच इत्यादिनाऽऽनन्दस्य स्वरूपमुक्ताऽऽनन्दं ब्रह्मणी
विद्वान् विभेति कुतयनेति श्रुत्युक्तं यत् पूर्वोत्तरसात्मकपुरुषो-
त्तमभजनान्तरानुभवोत्तरकाशीनमकुतोभयं तदर्थः ।

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्वि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

ननु प्रतिबन्धककालादृष्टादिसङ्गाधेऽपि वरणकार्यं स्यादुत
तन्निवृत्ताविति संशये प्रतिबन्धकाभावस्य सर्वत्र हेतुत्वात्
तन्निवृत्तावेव तथेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । सिद्धेत्यादिना ।
सामोपनिषत्सु, नवमे प्रपाठके सनत्कुमारनारदसंवादे प्रथ-
मतएव सुख्या ब्रह्मविद्योपदेशार्हा न भवतीति ज्ञात्वा सनत्-
कुमारो नारदाधिकारश्च ज्ञातुं यद्वेत्य तेन मोपसौदित्युक्तो
नारदः स्वविदितामृत्वेदादिसर्पदेवजनविद्यां तमुक्त्वा सोऽहं
भगवो मन्त्रविदेवास्मोति आधिकारमुक्त्वाह नात्मविच्छ्रुतः
ह्येय मे भगवद्देशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः
शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारन्तारयत्विति नारदेनोक्तः
सनत्कुमारः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् भूयोवदेति श्रुष्टः । भूयःपद-
भाधिव्यापकं । नामवाङ्मनःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञानवलाद्याप-
स्तेजप्रकाशस्मरऽऽशाप्राणान् ब्रह्मत्वेनोपासनाविषयत्वेनोक्ता

• भगवदुक्तात् कुत इति खं ।

† सनत् इति खं ।

‡ वाचनसङ्ख्येय इति खं ।

§ आकाशस्मरऽऽशाराप्राणान् इति खं ।

प्राणोपासकस्यातिवादित्वं सत्यवादित्वेनोक्ता जिज्ञासितव्य-
त्वेन० सत्यविज्ञानमतिशयानिष्ठाकृतिसुखानि पूर्वपूर्वकारण-
त्वेनोत्तरोत्तराण्युक्ता सुखस्वरूपाजिज्ञासायामाह यो वै
भूमा तत्सुखमिति । भूमः स्वरूपजिज्ञासायामाह यत्र नान्यत्
पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति । एतेन सर्वा-
त्मभावस्वरूपमेयोक्तं भवति । तच्च विरहभावेऽतिविगाढभावेन
सर्वत्र तदेव स्फुरतीति स एवाधस्तादित्यादिनोक्ता कदाचित्
सस्मिन्नेव भगवत्स्फूर्तिरपि भवतीत्यथाहङ्कारादेश इत्यादिना
तामुक्ता एतेषां व्यभिचारिभावत्वेनानियतत्वं 'ज्ञापयितुं' पुनः
सर्वत्र भगवत्स्फूर्तिमाह यथात आत्मादेश इत्यादिना । ततः
संश्लेषभावे सति पूर्वभावेन सर्वोपमर्दिना 'स्वप्राणादिसर्व-
तिरोधानेनायिमलीलाशुपयोगित्वं' न शङ्कनीयं यतो भगवत्
एव सर्वसम्पत्तिरित्याशयेन तस्य हृषा एतस्मै च पश्यत इत्युप-
क्रम्यात्मन एवेदं सर्वमित्युक्तवान् । ततः शोकस्तद्भावस्वरूप-
सुखैतस्य मूलकारणमाहङ्कारः शुद्धावित्यादिना । प्राण-
पोषको हाहारस्ताम्रमदीपत्वे तु न किञ्चिन्मिच्छति । एव सति
भगवदतिरिक्तस्य व्यतो निर्दोषत्वाभावाद्भगवानेव चेत् प्राण-
पोषको भवेत् तदा सर्वं सम्पद्यते स च सर्वात्मभावे सत्येव
भवति स च तथा तेन प्रकारेणेत्यर्थः० तद्वरणं विना न भवति ।

तच्चोक्तकार्यानुमेयमिति वरणलिङ्गं सर्वात्ममावस्तस्यैव भूयस्त्वात्
सर्वतोऽधिकत्वात् तत् वरणमेव सर्वतः कालादेर्वलीय इत्यर्थः ।
यत्त्रिङ्गमेव सर्वतोऽधिकं तस्य तथात्वे किं वाच्यमिति कैमु-
तिकन्यायोऽपि सूचितः । ज्ञानमार्गीयज्ञानेन प्रतिबन्धशङ्काया-
माह तदपीति । उक्तमिति शेषः । अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मन
इति सूत्रेण तच्चीपपादितमस्माभिः ।

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया

मानसवत् ॥ ४५ ॥

अत्राह । नात्र 'वरणलिङ्गभूयस्व' निरूप्यते किन्त्वा-
त्मज्ञानप्रकारविशेषएव । तथाहि । पूर्वप्रपाठके आत्मना सहा-
भेदः सर्वस्य निरूपितः श्वेतकेतुपाख्यानेन । यद्यिमे च सोऽहं
भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मविदित्यादिना नारदस्यात्मजिज्ञा-
सैवोक्ता । एवं सति उत्तरमपि तद्विषयकमेव भवितुमर्हत्यत
आत्मप्रकरणत्वादुभयोः प्रपाठकयोः पूर्वस्मिन् यदभेद उक्तस्तस्यैव
स्वरूपमात्मन एवेदं सर्वमित्यन्तेनोक्तमिति पूर्वोक्तप्रकारा-
दन्येन प्रकारेणात्माभेदः एव सर्वस्वीकृत इति । तदेवाह । पूर्वस्य
पूर्वप्रपाठकोक्तात्माभेदज्ञानस्य विकल्पः प्रकारभेद एवाप्येऽपि
निरूप्यते । तत्रोपपत्तिमाह प्रकरणादिति । एतत्तूपपादितं ।
अत्र सिद्धान्तसम्मतमेव दृष्टान्तमाह । तद्ब्रह्मसंवादाद्यर्थ-क्रिया
मानसवदिति । यथा पूजनप्रकरणे वाद्यां तत्क्रियारूपमुच्यत

* पूर्वोक्तप्रकारेणात्माभेद इति च ।

† सिद्धान्तिसम्मतमेवेति च ।

आन्तरन्तु मनोव्यापाररूपमुच्यते । न ह्येतायताभ्यतरस्य तद-
भिन्नत्वं वक्तुं शक्यं प्रकरणाभेदात्* तथेष्टापीत्यर्थः ।

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

नामरूपात्मकं हि जगत् तत्पूर्वम्† धर्म्मशब्देनानूद्य तस्मिन्
ब्रह्माभेदो निरूपितोऽप्येतृणादिविद्या प्रनूद्य नामात्मकब्रह्मत्वं
तथादिश्यते‡ नामैवेतन्नामोपास्तेति । इतोऽपि हेतोश्चोक्तप्रकार-
भेदस्यापि निरूप्यत इत्यर्थः ।

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तु शब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । यदुक्तं सनत्कुमारनारदसंवादे
आत्मज्ञानप्रकारविशेषएव निरूप्यत इति तत्र किन्तु विद्यैव
निरूप्यत इति । अत्रेदमाकृतं । नायमात्मेति श्रुतिरितरसाधन-
निषेधपूर्वकं चरणस्य साधनत्वमुक्त्वा वृत्तत्वभ्यत्वे हेतुत्वं वदन्वरण-
विषयमप्याह तस्यैव आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति । तस्य वृत्त-
स्यात्मन एव भगवानात्माऽतएव तत्तनूरूपः स जीवात्मा । तद्वर-
णस्यावश्यकत्वज्ञापनाय स्वामिति । सर्वो हि स्वेकीयान्तनु-
मात्मीयत्वेनात्मत्वेन च वृणुते § तद्विद्विष्टएव भोगान् भुङ्क्ते ।
अतएव तैत्तिरीयकोपनिषत्स्वपि ब्रह्मविदाप्नोति परमिति
सामान्यतो ब्रह्मविदः परब्रह्माप्तासिमुक्त्वाऽप्यिमर्षा विशेषतो वदन्

* प्रकरणाभेदादिति खं ।

† तत्पूर्वकमिति खं ।

‡ अथे तत् अवादिविद्या इति ख ।

§ अतिदिश्यते इति खं ।

¶ आत्मीयत्वेन च वृणुते इति खं ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति परब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा यो वेद निहितं
गुहायां परमे व्योमन् । सोऽमृतं सर्वान् कामान् सह
ब्रह्मणा विपश्चितेत्युक्तं । एतद्व्याख्यानानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चित-
मध्याभिः ।

किञ्च । पुरुषोत्तमस्याभहेतुभूतं तु भक्तिमार्गे यद्वरणं
स्वीयत्वेनाङ्गोकाररूपन्तदेव न त्वन्यादृशमपीति ज्ञापनाग्रा-
ह्येति नावमाणा बलहीनेन सभ्य इति । बलकार्यं हि प्रभु-
वङ्गोकारणं तच्छाहं भक्तपराधीनः । वगे कुर्वन्ति मां भक्त्या
इत्यादिवाक्यैर्भक्त्येवेति बलमप्येव भक्तिरुच्यते । अन्यथा पूर्व-
मात्र एवेतरनिषेधस्य कर्तृत्वान् पुनर्वलाभावनिषेधं* न कुर्यात् ।
वरणमात्रस्य हेतुत्वमुक्त्वा बलस्य तद्यत्वं† न वदेत् । एतादृशस्य
हृदि भगवत्प्राकट्यं भवतीत्याह । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस-
स्यैव प्राप्ता विद्यते ब्रह्मधामेति । अस्यार्थस्त्वैव आत्मात्मनोऽप्यात्म-
पुरुषोत्तमो ब्रह्म अचरमब्रह्मात्मकं धाम विद्यत इति । धामपदं
पुरुषोत्तमस्याचरं‡ ब्रह्मसङ्गं स्थानमिति ज्ञापनार्थमुक्तमन्यथा
न वदेत् । तेन तद्ब्रह्मे स्वस्थानमाविर्भावयित्वा स्वयं तत्र
प्रकटीभवतीति आप्यते§ । प्रकृते श्वेतकेतूपास्थाने परोक्षवादेन
ब्रह्माभेदबोधनेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वयोग्यता ज्ञाप्यते । अपि तु
न ज्ञेतावतैवाधिष्ठानात्मकाक्षराविर्भावो भवति पुरुषोत्तमस्य
वा । तथा सति ज्ञानिनां सर्वेषां परमाप्तिः स्यात्तत्वेन॥ भक्त्याह-

* निषेधनमिति ख' ।

† तत्प्राप्तं च इति ख' ।

‡ धामपदं पुरुषोत्तमस्याचरमिति ख पुष्कले नास्ति ।

§ ज्ञाप्यते इति ख' ।

मेकया याज्ञ इत्यादिवाक्यैः किन्तु भगवदनुग्रहेण भक्तसङ्गेन
 च भक्तौ सत्यामिति ज्ञापनाय भक्तएव तद्विधाधिकारीत्यपि
 ज्ञापयितुं भक्तस्य नारदस्य भगवदावेगयुक्तस्य सनत्कुमारस्य च
 सम्वाद उक्तः । तत्रात्मशब्देन पुरुषोत्तम उच्यते । भक्तिमार्गे*
 निरुपधिस्त्रेहविषयः स एव यत्नः । स तु सर्वात्मभावैकसमधि-
 गम्य इति सर्वात्मभावएव विद्याशब्देनोच्यते । परमकाष्ठापन्नं
 यदस्तु तदेव हि वेदान्तेषु मुख्यत्वेन प्रतिपाद्यमक्षरब्रह्मादिकं
 तु तद्विभूतिरूपत्वेन तदुपयोगित्वेन मध्यमाधिकारिकत्वत्वेन च
 प्रतिपाद्यते । तेन तत्र विद्याशब्दप्रयोग औपचारिकः† सर्वात्म-
 भावएव मुख्यः युक्तश्चेतदक्षरविषयिण्या‡ विद्यायाः सकाशात्
 तत उक्तमविषयिण्यासास्या उक्तमत्वं । एवं सति पूर्वप्रपाठ-
 कसाक्षरप्रकरणत्वादुत्तरस्य पुरुषोत्तमप्रकरणत्वात् तद्वैतसिद्धिः§-
 चात उक्तन्यायेन विद्यैवाग्रिमप्रपाठके निरूप्यते ननु॥ पूर्वात्मात्म-
 ज्ञानप्रकारविशेषः । यत्र हेतुमाह निर्धारणादिति । सुखन्त्वेव॥
 विजिज्ञासितव्यमित्युक्त्वा सुखस्वरूपमाह यो वै भूमा तत्सुखं
 नास्त्ये सुखमस्ति भूमेव सुखं भूमात्वेव विजिज्ञासितव्य इति ।
 अक्षरपर्यन्तं गणितागन्दत्वात् पुरुषोत्तमस्यैवानन्दमयत्वेन **

* भक्तिमार्गे तु इति ख ।

† प्रयोग औपचारिक इति ख ।

— ‡ अक्षरविषयिण्या इति ख ।

§ तद्वैतसिद्धिः इति ख ।

** भवपूर्वोक्त इति ख ।

| सुखमस्ति इति कश्चित् दृश्यते ।

०० आनन्दमयत्वं न इति ख ।

निरवधिसुखात्मकत्वात् स एव भूमां तस्यैव विनिश्चासितव्यत्वेन
निर्धारणादित्यर्थः । भूमी लक्षणमय उच्यते यत्र नान्यत्पश्य-
तीत्यादिना । यस्मिन् ज्ञाते सति नान्यत् पश्यतीत्यर्थः । तथा
सति सर्वात्मभाववतः प्रभुदर्शने सत्यपि लीलोपयोगिषस्तु-
र्दर्शनार्थिकमतुषपन्नमिति शङ्का तु तस्य हवा एतस्यैवं पश्यत
एवं मन्वानस्यैवं विजानत चात्मनः प्राणा इत्यादिना निरस्ता
वेदितव्या । तैः सह लीलां चिकीर्षतः प्रभुत एव सर्वं सम्प-
द्यते न तु भक्तसामर्थ्येनेति भावेन तदुक्तेः ।

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते च सर्वात्मभाववतां भक्तानां प्रजसीमन्तिनौप्रभृतीनां
पूर्वमितरविस्मृतिर्भगवत्स्पर्शादिनामे सर्वसामर्थ्यमिति व्यासः
स्वातुभवं प्रमाणत्वेनाह । उक्तञ्च श्रीभागवते ताभिरेव ।

चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु
यन्निर्विघ्नलुत करावपि गृह्य कृत्ये ।
मादौ पदं न चलतश्चैवत्यादिना ।

तेन ज्ञानशक्तिक्रियाप्रकृतिरिधानमुक्तं भवति । अग्रे तदा-
धिर्भावादिकं स्फुटमेव ।

ननु सनत्कुमारनारदसंवादात्मकं मां तमेकं * वाक्यं ।
तत्रोपक्रमे मन्त्रविदेवास्मि नाम्नावित् श्रुतएव मे । भगवद्गी-
म्यस्तुरति प्रोक्तमात्मविदिति सोऽहं भगवः प्रोचामोत्यादिना
स्वात्मज्ञानस्यैवोक्तमादुपसंहरोऽपि तमादायैवोचितः अग्रे

* समादात्मकमेवं वाक्यं इति ख ।

† अतः प्रेव मे इति ख ।

चेदात्मपदानामीश्वरपरत्वं स्यादात्मभेद उपक्रमविरोधश्च स्यात्
तन्माहात्म्यानुरोधात् पूर्वज्ञानप्रकारविशेषणवाच्यमिति मन्तव्य-
मित्यत उत्तरं पठति ।

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४८ ॥

नेवं वाक्यानुरोधाद्वरणजासर्वात्मभावलिङ्गभूयस्त्वं आधि-
तव्यं वाक्यापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्वलीयस्त्वात् । एतद्वलीयस्त्वन्तु
श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदीर्घत्वा-
मिति जैमिनोयसूत्रे सिद्धं । प्रकृत इतरसाधननिषेधपूर्वकं
यमेवेष वृणुते तेन लभ्यस्तथैव आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति
श्रुतिर्वरणमात्रसम्यक्त्वमाह । एतदपि च नायमात्मा बलहीनेन
सम्यक् इत्युपक्रम्यैतैरुपायैर्यतते यसु विदांसस्यैव आत्मा विशते
ब्रह्मधामेति श्रुतिः पश्यते । एतच्च विद्यैव तु निर्धारणादित्यत्र
निरूपितं ।

अपरश्च । नात्मवित्तरति शोकमात्मविदिति नारदवाक्यानु-
वादयोरात्मपदमुत्तमप्रश्लात्मकत्वेन लिङ्गेन पुरुषोत्तमपरमिति
श्रायने स हि सर्वेभ्य उत्तमोऽतो ब्रह्मेत्युपासकत्वेन सनत्कुमा-
रोक्तं प्रतिकुण्डं ततस्ततो भूयोऽस्तीत्युपपद्यते । अन्ते सर्वाधिक-
त्वेन सुखात्मकत्वेन भूमानं श्रुत्वा तथा नापृच्छत् किन्तु तन्मा-
ध्वर्यमत्यात्मी कश्चिन् प्रतिष्ठित इत्युपपद्यते । तदा सर्वा-

अभाववत्त्वेव प्रतिष्ठित इत्याशयेन सर्वात्मभावलिङ्गात्मकं
भावं स एवाधस्तादित्यादिनोक्तवान् । नत्वेतया श्रुत्या न
सर्वात्मभावलिङ्गात्मको भाव उच्यते किन्तु व्यापकत्वेन सर्वरूप-
त्वेन अभिधायिकरणाभावादप्यत्राप्रतिष्ठितत्वमेवोच्यत इत्यत
उत्तरं पठति ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्वत्
दृष्ट्युत्तुक्तं ॥ ५० ॥

भूमस्वरूपं श्रुत्वा स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्ने स्त्री
महिम्नौत्तुत्तरं । तदर्थस्तु स्त्रीयत्वेन हते भक्ते यो महिम्नरूपः
सर्वात्मभावस्तस्मिन्निति । स्वरूपात्मके महिम्नौति वा । भग-
वदात्मकत्वात् सर्वात्मभावस्य । तदितरस्य साक्षात् पुरुषोत्तमा-
प्रापकत्वात् असौव तत्प्रापकत्वात् परमकाष्ठापन्नमहित्वरूपोऽय-
मेव भाव इति महिम्नपदेनोच्यते । स तु विप्रयोगभाषोदये
सत्येव सम्यक्ज्ञातो भवति व्यभिचारिभावेः ते त्वनियतत्वभावा
इति ज्ञापयितुं त्रिविधाः स एवाधस्तादित्यादिनाल्लेखेद-
सर्वमित्यन्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाधिकरणप्रश्ने यदुत्तरितं* स्त्री
महिम्नौति तमेवानुबध्नाति स वा एष इत्यनेन । तच्छब्दस्य
पूर्वपरामर्शित्वात् । एवं सति त्वदुक्तमन्यत्राप्रतिष्ठितत्वञ्चेदिह
प्रतिपाद्यं स्यात्तदोक्तरीत्यानुबन्धं न कुर्यादहद्वारादेशादि-
कञ्च न कुर्यादुक्तप्रश्नोत्तरं स्वान्यवस्त्वभावात् आपोत्वैव वदे-
त्तद्वादस्यदुक्तएव मार्गोऽनुवर्त्तव्यः । आदिपदात् त्रिविधा ये
भावा उक्तास्तेषामपि स्वरूपमेवं पश्यन्नेवं मन्यान एव विज्ञान-

चेदात्मपदानामीश्वरपरत्वं स्यादाक्यभेद उपक्रमविरोधश्च स्यात्
तस्मादाक्यानुरोधात् पूर्वज्ञानप्रकारविशेषएवायमिति मन्तव्य-
मित्यत उत्तरं पठति ।

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः • ॥ ४८ ॥

नैवं वाक्यानुरोधाद्वरणजासर्वात्मभावलिङ्गभूयस्त्वं बाधि-
तव्यं वाक्यापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्वलीयस्त्वात् । एतद्वलीयस्त्वन्तु
श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये परदौर्बल्य-
मिति जैमिनोयसूत्रे सिद्धं । प्रकृत इतरसाधननिषेधपूर्वकं
यमेवैव वृणुते तेन लभ्यन्त्यस्यैव आत्मा वृणुते तत्तुं स्वाति
श्रुतिर्वरणमात्रलभ्यत्वमाह । एतदप्ये च नायमात्मा बलहीनेन
लभ्य इत्युपक्रम्यैतैरुपायैर्यतते यत्तु विद्यालस्यैव आत्मा विशते
ब्रह्मधामेति श्रुतिः पश्यते । एतच्च विशेषस्तु निर्वारणादित्यत्र
निरूपितं ।

अपरश्च । नात्मवित्तरति शोकमात्मविदिति नारदवाक्यानु-
वादयोरात्मपदमुत्तमप्रग्राहकत्वेन लिङ्गेन पुरुषोत्तमपरमिति
शायते स हि सर्वेश्च उत्तमोऽती ब्रह्मेत्युपास्यत्वेन सनत्कुमा-
रोक्तं प्रतिरूपं ततस्ततो भूयोऽस्तीत्यपृच्छत् । अन्ते सर्वाधिक-
त्वेन सुखात्मकत्वेन भूमानं श्रुत्वा तथा नापृच्छत् किन्तु तत्रा-
प्त्यर्थमत्यार्त्तो कश्चिन् प्रतिष्ठित इत्यपृच्छत् । तदा सर्वा-

अभाववत्त्वेव प्रतिष्ठित इत्याशयेन सर्वात्मभावलिङ्गात्मकं भावं स एवाधस्तादित्यादिनीकृतवान् । नत्वेतया श्रुत्या न सर्वात्मभावलिङ्गात्मकी भाव उच्यते किन्तु व्यापकत्वेन सर्वरूपत्वेन स्वभिन्नाधिकरणाभावादन्यथाप्रतिष्ठितत्वमेवोच्यत इत्यत उत्तरं पठति ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्वत्
दृष्टश्च तदुक्तं ॥ ५० ॥

भूमस्वरूपं श्रुत्वा स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्ने स्त्री महिम्नौत्पत्तरं । तदर्थंस्तु स्त्रीयत्वेन हते भक्ते यो महिमरूपः सर्वात्मभावस्तस्मिन्निति । स्वरूपात्मके महिम्नौति वा । भगवदात्मकत्वात् सर्वात्मभावस्य । तदितरस्य साक्षात् पुरुषोत्तमाप्रापकत्वात् अस्त्यैव तत्प्रापकत्वात् परमकाष्ठापन्नमहित्वरूपोऽयमेव भाव इति महिममन्देनीच्यते । स तु विप्रयोगभावोदये सत्येव सम्यक्ज्ञातो भवति व्यभिचारिभावेः ते त्वनियतत्वभावा इति ज्ञापयितुं त्रिविधाः स एवाधस्तादित्यादिनात्मैवेदृशसर्वमित्यन्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाधिकरणप्रश्ने यदुत्तरितं* स्त्री महिम्नौति तमेवावुबध्नाति स वा एष इत्यनेन । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् । एवं सति त्वदुक्तमन्वथाप्रतिष्ठितत्वस्येदिह प्रतिपाद्यं स्यात्तदोक्तरीत्यानुबन्धं न कुर्यादद्वहद्वारादेयादिकञ्च न कुर्यादुक्तप्रश्नोत्तरं स्वान्यवस्त्वभावात् कापीत्येव यदेतच्चादमदुक्तएव मांगीऽनुवर्त्तव्यः । आदिपदात् त्रिविधा ये भावा उक्तास्तेषामपि स्वरूपमेवं पश्यन्नेवं मन्वान एव विज्ञान-

त्रिति क्रमेण यद्विरूपितं तदुच्यते । पूर्वं द्युतिर्विगाढभावेन
तदितरास्फुर्या तमेव सर्वत्र पश्यति । एतदेवोक्तमेवं पश्यन्नित्य-
नेन । ततः किञ्चिद्वाह्यानुसन्धानेऽहद्वारादेवो भवति सत्त्वहमेव
सर्वतः स्वरूपतिष्ठामर्थेन तं प्रकटीकरिष्ये इति मनुते करोति
च तथा । अतएवान्वेषणगुणमाने कृते ताभिः एतदेवोक्तमेवं
सन्धान इत्यनेन । ततो निरूपधिसौहविषयः पुरुषोत्तम आत्म-
शब्देनोच्यत इति तदादेवो भवति । तदा पूर्वकृतस्वसाधन-
वैफल्यज्ञानेनातिदैर्घ्ययुक्तसदृजसदृजविविधभाववान् भवति तदे-
तदुक्तमेवं विज्ञानन्नित्यनेन अतएवोपसृगं सक्तः । ततोऽतिदैर्घ्ये-
नाविर्भावे * सति या अवस्थास्त निरूपिता चास्मरतिरित्या-
दिना । अत्रात्मशब्दाः पुरुषोत्तमवाचका ज्ञेयाः । अन्यथापचारि-
कत्वं स्यात् । सुखे सम्भवति तस्यायुक्तत्वात् ।

ननु सर्वात्मभावस्यापि सुखौ पर्यवसानमुत नेति संग्रह-
निरासाय दृष्टान्तमाह । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति । सुसुप्तभक्तस्य
सौष्टदाहत्वेन भगवद्विषयिणी या प्रज्ञा सा सर्वात्मभाववद्भक्त-
प्रज्ञातः प्रज्ञान्तरमित्युच्यते तच्च कर्मज्ञानात्तदितरभक्तप्रज्ञाभ्यः
पार्थक्येन तदिष्टमेव साधयति यथा । तथा सर्वात्मभाववती
भक्तस्य यत्प्रकारिका भगवद्विषयिणी प्रज्ञा तमेव प्रकारं स भावः
साधयति नान्यमिति न सुखौ पर्यवसानमित्यर्थः । अत्र व्यासः
स्वानुभवं प्रमाणत्वेनाह । दृष्टयेति । सक्तभाववती भक्तस्य
प्रसन्नरूपदर्शनाद्यतिरिक्तफलाभावीऽप्राप्तिरेव दृष्ट इत्यर्थः ।

एतादृशा अनेके दृष्टा इति नैकस्य नाम गृहीतं । अत्र यद्-
 अपि प्रमाणमाह । तदुक्तमिति । भगवतेति शेषः । श्रीभाग-
 वते दुर्वाससं हृष्य मत्तपराधीन इत्युपक्रम्य वशे कुर्वन्ति
 मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं पथेति । योहि यद्वशीकृतः स
 तदिच्छानुरूपमेव करोत्यतो न सायुज्यादिदानं किन्तु भज-
 नानन्ददानमेव । तेषां सुकृतनिष्ठा तु

मत्सेवया प्रतीतश्च सांलोक्याद्विचतुष्टयं
 नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविभुतं ।
 स्वर्गापवर्गमनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः
 सांलोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमयुत
 दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं कृताः ।

इत्यादि वाक्यसहस्रैर्निर्णीयते ।

न, सामान्यादप्युपलब्धेर्भूत्युपपत्तिं हि
 लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

ननु नान्यत् पश्यतीत्यारभ्य सर्वस्य प्रपाठकस्य सर्वान्तरभाव-
 निरूपकत्वोक्तिरनुपपन्ना अत एवात्मपदानां पुरुषोत्तमपरत्वी-
 क्तियः । अतस्तस्य सुक्तावपि कामाभावः प्रतिपाद्यतेऽत्र तु तस्य
 सर्वेषु कामचारो भवतीति श्रुतिः पश्यते । एवं सति न तन्निरु-
 पणमचेति वा वाच्यं* तद्भाववतोऽप्यन्यकारवत्त्वमिति वा । द्विती-
 यस्थोक्तप्रमाणपराहृतत्वेनाद्यप्येवाश्रयणीय इति पूर्वपक्षं निर-
 स्यति । नेति । तत्र हेतुमाह सामान्यादप्युपलब्धेरिति । तत्-
 समानधर्मयोगादपि तद्वयो गः श्रुताद्युपलब्धेर्नेकथोयतः प्रक-

* अनेति वाच्यं इति ख ।

तेऽपि विविधानां लोकानां विविधमुखप्रधानत्वाद्भगवत्सम्बन्धिषु
 सर्वेषु सुखेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरर्थोऽज्ञेयः । ननु यथा-
 श्रुतएवार्थोऽस्तु तथाह नहि लोकापत्तिरिति । सर्वानभवत् इति*
 प्रकरणात् नान्यत्वमस्तीत्यादिधर्मविशिष्टस्यात्मनः प्राणादि-
 संबन्धतो लोकसम्बन्धो युक्तिसङ्गोऽपि नेति आपनाय हि शब्दः ।
 किञ्च । एतदप्ये न पश्यो मृत्युं पश्यतीति श्रुत्या यथा मृत्यु-
 निषेधः कियते तथात्मन एवेदए सर्वमिति श्रुत्येवकारेणापत्ति-
 रिकल्पवच्छेदः कियत इति मृत्युवन्तोक्तोऽपि न सम्बन्धत इत्याह ।
 मृत्युवदिति । तत्र रोगादीनामपि दर्शननिषेधे सत्यपि मृत्यो-
 रेष यन्निर्दग्धं सुखं तेन भक्तानां लोकान्तरसम्बन्धस्तत्तुल्य इति
 प्राप्यतेऽतएव मोक्षदुःखमिति दुःखसामान्यनिषेधोऽप्ये कृतः ।

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्
 त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

अत्र हेतुन्तरमाहात्म्यमेव श्लोके सर्वमाप्नोति सर्वं च इति
 परेण पदेन शब्दस्य श्रुतिवाक्यस्य आत्मन एवेदए सर्वमिति
 यत् पूर्व्वं श्रुतिवाक्यं तद्विधत्तैव प्रतीयत इति न लोकसम्बन्धो
 धत्तुं शक्य इत्यर्थः । नन्वात्मन एवेदए सर्वमिति वाक्येनैवेतदर्थ-
 लाभे पुनस्तदुक्तिर्नोचितेति शङ्कायां तत्र हेतुमाह । तु शब्दः
 शङ्कानिरासे । भूयस्त्वाद्धेतोः उक्तेऽर्थे हेतूनां बाहुल्ये तत्तदार्थं
 भवतीत्याशयेनोक्तार्थस्यैव श्लोकेनानुबन्धः कृत इत्यर्थः । यद्यवा
 भूयः पदमाधिक्यार्थकं । तथाच सकलतसाधनसाधितफला-

पेक्षया स्वयमुद्यम्य भगवता साधितफले निरवधिरुत्कर्ष इति
श्रवनाय पुनः श्लोकेन तथेत्यर्थः ।

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

उक्तेऽर्थे श्रुत्यन्तरसन्नतिमप्याह । एकैः शास्त्रिनस्तेतिरीयाः
शरीरे भक्तशरीरद्वयाकाशे इति यावत् । तत्रात्मनो भगवतो
भावादाविर्भावात् तेन सह सर्वकामोपभोगं वदन्तीं श्रुतिं
पठन्ति ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद
निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।
सोऽश्रुते सर्वान् कामान्
सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ।

अथोपक्रमे ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतिरक्षरब्रह्मविदः
परब्रह्मप्राप्तिं सामान्यत उक्ता विधीयतः कथनार्थन्तर्देशाभ्युक्तेति
वाक्यं तद्ब्रह्मप्रतिपाद्यत्वेनाभिसुखीकृत्यैषा वक्ष्यमाणा शब्द-
वक्षरब्रह्मविद्विरुक्त्युक्ता तामुक्तवती सत्यं ज्ञानमिति । पर-
ब्रह्मस्वरूपमनुभवैकवैद्यं न शब्दादिभिर्वैद्यमिति श्रवनाय स्वयं
तत्तत्त्वप्रतिपादिकाद्यन्यमुखेनोक्तवती । अत्र ब्रह्मणा सह सर्व-
कामोपभोग उक्त इत्येतदेकवाक्यतायै सर्वेषु लोकेषु कामचारी
भयतीति श्रुतेरप्युक्तएवार्थो मन्तव्यः ।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तृपत्यन्धिवत् ॥ ५४ ॥

ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्याऽक्षरब्रह्मविदः परब्रह्म-
प्राप्तिरुच्यते । तत्रैतदसाधनसापेक्षं ब्रह्मज्ञानं परं प्रापयत्युत

* भक्तशरीरे द्वयाकाशे इति पाठान्तरं ।

† ब्रह्म यो वेद निहितं परमिति श्रुतेरिति खं ।

तन्निरपेक्षमिति भवति संग्रहः । अत्र श्रुती तस्यात्रोक्तेरितर-
निरपेक्षमेव तत् तथेति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्त्वेवं सति ज्ञान-
मार्गीयाणामपि परप्राप्तिः स्यात् । सा त्वनेकप्रमाणवाधितेति
पूर्वमवोचाम ।

किञ्च । ज्ञानग्रीपभूतग्रन्थापेक्षया फलात्मकस्य परस्य सुप्य-
त्वात् तदेवाभ्युक्तेति श्रुतिसिद्धेयं प्रतिपाद्यत्वेनाभिसुग्रीह्यत्व-
चगुक्तेत्याह । तेन तत्र ब्रह्मपदे पुरुषोत्तमपरे ज्ञायेते ।
तथा च गुहायां यद्याविभूतं परमं व्योम पुरुषोत्तमगृह्यात्मक-
मक्षरात्मकं व्यापि वैकुण्ठं भवति तदा तत्र भगवानाविर्भव-
तीति तत्प्राप्तिर्भवतीत्युच्यते यो वेद निहितं गुहायां परमे-
व्योमन्नित्यनेन । तथा च 'ज्ञानिनां गुहासु परमव्योमोऽव्यति-
रेकाय । तत्र हेतुस्तद्वावाभावित्वादिति । यमेवैष वृणुत इति
श्रुतेर्वरणाभावे भगवद्वायस्यासम्भवात् ज्ञानिनां तथावरणा-
भावात् भगवद्विषयकी भावो न भावोति तथेत्यर्थः । ननु
ज्ञानविषयत्ववदाविर्भावोऽप्यस्तु । किञ्च । तदतिरिक्तमाविर्भाव-
मपि न पश्याम इत्यादिवाच्यमाह न तूपलब्धिवदिति । उप-
लब्धिर्ज्ञानं तदद् गुहायामाविर्भावो न भवतीत्यर्थः । यस्मै
भगवाय यत्तोलाविशिष्ट स्वरूपमनुभावयिता प्रभुर्भवति तद्-
गुहायां तत्तोलाययभूतमक्षरस्वरूपं वैकुण्ठलोकवदाविर्भावय-
तीति नोक्तमहादेशेऽपि । अत्र पुरुषोत्तमस्य चाक्षुषत्वं तत्र
ततोऽधःकक्षस्य तस्य तथात्वे का श्रद्धा नाम । एतद्विषयपादितं
पूर्वं विदन्मण्डने च ।

मनु ज्ञानिज्ञानविषयभक्तगुहाविर्भूताचरयो र्मेदोऽस्ति न
वा । नादो मानाभावादेकत्वेनैव सर्वत्रोक्ते । न द्वितीयः ।
निरवयवस्य क्वचिन्नोकरूपत्वात्द्रूपत्वाभ्यामेकत्वानुपपत्तेरिति
चेत् । मैवं । लोकरूपत्वस्य यथाज्ञावित्त्वे होयमनुपपत्तिर्नत्वेवं
क्वचिन्नरूपमेव तथेति श्रुतिराह । अभ्यस्यपारे भुवनस्य
मध्य इत्युपक्रम्य तदेव श्रुतं तदु भव्यमा इदन्तदचरे परमे
व्योमन् । एतदग्रे च यमन्तःसमुद्रे कवयोऽवयन्ति यदचरे परमे
प्रजा इत्यादिरूपा । श्रुतिरपि

परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः ।

समः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स न विनश्यति ॥ —

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमाङ्गतिं ।

यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥

इत्यादि तु गीतासु । श्रीभागवतेऽपि

दर्शयामास खं लोकं गोपानां तमसः परं ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं यदमन्त्रज्योतिः सनातनं ॥

यदि पश्यन्ति सुनयो गुणापाये समाहिताः ।

इति दशमे । द्वितीये च । तस्मै स्वलोकं भगवान् समाहितः
सन्दर्शयामासेत्युपक्रम्य कालत्रिगुणमायादिसम्बन्धव्राहित्यमुक्त्वा
भगवत्पार्षदानुक्ता विमानप्रमदा उक्ता श्रीरुक्ता । तथाच
श्रुतिस्मृत्यैकवाक्यतायां तादृक्स्वरूपमेवाचरमिति निर्णयो
भवति । एवं सति सच्चिदानन्दत्वदेशकालापरिच्छेदस्य प्रका-

शत्वगुणातीतत्वादिधर्मवत्त्वेनैव ज्ञानिनामचरविज्ञानं भक्ताना-
मेव पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन तथेति ज्ञेयं । भक्तानामशनिरिति
श्लोकोक्तरीत्या पुरुषोत्तमस्यैव । प्रमुखा ये यथा विचारिताः
सन्ति ते तथा* भवन्तीति तद्विचार एव सर्वेषामधिकाररूप इति
छतप्रथमापेक्षस्वित्त्वव निर्णीताः । अस्मिन्नर्थे औसुतिकन्याय-
कथनार्थं निदर्शनेनोत्तरं पठति ।

अङ्गाववङ्गास्तु न शाखास्तु हि
प्रतिवेदं ॥ ५५ ॥

यागे तत्तद्वत्किञ्चित्कर्त्तव्यान्यन्याधानादीन्यङ्गानि । तत्राव-
वङ्गाः सर्वेषां त्विजो यजमानेन । अववन्तं नामाध्वर्युं त्वां
हवे होतां स्वा हवः१ उद्गातां त्वा हवः२ इत्यादि रूपं
वरणमेवान्यथा सर्वकर्मविदुषां तत्कृतिपटूनामेकवाधिकारो
नान्यचेति नियमो न स्यात् । तस्य तस्य तथा वरणे तु यज-
मानेष्टैव हेतुः । ते च तदा न सर्वास्तु शाखास्तु विहिता-
न्यङ्गानि कर्त्तुं सर्वे३ शक्ताः किन्तु यजमानवरणनियमिता एव
तथा । तत्र हेतुमाह । हि यतः कारणात् प्रतिवेदं नियमिता-
न्यङ्गानि हीनमृषाध्वर्यवादि यजुषीहाचं सास्त्रेति । तथाचा-

* ते ते तथा इति खं ।

† निर्णीतः इति खं ।

‡ त्वां हवे इति वा पाठः ।

§ होतास्त्वां हवे इति वा पाठः ।

॥ उद्गातास्त्वां हवे इति वा पाठः ।

॥ सर्वेऽपीति ख ।

लौकिके वैदिके कर्मणि लोवेच्छा नियामिका भवति यत्र तत्र
किमु वाच्यं प्रतिलोमकूपं* सावकाशममितब्रह्माण्डस्थितिमत-
स्तदीशितुरिच्छैव नियामिका तत्तत्साधनफलसम्पत्ताविति ।

मन्त्रादिवदाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

ननु पूर्वं कर्मज्ञाननिष्ठानामपि पुंसामग्रे भक्तिमार्गीय-
त्वं यत्र भवति तत्र तथैव भगवद्वरणमिति हि सिद्धान्तः† ।
अविजस्तेकस्मिन् याग एकाव हतस्य नापरचापि तथेति
विरोधो दृष्टान्त इत्यस्या निवर्त्यनान्तरमाह । यद्येकएव कस्मिन्
मन्त्रो ब्रह्मण कर्मसु सम्बध्यते कश्चित् द्वयोः कस्मिदेकमेव तथैव
विधानात् तथा अपचापीत्यर्थः । आदिपदात् कर्माप्यते । यत्र
काम्येनैव नित्यकर्मनिर्वाहस्तत्र कामिताम्रसाधकत्वात्प्रत्यवाय-
परीहारेऽप्येकमेव तदुपयुज्यते । तथाच सर्व्वतोमुखेऽनेक-
होतृप्रवरेऽध्वर्य्युपवरे च गृह्यमाणि देवाः पितर इत्यादिना
यजमानकर्तृकानुमन्त्रणमिव सर्व्वत्र सम्बध्यते तथैव विधेस्तथा-
द्यापि तावद्विधं यदेकमेव वरणं तेन तत्तद्विधानन्तरं भक्ति-
निष्ठेति न दृष्टान्तविरोध इत्यर्थः । अथवोमित्युदाहृत्यैव
मन्त्राणां सुधारणाभन्तादिरोधारः स यथा ब्रह्मात्मकत्वेनैक
एव सर्व्वमन्त्रेषु सम्बध्यते तथा वरणमपीति तथेत्यर्थः‡ । यद्य-
पीतरनिष्ठानन्तरभूतभक्तिनिष्ठावतो वरणं तथाभूतमेकमेवेति

* प्रतिलोमकूपं इति खं ।

† इति सिद्धान्तः इति खं ।

‡ साधकमे इति खं ।

§ अनुमन्त्रणमेकमेव इति खं ।

¶ वरणमपीत्यर्थः इति खं ।

नोक्तदोषस्तथाप्युत्कृष्टमार्गे हतस्य नीचकचापादानमनुचित-
मिति मत्वा पञ्चान्तरमुक्तं । वस्तुतस्तु साधनमर्यादया यत्र
भक्तिर्दित्सिता तत्र तथेति नानुपपत्तिः काचित् ।

भूतः क्रतुवद्भ्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥ ५० ॥)

ननु सुखस्वरूपजिज्ञासायां यो वै भूमा तत् सुखमित्युक्तं ।
भूमस्वरूपजिज्ञासायां यत्र नान्यत् पद्मतीत्यादिना तद्यन्त्रि-
रूपितं तत्सर्व्वाम्भावस्वरूपमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । भूमेऽ-
हि सुखरूपतोच्यते । सर्व्वाम्भावे ॥ विरहभावे दुःसह-
दुःखादुभयः सूयते तेन मोक्षसुखमेव यो वै भूमेत्यादिनोच्यते ।
यो वै भूमा तदमृतमिति वाक्याच्च । अग्रे च स वा एष एवं
पश्यन्नित्याद्युक्ता तस्य सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति फल-
मुच्यते । तच्च मोक्षानन्तरमसम्भाव्यतः स भावो मोक्षोऽपोच्यत
इति सप्रयः । तच्च कामचारोक्तेर्भुक्तिपूर्व्वद्वयायां तन्माहात्म्य-
निरूपणार्थत्वादन्तश्चत्वाच्च भुक्तिरेव भूमपदेनोच्यत इति पूर्व्वः
पक्षः । तत्र भूमशब्देन स भावएवोच्यत इति सिद्धान्तस्तत्र
दुःखदर्शनानुपपत्त्या सर्व्वधिकत्वलक्षणं भूमत्वमनुपपन्नमिति
शङ्कां परिहरति । भूतः सर्व्वाम्भावस्य ज्ञायस्त्वं सर्व्वज्ञान-
मन्तव्यं । तत्रोक्तानुपपत्तिपरिहारार्थं दृष्टान्तमाह । क्रतुवदिति ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणे तैत्तिरीयके पश्यते परमेष्ठिनो वा एष
यज्ञोऽयं आसीत्तेन स परमां काष्ठामगच्छदित्युपक्रम्य य एवं
विद्वान् दर्शपूर्णमासो यजते परमामेष काष्ठां गच्छतीति । यथा
व्रतादिदुःखात्मकत्वेऽपि परमकाष्ठालक्षणफलममकत्वेन दर्शपूर्ण-
मासयोः सयैक्रतुभ्योऽधिकत्वं वक्तुमेष आसीदिति स्तूयते तथा

दुःखहेतुत्वेऽप्यनन्तत्वसाक्षात्पुरुषोत्तमानन्दप्राप्तिहेतुत्वेन सुख-
रूपत्वमुच्यत इत्यन्तेभ्यः सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यमित्यर्थः ।
अत्रोपपत्तिमाह । तथाहि दर्शयति । श्रुतिषु च एवाधस्तादित्या-
द्युक्ताप्यहद्वारादेश इत्याद्युक्ताप्यात्मादेश इत्यादुक्तवत्यपे-
क्षेतादृशस्यात्मनएव प्राणाभासरादिसर्वमिति च दर्शयति ।
एतत् सर्वात्मभाववत्येव सर्वमुपपद्यते न तु सुकस्य । प्रतिभेदा-
भावात् प्राणाद्यभावाच्च । जीवन्मुक्तिद्वयायां प्राचीनानामेव
सत्त्वादात्मनः प्राणा इत्यादि न वदेत् ।

यद्वा । ननु लोकेऽपि शृङ्गाररसभाववति पुंसि नार्थ्याच्च
त्वदुक्तभावसम्बन्धिव्यभिचारिभावाः श्रूयन्ते सैव सर्वत्र सएव
सर्वत्रेति एवं सति लौकिकसम्बन्धवत्त्वात् • त्वदुक्तभावस्यालौ-
किकज्ञानादिभ्य आधिक्यं वक्तुं शक्यमलौकिकविषयत्वालौकि-
कत्वमपि न तथेति भवति संशयः । तत्र मनुजत्वरिपुत्वादि-
ज्ञानानामिव कामादिभावेन स्नेहभावस्यापि सम्भवान्नास्या-
लौकिकत्वमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्वस्य भावस्य लौकि-
केभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यं । ननूक्तं लोकसाधारण्यं बाधकमिति
शङ्कानिरासाय निदर्शनमाह । कतुवदिति । यथा दर्श-
दिषु दोहनाधिययशान्तश्च ब्रीह्यवघातादिपुरोडासभक्षणादीनां
लौकिकक्रियातुल्यत्वेन दर्शनेऽपि न लौकिकत्वं लौकिकप्रमाणा-
प्राप्तत्वादलौकिकतत्प्राप्तत्वात् तथोक्तप्रमाणरूपवरणलभ्यत्वेन
श्रुत्युक्तत्वान्न लौकिकत्वमस्य भावयेति दिक् । वस्तुतस्तु ग्राम-

सिंहस्य सिंहसंरूपत्वेऽपि* न तादृगरूपं वक्तुं शक्यं तथा लौकिका-
 पुंसि नाप्यां वा तदाभासो रसभासो निरूप्यते तद्दृष्टान्तेन
 भगवद्भाववद्भक्तीति भावनार्थं नक्षृपीणां लौकिके तात्पर्यं
 भवितुमर्हति । अत्रोपपत्तिमाह तथाहीत्यादि । पूर्वोक्तभाव-
 वत् आत्मनः गाणादिकं सर्वं दर्शयति श्रुतिस्तस्य ह वा एतस्यैवं
 पश्यत इत्यादिना । इतः पूर्वमपि स वा एष एवं पश्यन्नित्युप-
 कस्यात्करतिरात्मकीड आत्ममित्युन आत्मानन्दः स स्वराड्भवति
 सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतिर्य । न हि लोकेष्वं
 सम्भवत्यात्मपदानां भगवद्भावकत्वादिति सर्वोत्तमविषयकभाव-
 स्त्वेव तथात्वं युक्तमिति उपपत्तिर्हिमयेन सूच्यते ।

• नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

पूर्वाधिकरणैः सर्वोत्तमभावस्वरूपादिनिर्णयं कृतवान् ॥ ५७ ॥ अथ
 मन्त्रादिरूपाणां भगवद्भवतारवत्त्वं + मविमिष्टमिति सर्वेषां
 समस्योपासना कार्या उत पार्यंकोनेति विचारयति । तत्रो-
 पास्याभेदेऽपि रूपभेदादेकत्रोपासकस्यान्यत्रोपासनलक्षणाव-
 प्रासम्भवाद्वा अप्यसिद्धिसम्भवादपि समस्यैव सा कार्येति प्राप्ते
 सिद्धान्तमाह । सर्वेष्ववतारेषु नानैकोपासना कार्या । तत्र
 हेतुः शब्दादिभेदादिति । तत्तत्स्वरूपवाचकशब्दानां मन्त्राणां
 वादिपदादाकारकर्मणाश्च भेदादित्यर्थः । एतेनैव मिथोविरुद्धा-
 नामाकारकर्मणामेकत्र भावनस्याशक्यत्वमयुक्तत्वं चेति भावः
 सूचितः ।

* सिंहरूपत्वेऽपि इति सूत्रं ।

+ अवतारत्वं इति वा पाठः ।

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

पार्थक्येनोपासनानि कर्तव्यानीति स्थिते विचार्यते । किं अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिविदेवां समुच्चय उत विकल्प इति । तत्र विधिफलयोः समानत्वात् समुच्चय इति भाष्ये निर्णयमाह । उपासनानां विकल्पएव । तत्र हेतुरविशिष्टफलत्वात् । मुक्तिफलकत्वं हि सर्वेषामुपासनानामविशिष्टं । एवं सत्येकैर्नैव तत्किङ्कावपरस्याप्रयोजकत्वादग्निहोत्रादिपमित्यताबोधकशुभभावात् तदर्थेनो विकल्पएव ।

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा

पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

येषु उपासनेषु भिन्नानि * फलान्युच्यन्ते तत्र त्वनेकफला-
र्थिनस्तत्तत्फलकोपासनानि समुच्चीयेरन्विशिष्टफलत्वाभा-
वात् । यत्र त्वेकस्त्रयोपासनस्य स्वकामितानेकत्वं † अयते तत्र
तथैव विदुपासनं करोति तदा न समुच्चीयेरन्नपि स्वकामितेष्वेवा-
तरस्य तदन्यफलवैशिष्ट्येनाविशिष्टफलत्वा ‡ भावादिति पूर्व-
हेत्वभावादिति श्लेष्मप्रयोगाभिप्रायेणोक्तमिति ज्ञेयं । अथवा
कामैक्ये ‡ नियतफलकानि तानि न समुच्चीयेरन् । अत्र हेतुः
'स्पष्टः ।

* भिन्नानि भिन्नानि फलानीति ख' ।

† अनेकफलकत्वमिति ख' ।

‡ फलफलत्वाभावादिति ख ।

§ अतिश्लेष्म इति ख' ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावात् ॥ ६१ ॥

प्रधानेषु निर्णयमुक्त्वा अङ्गेषु तमाह । एकार्थसाधकाना-
मुपासनानां भेदेनाह भेदेऽप्येकतरोपासने फलैक्यादङ्गानि तत्र
समुच्चीयेरन्नवेति संशये निर्णयमाह । उपासनाप्रानान्तदेवा-
श्रयस्तथा च यदङ्गं यदुपासनाश्रितं तत्रैव तस्य भाव इत्यर्थः ।
अत्र हेतुमाह ।

शिष्टे च ॥ ६२ ॥

तदुपासनं तत्तदङ्गविशिष्टमेव वेदे शिष्यत इति तथेत्यर्थः ।
चकारादतिरिक्तकरणे प्रायश्चित्तोक्तिरपि बाधिकेति * सूच्यते ।

समाहारात् ॥ ६३ ॥

कर्म्ममार्गीयोपासने निर्णयमुक्त्वा आनमार्गीयोपासने
तमाह । अथर्वोपनिषत्सु नृसिंहोपासनादिषु मत्स्यकूर्मादि-
रूपत्वेनापि स्तुतिः श्रूयते । श्रीभागवते च नमस्ते रघुवर्या-
येत्यादिरूपा स्तुतिर्व्रजनाथे । एवं स्तुति रूपभेदेऽपि भगवद्-
वतारस्याविशिष्टत्वादेकस्मिन् रूपे रूपान्तरसमाहारो दृश्यत
इति सर्वरूपत्वेनैकयोपासनमपि साधित्वर्थः ।

गुणसाधारण्यश्रुतेः ॥ ६४ ॥

ऐश्वर्यवीर्यादिगुणानां सर्वेष्ववतारेषु साधारण्यं श्रूयते † ।
तेन धर्मिधर्माणामैक्यात् पूर्वोक्तं साधित्वर्थः ‡ ।

* अतिरिक्तता इति च ।

† साधारण्ये श्रूयते इति च ।

‡ पूर्वोक्ततापरिति च ।

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

नन्वेवमुपासनं नित्यमुतविकल्पिकमिति * संशयः । उक्त-
रीत्या नित्यत्वे प्राप्ते तन्निषेधमाह । नेति । किन्तु वा विकल्प
एवैवमुपासन ऐच्छिकस्तत्र हेतुमाह सहभावाश्रुतेरिति ।
नियमतस्तेषां रूपाणां सहभावश्रवणं चेत् स्यात् तदा स्यात्
तथोपासनस्य नित्यता नन्वेवमतो विकल्पएवेत्यर्थः ।

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

योऽपि रूपान्तरसमाहारपूर्वकमुपास्ते सोऽप्येकं रूप-
मुपास्यत्वेन मत्वा तत्तथोपास्त इति फलं तस्यैकस्यैव रूपस्य
दर्शनं भवति न तु सर्वेषामितोऽपि हेतोर्विकल्पएवेत्यर्थः ।
एतद्दृष्टान्तेन यस्मिन् रूपे यादृग्धर्मवत्त्वं श्रूयते तादृग्धर्म-
विशिष्टमेवेकं † रूपमुपास्यमिति व्यासद्वयमिति ज्ञायते ।
उपासनानिर्णयान्ते दर्शनात्मकहेतुत्वा सर्वोपासनानां भग-
वत्साक्षात्कारः फलमिति ज्ञायते ‡ । माहात्म्यज्ञापनार्थं
परं सम्भावितारूपत्वं यथार्थमेव कैचिद्ज्ञायते । यथायत्नात्
तदप्यविरोधादिति § शेषम् ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्ति ॥ श्रीबल्लभाचार्यविरचिते व्याससूत्रादु-

भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वाविंशः पादः समाप्तः ।

* ऐच्छिकमिति वा पाठः ।

† प्रपञ्चाकारे समाहार समाहार इति द्विवक्तिरिति ।

• ‡ एवैकं इति च ।

§ धन्दने इति च ।

• अविरोधीति च ।

‡ प्रपञ्चाकारे विपुलाभिमतवर्तीनि दृश्यते ।

चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थोऽतः, शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

व्यासनाभेदेऽप्युपाध्याभेदाच्चाखान्तरोक्तधर्माणामणुपसं-
हारः कर्तुमुचित इति पूर्वपादे निरूपितमिति तत्रायेनो-
त्तरकाण्डप्रतिपाद्यत्रयफलकसर्वात्मभावेऽपि पूर्वकाण्डप्रतिपा-
दितकर्माणामुपसंहारः प्राप्नोति न वेत्यनुना विचार्यते । विधि-
पक्षे तत्सहकृतस्यास्य फलसाधकत्वमिति सिद्ध्यति । निषेधपक्षे
तु केवलस्येतीममेव पक्षं सिद्धान्तत्वेनाह । पुरुषार्थ इत्या-
दिना । सिद्धान्ते ज्ञाते तत्र पूर्वपक्षसम्भव इत्यादौ तमे-
वाह । अतः सर्वात्मभावादेव केवलात् पुरुषार्थः सिद्ध्यति ।
कृतः । शब्दात् श्रुतेरित्यर्थः । श्रुतिस्तु नाथमात्मा प्रवचने-
नेत्युपक्रम्य पक्षेयैव वृणुत इत्यादिका ब्रह्मविदाप्नोति पर-
मित्यादिका । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । सनत्कुमार-
नारदसंवादे यत्र नान्यत् पश्यतीत्याद्यात्मिका ह्यान्दोग्यश्रुतिश्च ।
एतदादिश्रुतिषु पूर्वोक्तरीत्या केवलस्यैव भगवद्वाचस्य फलसाध-
कत्वं श्रूयत इति तथा । अत्र फलमत उपपत्तेरित्यत्रैवोपपत्ति
हेतुत्वेनातुक्ता श्रुतिपदज्ञातुक्ता शब्दपदं यदुक्तवांस्तेन श्रुति-
सत्यात्मकः सर्वोऽपि प्रमाणशब्दो हेतुत्वेन व्यासाभिमत इति
ज्ञायते । तेन

केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः ।

येऽन्ये भूदधियोनागाः सिद्धा मासीयुरक्षसा ॥

यत्र योगेन सांख्येन दानवततयोधरैः ।

व्याख्यासाध्यायसंश्रयैः प्राप्नुयाद्यत्तवानपि ॥

इत्यादिरूपाः स्यतिर्देवि संगृह्यते । एतेन श्रुत्वादिप्रमाण-
वादिनामिदमेवाभिमतं तद्विरुद्धवादिनामितोऽन्यदिति तेषाम-
प्रामाणिकत्वं ज्ञाप्यते । अतएव स्वनाम गृहीतं । स्वस्य वेद-
व्यासकत्वेन तथैव यतो भवः ।

अपरश्च । वैदिकसिद्धान्ते भगवत्स्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरु-
षार्थत्वात् प्राप्ततत्स्वरूपाणां सुक्त्यनिष्ठाकथनान्मुक्तीपस्य-
ध्यपदेशाच्च सुक्तेरपरमपुरुषार्थत्वात् * सा भवतु नामान्यैः
साधनैः । वस्तुतः परमपुरुषार्थो य उक्तरूपः स तु सर्वान्न-
भावेनैवेति ज्ञापनाय फलपदसमुक्ता पुरुषार्थपदमुक्तं । एवं
सत्यस्य स्वस्यार्थान्तरमपि व्यासाभिमतमिति ज्ञायते । तथा
सत्यं श्रुतिः प्रयोगः । तथाहि । पुरुषार्थो भगवानेव । कृतः ।
अतः यद्वात् । अतः पदविशिष्टश्रुतिवाक्यादित्यर्थः । तैत्ति-
रीयोपनिषत्स पद्यते

अतः परं नान्यदणीयसः हि

परात्परं यन्महती महान्तं ।

यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं

विश्वं पुराणन्तमसः परस्तादिति ॥

अथात्र प्रत्यवतिष्ठते † ।

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्धेष्विति
जैमिनिः ॥ २ ॥

विष्णोरिष्यत्वेन कर्मशेषत्वात् तत्स्वरूपज्ञानपूर्वकी यागः

* पुरुषार्थित्वात् इति च ।

† इत्यवतिष्ठते इति च ।

फलान्तिग्रहेतिरिति तन्वादान्वयसुच्यत इत्यर्थेवादरूपं तत् ।
 यत्र दृष्टान्तमाह । यथान्येष्विति । अन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु
 यस्य पर्णमयी लुहर्भवति न पापए श्लोकए ऋणोति । यदाङ्गे०
 चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य हृदत्ते यत्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वस्त्रं वा
 एतद्व्यस्य क्रियते कर्मः यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै इत्येवं
 जातीयिका फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वदित्यर्थः ।

ननु तमेव विदित्वा सुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनोलीकमीप्-
 सन्तः प्रव्रजन्ति । एतदग्रे च ते च स्य पुत्रैषणायाय विसृष्टि-
 याद्य लोकेषणायाय व्युत्थाय भिक्षाचर्यं १ चरन्तीति श्रुति-
 भंगवत्ज्ञानवतः सर्वं त्यागं वदतीति न त्वदुक्तं साधीय इत्यत
 उक्तं पठति ।

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविदामपि वसिष्ठादीनामग्निहोत्रादिकरणं जैमिनिः
 पश्यति तदाचारं ग्रामाणिकमिति च मनुत इति तस्मत्-
 मनुवदन्निममप्यनुक्तवान् व्यासः । ब्रह्मविद्वां त्यागावश्यकत्वे
 गार्हस्थ्यमितिषां न स्यादिति भावः । उक्तश्रुतिस्तु कर्मण्य-
 शक्तानां तेषां त्यागमनुवदति । लोकेषणायाय व्युत्थायेति श्रुति-
 लोकासंग्रहार्थं तत्करणमिति न वक्तुं शक्यं ।

• पुष्टकान्तरे यदिति पदं नास्ति ।

१ पुष्टकान्तरे कर्म इति पदं नास्ति ।

२ यत्रयाजानूयाजा इति वा पाठः ।

३ वस्त्रं वा इति च पाठान्तर ।

४ चय भिक्षाचर्यं इति च ।

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

ब्रह्मविदः कर्मोचारनिरूपकश्रुतेरित्यर्थः । सा च जन-
कोष्टं वेदेहो वज्रदक्षिणेन यज्ञेनेज इत्यादिरूपा । तथाच
ज्ञानेनैवार्थसिद्धयेत् स्यात् तदा तद्वत् आयाससाध्ये कर्मणि
प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तं विद्याकर्मणो समन्वारमेत इति श्रुतिः फलारम्भे
विद्याकर्मणोः साहित्यं दर्शयतीति न स्वातन्त्र्यं विद्यायां ।

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोस्तं वृणीत इति कल्पश्रुत्या
ब्रह्मविदो ब्रह्मत्वेन वरुणं विधीयत इति ब्रह्मज्ञानस्यातिविद्याधि-
कारसम्पादकत्वात् कर्मशेषमेवेत्यर्थः ।

ननु यदहरेव विरजत् तदहरेव मयजत् । गृहाद्या मयजेद्-
वगाहेत्यादि श्रुतिभ्यो विहितत्वाविशेषात् कर्मतत्त्वागयोरैकिकी
पिकस्योऽङ्गीकार्योऽतो न श्रेयिशेषभाव इत्यत उत्तरं पठति ।

नियमाच्च ॥ ७ ॥

पात्रिनं धूम्रसलाममालभेत यौदुर्वाङ्मणः सोमं पिपा-
सेत् । ऐन्द्रार्घं पुनरुत्सृष्टमालभेत यथा ० ततोयात् पुरुषात्
सोमं न पिबेदिति चो वा एतस्य सोमपीयो यो ब्राह्मणः
सन् प्रायतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबति । यावज्जीवमग्नि-
होत्रं जुहुयादित्यादि श्रुतिभ्यो यथा कर्मकरणे नियमः श्रूयते
न तथा तत्प्राग इति नीरूपचः साधुरित्यर्थः । चकारात्

नियतस्य तु सत्रासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्यामसः परिकीर्तितः ।

इत्यादिरूपा स्थितिः समुच्यते । त्यागविधिरथैकविध
इत्युक्तमिति प्राप्ते प्रतिवदति ।

अधिकोपदेशात् तु वादरायणस्यैवं
तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तु शब्दः पूर्वपक्षं व्यवच्छिनत्ति । यदुक्तं शेषत्वात् पुरुषार्थ-
वाद इति तन्नोपपद्यते । कुतः । अधिकोपदेशात् । कर्मसाम्य-
मपि न वक्तुं शक्यं यत्र तत्र तच्छेषत्वं दूरापास्तं । यत ईश्वरः
कर्मणः सकाशादधिक उद्दिश्यते* । तथाहि ।

स वा यद्यमात्रा सर्वस्य यज्ञी सर्वस्येषानः सर्वस्याधिपतिः
सर्वमिदं प्रयासि यदिदं किञ्च ।

† स न साधुना कर्मणा भूयादौ एवासाधुना कनीयान्
इत्युपक्रम्याद्ये पद्यते ।

तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा यज्ञया
यज्ञेनानाथकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनी
सौकमभीष्टस्तः प्रव्रजन्तीत्यादि ।

एवं सति यत् ज्ञानसाधनत्वं यज्ञे तस्य यज्ञशेषत्वं कथं
स्यात् किन्तु यज्ञस्य तद्देदनशेषत्वं । एतेनैन्यत्वेन तच्छेषत्वं
प्रत्युक्तं वेदितव्यं । तज्ज्ञानस्य यागपूर्वार्द्धत्वात् तद्विशिष्टस्य

* उपदिश्यते इति खं ।

† स न साधुना इति ख ।

‡ मुनिर्भवति इति खं ।

तस्य ब्रह्मज्ञानसाधनत्वात् । न च पूर्वं सामान्यत इत्यज्ञान-
मासीत् यज्ञेन विशेषतो ज्ञाने सति पुनर्यज्ञकरणे पूर्णं कर्म-
फलं भावीति* न तदशेषत्वमिति वाच्यं । तमेव विदित्वा मुनि-
र्भवत्येतमेव प्रव्रजिनी स्त्रीकर्मभीषन्तः † प्रव्रजन्तीति श्रुतेस्तद्दे-
वस्य गार्हस्थ्यविरोधित्वेन तदसम्भवात् । यस्य साध्वसाध्वः कर्म
फलसम्बन्धरहितस्तस्य कर्तृत्वेन तद्यात्मनुपपन्नमती जीवात्मन
एव तद्यत्वं ननु परस्य । न चैतयोर्वास्तवाभेदान्नैवमिति वाच्यं ।
वास्तवाभेदाज्जीवेश्म्युक्तश्रुतिभ्यस्तथात्वस्य सुवचत्वात् । वास्त-
वाभेदस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् तन्मादाय ये पूर्वपक्षास्तौ पूर्व-
पक्षा एवेत्यलमुक्त्या ।

न कर्मणा न प्रज्ञया धनेन

त्यागिनेके घमृतत्वमानयः ।

परेण नाकं निहितं गुहायां

विभ्राजते यद्यतयोऽ विद्यन्ति ॥

इति श्रुत्या कर्मप्रज्ञाधनेर्मोक्षाप्राप्तिमुक्त्वा त्यागिन तत्प्राप्ति-
रुच्यते । त्यागविषयस्यान्यस्यानुष्ठया ‡ साविध्यात् कर्मादीना-
मेव त्यागोऽभिप्रेतः । तथाच सुकोपसृष्यत्वाद्भगवत उक्तसाध-
नेन मुक्ताः सन्तोनाकं परेण विद्यमानमपि भक्ष्या गुहायां
विभ्राजते तत् यन्मात् परस्वापरमस्तीत्यादिनोपक्रान्तत्वात्

* भवतीति इति ख ।

† स्त्रीपुंस इति ख ।

‡ साधू साधुवन्देयवचनस्य इति पुस्तकान्तरेषु दृश्यते ।

§ तत् यत्तम इति ख ।

॥ तान् विषयानुष्ठया इति ख ।

पुरुषोत्तमस्वरूपं यतयः पिरहभावेन तद्धिना स्यात्तुमशक्तास्तत्-
माप्त्यर्थं यतमाना विगन्तीति भक्तिमार्गीयाणां फलमुक्तं । अग्रे
वेदान्तविज्ञानित्यूचा ज्ञानमार्गीयाणां फलमुक्तं । अन्यथा पीन-
रुतयं स्यात् । एवं कर्मज्ञानाभ्यामधिको भक्तिमार्गस्तत्प्राप्यः पुर-
षोत्तमश्च युतावुपदिश्यत इति तदेकप्रमाणवादिनो * वादराय-
णस्य मतमप्येवं जैमिनिमतादधिकमित्यर्थः ।

एवं श्रुत्या परमतं निरस्य शिष्यविश्वासाय स्यात्तुभवमपि
प्रमाणयति । तद्दर्शनादिति । उक्ताधिक्यवत्त्वेनैव † भगवतो
भक्तिमार्गस्य चातुभयादित्यर्थः । श्रुतयोऽधिकमाद्यानं दर्शय-
न्तीति न व्याख्यानमुपदेशपदेन पीनरुतयापत्तेः । तन्मतमनिरस्य
तस्मात् स्वमतप्राधिक्यमावेक्ष्या निष्कामकर्मणश्चित्तशुद्धिहेतु-
त्वेन परम्परान्नानमार्गोपयोगाङ्गीकारः ‡ सूच्यते । पुष्टिभक्ति-
मार्गे तु सोऽपि न यच्च योगिनेति वाक्यात् । एवं सति वा कर्म-
शेषत्वगन्धोऽपि ब्रह्मणीति भावः ।

तुल्यं दर्शनं ॥ ८ ॥

यदुत्तमाचारदर्शनात् कर्मशेषत्वं ब्रह्मण इति तदपि ॥
साधोयत्तुल्यं यतो दर्शनं । ब्रह्मविदां शुक्लतीयजन्मवदार्प-
भादीनां त्यागदर्शनात् । एतेन यद्विदां कर्मत्यागस्तस्य कर्मशेषत्वं
कथं शङ्कितुमपि शक्यमिति भावः सूच्यते । एतेन कर्मण्य-
शक्तान् प्रति त्यागविधिरिति निरस्तं । शुकादीनामतयात्वात् ।

* तदेकप्रमाणवादिन इति ख ।

† उक्ताधिक्यवत्त्वेनैव इति ख ।

‡ न च सूच्यते इति ख ।

ननु जनकोह वैदेह इति श्रुतिसाक्षाद्यादाचारदर्शनं त्याग-
दर्शनादधिकबलमित्यत उत्तरं पठति ।

असार्वात्रिकौ ॥ १० ॥

ब्रह्मविदां सर्वेषामेतदाचारस्यैविरूपयेच्छ्रुतिसदा त्वदुक्तं
आनन्देवं* यत एतादृशी श्रुतिर्ब्रह्मविषु सर्वेषु न श्रूयते ।
तथाहि ।

एतद आ वै तद्विदांस आह ऋषयः कावयेयाः किमर्था
यथमध्येयामहे किमर्था वयं यज्यामहे एतद आ वै तत् पूर्व
विदांसोऽग्निहोत्रं न जुह्वामहे इति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा
ब्राह्मणाः मुनैर्यथायाय विनैर्यथायाया लोकेयथायाय ध्युत्था-
याय भिचाचर्यं चरन्ति । एतावदरे खल्वसतत्वमिति होक्त्वा
याचवक्ताः प्रवताजित्यादि श्रुतयो वक्तादिदां कर्मत्यागनेवानु-
वदन्ति । यतस्त्यागपक्ष एव बलवान् † ।

ननु ब्रह्मविज्ञाविशेषेऽप्येकेषां कर्मकतिरेकेषां तस्याग
इति विभागः कुत इत्यागद्वयं तत्र हेतुमाह ।

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्तीति श्रुते-
र्मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं योगवित्ता आनन्दास्ते

* नन्वेवमिति च ।

† विनैर्यथायाय इति च प्रसङ्गे नास्ति ।

‡ एवं वक्तव्यं इति च ।

§ ब्रह्मविज्ञाविशेषेऽपीति च ।

सर्वं पुरुषोत्तमानन्दात्मका* एव । एवं सति येषु यावानानन्दो
 दत्तोऽस्ति तावन्नं तद्विरूपयन्त्यधिकारतारतम्येन तद्दानमिति
 ज्ञापनाय श्रुतीत्तरं श्रुतीत्तरमानन्दं श्रुतिनिरूपयत् अतएव
 पुरुषायुःसंख्यासमानसंख्ययैवोत्कर्षः । उक्तस्त्वेन पुरुषधर्मस्याधि-
 कारस्यैवोत्कर्षः सूच्यते । एवं प्रकृतेऽप्यन्यमापराहित्यतारतम्येन
 भगवद्भावतारतम्यं, अथ त्वत्तुष्ट एवाधिकाररूपं इति तदुत्कर्षो
 त्यागस्तदुत्कर्षं नेत्यर्थः । यत्प्रोक्तं तद्वतो विधानादिति तत्राह ।

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुक्तं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यादि तत्र ब्रह्मशब्देन वेदपरोक्ष्यते
 नतु परस्वयाच्च तं † ब्रह्मत्वेनाविलतमन्दरूपत्वं ज्ञात्वा सततं
 तदध्ययनमात्रं यः करोति नतु तेन किञ्चित् कामयते तस्याधि-
 कारो ब्रह्मत्वात्विज्य इत्युच्यते इति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वम् ।
 प्रत्ययस्यातिशयनार्थकत्वादतिशयेन ब्रह्मरूपस्तदेव भवतीति
 युक्तं तस्य तदात्विज्यमेवं सति ब्रह्मपदं ब्राह्मणपरमपि सङ्ग-
 ष्यते । अथवा वेदाध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारो नतु ब्रह्म-
 विदोऽपीत्यर्थः । न च तदन्तःपातित्वेन वेदान्तानामप्यध्ययन-
 स्यावकश्यत्वे तत्रातिपाद्यब्रह्मज्ञानस्याप्यवर्जनीयत्वात् तद्वतएव
 तत्राधिकार इति वाच्यम् । शाब्दपरोक्षज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वा-
 भावात् । अहि सितामधुरेति शाब्दज्ञानमात्रवत्सामानाधिकरण्यात्
 भवति । तथा सति पित्तोपशमादिकं‡ तत्कार्यमपि स्यात्

* सर्वपुरुषोत्तमानन्दात्मका इति ख' ।

† उत्कर्ष इति ख' ।

‡ तथा तत्र ब्रह्मज्ञानमिति ख' ।

§ पित्तोपशमादिकमिति ख' ।

नत्वेवं । अतएव छान्दोग्ये सनत्कुमारिण्य यद्वेद्य तेन मोपसीदे-
त्युक्ती नारद ऋग्वेदमारभ्य सर्पदेवजनविद्यापर्यन्तं स्वाधी-
नमुक्त्वाह सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि नात्मविदित्यतोऽपरोक्षब्रह्म-
ज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमुच्यते । अतएव तैत्तिरीयोपनिषत्सु वेदान्त-
विज्ञानमुनिश्चितार्था इति पश्यते । विज्ञानमनुभवएव न तु ज्ञान-
मात्रमतो दूरापास्तं कर्मशेषत्वं ब्रह्मणः । तं विद्याकर्माणीत्या-
दिषु संसार्थात्मनः पूर्वदेहत्यागव्यामयिकं वृत्तान्तं निरूपयति
न तु ब्रह्मविद् इति समन्वारक्षणादिति सूत्रसुपेक्षितमाचार्येण ।
यद्योक्तं नियमाच्चेति तत्राह ।

नांविशेषात् ॥ १३ ॥

• पाप्मिनमित्यादिश्रुतिभ्यः कर्मकृतौ+ यथा नियमः श्रूयते
न तथा त्याग इति यदुक्तं तत्र । कुतः । अविशेषात् । न
कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागिनेके घमृतत्वमानुरिति श्रुतिः
कर्मादिनाऽभ्युत्पत्त्याप्राप्तिमुक्त्वा तत्त्यागेन तां वदन्ती कर्मत्याग-
व्यामयकत्वं पदनीति तस्याच विशेषो यत इत्यर्थः । तथा-
प्यामृतत्वमानुरितिपदात् सुसुचोः कर्मत्यागनियमोऽसुसुचो
स्तत्कतिनियम इति व्यवस्थेति भावः ।

अथवा न तु क्रमपाते तुरीयायमे हि कर्मत्यागो द्वितीये
तस्मिन् कर्मकरणनियमस्तत्र च कर्तुरङ्गत्वेन तत्स्वरूपज्ञान-
मायम्भकं तच्च वेदान्तैरेवेति कथं न कर्मशेषत्वमित्युत्सृज्य-
नामद्वय निषेधति । नेति । यदहरेव पिरजेदिति श्रुतेस्तावत्

* दीव्यजनविद्या इति श्रुतिः ।

+ अद्वैततो यथा इति श्रुतिः ।

कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावदेति भगवदाक्याञ्च त्यागे
वेराग्यस्य च प्रयोजकत्वादायमविशेषे विशेषाभावाद्प्रयोजक-
त्वादित्यर्थः । यत्रापि कश्चित् क्रमप्राप्तिस्तत्रापि न तज्ज्ञानं
ब्रह्मज्ञानमिति पूर्वसूत्रएवोक्तमिति भावः । एतेन वेदाध्यय-
नादिकमप्यप्रयोजकमिति आप्तमतएव शक्यस्य वेराग्याति-
शयादुपनयनादेरप्यनपेक्षोच्यते ।

एवं सूत्रद्वयेन कर्माधिकारसम्पादकत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य
तच्छेषत्वं निरस्तं । यद्यप्यहिततथा ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र ब्रह्मपदेन
परएवोच्यते इति यदसि तत्रापि यदामः ।

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

दशपूर्णमासावेतादृशौ यत्र ब्रह्मविदार्त्विज्याधिकारीति
तत्स्तुत्यर्थं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यनेन ब्रह्मविदोप्यार्त्विज्येऽनुमतिः क्लियते
न तु तस्याधिकारित्वमभिप्रेतमुक्तानुपपत्तिभिरित्यर्थः ।

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

नन्वेव नित्यो महिमा ब्राह्मणस्या न कर्मणा यद्भूते लोक-
नीयानिति श्रुत्या ब्रह्मविदः कर्मलतगुणदोषौ निषिध्येते । स च
प्राप्तिपूर्वक इति ब्रह्मविदः । कर्मकरणमायशकमिति प्राप्त
उच्यते । कामकारेणेति । करणं कारः । कामेनेच्छया करणं
कामकारस्तथाच परानुग्रहार्थमिच्छामात्रेण नतु विधिवशाद्यत्

• आश्रमविशेषाद्यादिति खं ।

† ब्राह्मणेति खं ।

‡ कर्मणीति खं ।

§ ब्रह्मविद् ब्रह्मद इति ख ।

करणं तत् कामकार इत्युच्यते । तथाचैवं कृते कर्मणि तत्त्वतः गुण-
दोषप्रसङ्गी तत्प्रतिषेधमेके शाखिनः एष नित्य इत्यादि पठन्ति ।
न ह्येतावता कर्मकत्वधिकारप्राप्तिरिति भावः । अथवा कामेन
कारो यस्य स तथा तादृशेन कर्मणा प्राप्तहङ्गिष्ठासयोः
सम्बन्धाभावं ब्रह्मविद्येके पठन्तीत्यर्थः । चकारेणैवरात्र्या
लोकसंपादार्थं कृतं कर्म* ससुच्यते सर्वस्य वशी सर्वस्येगान
इति श्रुतेस्तथा ।

उपमर्दश्च ॥ १६ ॥

अनेन कर्माधिकाराभावे हेत्वन्तरमुच्यते । हैतभानि हि
यथाकथञ्चित् कर्मकृतिसम्भावनापि यस्य त्वत्त्वमन्त्राद्वैतभानं
ब्रह्मेत्येव न त्विदं ब्रह्मेति सखण्डं । अत्रोद्देशत्वेन प्रपञ्चस्यापि
भानात् सखण्डत्वं । तथावाखण्डतद्धाने कर्मतदधिकारादेशप-
मर्दं चेके शाखिनः पठन्तीति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मसंपत्तिसम्भा-
वनापीत्यर्थः । श्रुतिस्तु यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कर्म-
शेदित्यादिदूषा ।

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

अवेदं विचार्यते । ब्रह्मचर्यान्तरं गाद्वैत्यामपि श्रुत्या
बोध्यते । ब्रह्मचर्यादेव प्रपञ्चेदित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मचारिण्यस्य
प्रयजनमपि बोध्यते । एवं सत्यविरोधाय यदहरेरेति श्रुतेऽप्य

* प्रपञ्चं इति च ।

† ब्रह्मेति सखण्डमिति च ।

‡ उपमर्दमिति च ।

रागितद्रहितभेदेन विषयभेदो वाच्यः । तत्र * ब्रह्मार्थविशेषे-
ऽपि भगवदनुग्रहविशेषजचित्तशुद्धिविशेषजवेदान्तार्थपरिज्ञान-
मेव हेतुर्वाच्यः । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सत्यासयोगाद्यतयः
शुद्धसत्त्वा इति श्रुतिरिममेवार्थमाह । तथा चैतादृशा एयोर्द्वै-
रेतस इत्युच्यन्ते । एवं सत्यूहरेतःसु कर्माभाव उक्तरीत्या त्वया-
प्युरोकार्थ इति ज्ञानरहितानां कर्मण्यधिकारस्तद्वतां सत्यास
इति त्वदुक्तादिपरीतोऽर्थः सिद्ध्यतीति क कर्मशेषत्वसम्भावना
ज्ञाने । ननु सत्यासेऽपि तदायमीषं कर्मास्तीति वैराग्यसङ्कतं
ज्ञानमेतच्छेषभूतं तदसङ्कतं तदग्निहोत्रादिशेषभूतमिति
न वैपरीत्यमिति प्राप्तं आह । शब्दे हीति । ज्ञानस्वरूपं तत्-
फलञ्च न शुक्तिसिद्धं किन्तु वेदमात्रसिद्धं । तत्र तु तमेवं
विद्वानमृत इह भवति ब्रह्मविदाप्नोति परं † यएनं विदुर-
मृतास्ते भवन्तीत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षएव फलं श्रूयते
सर्वसाधनानां साक्षात्परम्पराभेदेन तत्रैव पर्यवसानादतो
धर्म्मिप्राप्तकमानविरोधात् सत्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वमपि न
वक्तुं शक्यमित्यर्थः । नन्वेवं सत्यासवैयर्थ्यमिति चेत् । न । ब्रह्म-
विदतिरिक्तसङ्गस्य भगवद्विद्यारकत्वेनावश्यत्वाज्जल्पेन श्रुत्या
कथनादतएव वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्युक्ता सत्यास-
योगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इत्युक्तं । अत्र पञ्चम्या अन्तःकरणे
संस्कारविशेषाधायकत्वञ्च प्रतीयते सत्यासस्य । स च संस्कारः
प्रलोपकार्यकमित्यावश्यकः सत्यासो मर्यादामार्गे । पुष्टि-

मार्गे तन्नैव व्यवस्था । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो
भवेदिहेति वाक्यात् ।

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

जडंरेतःस्तु च ज्ञानोक्तेश्च सुक्तिफलकत्वोक्तेः किं प्रणया
करिष्यामो येषां मोक्षमाप्ता नायं लोक* इत्यादिश्रुतेषु ब्रह्म-
प्राप्तावैव सर्व्वस्याः श्रुतेस्तात्पर्य्यमिति सिद्ध्यति । तस्या एव सर्व्व-
क्षेयापायपूर्व्वकपरमानन्दरूपत्वाच्च तु कर्मणि । दुःखात्मकसंसार-
हेतुत्वात् तस्य । जीवयेद्योनिमित्तमेव श्रुतिप्राकट्यात् । अन्यथा
निषेधविधिर्न स्यात् । तथाच कर्मविधिनापि परम्परामोक्ष एव
फलत्वेन परामृश्यत इति सिद्धान्तं † परामर्शं कर्मज्ञातव्य-
वादी जैमिनिरपवदति बाधत इत्यर्थः । मोक्षकभास्वप्रवर्तकः
स इतीश्वरमेव न मनुते यतोऽतस्तस्यासिद्धस्य मते दूरापाप्ता ।
कर्मानधिकारिणामभ्यादीनां सञ्चासविधिविषयत्वमन्यथा बी-
रहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्गासयत इति निषेधविधिर्न ‡
स्यादती ब्रह्मचर्य्यं समाप्य गृही भवेत् गृहादनीभूत्वा प्रव्रजे-
द्यद्विषेतरया ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहादनादेति श्रुतेरप्यब्रहीन
एव स विषयो यत आशुभानविभागेनाश्रमाणां विधानं । तुरीये
तस्मिन् देहेन्द्रियादिवैकस्य नियतमतः कर्मण्येव श्रुतेस्तात्-
पर्य्यं । अपिच । ज्ञानकर्मणोरलौकिकफलसाधकत्वेन विहित-
त्वमेव प्रयोजकं । अपरीक्ष्यब्रह्मज्ञानञ्च न विधेयं साक्षात् स्वशक्त्य-

* मोक्षमाप्ता इयं लोक इति वा ।

† इति सिद्धं । न । इति यं ।

‡ इति श्रुतिर्न्यादिति च ।

साध्यत्वाच्चोदनायोधकलिहाद्यभावाच्च * ज्ञानस्य न सुप्ति-
साधकत्वं चक्षुं शक्यं । य एन विदुरित्यादिषु यागेविविज्य-
विष्णुनुतिपरेत्याशयेनाह । अचोदना चेति । जैमिनिवत्तत्-
सहायभूतेयमचोदना च परामर्शमपवदतीति सम्यन्धः । तथाच
विधिसम्यग्भात् कर्म्मवानुष्ठेयं न तु सुप्तिसाधनमप्यतथात्वा-
दिति स्थितं ।

अनुष्ठेयं वादरायणः, साम्यश्रुतेः ॥ १८ ॥

वादरायण आचार्यों जैमिनेरपि गुह्यस्तदेव कर्त्तव्यमिति
शिष्यसम्मतमनुष्ठेयं कर्म्मपवदतीति पूर्व्वेण सम्यन्धः । तत्र हेतुः
साम्यश्रुतेः । यथा वीरहा वा एष देवानामिति श्रुत्या कर्म्म-
त्यागकर्त्तुर्निन्दा श्रूयत एवमेव भगवत्ज्ञानरहितस्यापि सा
श्रूयते यतः । तथाहि

असूर्या † नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।

तांस्ते मेत्यापि‡ गच्छन्त्यविहांसोऽबुधा जनाः ॥

एतदग्रे च ये तद्विदुरन्मृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेषोपय-
न्तोत्यादिरूपा । एतच्च निन्दामान्त्रेण साम्यमुक्तमापाततो वस्तु-
तस्तु

तमेत वेदानुषचनेन त्रिविदिपन्ति ब्रह्मचर्य्येण तपसा यद्वया
यज्ञेनानाश्रकेन चेतमेव विदित्वा सुनिर्भवत्येनमेव§ प्रवाजिनो

* निहायभावाचेति ख ।

† असूर्या इति च कचित् दृश्यते ।

‡ मेत्याभिनन्दन्तीति वा पाठ ।

§ भवत्येवमेवेति वा पाठ ।

लोकमीश्वरः* प्रव्रजन्ति इति श्रुत्या ज्ञानसाधनत्वेनैवाश्रम-
 कर्मकरणोक्तेश्च न स्वातन्त्र्यं कश्चैषो वक्तुं शक्यः । अतएव शुकस्य
 न ब्रह्मचर्यादिकमपि फलस्य जातत्वेन तत्साधनानपेक्षयात् ।
 न च स्वर्गकामपदंशवणात्रैवमिति वाच्यं । तदभिमतलोका-
 त्मकस्त्वर्गं यत्र दुःखेन संभिन्नमिति वाक्यशेषोक्तध्वगपदमवृत्ति-
 निमित्तधर्माभावादात्मसुखस्यैव तादृशत्वात् तस्यैव तद्वीक्ष्यः ।
 एवं सति तमेतं वेदानुवचनेनेति † श्रुत्येकवाक्यतापि सम्प-
 द्यतेऽन्यथा तु विरोध एव । ननु दृष्टफलका अपि कारीरोचि-
 चादि यागाः श्रूयन्त इति नैवं निर्णय इति चेत् । उच्यते ।
 नित्यकर्मणो हि ज्ञानसाधनत्वमुच्यते ग्रीहिपक्षादीनां तन्नि-
 र्वाहकत्वात् तच्छेषत्वेन तेषां विधानं एवं सति वीरहेति श्रुतिः
 साम्प्रतिकस्य गृहिण आलस्यादिदोषेण तदुद्वासने दीपमाह
 नत्वायमान्तरपरिग्रह इति मन्तव्यं । अन्यथा तदुच्छेदस्तद्विधि-
 यैवर्था स्यात् । न चानधिकतमादाय तत्समाहितिरिति
 वाच्यं । अत्र पृच्छामीत्यपवादादिभिः प्रव्रजनं कार्यमिति
 विधिरस्याहीस्त्रियायस्त्रीवमग्निहोत्रविधायकप्रव्रजनविधायक-
 वाक्ययोर्विरोधाभावात् विषयो भिन्नः कल्प्यते । नाद्योऽश्रुतेः ।
 न द्वितीयः यदधरेव विरजेदिति श्रुत्या वैराग्यवतः प्रव्रजन-
 पिधानात् तेनैव विषयभेदसिद्धौ तत्कल्पनानवकायात् । तेन
 नापुनस्तु लोकोऽस्तीति श्रुतिरप्यविद्वद्विषयिणीति न विरोधः ।

* लोकमीश्वर इति वा पाठः ।

† अथनेति च ।

‡ राजपर्वणविषादश्च इति च ।

वडिशं घनकैर्विशुक्तं इत्यादिवाक्येभ्यस्तथा । तथा भक्तिसाधनत्वे-
नैवानुष्ठेयमिति तात्पर्येण कर्मविधिरुच्यते । न तु स्ववन्ततया
फलसाधकत्वेन* । ननु तत्र समाधिमधिकृत्य यमादीन्युक्ता-
नीति तन्मध्यपातित्वेन धारणस्य तथात्वं युज्यते † प्रकृते ज्ञानं
भक्तिं वाधिकृत्य न कर्म विहितमिति दृष्टान्तवैषम्यमिति
चेत् । न । उक्तानुपपत्त्या स्वानिन्दमेव कर्म श्रुतिर्विदधातीत्य-
वश्यं वाच्यं । निन्दायां चैतरपदात् ज्ञानमध्यपातिन एव तद्-
विषयस्य प्राप्तेरावश्यकत्वात् । तथाच भगवत्ज्ञानस्येतरनिर-
पेक्षत्वेन स्वरूपोपकारित्वमस्य कर्मणो वाच्यं । तथाचोक्तं ।

दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ।

श्रेयोभिर्विविधैरान्यैः कृणो भक्तिर्हि साध्यते ॥ इति

एष नित्यो महिमेति श्रुतिरपि । यज्ज्ञाने सति विहित-
निषिद्धकर्मरुत्तासम्यग्ब्रह्मदित्यादित्यनुक्ता तस्यैव पदवित् आ-
दिति यदुक्तवती तेन पदयोर्भक्तिमार्गरूपत्वेन सुख्यात्वात् ‡
तत्ज्ञानानुकूलप्रयत्नमेव पूर्व विदधे § । तेन

शृण्वन्ति गायन्ति शृण्वन्त्यभीक्ष्ण्यः

स्मरन्ति नन्दन्ति तद्विहितं जनाः ।

तएव पश्यन्त्यचिरेण तावकं

भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजं ॥

इति वाक्याच्च वर्षाश्रमधर्मा प्रायश्चर्याय पदज्ञानसाधनत्वेन

* कर्म साधकमेवेति च ।

† उच्यते इति वा पाठः ।

‡ यज्ज्ञानमिति भावः ।

§ विदधे इति च ।

कर्तव्या इति सिद्धं । तस्यैतच्छब्दस्य * प्रसिद्धार्थकत्वात्लोकवेद-
प्रसिद्धस्य पुरुषोत्तमस्यैव । तत्रापि पदविदेव दोषभावेन भक्ति-
मार्गीयज्ञानवानेव स्यादेवेत्येवकारः सर्व्वचानुषज्यवे । तथा सति
भक्तौ ज्ञातायां स्तुतएव भगवज्ज्ञानं भवतीति ज्ञापयितुं नं
विदित्वेति यथादुक्तवतीति तदाश्रयो ज्ञायते । अतएव पूर्व्वं
कर्म निरूपितं साधनत्वात् । स्यादेतत् । भक्तिसाधनमेव † चेत्
कर्मणः श्रुतेरभिप्रेतं तदा भगवद्विदि तत्फलसम्बन्ध इत्यनुप-
पन्नमिति चेत् । मेव । कर्मणां हि भक्त्युत्पत्तौ ‡ स्वरूपयोग्यता-
सम्पादकत्वमेव नायमात्मेति श्रुतेः कर्मज्ञानाभ्यामस्तस्यत्याङ्ग-
वतः स्वरूपयोग्यतापेक्षापि मार्त्यादिकस्य न तु पौष्टिकस्यातएव
वा शब्द उक्तोऽनियमवाची । तथा सति भगवदनुपपद्येत् तदा
भक्तिस्तया पुरुषोत्तमज्ञानं तदा कर्म तत्फलः सम्बन्धगन्धोऽपि
नेति किमनुपपन्नं । एतेन तमेव विदित्वा सुनिर्भवति यथाश्चौ
न हि गृह्यत इत्यादिसुतीनां मिथो विरोधः परिहृतः ।
भक्त्या प्राप्त्वात् तदितरसाधनायाह्यत्वादत एव विविदिपन्ति
न तु विदित्यपीत्याशयवती तमेतं वेदानुवचनेनेति श्रुतिः
पश्यते । न चानुपपदमेव तमेव विदित्वा सुनिर्भवतीत्युक्तेः सादि-
ध्यादुक्तसाधनैरेव वेदनमभिप्रेतमिति याच्यं । वेदानुवचना-
दीनां सर्व्वेषां वेदनसाधनत्वे सर्व्वेषां तत्कर्त्तृणां वेदनसम्भ-

* तस्यैव तच्छब्दस्य इति खं ।

† भक्तिसाधनत्वमेव इति या पाठः ।

‡ भक्त्युत्पत्तये इति खं ।

§ तत्फलमिति ख ।

वेन सुनिर्भवतीत्येकत्वं तद्विदि न वदेदतो ज्ञानं कस्यचिदेकस्य
भवतीति ज्ञानस्य दुर्लभत्वं ज्ञाप्यते ।

मनुष्याणां सङ्घस्तेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

इति भगवद्वाक्याच्च । तर्हि वेदानुवचनादिषु निःप्रज्ञा
प्रवृत्तिः कथं इत्यं । स वा प्रयमात्मेत्यादिकया पूर्वश्रुत्या भग-
वन्माहात्म्यं श्रुत्वा यथाकथञ्चित् तद्देदनोक्तुको सति सत्सङ्गाभावेन
भक्तिमार्गापरिचयात् कर्ममार्गमात्रमायमधमेत्वेनालौकिकार्थ-
साधकत्वेनापि पूर्वं ज्ञातमस्तीति । तदेव भगवद्देनेऽपि
साधनमिति मन्यमानास्तदेव कुर्वन्ति । ननु वैदिकसाधनानां
वैषम्यं कथमिति चेत् । न । भ्रमकृतत्वेऽपि ज्ञानान्तरौघाच्चर-
ज्ञानोपयोगिसंस्काराधायकत्वेनावैषम्यात् ।

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्व-
त्वात् ॥ २१ ॥

ननु सामान्यतर्हेतोः कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य यदपास्तं तन्नीप-
पद्यते । सामान्योक्तेर्ज्ञानस्तुतिरूपत्वात् । अपिच । तथा ज्ञानि-
नोऽपि कर्मोपादानात् कर्मकृतिस्त्रीकारादिति यावत् । अन्यथा
ज्ञानिनां कर्मकृत्यभावेन तत्त्वतगुणदोषाप्रसक्त्या तन्निपेधानुप-
पत्तिः स्यात् । तेषामपि तत्त्वतगुणदोषसम्बन्धोऽस्येवेति ज्ञापनाय
मात्रपदं निपेधेनेतरसाधारण्यं परिह्रियते । तथाच ज्ञानि-
नोऽपि कर्मकरणात् कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य निःप्रत्यक्षमिति त्वेवैवं
वक्तुं युक्तं । यदज्ञानस्य कर्मफलासम्बन्धफलकत्वस्यापूर्वत्वाद्विधे-
यत्वमेव । न हि यस्य कर्मणो ज्ञानस्य वा यत्फलं तदुक्तिरपि

सुतिरेवेति युक्तं । तयोश्चेदापत्तेः । विधिर्हि प्रवर्तकः ।
तस्य पुरुषप्रवृत्त्युपयोग्यार्थकथनेनैव चारितार्थादन्यार्थकथनस्य
श्रुतित्वमसु नाम । न ह्येवं प्रकृते । सुमुचोः कर्मबन्धाभावपेक्षो-
स्तत्साधनत्वज्ञानएव प्रवृत्तिसम्भवात् । यद्य कर्मफलसम्पत्त्य-
निषेधानुपपत्त्या कर्मसम्पत्त्य इत्युक्तं तत्र साधीयः । न हि तरणौ
तमःकार्यभाव इत्युक्ते तत्रातिरपि सम्भवति ।

अथवा । पुरुषोत्तमज्ञानमुक्त्यफलस्यातिमहत्त्वेन साक्षात्
वक्तुमशक्यत्वं प्रापयन्ती कैसुतिकन्यायेन परम्परया तदाज्ञान-
यर्थी † । तं विदित्वा ब्राह्मणो भवतीति श्रुतेर्ब्राह्मणपदेन ब्रह्म-
विदुच्यते । तथा वाच्यपदेन बुद्धिस्वब्राह्मणमाहात्म्योद्दिष्टे कृते स
क ‡ इत्याकाङ्क्षायामाह तं ब्राह्मणं विदित्वा विहितनिषिद्ध-
फलासम्पत्त्यौ भवतीति लक्षण इत्यर्थः साक्षाद्भगवदिदः किमु
वाच्यमिति भावः । अतस्तस्यैव तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाद्
ब्राह्मणस्यैव भगवदिदो भक्तस्यैव पदवित्प्राप्तात् तज्ज्ञानानुगुण-
प्रयत्नवान् स्यात् तद्वर्जितेति यावत् । तथाच § यत्र भगवदिद-
यज्ञज्ञानस्याप्युक्तरीत्या न कर्मयोग्यत्वं वक्तुं शक्यं तत्र भगवज्-
ज्ञानस्य तथात्वं दूरतरमिति सर्वं सुच्यं ॥

* ज्ञानप्रसवेति च ।

† अत्रवाच्यं इति च ।

‡ स च इति च ।

§ यथावेति च ।

॥ दूरतरमिति च ।

॥ सुतिमोक्षसाक्षात्प्राप्तात् इत्यत्र इत्यन्तर्गतमस्ति मन्तरान्तात् साक्षात्प्राप्तेः भा-
वस्याव इति द्रष्टव्यं यदीदं ब्रह्मवाच्येन न तु तत् परिहृत्य ।

पारिप्लवार्था इति चेन्न, विगेषितत्वात् ॥ २२ ॥

अथ प्रकारान्तरेण ब्रह्मते । भृगुर्वै वारुणिः वरुण पितरसुप-
ससार । अधीहि भगव* इति हीपससार्द सनत्कुमार
नारदः । प्रतर्दनो हवे देवोदासिरिन्द्रश्च प्रियं धामीपजगा-
मेत्याद्युपाख्यानेर्हि ब्रह्मविद्या निरूप्यते । सर्व्वस्याख्यानानि
पारिप्लवे शंसतीति श्रुत्वा शंसनशेषत्वं तेषामवगम्यते । शंसने
शब्दमावय्य प्राधान्येनार्थज्ञानस्य तथात्वादुपदेशान्ताख्यानप्रति-
पाद्यं ज्ञानं मन्त्रार्थवदप्रयोजकमिति कर्मशेषत्वमपि न यक्तुं
शक्यं । प्राधान्यन्तु दूरापान्तं । धर्मिण एवासिद्धेरित्याह †
पारिप्लवार्था इति । उक्तरीत्या सर्व्वं उपास्यानश्रुतयः कर्मशेष-
भूता इत्यर्थः । अथाचार्य्य एवमपि कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य न
सम्भवतीत्याह । नेति । कुतः । विगेषितत्वात् । कर्मणः सका-
शात् ज्ञानं विगेषितमधिकधर्मविगिष्टत्वेनोक्तमिति न ज्ञानस्य
कर्मशेषत्वमित्यर्थः । ननु विगेषितत्वभाष्यानेखेवेत्यप्रयोजकी
हेतुरिति चेत् । मैवं । आचार्य्याशयानवगमात् । तथाहि ।
पूर्व्वन्तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाख्यानानां शंसनशेषत्व-
मुपेक्षीयते । नद्याख्यानेखेव ज्ञानं निरूप्यते किन्त्वन्य-
थापि । तथाहि । तैत्तिरीयके पश्यते ब्रह्मविदाप्नोति परन्तदेवा
भुक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युपक्रम्य माहात्म्यविशेषज्ञानार्थ-

* भगवत इति ख ।

† हीपससार्द इति ख ।

‡ अधीहि इति ख ।

§ शंसनशेषत्वमुपचितम् इति ख ।

भाकाशादिकर्तृत्वमुक्त्वानन्दमयत्वं रसरूपत्वमप्युक्त्वा*भीषाद्यादि-
त्यादिना सर्वनियामकत्वञ्चीत्वा मगत्वानेव पूर्णानन्द इति
ज्ञापनायानन्दगणनां कृत्वानन्दमयं पुरुषोत्तमं प्राप्तेनानुभूय-
मानानन्दस्वरूपं यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह-
त्यादिनोक्त्वा तद्विदो माहात्म्यमुच्यते । एतए ह वाच न
तपति किमहं साधु भाकरत्वं किमहं भापकरवमिति । अत्र
ज्ञानयान् सच्चिद्रूपं देयकालापारिच्छिन्नं सर्वकर्तारं निरवध्या-
नन्दात्मकं सर्वनियामकं मनोवागगोचरं पुरुषोत्तमं प्राप्नोति ।
कर्म तु स्वयं क्लेशात्मकं तदांश्चान्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रासुपजीवन्तीति श्रुतेः सुद्वतरानन्दजनकस्वर्गपञ्चादिकल-
माप्नोति विहितनिविद्धकर्मशीलाप्रयोगकत्वं तन्निष्पद्यत इति
कर्मणः सकाशात् ज्ञानस्य निरवधिरेव विशेष उच्यत इति न
धर्म्यसिद्धिर्नवा धर्मयेषत्वं ज्ञानस्य सिद्ध्यति । तथाप्यास्यान-
प्रतिपादितविद्यानामसिद्धिरेवेति चेत् तत्राह ।

तथाचैकवाक्यतोपवन्धात् ॥ २३ ॥

यथा केवसश्रुतेर्विद्याप्राधान्यं तथैवोपास्यानश्रुतीनामि-
त्यर्थः । अकारेण प्रतीतिरैर्निर्णयार्थपतिपादनं । महतामेवात्र
महन्तिः सापि दङ्गायासपूर्विकेति विद्यामाहात्म्यज्ञापनं
प्ररोचनसाधिकमुपास्यानानासुपास्यानं विनैव विद्यानिरूपि-
कायाः श्रुतेः सकाशादित्युच्यते । तत्र हेतुरेकवाक्यतोपवन्धा-
दिति । आचार्यवान् पुरुषोवेदेति श्रुत्यैकवाक्यताज्ञानमास्यानं

विना न भवतीति तदर्थमुपबन्धात् गुरुशिष्यकयोपबन्धा-
दित्यर्थः । अथवोपाख्यानरहितायां श्रुतौ यथा ज्ञानं निरूप्यते
तथैवाधीहि भगव इति हीपससाद् सनत्कुमारं नारद इत्या-
द्याख्यानेष्वपि निरूप्यते इत्यानाप्यानश्रुत्यैकवाक्यतयैवाख्याने
ज्ञानस्वरूपोपबन्धात् प्रतिपादनादित्यर्थः । नैक्यमाचिनोप-
पदेन * वस्तु प्रतीयात् तत्तत्गुरुस्तत्तच्छिष्यकयासक्तानीष्य-
मवोच्यतेऽन्यथा सामीप्यासम्भवादतः कल्पितत्वग्रहानिरासः †
नन्वेवमपि पारिप्लवार्थत्वेन बाधकं ‡ पश्याम इति चेत् ।
उच्यते । अश्वमेधप्रकरणे मनुर्वैवस्वतो, राजेत्यादीन्याख्यानानि
यत्र पठितानि तत्र सामान्यतस्तेषां विनियोगः सर्व्वाण्याख्या-
नानि पारिप्लवे शंसतीत्यनेनोक्त इति सर्व्वगच्छस्तदाख्यानपर
एव नत्वाख्यानान्तरपरोऽपि प्रकरणस्य नियामकत्वात् । एवं
सति यदा पारिप्लवाख्यकर्मप्रस्तावस्तदा विशेषविनियोग उक्तः
पारिप्लवमाचक्षीतेति । तत्र प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतो राजेति
द्वितीयेऽहनीन्द्रोवैवस्वत इति तृतीयेऽहनि यमो वैवस्वतोराजि-
त्याख्यानविशेषा § वाक्यशेषे विनियुज्यन्ते । आख्यानसामान्य-
परत्वे त्वहीविशेषउपाख्यानविशेषविधानं न स्यात् । अतएव
पारिप्लवमित्येकवचनमतोनाख्यानान्तरगन्धसम्बन्धोऽपि । प्रापका-
भावात् ।

* उपदेष्टेनेति ख ।

† कल्पितत्वं ग्रहानिरासः इति ख ।

‡ वीषक्यमिति पुस्तकाकारे दृश्यते ।

§ इत्याद्याख्यानविशेषा इति ख ।

अतएवाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा • ॥ २४ ॥

एवं पुरुषार्थोऽतः शब्दादित्युपक्रम्य ज्ञानस्य फलसाधने कर्मा-
नपेक्षत्वमुपपाद्य तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह । यतो ज्ञानी ज्ञानेन
स्वयमेव यज्ञात्मको जातोऽतएव जरामर्याग्निहोत्रेऽग्निस्तदिभ्यन्तं
समिदादि । तदादय पाज्यादयस्तोषामनपेक्षोक्ता श्रुती । तैत्ति-
रीयके पद्यते । तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः अवा पक्षी
शरीरमिधसुरोवेदिर्लोमानि वर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम
पाज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निरित्यादि । एतेन यदन्वस्य यज्ञता-
सम्पादकं तस्य स्वकार्यसाधने कथं यज्ञापेक्षा भवेदिति भावः
सूच्यते ।

सर्व्यापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्व-
वत् ॥ २५ ॥

उक्तन्यायेन ज्ञानं प्रति कर्मणः फलोपकारित्वाभावेऽपि
स्वरूपोपकारित्वमस्ति न वेति चिन्त्यते । तत्र नेति पूर्वं पक्षः ।
शुरूपसत्तितदुपदेशैरेव तत्कल्पवादाचार्यवान् पुरुषो वेदेति
श्रुतेः । अथ सिद्धान्तमाह । सर्व्यापेक्षेति । सर्व्वेषां कर्मज्ञान-
भक्तीनां पुरुषोत्तमज्ञानीत्यन्तावस्थपेक्षा । अत्र प्रमाणमाह ।
यज्ञादियुतेरिति । यज्ञादिनिरूपिका श्रुतिरेव प्रमाणं यत
इत्यर्थः । इदमवकातं । पुरुषोत्तमएव सतत्त्वपुरुषार्थरूपसाम-
प्राप्तिरेव फला । तत्र प्रेमभक्तित्वं तज्ज्ञानमेव साधनमिति

• अतएव आग्नीन्धनाद्यनपेक्षा इति पुनश्चात्तरसंभतः पाठः ।

† तदुपपत्तिरेषां चर्त इति च

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि श्रुतिमहस्यैव * प्रतिपाद्यते । अथे-
तरे दुःखमेवोपयन्तीति श्रुत्या ज्ञानरहितानां दुःखमात्रप्राप्ति-
रुच्यते । एवं सति स्वतोऽपुरुषार्थरूपं यथादिकं सर्वार्थतत्त्व-
प्रतिपादिका श्रुतिर्यद्विरूपयति तत् सर्वथा पुरुषार्थसाधन-
त्वेनेवेति मन्तव्यं । तच्च निःकामतयैव कृतं तथा । अतएव
वाजसनेयिशाखायां यथाकारी यथाचारी तथा भवति
साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीत्युपक्रम्य पश्यते
तस्मात्तोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति कामयमानोऽथा-
कामयमानो यो कामो निःकाम आत्मकाम प्राप्तकामो भवति
तस्मात् † प्राणा उत्क्रामन्त्या वैव समयसीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-
प्येतीत्यादि । अथाकामयमानः ‡ कर्त्ता निरूप्यत इति शेषः ।
यः पुमान् § कर्मकृतावकामस्ततो निःकामः सत्तात्मकामो निरु-
पधिस्त्रैहवान् प्रभो ॥ ततो भगवत्प्राप्तकामो भवतीत्यर्थः । अत्र
यथाकारीत्यादिना कर्मकर्तुरेवोपक्रमादथाकामयमान इत्यने-
नापि तथाभूतः स एवोच्यते । एवं सति स्वत्कर्मप्रवृत्त्यर्थं
विविधफलानि ** स्वयमेवोक्ता जनान् भ्रामितवानिति स्वीकृ-

* य एतद्विदुरयताप्ते भवन्तीत्यादि श्रुतिमहस्यैवेति वा यतः ।

† अ तथादिति ख ।

‡ उत्क्रामतीति ख ।

§ अत्र यथा कामयमान इति ख ।

॥ क पुमान् इति ख ।

॥ प्रभो इति ख ।

** विफलानीति ख ।

करणाक्षरेण द्यया निःकामं करोति । सकामतयापि क्रियमाणे-
नैव वैदिककर्मणामेकजन्यभिः संस्कारविशेषप्रचयेनापि तथा ।
कापाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तत इत्यादि सृतिभ्यश्च
ज्ञानोत्पत्तौ कर्मापेक्षास्तीति चकारेण पुष्टावद्बीकृतस्य सर्वा-
नपेक्षेति सा समुच्यते । अतएव नायमात्मैत्यादि श्रुतिर्न विव-
ध्यते । ननु ज्ञानद्वारा कर्मादीनामेव फलसाधकत्वमस्त्विति शब्दा
निरासाय दृष्टान्तमाहात्म्यवदिति । यथा स्नेहफलसाधकदेश-
व्यवधानात्मकदेशातिक्रमेऽद्वयस्य साधनत्वं न तु तत्र फलसिद्धा-
यपि तथा आधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकप्रतिबन्धनिवृत्तादेव
तेषां साधनत्वं न तु भगवत्प्राप्तावपीत्यर्थः । इदञ्च सुसुक्ष्मभक्त-
विषयकमिति ज्ञेयं । आत्यन्तिकभक्तिमतां भक्तीतरानपेक्षणात् ।

शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया
तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २६ ॥

ननु तस्मादेयं विषयान्तीदान्त इत्यादिना शमादेरेव ज्ञान-
साधनत्वमुच्यते । यच्चादेरिति चेत् तत्राह । शमदमाद्युपेतो
भक्तिमार्गेऽपि स्यादेव यद्यपि तथापि तदङ्गतया आत्मन्येवा-
ज्ज्ञानं पश्येदिति ज्ञानमार्गीयज्ञानाङ्गतयैव शमादिविधिर्ज्ञेयो-
ज्ञानमार्गे तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् तथाविधिरित्यर्थः । भक्तिमार्गे
स्तएव शमादेरेणं कृत्रवेऽप्यावश्यकत्वं न तेषामिति भावः ।

सर्वज्ञानानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २७ ॥

ननु सत्वबोधकत्वेन यज्ञशमदमादेर्विधानमिति मतस्योप-
पद्यते । आहारंशुषो सत्वशुद्धिरिति श्रुतेस्तद्विरुद्धा सर्वाव-
भक्षणानुमतिरपि यतः यूयते हन्दीमानां । न ह्यप्येवंविदि-

किञ्चनानन्नं भवति । तथा वाजसनेयिनां न हवा अस्थानन्नं
जग्धं भवतीत्यादि । तस्मात् सत्त्वशुद्धयर्थं यज्ञादेर्न विधानमिति
प्राप्ते विषयव्यवस्थाभाह । आहारदीर्घत्वेन * प्राणाल्य उप-
स्थिते प्राणधारणस्य ज्ञानान्तरङ्गतमसाधनत्वेनाहारस्य देह-
पोषकत्वेन ततो बहिरङ्गत्वात्† तदनुमतिः कियत इत्यर्थः ।
अत्र प्रमायमाह तद्दर्शनादिति । चाकायणः‡ किलपिरापहत
इत्येन सामिखादितान् कुष्मापांश्चादेत्यादि श्रुतेर्दर्शनाऽ
दित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानसाधनत्वेन सत्त्वशुद्धेरपेक्षितत्वाज्जाते
ज्ञाने तत्साधनानपेक्षणादेवविद्दीति यचनात् तादृशे सार्व-
दिव्यपि तदनुमतिर्नानुचिता । अपि अर्थ्यत इत्यनेनाविदुषोऽ-
प्यनुमतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथाप्याचार्येणावस्थाविशेषविषयकत्व-
मुक्तं यत्तेन ज्ञानिनोऽप्यनापदि विहितत्यागोऽविहितकरणश्च
चित्तमालिन्त्यजननेन ज्ञानतिरोधायकमिति श्रुत्यभिमतमिति
ज्ञायते । अतएव श्रीभागवते द्वितीयस्कन्धे

विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक्सम्यगवस्थितं

सत्त्वं पूर्णमनाद्यन्तं निर्गुणं नित्यमद्वयं ।

अपि विदन्ति॥ सुमयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाश्रयाः

यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोभूयेत विप्रुतं ॥

इति ब्रह्मणोक्तं ।

* दीर्घत्वेनेति वा पाठः ।

† बहिरङ्गादिति वा पाठः ।

‡ चाकायण इत्यपि दृश्यते ।

§ श्रुतिदर्शनादिति ख' ।

॥ अपि विदन्तीति ख' ।

ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।

बलादालम्ब्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ।

इति मार्कण्डेयेनाणुक्तं । एषा ज्ञानमार्गीयज्ञानपतो व्य-
स्येति ज्ञेयं । भक्तिमार्गीयस्यैवमापदसम्भवात् ।

अनन्यायिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगधर्मं वहाम्यहम् ।

इति भगवद्वाक्यात् । मासेव ये प्रपद्यन्ते मायासेतां तरन्ति
ते इत्यत्रैवकारेण मुख्योत्तमज्ञानवतएव मायातरणोत्तेरवर-
भात्र*ज्ञानवतां तथात्वसुचितं ।

अवाधाच्च ॥ २८ ॥

आपदि तद्यान्नभक्षणेन ज्ञाने विज्ञाणव्यासम्भवेन तज्ज-
नितप्रतिबन्धाभावाच्च न दोष इत्यर्थः ।

अपि च स्मर्यते ॥ २९ ॥

आपद्यविदुषोऽपि दुष्टावभक्षणे पापाभावो यत्र स्मर्यते
तत्र विदुषि नृत्यतुमते का ग्रहेत्यर्थः । स्मरतिश्च

जौबितात्ययमापन्नोयोज्ञमस्ति यतश्चातः ।

स्मिष्यते न स पापेन यद्रूपमिवाभासा ॥ इति

अथवा विदुषो दुष्टकर्मासम्पन्नेः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
भस्मसात् कुर्वते तथेति स्मर्यतेऽपीत्यर्थः ।

शब्दव्यातोऽकामकारे ॥ ३० ॥

यती ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्मदहनसमर्थ इति फलदयायां

कर्मकारेऽपि* न दोषोऽतएव साधनदशायां तदभावेन तस्मादेवं
विच्छान्तोदान्त उपरतस्तिचित्तुरित्यादिरूपः शब्दः कामकार-
निवर्त्तकः श्रूयत इत्यर्थः । एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे
जातज्ञानस्यायमकर्म कर्त्तव्यं नवेति चिन्त्यते । तत्र फलस्य
जातत्वाकृतस्यापि नाशत्वेनाप्रयोजकत्वाच्च कर्त्तव्यमिति पूर्वः-
पक्षस्तत्र सिद्धान्तमाह ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३१ ॥

यथा ज्ञानिनाश्रमापदि शिष्टानामेवान्न भक्षणीयं विहित-
त्वात् तथाऽश्रमकर्मापि कर्त्तव्यमेव नित्यं विहितत्वादित्यर्थः ।
यथाऽनापद्यशिष्टानामभक्षणं दोषाय निषिद्धत्वादेतच्चोपपादितं
सर्वज्ञानुमतिरित्यत्र तथा नित्यत्यागोऽपि ‡ प्रत्यधायजनक
इति तत् कर्त्तव्यमेवेति भावः । यद्योक्तं कृतस्यापि नाशत्वेना-
प्रयोजकत्वाच्च कर्त्तव्यमिति तच्चाह ।

सहकारित्वेन च ॥ ३२ ॥

श्रमदमादीनामन्तरङ्गसाधनानां सहकारीण्याश्रमकर्मा-
शीलैतद्द्रवितैः श्रमादिभिरपि ज्ञानं † स्थिरोकर्त्तुं शक्यमिति
तानि कर्त्तव्यान्वेत्यर्थः । संसारवासनाजनकत्वस्य भाषीयः
कर्मणां स ज्ञानेन नाश्यत इति न सहकारित्वेऽनुपपत्तिः काचि-
दिति भावः । एवं ज्ञानमार्गीयज्ञानस्यैव साधनमुक्त्वा भक्ति-
मार्गीयसाधनानां भगवच्छ्रवणादीनामित आधिक्यमावश्यकता-
च्चाह ।

* कामकारेऽपीति च* ।

† पूर्वपक्ष इति च* ।

‡ तथा तस्यागोऽपि इति च* ।

सर्वथापि तएवोभयलिङ्गात् ॥ ३३ ॥

भगवच्छ्रवणकीर्तनादयः साधनान्तरवद्विहितत्वेन कर्त्तव्या
एव यद्यपि तथापि सर्वथापि अन्येषां युगपदुपस्थितौ तदतुरीध-
नसत्त्वापि तएव भगवद्वर्माएव कर्त्तव्या इत्यर्थः । कुतः श्रुति-
लिङ्गात् स्तुतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गान्तु

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कूर्ष्विति ब्राह्मणः * ।

नानुध्यायात् † बह्वृष्टान् वाचोविस्तारपनं हि तत् । इति

तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथा ‡ स्तुतश्चैव
सेतुरित्यपि । अत्रैवकारेण भगवदतिरिक्त प्रतिषिध्य तद्विष-
यकज्ञानानुब्रूलं प्रयत्नं अवन्यात्मकं विज्ञायेति विधाय स्मरण-
मपि तस्माद्विषयकमेव प्रज्ञां कूर्ष्विति वचनेन विधाय
तदेकनिष्ठताहेतुभूतानामेव शब्दानामावर्त्तनमर्थादुपसन्धानमपि
कर्त्तव्यं नान्येषामिति नानुध्यायाद्बह्वृष्टान्त्वनेनोक्तवती । अत्रान-
न्वित्युपसर्गेण ध्यानस्य पराङ्गावित्वमुच्यते । तेन योग्यतया श्रवण-
कीर्तने एव तत्पूर्वभाविनी प्राप्तेते । श्रुतिसु

शृण्वन्ति गायन्ति शृणन्त्यभीष्टशः

स्मरन्ति मन्दन्ति तवेदितं जनाः ।

तएव पश्यन्त्यचिरेण तावकां

भवमवाप्नोपरमं पदाम्बुजं ॥ इति

* ब्रह्मप इति ख ।

† नानुध्यायात् इति ख ।

‡ मुञ्चथ इति वा पाठः ।

महात्मानसु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥

भक्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमध्यं ॥

सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ इति

एतेन भगवद्दर्शनाभावात्तन्मन्त्रेनान्तरङ्गत्वादाश्रमकर्मणो देह-
धर्मत्वेन बहिरङ्गत्वात् तदविरोधेनैव तत्कर्त्तव्यमिति स्थितं ।
अतएव भगवद्दर्शनधर्मं प्रतिषिध्य तेषां सर्वेभ्य आधिक्यं ज्ञाप-
यितुं स वा अद्यमात्रा सर्वस्य वशीत्यादिना भगवन्माहात्म्य-
सुक्तं ।

अनभिभवच्च * दर्शयति ॥ २४ ॥

प्राधान्येन भगवद्दर्शाएव कर्त्तव्या इत्यतीपोद्बलकान्तरमने-
नोच्यते सर्वं पाप्मानन्तरति नैनं पाप्मा तरति सर्वं † पाप्मानं
तपति नैनं पाप्मा तपतीत्यादिना भगवद्दर्शानुरोधेनाश्रमकर्मा-
करणलक्षणेन अनभिभवच्च श्रुतिर्दर्शयत्यती भगवद्दर्शाएव सर्वेभ्य
उत्तमा ‡ इत्यर्थः ।

अन्तरा चापितु तदृष्टेः ॥ २५ ॥

भगवद्दर्शनेभ्य आश्रमधर्मा हीना इत्यप्यस्यमुच्यतेऽपि तु तद्विन्
पुनरोत्तमे धर्मिणोऽदृष्टिज्ञात्यर्थं यद्य पुंसस्तस्याश्रमधर्मा अन्त-
रा च । फलसिद्धौ व्यवधानरूपायेति § श्रुतिर्दर्शयतीति पूर्वेण

* अनभिभवत्येति वा पाठः ।

† सर्वे पाप्मानं इति च दृश्यते ।

‡ उत्तमानि साधनानीति खं ।

§ व्यवधानरूपायेति ख ।

सम्बन्धः । अन्तरा शब्देऽत्राव्ययात्मकी व्यवधानवाचकः । तथाच
 ऋतिः एतच्च अत्रै० ब्राह्मणा अनुचाना विद्वांसः प्रजां न काम-
 यन्ते किं प्रजया करिष्यामी वेदाचोऽयमात्मायं लोक इति
 कृशापाकरणहेतुत्वेन लौकिकोत्कर्षहेतुत्वेनापि प्रजाया अभीष्ट-
 त्वेऽपि तदुत्पादनव्यासङ्गेन भगवदानन्दात्तुभवेऽन्तरायो भविष्य-
 तीति तद्वृत्त्या तत्रोपेक्षां दर्शयति ।

अपि च स्मर्यते ॥ ३६ ॥

अपि शब्देनाश्रमधर्माणां स्यात्त्वं किमु वाच्यं । यतो ज्ञान-
 तत्साधनवेराग्यादीनामग्रन्तरारूपत्वं अर्थ्यते ।

तस्मान्मज्जित्युक्तस्य योगिनो वै महात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥

इति भगवदात्मनः ।

विशेषानुग्रहस्य ॥ ३७ ॥

अर्थ्यत इति पूर्वेषु सम्बन्धः । ज्ञानादेः सकाशाद्वृत्तिमार्गे
 फलतोऽप्युत्कर्षमाह । ज्ञानादिसाधनवत्त्वनुपपत्तौ सुक्तिपर्यन्त-
 एव भक्तिमार्गे त्वहं भक्तपराधीनोऽस्यतन्म एव विजित्यादिपाकौ-
 र्विशेषरूपी सुत्तयादिभ्योऽपि भक्तानां व्यावर्त्तको भगवदनुपपदः
 अर्थ्यत इत्यर्थः । शूढाभिसन्धिसुहाटयन् फलितमर्थमाह ।

अतस्त्वितरज्जगायो लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

अत इति पूर्वोक्तश्रुतिस्रुतिपरामर्शः । तथा चेतरेषां सुक्ते-
 रपि भक्तिमार्गीयतदीयत्वमेव ज्ञाय इत्यर्थः । अथ हेत्वन्तर-

माह लिङ्गाच्चेति । मुक्तानान्तु मायाविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमेव
 न तु देहेन्द्रियादिकमप्यस्ति येन मजनानन्दानुभवः स्याद्वक्तृ-
 नान्तु देहेन्द्रियादिकमपि मायातत्कार्यरहितत्वेनानन्दरूप-
 त्वेन च भगवदुपयोग्यतोऽपि तत्तयेत्यर्थः । न हि मुक्तात्मनां
 कश्चन भगवदुपयोगोऽस्तीति भावः । तदुक्तं श्रीभागवते । न यत्र
 माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिता इत्यादि-
 मुक्तोपसृप्यत्वञ्चोच्यते । अतएव सप्तमस्कन्धे देहेन्द्रियासुषीनानां
 वैकुण्ठपुरवासिनामित्युक्तं । पुरवासित्वे देहादेरावगच्छत्वा-
 द्विषेधो जडात्मकानामेवेत्यवगम्यते । इतरत् व्याय इति पाठे
 तु पूर्वोक्तायमकर्मपरामर्शोऽत इत्यनेन । उक्तयोरेव वा । एतेन
 सोऽयुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुत्युक्तफल-
 वत्त्वं तस्य सूच्यते ।

तद्गतस्य तु नातङ्गावो जैमिनेरपि नियमा-
 तद्र पाभावेभ्यः ॥ ३६ ॥

अपेक्षं विचार्यते । तदीयानामपि कदाचित् सायुज्यमस्ति
 नवेति । तत्र भक्तिमार्गस्यापि साधनरूपत्वात् तस्य च मुक्ता-
 वैव पर्यवसानात् तदीयत्वस्य साधनावस्थायामुत्कृष्टावस्था-
 रूपत्वात् तेषामपि मुक्तिरावश्यकी । तथाच कर्मफलतो न
 कश्चिद्विशेष इति प्राप्त उच्यते तद्गतस्येत्यादि । तु शब्देन
 मर्यादामार्गीयव्यवच्छेदः । यत्र विश्वासदार्ढ्यावाहान्यथ का
 यार्त्ता कर्ममात्रनिरूपकस्य जैमिनेरपि यदि कदाचित् भग-

वत्कथयाऽयं भावी भवेत्तदा तद्भूतस्य पुष्टिमार्गीयस्य * भग-
वद्भावं प्राप्तस्य तस्यापि नातद्भावं उत्तमावतिरोधानं न कदा-
चिदपीत्यर्थः । अत्र हेतूनाह । नियमादीन् । तैत्तिरीयके ते
ते धामान्युपसीति मन्त्रे । यत्र भूरिच्छा अवासस्तदुदगा-
यस्य परमं पदमित्युक्ता तदनन्तरं तत्र कृतानि कर्माण्यपि
द्विष्टोः कर्माणि पश्यतेति मन्त्रेण निरूप्य पुनः पूर्वोक्तलीला-
स्थानं तद्विष्टोः परमं पदमिति पदेनानूय तस्य नित्यत्वनिरू-
पणाद्योच्यते सदा पश्यन्ति सूरय इति । सूरयो विष्वांसः
पुरुषोत्तमज्ञानबन्ध इति यावत् । तच्च भक्त्यैवेति सूरिपदेन भक्ता
उच्यन्ते । तथाच भक्तानां सार्वदिकदर्शनं † नियम्यते सदेति
पदेन । एवं सति पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य सुतापुत्र्य-
मानायां तन्निधयो भज्येतेत्यर्थः । यद्योक्तं साधनावस्थायासुत्त-
मावस्थारूपत्वं परं तदीयत्वस्य फलं मुक्तिरेवेति तथाहात-
द्रूपेति । उत्तमभगवदीयत्वं न साधनरूपमपि तु मुक्तिरपि
फलरूपं ।

सुत्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रश-
न्तात्मेति वाक्यात् ।

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते‡ कामा येसु हृदि यिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यथ ब्रह्म समश्नुते ॥

इति श्रुत्याऽमृतस्य सुकृष्टं ब्रह्मस्वरूपभोग उच्यते । स च

* पुष्टिमार्गीयप्रवक्तार इति ख' ।

† सार्वदिकदर्शनं इति ख' ।

‡ प्रमुच्यन्ते इति वा पाठः ।

यमेवैष हस्तुत इति श्रुतेर्भगवदीयत्वसाध्यएवेति स्रष्टं फलत्वम*
स्यातोऽतद्रूपत्वं ।

किञ्च । फलं हि साधनादुत्तमं भवति । भगवदीयत्वा-
दुत्तमस्यार्थस्याभावादपि न सुक्तिर्वक्तुमुचिता । तदुक्तं श्रीभाग-
वते, पञ्चमस्कन्धे पूर्वम् भक्तिस्वरूपं † निरूप्य । तथैव परया
निर्हृत्वा ह्यपवर्गेभात्यन्तिकं परमंपुरुषार्थमपि स्वयमासादि-
तमो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था इति ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्
तदयोगात् ॥ ४० ॥

अपेदं विचार्यते । ध्रुवमपि च ब्रह्मादिलोकाधिकारं दत्त्वा
तत्सम्बन्धित्वं ददाति नवेति तत्र नित्याह । न चेति । तत्र
हेतुः पतनानुमानादिति ।

आम्रद्व्यमुपनालोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन ।

इति स्मृतेरित्यर्थः । फलस्य सावधित्वमिति भावः । किञ्च
तादृशे भगवदीयेऽपतनायोगादपि ‡ न तथा । यद्यवा तादृशस्य
सदा भक्तिरसानुभवात् तदतिरिक्तध्यानपेक्षणादन्वेषां फलानां
सम्बन्धाभावादित्यर्थः ।

* स्रष्टफलत्वमिति ख ।

† सर्वं भक्तिस्वरूपमिति ख ।

‡ फलस्य सावधित्वान् इति वा पाठः ।

§ भगवदीय इति ख ।

¶ पतनायोगादपि इति ख ।

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तं ॥ ४१ ॥

एके भक्ता आधिकारिके फले पतनमात्रं न हेयत्वप्रयोजक^{*} मिति वदन्त्यपितूपूर्वं पतनमेव तदिति वदन्ति भक्तिभावात् श्रुतेः । अधिकारसमाप्तौ भगवदनुग्रहाद्यापि कदाचित् सम्भवतीत्युपपत्तनं तत् । सुप्तौ स्वप्नरासतेर्भक्तिरसाद्यापि नेति महापतनमेव चेति भावः । तेन निमित्तकर्मफलतुल्यत्वं प्रापितं भवति । अतएव श्रीभागवते

नारायणपरा लोके न कुतयन विभ्यति ।

सुर्गापवर्गनरकेष्वपि सुखार्थदर्शिनः ॥

इति गीयते । भक्तिमार्गे तु साक्षात्कृताभावेऽपि तदीयं भावभावाभ्यशनवत् साक्षाद्भगवत्स्वरूपभोगवदेव मन्यन्ते । तदुक्तं श्रीभागवते । अथ ह भाव तवेत्यादिना । साक्षाद्भगवद्भोगो जीवस्यासम्भावित इति श्रद्धानिरासाद्याह तदुक्तमिति । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति । अतः ब्रह्म समश्रुत इत्यादिश्रुतिषु साक्षात्ब्रह्मस्वरूपपरसाधनसुखमित्यर्थः ।

बहिस्तूभयथापि श्रुतेराचाराच्च ॥ ४२ ॥

अद्येदं चिन्त्यते । प्रभुरभगवद्भाष्यमात्रवतः साक्षात् स्वरूपभोगवतो वा गृहत्यागः कर्त्तव्यो नवेति । फलस्य सिद्धता-
नेति पक्षव्यवच्छेदाय महात्तार्यातयामानां न वन्द्याय गृहा मता इति वाक्यात् वन्द्यकत्वेन त्याज्य इति पक्षव्यवच्छेदाय च तु-

* पतनमात्रं तु हेयत्वप्रयोजकं इति च ।

† तदीयभावनाचमिति च ।

यष्टः । भावभावे साक्षात्प्रभुसम्बन्धे बोधयथापि गृह्यात् बहिर्गमनं गृह्यत्याग इति यावत् । स आवश्यकः । तत्र प्रमाणमाह । श्रुतेरित्यादि ।

तन्तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबन्धुषु ।

मय्यावेश्य मनः सम्यक् समष्टिर्विचरस्व गां ॥

इत्यादि स्मृतिर्भगवत्भाववत्सत्कद्रविशिष्टस्यापि बहिर्गमनमाह । तदाचारोऽपि तथैव श्रूयतेऽतस्तथा । अथायमाशयः । आश्रमधर्मेनैव गृह्यत्यागो यद्दहरेवेत्यादिश्रुतिभ्यः पूर्वमुपादितोऽपि यदधुना पुनरुच्यते तेन तदतिरिक्तोऽयमिति आश्रयते । तथाचोक्तवाक्यात् सुसुसुसुक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावेऽपि व्यासद्वयं तत्रावश्यकत्वादुक्तोभयोरप्यनवरतं प्रभुरसास्त्रादेः प्रतिबन्धकत्वेन तस्य तत्प्राप्तस्य विप्रयोगरसानुभावकत्वेन च स कर्तव्यः यद्यपि स्नेहान्तराश्रयत्वेन एतएव तत्प्राप्तो भावो तथाप्याश्रमादाश्रमं गच्छेदिति वाक्यादवाश्रमान्तरत्वाभावेन त्यागस्याविहितत्वमदाभावायेयश्रुतिरिति ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यान्वेयः ॥ ४३ ॥

पुष्टिमार्गीयभक्त्या विहितत्वादिज्ञानमप्रयोजकं । तत्र हेतुः तस्य भक्तिमार्गस्वामिनः श्रीनोकुलेनादेव फलस्य श्रुतेरती बहिर्गमनं न साधनत्वेनात्र कार्यमिति भावः । यच्च यमेवैष वृत्त इति श्रुतिरनुसन्धेया । एतदनुपदमेव पश्यते नायमात्मा यत्तद्वर्गेन लभ्य इति । अत्र भगवद्वरणानन्तरमपि जीवन्तं

कतमं यदपेक्षा भगवत्ताम इति निशांसार्या सर्वोक्तभाष-
 एव बलमिति निर्णीयते । तस्मैव मर्यादावलोपमर्दकत्वात्
 भगवदप्रीकारहेतुत्वाच्च । ब्रह्मसीमन्तिनीनां प्रभुवचनातिक्रम-
 मपि कृत्वा स्वरूपपरिग्रहस्तद्वलेनैव यत् इत्यादिषु भाषायां
 ननुते । इदमत्राभिप्रेतं । सर्वोक्तभाषस्य यद्वत् तत्तदात्मकस्य
 प्रभोरेव । तस्य चायं स्वभावो यदन्यत्र रोचते तत्रैव बलपरिवृद्ध-
 वदनेन्दुवचनकिरणप्रचारप्रोक्तत्वेव लभावाभ्युधिवचनवीचयो
 गीयन्ते यद्यस्मिन्नाद्य तव पादतत्त्वमस्माच्च तत्प्रभृति नान्यसमस्तं
 स्यात् पारथान इत्यादयः । अतस्त्वागस्तु पृष्ठतन्म इवाद्या-
 तीति न तदर्थं यतनौयमिति । विष्ण्वतारत्वेन पुरुषोत्तम-
 भावस्वरूपज्ञीऽवमिति तथा ।

आत्विज्यमित्यौदुलोमिस्तस्मै हि परि-
 क्रीयते ॥ ४४ ॥

सर्वत्यागपूर्वकं यद्विहिः प्रभुसमीपगमनं भक्तस्य तदात्विज्य-
 नृत्तिकर्मैवेत्यौदुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्यायमभिसन्धिः ।
 यजमानो हि स्वेष्टसिद्धयर्थं नृत्विजं प्रादी हणते । प्रकृते च यमि-
 वैव हणत इति श्रुतेस्तस्मादेकाकी न रमत इति श्रुतेव स्वकीद्वार्यं
 भगवान् स्वधिकीर्षिततत्तत्सीमातुरूपान् जीवान् हणते । यनः
 स्वविरामेति विकल्पादेकरूपाणां यथा सीमादिषु वरणं तथा
 सर्वोक्तभाषत्वेनैकरूपाणामेवाम वरणं । तत्र यथा स्वीयस्वीय-
 तदङ्गमापकरणं तेषां तथेतरसम्बन्धनिवर्त्तनपूर्वकं * तद्गोप्य-
 समर्पकत्वमतः । तदुक्तं भगवता । यदा पुमांस्यक्तसमस्तकर्मो

निवेदितांमा विचिकीर्षितोम इति । अत्र पूर्वपदेनेतरसम्बन्ध-
निवर्त्तनीयया सर्वात्मभाव उक्तो भवति । तदनन्तरमात्मनिवे-
दने सति तद्विषयकलीलाकरणेच्छाविषयः स भवति० । अन्त-
रङ्गलीलाप्रवेशनमिच्छायां विशेषस्तस्मात् सुहृत्कमार्त्विन्यमिति ।
एतेन न ददाति न पचतीत्यादि श्रुतेर्यथा सीमादौ दीक्षितस्य
तद्यारीसरधर्मनिवृत्तिः सएव परमोधर्मो यतस्तथा पुरुषोत्तम-
स्योक्तभक्तौ स ह्यरमणमेव सार्वदिकमेतदेव च महत्प्रहृष्टमिति
सूचितं भवति । प्रकृते भक्तानामुल्लिखेन निरूपणे हेतु-
त्वेन तात्पर्यान्तरमप्याह । तस्मै यजमानारब्धकर्मसाहचर्याय
श्रुत्वा परिकीर्यते वरणेन स्वकार्यमाचोपयोगित्वाय स्वीयः
क्रियते । तथा प्रकृतेऽपि । न च कश्चित् कल्याणो दक्षिणा इति
प्रत्यवचनात् तदर्थैव तत्प्रवृत्तिरत्र तु स्वतः पुरुषार्थत्वेन भगवदर्थ्या
प्रवृत्तिरती वैषम्यमिति वाच्य । नीरागस्यापि वरणसमये
तत्प्रत्यवस्थावश्यकत्वात् तथैव दक्षिणादानमप्यन्यथा निरङ्गत्या-
पत्तेः । प्रकृतेऽपि भक्तानां स्नेहादेव प्रवृत्तिर्भगवान् स्नातुमवार्थ-
निव ताननुभावयतीति न वैषम्यं ।

श्रुतेयः ॥ ४५ ॥

यद्यवशोपनिषत्सु पचते । भक्तिरस्य भजनन्तादिद्वामुचो-
पाधिनेराग्नेनेवासुग्निन् भन.कल्पनमेतदेव नेष्कर्म्यमिति भक्ति-
मार्गमपचारेकहृदयो वादरायणः मानं भागवतं तत्र तेनेवं ज्ञेय-
सुत्तमैः ।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विधादिवत् ॥ ४६ ॥

ननु यमेवेति श्रुतिः साधनान्तरनिषेधपूर्वकं वरणस्यैव साधनत्वमाह । तस्मादेवंविच्छान्तोदान्त उपरतस्तित्तुः अद्वाविकी भूत्वात्मन्वेवाकानं यमेदिति श्रुतिः साधनान्तर-मप्याह । एवं विरोधे श्रुतित्वाविज्ञेयात् किमादरणीयं किञ्चेति समये साधनान्तरविधिरेवादरणीयोऽन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यादिति प्राप्त उच्यते सहकार्यन्तरविधिरिति । मर्यादापुष्टि-मेदेन वरणं द्विधोच्यते । तत्र सहकार्यन्तरविधिस्तु मर्यादा-पक्षेणोच्यते पुष्टौ तु नान्यापेक्षेति न विरोधगन्धोऽपि । अपरञ्च । साधनं हि काथिकं वाचनिकं • मानसिकञ्च विधीयते । तत्र मनसैवाप्तव्यमिति श्रुतेः श्रुतीयं मुख्यं । तदपि तावदेव मार्या-दिकस्यापि विधेयत्वेन कर्तव्यं यावत् स्नेहो न भवति । यतस्त-प्तः स्नेहवतस्तूक्तं तृतीयं साधनमपि विधादिवत् । यथा तद्वतो विधिर्यवादी वा प्रहतावप्रयोजकस्तस्य स्वतएव सम्भ-वात् तथा भगवन्प्राप्ताविदमित्यर्थं कैमुतिकन्यायेन पूर्वयोः प्रयोजकत्वमेतच्छेयत्वादेवायास्यतीति तृतीयमेवोक्तं ।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

ननु वहिस्त्रमयधेत्यादिना भगवदीयस्य गृहत्याग आवागच्छति निरूपितं ह्यान्दोग्ये त्रापार्यकुलादित्युपक्रम्य ह्यान्दोग्योप-निषदन्ते त्रापार्यकुलाद्देदमधीत्य गुरोः कर्मातिशयेनाति-समाहत्य कुटुम्बेऽगृही देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्

विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याद्विदुः सन् सर्वाणि
भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्त्तयन्त्यावदायुषं ब्रह्मलोक-
मभिसम्पद्यते न च पुनरावर्त्तते न च पुनरावर्त्तते न च
पुनरावर्त्तते ॥ इदं विषयवाक्यं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत इति
गृहिणीपसंहारः कृतः । वाजसनेयिभाष्यायाश्चेतश्च स वै तत्-
पूर्वं ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इत्युप-
क्रम्याय भिक्षाचर्यं चरन्तीति पद्यते । एवं सति विकल्पे सम्भ-
वत्युपसंहारस्य तात्पर्यं द्वाद्वादकत्वाद्गृहिण्येव यथोक्तकर्तुं ब्रह्म-
सम्पत्तिरिति श्रुतेस्तात्पर्यं । त्यागीति श्रुतं ब्रह्मैतादृशं यदर्थं सर्वं
त्यजत इति श्रुतिपरेति प्राप्ते गृहिणीपसंहारे हेतुत्वेन तात्पर्य-
माह । कृतस्त्रेति । त्यागे वाङ्मनसोरेव भगवति विनियोगी न
सर्वेन्द्रियाणां । गृहिण्यस्तु सर्वैः प्रकारैर्भजनं भवतीति परि-
जनश्च कृतार्थो भवतीति वा भजने कृतस्त्रता भवतीति तेनोप-
संहारः कृत इत्यर्थः । अतएवात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रति-
ष्ठाप्येत्युच्यते । अत्रात्मपदं भगवत्परमिति ज्ञेयं । कर्ममार्गीय-
गृहिण्यवच्छेदाय तु गम्यः ।

अपेदमाकृतं । भक्तिमार्गो बहुविध इति कपिलदेववाक्यात्
केचन भक्ताः स्वगृहेष्वेव स्नेहेन भगवदाकारे विविधोप-
चारेः सेवां कुर्वन्तस्तथैव निवृत्त्या भुक्तिमपि सुखं मन्यन्ते ।
तदुक्तं । मधुहृत्ष्वनुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुरिति । तेन
भगवद्भजनएव तथापि पुष्टिमार्गएव श्रुतेर्भर इति ज्ञायते ।
पूर्वमुक्तभगवद्भाववतां तदर्थं त्यागं निरूप्य गृहिणीप-

संहारतात्पर्यं यथाद्यन्निरूपितवांस्तेन तादृग्भाववतैव त्यागः
कार्यस्तद्रहितेन तु गृह्यत्वोक्तरीत्या प्रभुभजनं कार्यं तेनैव
तन्नाम इति ध्यांसहृदयमिति ज्ञायते । उक्तभावाभावे त्याग-
धर्मानिर्व्याहृदिति । केचन भक्ता भाषणादिलीलादर्शनं विना
स्यातुमशक्ताः प्रचुरभावविषयाश्रया गृह्यांस्तुक्ता वनं गच्छन्ति ।
प्राप्तेष्वीदृशोन्मिथ्यास्तु भगवद्वतारसामयिकभक्तदधोक्ता । एते
सर्वे फलमार्गीयाः वाजसनेयुक्तास्तु साधनमार्गीया इति
नाशुपपत्तिः काचित् ।

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

किञ्च । सध्यासिन आवश्यका ये धर्मास्ततोऽधिकास्तो
गृहिणः सिध्यन्तीत्यपि हेतोस्तेनोपसंहारः कृत इत्याशये-
नाह । मौनवदित्यादि । मौनपदमनीहानिलायामादिभिर्दृष्टि-
धर्मापक्षकं । यथा वाग्निन्द्रियमात्रदेहमात्रचित्तमात्रनियाम-
कास्तो धर्मा उक्ता ध्यासिनस्येतरेषामप्येन्द्रियनियामकानां
धर्माणामात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्येति श्रुत्या गृहिण्य
उपदिश्यन्त इति युक्तो गृहिणोपसंहार इत्यर्थः । तत्र नियमन-
मात्रमत्र तु भगवति विनियोगादाधिक्यमिति भावः । यस्तु तस्य
केवलनियमनस्याप्रयोजकत्वात् तथापि भगवति विनियोगएव
तात्पर्यमिति ज्ञेयम् ।

अनाविकुर्वन्नेन्यथात् ॥ ४९ ॥

ननु भगवति सर्वेन्द्रियविनियोगात् गृहिणोपसंहार इति
न युज्यते उच्यते देगे स्वाध्यायमध्यायान इत्यादिकर्ममार्गीय-
साधनश्रुतेरित्याशङ्क्य तस्मात्पर्यमाहानाविकुर्वन्नेति । भग-

वद्भावस्य रसात्मकत्वेन शुभ्रज्यैवामिहद्विस्त्रभावकत्वादाश्रमधर्मै-
रेव लोके स्वं भगवद्भावमनाविःकुर्वन् भजेतेत्येतदाश्रयेन ते
धर्मा उक्ताः । गोपने मुख्यं हेतुमाहान्वयादिति । यतो भग-
वता सममन्वयं सम्बन्धं प्राप्य वत्ततेऽतो हेतोस्तथा । अत्र ल्यव्-
लोपे पञ्चमी । एतेन यावदन्तःकरणे साक्षात् प्रभोः प्राकृत्यं
नास्ति तावदेव बहिराविकरणं भवति प्राकृत्ये तु न तथा
सम्भवतीति श्रुतिपितं ।

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

वैदिककर्मकरणे तात्पर्यसुक्ता लौकिकस्यानावश्यकत्वेऽपि
तत्तमयमाह । प्रस्तुतं प्रसुभजनं तत्प्रतिबन्धसम्भव एवैहिकं
कर्म कार्यं । नन्वेहिकं कर्मासु मा वातस्तत्समयोक्ति-
र्यर्थेत्याशङ्क्याह ।* तद्दर्शनादिति । आचार्यकुलादित्युपक्रम्याये
पद्यते धार्मिकाग्विदधदिति । अतो धार्मिकपुत्रविधानमैहिकं
कर्म श्रुतौ दृश्यतेऽतस्तत्समयोक्तिरावश्यकी अन्यथा श्रुतावुक्तम-
स्येति प्रस्तुतमाधेऽपि तत्करणे फलप्रतिबन्धः स्यादिति भावः ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधूते-

स्तदवस्थावधूतेः ॥ ५१ ॥

अनु । तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति,
श्रुतौ मुक्त्यनन्तरं तद्व्यसम्पत्तिः श्रूयते । सा तु पुरुषोत्तमसङ्गे
लीलारसानुभवातिरिक्ता वक्तुमशक्या मुक्तोपसृप्यध्यपदेयान् ।

* प्रस्तुतं प्रसुभजनं तद्दर्शनात् इति च ।

† ननु तन्मतेति च ।

सुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रयान्तात्मा कोटिष्वपि महासुने ॥

इति सत्येय सुक्तेः फलं भक्तिरसानुभव एव । एवं सत्युक्त-
 ष्टहिणस्तत् फलं भवति नवेति संग्रहे निर्णयमाह । एवंभूत-
 श्रोतरूपस्य सुक्तस्य सुक्तेर्यत् फलं भक्तिरसानुभवस्यनियम-
 स्तस्य भगवदिच्छाद्योनत्वात् साधनामाप्यत्वात् । यतएव मुक्तिं
 ददाति कर्हिचित् न न भक्तियोगमिति शक्यवाक्यं । अत्रोक्त-
 सर्गिकं हेतुमाह तदवस्थेति । न च पुनरावर्त्तत इत्यस्याहत्या
 मुक्त्यवस्थाया एव सार्वदिकत्वेन निर्धारः क्रियते । यद्यप्येवं
 मुक्तिफलाभावनियम एवायाति न तु तदनियमस्तथापि तस्य
 तावदेव विरमिष्यादिप्रमाणेन न पुनरावर्त्तत इति श्रुत्या समं
 विरोधाभावाद्यौक्तर्गिकी तदवस्था । तात्पर्यं तु कस्यचिद्व्यवस्थेऽपि
 पुष्टौ प्रवेष्टने भवतीति स्वाभिप्रायं प्रकटीकुरुता यादरायणेना-
 नियमः इत्युक्तं । एवं सति न च पुनरावर्त्तत इति श्रुतिः
 प्रपञ्चे पुनरावर्त्तति निषेधति न तु तदतीतेऽपीति श्रेयं । समाप्ति-
 प्रापनायाहतिः । अथवा श्रुती तदवस्थावद्वर्त्ततेर्हेतोरन्त्याकमपि
 तदवस्थावद्वर्त्ततिर्यतीऽतः फलानियमनिययोऽपीत्यर्थः । एवं सति
 मुक्तिपर्यन्तं साधनं भगवद्भाव इति निर्णयः सम्भवः ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्ति श्रीवसुभाषार्यैर्विरचिते महाप्रणा-
 माय्ये ऋषीपाय्यायस्य अष्टमः पादः समाप्तः ।

चतुर्थाऽध्यायः

प्रथमः पादः ।

समन्वयेनाविरोधात् साधनैर्ब्रह्मविद्यादि ।
तथाभिमन्यवस्या या सा चतुर्थे विविच्यते ॥
जीवतो न्विदमावस्य गच्छतः सफलस्य च ।
अतो ब्रह्मविदा कार्यमेवमेव न चान्यथा ॥
तामसीं बुद्धिमाश्रित्य ये मूढाः सर्वविघ्नवः ।
वदन्ति शास्त्रनामाय सन्निः शीत्याय ये तु तान् ॥
ब्रह्मविद्ब्रह्मनाभावः यतांशेनापि चेत् भवेत् ।
शास्त्रमेतद्व्याजार्तं सर्वसूत्रविनाशतः ॥
स्याम्यस्य च सम्पत्तेरिव ब्रह्ममतिश्रुती ।
अन्यथा न श्रुतेरर्थः स्याच्चेद्भासो वदेव किं ॥
तामसीं बुद्धिमाश्रित्य या भुक्तिः कैचिदुच्यते ।
सा सुश्रुतिश्रुतेरर्थो मोहादेवान्धधामतिः ॥
अतो ब्रह्मविद्ः कार्यं जीवतः पूर्वमुच्यते ।
आवृत्तिः श्रवणादीनां न वत्तत्त्वोपदेष्टतः ॥
दर्शनार्थत्वतो लिङ्गादपि त्रीन्नावधारयत् ।
आवृत्तौ श्रवणादीनामाप्तेति स्यात् दृष्टः सतिः ॥
आपाततो दर्शनं तदभेदेनापि बोध्यते ।
प्रतीकोपासनादीनां नैवं भावो हि जायते ॥

आलम्बनार्थं तत्रापि ब्रह्मदृष्टिर्विनिश्चिते ।

आदित्यादिब्रह्मदृष्टेरङ्गत्वं न स्वतन्त्रता ॥

मनने च निदिध्यासे विशेषोच्यतेऽधुना ।

आसनादिपङ्क्तौ चित्तं श्रोतार्येव हि ॥

धारयेदामतेरेवं ततः सिद्धिमवाप्स्यति ।

धर्माधर्मभयं तस्य नास्त्येवेति विनिययः ॥

अग्निहोत्रादिकं कार्यं सत्यासः फलएव हि ।

मोक्षा चेत् पुरुषो व्यक्तः प्रारब्धान्ते फलं भवेत् ॥

एतावान् प्रथमे प्राप्ते निर्णयः सूक्तकृतज्ञतः ।

द्वितीये विद्यमाणस्य सर्वेन्द्रियलयः पुरा ॥

सिद्धस्यापि शरीरस्य नाद्योत्क्रान्तिरिहोच्यते ।

दिनामनकृती नास्य विशेषोऽस्तीति चोच्यते ॥

तृतीये क्रमसूक्तौ यो मार्गो यस्य श्रुतेर्मतः ।

तन्निर्धारोऽन्यमार्गीयाणामप्राप्यत्वञ्च वर्ण्यते ॥

गन्तव्यञ्च परं ब्रह्म कार्यो लोकस्तु नेति च ।

तुरीये पुष्टिमर्यादाभेदेन फलमुच्यते ॥

प्रभोरेव फलत्वं तन्निर्दीयत्वञ्च वर्ण्यते ।

लीलानित्यत्वतः पूर्णगुणत्वञ्च ततोऽखिलं ॥

यस्य फलप्रकरणत्वेऽपि साधनरूपस्यापि व्यवस्थान्तरद्वत्वं
प्रापयितुं तन्निर्धारमप्याह ।

आवृत्तिरसकदुपदेशात् ॥ १ ॥

पाप्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रयो निदिध्यासितव्य
इत्यादिवाक्यैर्विहितं व्यवसादिकं किं सकृदेव कर्त्तव्यमुतासक-
दिति भवति संशयः । किं तावन्मात्रं सकृदेवेति । तावन्तैव

शास्त्रार्थस्य सम्पत्तेः । नच तत्पुल्लनिष्पत्तिफलकावघातप्येव
 द्यनफलकानां श्रवणादीनां तत्सिद्धिपर्यन्तमावृत्तिर्यायप्राप्तेति
 वाच्यं । अवघातस्य वितुपीकरणात्मकदृष्टद्वारकत्वेन तद्यात्मस्य
 नाम प्रकृते त्वदृष्टद्वारकत्वात् सकृत्त्वनेयादृष्टद्वारा फल-
 सम्पादनसम्भवादावृत्तिरप्रयोजकेति मास उच्यते । आवृत्ति-
 रेव श्रवणादीनां मुख्यमिमता । कृतः ॥ असंख्यदुपदेशात् ।
 छान्दीये श्वेतकेतुपाख्याने ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स
 आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति वाक्येन जडजीवयोर्ब्रह्मात्मत्वं
 नवकृत्य उपदिष्टवान् । तथाच संख्यदुपदेशेनैव चेदर्थसिद्धि-
 स्यात् तदैकमेवार्थमेकस्य एकदेवासकृदपदिशेत् प्रयोजना-
 भावात् । एतेनावघातवदन्तःकरणदीवनिवर्त्तनं दृष्टं द्वारमन्ये-
 दासुपदेशानां चरमस्य तस्य ज्ञानसाधकत्वमिति भन्तव्य ।
 अत्रैव हित्वन्तरमाह ।

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

श्रुत्यनुमापकत्वेन अतिविह्वलित्युच्यते । सा च

यथायथाया परिमृज्यतेऽसौ

भतपुष्पगाथायवणाभिधानैः ।

तथातथा धस्यति तत्त्वसूत्र

चतुर्यथैवाज्ञानसम्ययुक्त ॥

१ श्रवणादीनां सिद्धिपर्यन्तमिति च ।

२ आवृत्तिरिति वाच्य इति च ।

३ अप्रयोजकेति वा वाच्य ।

४ दृष्टद्वारमिति वा वाच्य ।

इत्यादिरूपा तदावृत्तिमेव फलसाधकत्वेनाह । अत्र दृष्टा-
 न्तेनापि दृष्टद्वारकत्वं अवणादीनां सूचते आत्मा वारे द्रष्टव्य
 इतिपदेन अवणादीनां फलात्मकं दर्शनं पूर्वमुक्ता गीतव्यो
 मन्तव्य इत्यादिना तत्साधनानि यथात् तदाह तेनात्मनः
 परोक्षमपि ज्ञानमवान्तरफलरूपमिति भक्तिमार्गे परमफल-
 रूपतत्सजातीयत्वेन च फलमध्यपात्येवेति श्रुत्यभिमतमिति
 ज्ञायते । तेन सूत्रस्यपि फलप्रकरणेऽपि साधनविचारं चका-
 रेति निगूढाशयः । तथापि आन्दकमादयंक्रमो वलीया-
 निति न्यायात् द्रष्टव्य इति पदसं, यथासम्भवे तूक्तरीतिर्नाव-
 सरं प्राप्नोतीति प्रकृतविचारस्य फलप्रकरणासङ्गतत्वं नापत-
 तीति प्रकारान्तरेण सूत्रार्थं उच्यते । आहृतिरसक्तदुपदेमात् ।
 श्रुतिर्हि कर्मज्ञानभक्तीः साक्षात्परम्पराभेदेन पुरुषार्थसाध-
 नत्वेन हीनमध्यमोत्तमाधिकारिणः प्रति कर्तव्यत्वेन प्रतिपाद-
 यति । तत्र तेषां स्वरूपं तृतीयेऽध्याये वादरायणेन प्रति-
 पादितमथ तुरीयेऽध्याये तेषां फलं चिन्त्यते । तथाहौ कर्म-
 मार्गस्य फलमुच्यते । ज्ञानभक्त्योरेव क्रमेणोत्तमात्युत्तम-
 फलकत्वमतस्तत्साधनत्वेनैव तत्कर्तव्यं न तु साक्षात्प्राप्तेति
 ज्ञापयितुं आहृतिरिति । कर्ममार्गस्याहृतिः पुनर्जनकफलं
 तद्व्यसक्तत्वं इदं पदमाहृत्योभयथापि सम्बध्यते । तथाचात्र
 प्रमाणापेक्षायाम् तदाह हेतुत्वेनासक्तदुपदेमादिति । श्रुतो कर्म-
 मार्गे पुनर्जन्मासक्तदुपदिश्यते यतोऽन्यथा सक्तदुपदेशेनैव
 तदवगमोऽप्यसक्तदुपदेशोऽर्थः आदतस्तथेत्यर्थः । वाजसनेयि-

शाखायां पश्यते एवमेवायं शरीरं चात्मैर्मोऽङ्गेभ्यः संप-
 सुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्वति प्राणायैवेति । तत्रैव
 पुनस्तेन प्रयोतेनैष* चात्मा निष्कामतीत्युपक्रम्य पश्यते तं
 विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । तत्रैवैतदनुपद-
 मेव तद्यथा दण्डजला दूकृत्युपक्रम्य पश्यत एवमेवायं पुरुष इदं
 शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवरं कल्याणतरं रूपं
 तनुते पितृं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं
 वा मातृपं वान्येभ्यो वा भूतेभ्य इति । तत्रैवापि पश्यते

प्राणान् कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्वयं ।

तस्मात्तस्मात् पुनरेत्यसौ लोकाय कर्तव्ये ॥ इति

एव हेत्वन्तरमाह । सिद्धाच्च । वेदानुमापकत्वेन श्रुति-
 सिद्धमित्युच्यते । सा च भगवद्गीतासु वेविद्या भामित्युपक्रम्य
 पश्यते ।

एवं तथीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते । इति

प्राज्ञह्यभवनाहोकाः पुन-

रावर्त्तिनोऽर्जुन । इति च

अथवा यथाकारी यथाचारौ तथा भवति साधुकारी साधु-
 भवति पापकारी पापी भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति
 पापः पापेनेति श्रुतिर्वर्त्तमानजन्मकर्मणोः पूर्वजन्मसम्बन्धिकर्मा-
 नुमापकत्वं वदतीति कर्मणः पुनर्जन्मावश्यकमिति ज्ञायते ।
 एवं सति सिद्धत्वेन निरूपणादित्यर्थः सम्प्रत्यते । निवृत्ति-

मार्गीयस्यापि तस्य ज्ञानोपकर्तृत्वमात्रं न तु जन्मनिवर्त्तकत्वं
मानाभावात् ।

एवं कर्मफलं विचार्य ज्ञानफलं विचारयति ।

आत्मेति त्वपगच्छन्ति आक्षयन्ति च ॥ ३ ॥

पूर्वार्थनिरूपणव्यवच्छेदाय तु शब्दः । ज्ञानिनी हि भग-
वन्तमात्मत्वेनैवोपासते । तस्या नैरन्तर्येऽनेकजन्मभिस्तथैव तेषां
इति भगवान् स्मरति । तदा स्नानन्दाद्यस्याप्याविर्भावाद् ब्रह्म-
भूतः सद्मात्मत्वेनैव । स्फुरितमिति तदगन्दात्मकः सन् तमनु-
भवति । एवं स्थितः प्रारब्धसमाप्तौ देहापगमे तत्रैव प्रविष्टो
भवति । एतादृशः सर्वोपकारोति परार्थमपि तस्मै भगवता
ज्ञानं दत्तमिति प्रवचनमपि तस्य फलान्तःपातीत्यधिकारिण्युप-
स्थिते तथैवोपदिषति च । एतदेवाह चात्मेत्यादिना । उप
समीपे गमनं प्रवेश इति यावत् । अथवा । ननु ज्ञानमह्योरना-
वृत्तिः फलमत उत्तमेतेन तु कर्मत्याग्येन कर्मणः फलमा-
वृत्तिरिति यमिच्छुपित तच्चेदं विस्थिते । न स पुनरावर्त्तत
इति श्रुतिः सर्वथाऽनावृत्तिमाहीत सावधिकीं ताममरगद्देन
तविवृत्तिमिव । किमत्र युक्तं सावधिकीमेवेति । तथाहि पूर्व-
कर्मनैवत्यस्य त्वयाप्यङ्गीकार्यत्वात् तस्य प्ररोहेकस्वभावत्वात् ॥
तस्य दुरतिक्रमत्वात् तत्फलानुभवस्यावश्यकत्वात् । अपिच ।

* न सर्वज्ञानवत्कलमिति खं ।

† ब्रह्म स्फुरितुमिति पुस्तकान्तरसंशयः पाठः ।

‡ पूर्व कर्मनैवत्यस्येति शः पाठः ।

§ प्ररोहेकस्वभावत्वात् इति च पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

नामतो हेतोरुक्तरीत्या तदनुग्रहेण तमुपगच्छन्ति । ज्ञानमार्गे-
ऽङ्गीकृतास्वात्मत्वेनैव ज्ञानादुप समीपएव गच्छन्तुः। उक्तरीत्या
अचरात्मके तत्रैव प्रविष्टा भवन्तीत्यर्थः । भक्तिमार्गेऽङ्गीकृतास्तु
साक्षात् प्रकटे पुरुषोत्तमे सति तद्वजनार्थमुप समीपं गच्छ-
न्तीत्यर्थः । एवं शेषोक्तिरियमिति ज्ञायते । सम्प्रदायानुवृत्ति-
रपि भगवदिष्टितेज्यतादृशाः स्वयं येन मार्गेण फलं प्राप्तास्त-
मार्गमन्यानपि साध्यन्तुः। उपदेशैरनोभयतायात्मत्वमेव हेतुर-
न्यथा आत्मारामस्य सर्वनिरपेक्षस्यैव करणसम्भवेन मोक्षमार्गा-
प्रसिद्धिरेव ज्ञात् । तस्मात् सर्वथा अनावृत्तिरेव श्रुत्यभिमतमिति
ज्ञेयं ।

नवात्मत्वेनोक्तिरुपासनायेति नोक्तं साधीय इत्यत उत्तरं
पठति ।

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

अतद्रूपे तत्त्वेनोपासनं हि प्रतीकमित्युच्यते । तथाच तादृ-
शेन तेन स मोक्षो न भवतीत्यर्थः । श्रुतिसिद्धत्वावाप्ति मोक्ष
इति न वक्तुं शक्यमिति भावः । अथवा । आत्मत्वेनोक्तिरुपासना-
र्थमिति यदन्वादी यत्तव्यः फलार्थमेव तत् । फलञ्च श्रुत्युक्तस्तत्रवेग
एवेति त्रयापि वार्थं । एवं सत्यादौ ज्ञानमार्गेऽनुपपत्ति-
माह । न प्रतीके अनात्मभूते ज्ञानिनः उपगमः पूर्वोक्तः प्रयेद्यः
सम्भवतीति श्रेयः । भक्तिमार्गेऽपि तामाह न हि स इति । न
हि प्रतीकोपासने सः लोकयेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमोऽन्युपास्यत्वेन
येन तत्प्राप्त्यर्थं स्यात् तदुपगमनस्येत्यर्थः । एवं ज्ञानभक्तयोः
फलधत्ता साधिता ।

ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्म धामैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतयः सर्वं च ब्रह्मदृष्टिं सुक्तिसाधनत्वेनोपदिशन्ति । सा च प्रतीकात्मिकैवेति कथं प्रतीकोपासनस्य न मोक्षसाधकत्वमिति प्राप्त उत्तरमाह ।

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

सर्वं च ब्रह्मदृष्टिं प्रतीकात्मिका सर्वस्य वस्तुतो ब्रह्मात्मकत्वात् । सा च नोपदेशसाध्या अतो नोपदिश्यते किन्त्वनूद्यते । सा त्वधिकारोत्कर्षात् स्वतएव भवतीति प्रतीकोपासनस्य न सुक्तिसाधनत्वमिति साधकम् । एतदेवोक्तमनेन सूत्रेण ।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग, उपपत्तेः ॥ ६ ॥

छान्दोग्ये अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कन्वमात्मानमुपासु इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचेति अथ होवाचेन्द्रियुषमित्युपक्रम्य कं त्वमात्मानमुपासु इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचेति एवमेवायं प्रश्नभेदेन वक्तृभेदेनाकाशपःप्रभृतय आत्मत्वेनोपासनाविषया उक्ताः । तत्रैवाप्तो वा आदित्यो देवमध्वित्युपक्रम्यान्ते पश्यते य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपासु इति । अवेदं चित्यते । अत्र प्रतीकोपासनत्वमस्ति नवेति । अस्तीति पूर्वं पक्षः । तथाहि सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतौ सर्वमनूद्य ब्रह्मत्वं तत्र बोध्यत इति । न कश्चित् प्रतीकोपासनमस्तीति हि पूर्वं निरूपितं । तच्चोक्तश्रुतिभिः प्रत्येकं तत्त्वेनोपास्यत्वेनीक्या नोपपद्यते । ब्रह्मण एकत्वादिकप्रकारकेनैवोपासनेन सर्वेषां फलसिद्धेः पृथक् पृथगुक्तौ गौर-

वात् प्रयोजनविशेषाभावाच्च । तादृशाधिकाराभावात् पृथक्-
 तदुक्तिरिति चेन्न सर्वत्र सदा तद्भावनार्थां तथातुभवस्यापि सम्भा-
 वात् । एवं सति वस्तुतः सर्वस्य ब्रह्मत्वं नाभिमतं किन्तु यथा-
 दित्यादीनां तत् तथा • सर्वस्यापीति प्रतीकौपासनत्वमेव
 सर्वत्र तेनैव फलमिति प्राप्ते प्रतिवदति । आदित्यादी याः
 ब्रह्मत्वमस्य उच्यन्ते तासु साकारस्यैव ब्रह्मणो व्यापकत्वात्
 तस्य प्रत्येकमप्यङ्गमुपासितं फलदमित्येकैकाङ्गविषयिण्यस्याः
 विधीयन्ते । उपपन्नं चेत्तत् । नहि साकारव्यापकब्रह्मणोऽङ्गं
 न ब्रह्माती न प्रतीकौपासनत्वं तत्र । अपरञ्च । यसी वा
 आदित्यो देवमभित्युक्ता तस्य प्रतिदिक्स्मीणां कृपावलीकन-
 रूपाणां मधुसूतं निरूप्य तद्यत् प्रथमममृतं तद्वसव उपजीव-
 न्यग्निना सुखेन न वे देवा भक्षन्ति न पिवन्तीत्येते देवा भक्षन्तं
 दृष्ट्वा त्रयन्ति त एतदेव रूपमभिसंविद्यन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्तीति
 पश्यते । तथाच दर्शनमात्रेणान्यधर्मनिवृत्तिस्तस्यैव स्वतन्त्रपुरु-
 षार्थत्वेन ज्ञानमतिथयितस्त्रेहजविगाडभावेन तत्रैव लयः ।
 पुनस्तद्दर्शनानन्दानुभवार्थं भगवानेव कृपया पुनः पूर्वभावं
 सम्पादयतीति तस्मात् रूपानुदययेतत् सर्वं भगवदङ्गत्वं
 एवोपपद्यत इत्यपि हेत्वभिप्रेतोऽर्थोऽज्ञेयः । नहि प्रतीकत्वे इदं
 'सर्वं' सम्भवति । भक्तिमार्गायनादस्यार्थस्येति भावः । यद्भानां
 भगवत्स्वरूपात्मकत्वेनैकमिति ज्ञापनाद्यैकवचनं । एतेन
ब्रह्मस्यैव फलनमस्तु भवतीति सुस्तः सिद्धान्तः सूचितो
 भवति ।

ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्म चाखैवेदः सर्वमित्यादिश्रुतयः सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिं मुक्तिसाधनत्वेनोपदिशन्ति । सा च प्रतीकात्मिकैवेति कथं प्रतीकोपासनस्य न मोक्षसाधकत्वमिति प्राप्त उत्तरमाह ।

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिर्न प्रतीकात्मिका सर्वस्य वस्तुतो ब्रह्मात्मकत्वात् । सा च नोपदेशसाध्या अतो नोपदिश्यते किन्त्वनूद्यते । सा त्वधिकारोत्कर्षात् स्वतएव भवतीति प्रतीकोपासनस्य न मुक्तिसाधनत्वमिति साधूक्तं । एतदेवोक्तमनेन सूत्रेण ।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

हान्दोग्ये अथ होवाच सत्ययज्ञ पौलुपिं प्राचीनयोग्य कन्त्वमात्मानमुपासु इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवा चेति अथ होवाचेन्द्रियुपक्रमित्युपक्रम्य क त्वमात्मानमुपासु इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचेति एवमेवाग्रे मय्यभेदेन वक्तृभेदेनाकाशापःप्रभृतय आत्मत्वेनोपासनाविषया उक्ताः । तत्रैवासी वा आदित्यो देवमध्वित्युपक्रम्यान्ते पश्यते च एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपासु इति । अत्रेदं चित्यते । अत्र प्रतीकोपासनत्वमस्ति नवेति । अस्तीति पूर्वं पक्षः । तथाहि सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतौ सर्वमनूद्य ब्रह्मत्वं तत्र बोध्यत इति । न कश्चित् प्रतीकोपासनमस्तीति हि पूर्वं निरूपितम् । तच्चोक्तश्रुतिभिः प्रत्येकं तत्त्वेनोपास्यत्वेनीकत्वा नोपपद्यते । ब्रह्मण एकत्वादेकप्रकारकेनैवोपासनेन सर्वेषां फलसिद्धेः पृथक् पृथगुक्ती गौर-

वात् प्रयोजनविशेषाभावाच्च । तादृशाधिकाराभावात् पृथक्-
 तदुक्तिरिति चेन्न सर्वत्र सदा तद्भावनायां तथानुभवस्यापि सम्भ-
 वात् । एवं सति वस्तुतः सर्वस्य ब्रह्मत्वं नाभिमतं किन्तु यथा-
 दित्यादीनां तत् तथा * सर्वस्यापीति प्रतीकौपासनत्वमेव
 सर्वत्र तेनैव फलमिति प्राप्तौ प्रतिवदति । आदित्यादौ याः
 ब्रह्मत्वमतय उच्यन्ते तासु साकारस्यैव ब्रह्मणो व्यापकत्वात्
 तस्य प्रत्येकमप्यङ्गमुपासितं फलमिति कैकाङ्गविपरिण्यस्ताः
 विधीयन्ते । उपपन्नं चेत्तत् । नहि साकारव्यापकब्रह्मणोऽङ्गं
 न ब्रह्माती न प्रतीकौपासनत्वं तत्र । अपरञ्च । असौ वा
 आदित्यो देवमध्वित्युक्ता तस्य प्रतिदिक्श्रीणां कृपावलोकन-
 रूपाणां मधुलं निरूप्य तद्यत् प्रयगममृतं तदसव उपजीव-
 न्यग्निना मुखेन न वै देवा अग्रन्ति न पियन्तीत्येते देवा अमृतं
 दृष्ट्वा लप्सन्ति त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्तीति
 पद्यते । तथाच दर्शनमात्रेणान्यधर्मनिवृत्तिस्तस्यैव स्तनत्वपुरु-
 षार्थत्वेन ज्ञानमतिशयितस्ते हजविगादभावेन तच्चैव लयः ।
 पुनस्तद्दर्शनानन्दानुभवार्थं भगवानेव कृपया पुनः पूर्वभावं
 सम्पादयतीति तस्मात् रूपादुदययेत्तत् सर्वं भगवद्ब्रह्म
 एवोपपद्यत इत्यपि हेतुभिर्भेदोऽर्थोऽज्ञेयः । नहि प्रतीकत्वे इदं
 सर्वं सम्भवति । भक्तिमार्गीयत्वादस्यार्थस्येति भावः । पद्मानां
 भगवत्स्वरूपात्मकत्वेनैक्यमिति आपनायेकवचनं । एतेन
 स्वरूपस्यैव फलत्वसुक्तं भवतीति मुख्यः सिद्धान्तः सूचितो
 भवति ।

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

पूर्वसूत्रेण धर्ममात्रस्य फलत्वमुक्त्वा अधुना धर्मिणः फलत्वं तस्माधनञ्चाह । सम्भवात् उत्कटचेहात्मकसाधनस्य सम्भवात् तदधीनः सन् तदय आसीनो भगवान् भवति । एतेन भक्तवश-
तोक्ता । एवं बहिःप्राकृत्यमुक्त्वा पान्तरं तदाह ।

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

भावानौत्कृत्यदशायां व्यभिचारिभावात्मकसततस्मृतिरूप-
ध्यानादपि हृदि प्रकटः सन् आसीनो भवतीत्यर्थः । तेन सौख्य-
सुक्तं भवति । एषं भक्तेच्छयैव स्वरूपप्राकृत्यमित्युक्त्वा सौला-
नाविष्कारणमाविष्कारणञ्चापि तद्विच्छयैवेत्याह ।

अचलत्वञ्चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

भक्तेच्छामपेक्ष्याचलत्वं चकाराचलत्वमपीत्यर्थः ।

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

केचन भक्ताः स्वरूपनिरपेक्षास्तत्स्मरणजनितानन्देनैव विसृ-
तापवर्गान्तकला भवन्ति । चकाराच्छ्रवणकीर्तनादयोऽपि ससु-
धीयन्ते । तदुक्तं । अथ इ वाच तव महिमाश्रुतसमुद्रविप्रुपा-
सकृत्सीदृश्या स्वमनसि निषन्दमानानवरतमुखेन विस्मारित-
दृष्टश्रुतसुखनेयाभासाः परमभागवता इति । अथवा अहं
भक्तपराधीन इत्यादिसृतिः पूर्वोक्ते प्रमाणत्वेनोक्ता ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

पपेदं विचार्यते । महिराविर्भावो वेधोऽग्नेभ्यश्चान्तस्तेषा-
न्तेषाञ्च मिथस्तारतम्यमस्ति न वेति । तत्र निर्णयमाह ।

यत्र भक्त्यैकाग्रता भगवत्स्वरूपे प्रकटएवैकस्मिन् ग्राहक-
चित्तधारा नन्तर्बहिर्विज्ञानं तत्रोभयोरन्तःपश्यतो बहिः-
पश्यतश्च भावे भगवत्स्वरूपे च विशेषाभावाच्च तारतम्यमस्ती-
त्यर्थः ।

आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टं ॥ १२ ॥

उक्तोऽर्थे एवार्थं संग्रहः । अन्तःप्राकट्यवती यदा बहिःसंवे-
दने सत्यपि पूर्वानुभूतभगवत्स्वरूपानुभवस्तदा पूर्वमन्तरन्व-
भूतमधुना बहिरनुभवाभीत्यनुष्यवसायो भवति नवेति ।
तत्र कैलचण्णाहवितुमर्हतीति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह ।
आप्रायणादिति । श्रीभागवते । प्रायणं हि सतामचनिति
भगवद्वाक्यात् प्रायणशब्देन सतःप्रत्युपार्थत्वेन प्राप्य परमं पार-
लौकिकं फलमुच्यते । तथाच तन्मर्यादीकृत्य तस्य सैवावस्था
सार्वद्विकी न तु बहिःप्राकट्येऽपि बहिष्प्राप्तुमशक्यमित्यर्थः ।
ततस्तस्य तत्र सायुज्यं भवति न वेति संग्रहे निर्णयमाह ।
तत्रापि प्राययेऽपि प्राप्ते तस्य पूर्ववत् प्रभुणा सममालापाव-
लोकनयोच्चरणनलिनस्पर्शादिकं दृष्टमेव फलं न तद्वद्वत् सायुज्य-
मित्यर्थः । यतः शुद्धपुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतोऽन्यथा पूर्वोक्तभाव-
सम्पत्तिः कथं स्यादित्युपपत्तिर्हि शब्देन सूच्यते । एतच्च
तद्वत्तस्य तु नातद्भाव इत्यत्र निरूपितं ।

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशी

तदपदेशात् ॥ १३ ॥

पुष्टिमार्गेऽपि भक्त्यै फलं निरूप्य मर्यादामार्गेऽपि तस्य
फलं चिन्त्यते । तत्र तु ज्ञानपूर्वकत्वं भक्तेरावश्यकं कथं मर्या-

दाया अपि स्वकृतत्वात्तामनुसृष्टैव भगवता फलं दीयते ।
 तच्च नाभुक्तं घीयते तद्भोगानुकूलकर्मणा स्वसजातीयतत्-
 सन्तानजननादनिर्मोच एव सर्वस्य सम्पद्यते । नच प्रायश्चित्त-
 यज्ञज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं वक्तुं शक्यं तद्वत्तस्य तदुद्देशेनाविहि-
 तत्वात् । तथाकथने चान्योन्याययः । दुरितस्य चित्ताशुद्धिहेतु-
 त्वेन तन्नाशे ज्ञानोदयो यतोऽतोमर्यादामार्गे मुक्तिरनुक्तिविष-
 येति प्राप्त उच्यते । तदधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति तज्ज्ञानस्वभावा-
 देवोत्तराद्यस्याश्लेषोऽसम्बन्धः पूर्वस्य तस्य विनाशी भवती-
 त्यर्थः । अतोत्तरस्योत्पत्त्यस्याश्लेष इति नार्थस्तस्यात्मन्येवोत्पत्ते-
 रसदतिरिक्तस्य श्लेषस्याभावादतोऽनुत्पत्तिरेवार्थः । नचैवं मर्या-
 दामार्गीयत्वमङ्गः । साधनं विना स्वस्वरूपवस्त्वैव कार्य्यकरणे
 हि पुष्टिरिह तु नियतकर्मविरोधित्वस्यभावेन ज्ञानेनैव तथा
 सम्पत्तेः । अतएव तद्यथेयोक्तानुसंग्यै प्रीतं प्रदूयेतैव हास्य
 सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्त इति श्रुतिरन्विष्टान्तमाह । सतिरपि

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽप्युन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ इति

सर्वं पाप्मानन्तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजत
 इत्यादि श्रुतिभ्यस्त्वयापि न तद्भोगनियमो वक्तुं शक्यः । एते-
 नाभुक्तस्याद्ययाद्भोगे च कर्मान्तरजननाभोत्तासम्भव इति
 निरस्तं वेदितव्यं । न चान्योन्याययः । अनाद्यविद्याजनित-
 संसारवासनात्मिका हि सा । सा च गुरुपसत्तिश्रवणमनम-
 विष्णुशक्त्यादिरूपया ज्ञानसामयेव नाश्यते । अविद्या परं
 ज्ञानेन नाश्यत इति क तत्प्रसङ्गः ज्ञानसामग्र्या बलिष्ठत्वात्

कर्म्मणो दुर्वलत्वाच्च तत्प्रतिषेधकत्वमिति* ज्ञानाभावाच्च तदधीधका-
 नुतिस्त्विति मता त्वयाप्यूरीकार्यं । इममेव हेतुमाहाचार्य-
 स्तदपदेशादिति ।

इतरस्याप्येवमसंक्षेपः पाते तु ॥ १४ ॥

पापस्य शास्त्रविरोधित्वेन शास्त्रीयज्ञानेन कर्म विरोधी
 भवतु नाम धर्मस्यातथात्वे नाविरोधएवमिहानिरासाय
 पूर्व्वन्यायातिदेशमाह । इतरस्य पुण्यस्याप्येवं । पूर्व्वस्य नाम
 उत्तरस्यास्येव इत्यर्थः । प्रतिदेशाद्धेतुरपि स एव ज्ञेयः । तथाहि ।
 उभे उ द्वैवैव एते तरति । चीयन्ते चास्य कर्म्मणीति सामान्य-
 वचनात् ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्मणीति धृती सर्व्वशब्दाच्च तथा ।

अथेदं शङ्कते । मर्यादामार्गीयत्वात् ज्ञानानन्तरं भरत-
 वत्शङ्कोपेण भगवद्वाचासुरतोऽसङ्गजदोषोत्पत्तिवदपे विहित-
 निषिद्धकर्म्मणोरप्युत्पत्तिर्वक्तुं शक्वेति ज्ञानस्य न सर्वात्मना
 कर्म्मविरोधित्वमिति तच्च निर्णयमाह । पाते भक्तिमार्गे भग-
 वद्वाचासुरतिः पात इत्युच्यते । तदप्यर्थे । अविमर्शे वाच्ये
 व्यक्तेर्दायकतुषष्टोक्त्याऽभिप्राये पापस्य व्यवच्छेदेऽप्येव । न
 कर्हि विमर्श इति वाक्यात् । परन्तु मर्यादामार्गीयत्वात्
 प्रारब्धभोगार्थं प्रभुयेत् तथा करोति तद्भावे पूर्णं सति तद्भोगोऽ-
 सभावित इति तदेवं भवतीति व्यासाभिप्रायो ज्ञायते ।
 तथाच तस्मिन् सत्यणुत्तरस्य कर्म्मणोऽसंक्षेप एवेत्यर्थः । पूर्व्वस्यै
 एवमेवाप्येवमप्युच्यते । प्रतिदेशस्येवंपदेनैव पातेः सर्व्व

* तत्प्रतिषेधकत्वमिति पुस्तकान्तरभेदतः पाठः ।

† ज्ञानाभावाच्च तदधीधका-

अतएव श्रीभागवते सृग्दारकाभाषेन स्वारथ्यकर्मणा योग-
रक्षणतो विमंशित इति । उपभोगेन कर्मारब्धं व्यपनयन्निति च
भरतं प्रति वचनं गीयते । एवं सति मणिमन्त्रादिप्रतिबन्धशक्ते-
रग्नेरिव ज्ञानस्याप्यदाहकत्वे न काचिद्भानिरिति सर्वमनवद्यं ।
इच्छाप्रतिबन्धतादृशायां न प्राचीना दद्यास्तीति तद्व्यवच्छेद-
ज्ञापनाय तु शब्दः । एतेन भगवद्भाष्य सर्वतो बलवत्त्वात् कथं
तस्य पात इति शङ्का निरस्ता । भगवदिच्छाया मूलकारणत्वे-
नीत्तेष्टस्याः सर्वतो बलिष्ठत्वात् । तथेच्छा च स्वज्ञतमर्यादा-
पालनाय पुष्टावहीकृतेन तथेति सर्वमनवद्यं ।

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव

तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

ननु मारब्धं हि प्राचीनं तन्नाशाय तद्भोगएव कर्त्तव्यो न ह्य-
विदा नतु विहितमन्यदप्यग्निहोत्रादि प्रयोजनाभावात् । दृश्यते
च तादृशानां तत्करणमत उत्तरस्य कस्येण संशेव भावशक
इत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह । तु शब्दः शङ्काव्युदासकः । अग्नि-
होत्रादिविहितकर्मकरणं तत्कार्यायैव । भोगकार्याय मारब्ध-
नाशायैवेत्यर्थः । येषां अग्निहोत्रादिकारकं मारब्धमस्ति तेरेव
तन्नाशाय भोगवत् तदपि क्रियते नत्वतादृशैरतएव न सनकादीनां
तथात्वं * । कुत एतत् । तद्दर्शनात् । यथाकारो यथावारी तथा
भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः
पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति श्रुतिः पूर्वकर्मणोऽग्निम-
कर्महेतुत्वं दर्शयतीति नानुपपत्तिः काचित् । केचित्तु ज्ञानस्य

यत्कार्यं तदेवाग्निहोत्रादेरिति तत्कार्यायेति पदस्यार्थं वदन्ति ।
 स न साधुः । तदधिगम इत्युपक्रमात् ब्रह्मविदः प्रारब्धात्मक-
 प्रतिबन्धनाग्ने मोक्षस्य पूर्वज्ञानेनैव सम्पत्तेः कर्मणो वैयर्थ्या-
 पातात् । तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादि श्रुतिदर्शनं दर्शनपदार्थं
 इत्यपि पूर्वविरोधादुपेक्षः ।

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

तदेवं पूर्वसूत्रचतुष्टयेन मर्यादामार्गीयभक्तस्य मर्याद-
 यैव श्रुतिप्रतिपत्त्यसम्भवस्तयैव तन्मात्रमेति निरूपितं । अथ
 सुष्टिमार्गीयस्य विनैव भोगं प्रारब्धं न गच्छति न वेति विचार्यते ।
 तत्र भोगैकनाशस्य भावत्वात् तस्य न तं विनाऽस्यापि तन्मग्न-
 तीति प्राप्ते निर्णयमाह । एकेषां सुष्टिमार्गीयणां भक्तानां-
 सुभयोः प्रारब्धाप्रारब्धयोर्भोगं विनैव नाशो भवति । कुत
 एतत् तत्राह । अतः श्रुतेः कर्मणो ज्ञाननाशस्त्वनिरूपिकायाः ।
 ब्रह्मविद एव प्रवचनादिनिरूपणेन तदनाशप्रारब्धाख्यकर्म-
 क्षेपकश्रुतेरन्यापि श्रुतिः पश्यते । तस्य पुत्रा दास्युपपन्ति
 सुव्रतः साधुः कृत्वा दिवन्तः पापकृत्यामिति ज्ञानभोगाभ्यां कर्म-
 नाशनिरूपकश्रुत्याम्नाः श्रुतेर्विरोधपरिहारायावच्छं विषयभेदो
 वाच्यः । न च काम्यकर्मविषयेयं श्रुतिरिति वाच्यं । तदधि-
 गम उत्तरपूर्वाधयोरेषविनाशाविति सूत्रेक्षेतरस्याप्येवमिति
 सूत्रावयवेन चाविशेषेण प्रारब्धातिरिक्तकर्मणोरखिलयोर्भोगनिरू-
 पणात् । पापकृत्यायां काम्यत्वासम्भवाच्च । तस्मादहं तु यज्ञ-
 भाजनस्य भक्तस्य स्वप्राप्तिविलम्बमसहिष्णुर्भगवानस्य प्रारब्ध-
 मेतत्सम्बन्धिगतं कृत्वा तस्य तेन भोगं कारयति । प्रारब्धं भोगैक-

नाश्वमिति स्वकृतमर्थ्यादापासनाय न नाश्वयति । न च तयो-
 र्मूर्त्तत्वेनाकृताभ्यागमप्रसङ्गेन च नैवं वक्तुमुचितमिति वाच्यं ।
 ईश्वरत्वेनान्यथापि करणसम्भवात् । मर्यादाविपरीतस्वरूप-
 त्वात् पुष्टिमार्गीय न काचताद्यानुपपत्तिर्भावनीया । तथा अत्र
 भूषणत्वात् । अतएवैकेषामिति दुर्लभाधिकारः सूचितः ।

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

ननु यदेव विद्यया करोतीति नृत्वा विद्यापूर्वकं कर्मकरखे
 वीर्यातिशयः फलं न्ययतेऽतो ब्रह्मविद्यावतोऽपि तथात्वस्योच-
 तत्वाद्दुत्तरस्यास्येव इति यदुक्तं तत्रोपपद्यते इति प्राप्तं वाह ।
 यदेवेति । हि यस्मादेतौस्त्वया यदेव विद्यया करोति यद्वयोप-
 निपदेति नृतिरेव ब्रह्मनिदोऽपि कर्मोत्पत्तिप्रसङ्गिकात्वेनोदा-
 हृता सा तु न तत्त्वमर्था । तथाहि । योमित्येतदक्षरसुग्रीयमुपा-
 सीमत्युपक्रम्य तस्य रसतमत्वं मिथुनरूपत्वमनुशाचरत्वं तयो-
 प्रवृत्तिहेतुत्वञ्च निरूप्येतदर्थं यदेव विद्ययेत्याद्युक्तेति स्वस्यै-
 तस्यैवाक्षरस्योपस्थाप्यानं भवतीत्युपसंहारादुक्तीषोपासनाविषय-
 मेव यदेव विद्ययेति वाक्यमिति ज्ञायते । तेनोक्तसतमत्वादि-
 प्रकारकोपासनानां मध्ये यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवन्तरं
 भवतीति तदर्थं इति न ब्रह्मविद्यागमोऽपीति न सा शङ्काऽत्र
 सम्भवतीत्यर्थः । यथा । उक्ताशङ्कानिरासायैवाह यदेवेति ।
 ब्रह्मविदि प्रारब्धव्यायैव कर्म कुरुते तत्त्वव्यञ्जतात् कर्मणः
 सकाशात् सवासनतन्नाशनादीर्यवत्तरं भवत्येवेति नानुपपत्तिः
 काचिदित्यर्थः । यथा । ननु पुष्टिमार्गीयस्य प्रारब्धस्यापि भोगं

विनैव नाग इति श्रुत्वाऽसम्भावनां कुर्वाणं प्रति कौस्तुतिकन्यायेन
तत्परिहारमाह । यदेवेत्यादि । जीवनिष्ठा विद्या हि भगवद्-
ज्ञानपक्षेरेणभूता । एव सति यच्च धर्मसम्बन्धिसम्बन्धादन्ते-
भ्योऽतिशयं कर्मणि वदति श्रुतिस्तत्र साक्षादग्निं सम्बन्धेति-
श्रुतित्वात्कार्यसम्पत्तौ कथमसम्भावनां कर्तुमुचितेति निगूढा-
शयः । अतएव हेतुवाची हि शब्दः ।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽयं सम्पद्यते ॥ १६ ॥

सुष्टिमार्गैर्विफलप्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं सोपपत्तिकसङ्गात् तत्-
प्राप्तिप्रकारमाह । इतरे षष्ठे प्राप्यासौक्ष्मिकदेहाग्निं स्यूत-
सिद्धशरीरे क्षपयित्वा दूरीकृत्य प्रथममग्नौक्षीपयोगिदेह-
प्राप्त्यनन्तरं भोगेन सम्पद्यते । सोऽन्युते सर्वान् कामान् सह
मद्भया विपद्यतेति श्रुत्यन्तेन भोगेन सम्पद्यत इत्यर्थः ।
श्रुत्यर्थस्त्वानन्दमयाधिकरणे निरूपितः । अक्षौक्षिकत्वं विनीत-
देहं विना चोत्कलप्राप्तिर्व्यवच्छेदकस्तुमर्थः ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्हभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राहु-
भाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

द्वितीयः पादः ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

पूर्वपादे लौकिकशरीरे चपयित्वाऽलौकिकं तन्माध्य-
कलेन सम्पद्यत इति निरूपितं । यथावेदं चिन्त्यते । भक्तस्य
सूक्ष्मशरीरस्य चरणं नाम किं तत्सुखरूपनामननुत क्षण-
स्पर्शादयद्यामीकरत्वमिव तस्यैवालौकिकत्वसम्पादनं भग-
वदनुग्रहादिति । तत्रोत्तरएव यद्यः साधोयानिति भाति ।
तथाहि । यथा पूर्वं संसारिण्येव जीवस्य तदनुग्रहात्
पूर्वावस्थापगमो सुप्तवस्था चीयते तथात्रापि वस्तुसुचित-
त्वात् । न तच्चात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते इति
श्रुतिस्तु जीवस्य सायुज्यमुत्तिकाले तन्माणादीनामपि तथै-
वाह । अतएवाग्रे ब्रह्मेव सन् ब्रह्माप्येतीत्युच्यते । पुष्टिमार्गीय-
स्थीकृतसुप्त्यभावाच्चेयं तद्विषयिणीति प्राप्ते प्रतिबद्धानः । ब्रह्मा-
शक्तेन जीवस्यानन्दात्मकत्वाभिर्दोषस्वरूपत्वाभित्यागाच्च दीपा-
णाद्यागन्तुकत्वात् तदपगमे तस्य तथात्वसुचितं प्राणादयस्तु
न तादृशा इति तदुत्पत्तेर्नात्रापि तथान्नं न वस्तुं शक्यं ।
देहेन्द्रियासुहृद्दीनानां वैकुण्ठपुरपासिनामिति श्रीभागवतवा-
क्याच्च । नच लौकिकत्वविशिष्टदेहादिरस्य निषिध्यत इति वाच्यं ।
सामान्यनिषेधे बाधकामावात् । न च तदनुभवएव बाधक
इति पाष्यं । भगवत इव तदीयानामपि तेषां तथात्वे बाधका-

अतएव च सर्व्वाण्यनु ॥ २ ॥

अतएव दर्शनाच्छब्दाच्च हेतोः सर्व्वाण्येन्द्रियाणि यत्
सान्निध्यात् । वाचः पर्याग्नसि सङ्गतानि भगवदानन्देन
सम्पद्यन्त इत्यर्थः । केचित्तच्च छान्दोग्यस्य वाङ्मनसि सम्पद्यते
मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामिति वाक्यं विप्र-
यत्नेनोक्ता सूत्रे वाक्यदस्य तद्वृत्तिपरत्वं वदन्ति । सम्पत्तिं तन्मा-
शब्दः । तत्र साधीयः । तथाहि । वाक्यदस्य वृत्तिपरत्वस्यै-
श्वर्यमिमं स्यात् सूत्रकारस्तदा तथैव वदेत् तु तत्संरूपमेव
वाक्यं । तन्निर्णयार्थमेव प्रवृत्तिः सुस्थार्थुत्यागो लक्षणापत्तिश्च ।
किञ्चैवं मनसोति पदवैयर्थ्यं स्यादप्यवाक्योक्तक्रमत्यागानुप-
पत्तिश्चेति ।

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तसर्व्वेन्द्रियवैशिष्ट्यमनः प्राणे सम्पद्यते ॥ तु केवलं
तत्र हेतुसत्तरादिति । स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धोदिशं दिशं
पतित्वा अन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमोषोपश्रयत एवमेव खलु
सौम्य तन्मनोदिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमोषोप-
श्रयत इत्युक्ता तत्र हेतुसत्तरेण वाक्येनैव प्राणबन्धनं हि
सौम्य मन इति । तस्माद्धेतोस्तथैत्यर्थः ।

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

सर्व्वेन्द्रियविशिष्टमनोविशिष्टः प्राणोऽध्यक्षे पुरो हृदि वा
प्रकटे भगवति सम्पद्यत इत्यर्थः । अत्र हेतुः । उपगमादिभ्य
इति । उपगमोऽभ्युपगमः पुष्टिर्माणैः ङ्गीकार इति यावत् । तत-
स्तथैत्यर्थः । आदिपदाङ्गवदधीकरणसमर्थः चेहः प्रभ्वनिङ्गि-

तार्थत्वागस्तद्वत्त्वं भजनस्य । अमुपगमे सिद्धे चेद्वाद्योऽवश्यं
भवत्येवेत्याशयेन तदादित्वमुक्तं । नोद्देशः कृतः । मर्यादा-
मार्गेऽङ्गीकृतानान्तु मुक्तिपर्यवसायित्वेन मुमुक्षुत्वादुत्कटचेष्टा-
सम्भवेन प्रभुमाकल्याणसम्भवात् स्वस्वप्रकृतौ सङ्घातस्यैव शुद्ध-
जीवस्य भगवदनुपदेशेन श्रवणादिरूपया तथाविधस्नेहरूपया च
भक्त्या मुक्तिः सम्पद्यत इति ब्रह्मेव तारतम्यमिति निगूढाशयेनेद-
मुक्तं । प्रभुपगमादयस्तु मुमुक्षुकोपनिषत्सु पश्यन्ते । नायमात्मे-
त्युपकृत्य धर्मेवैव वृणते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा वृणते तत्तुं
स्वां । नायमात्मा बलहीनेन सभ्यो न च प्रमादात् तपसो पाद्य
क्षिप्त्वात् । एतेरुपायैर्यतते यस्तु विदास्तस्यैव आत्मा विगति
ब्रह्मधामेति उक्तं निगूढमाशयं प्रकटयति ।

भूतेषु तत्श्रुतेः ॥ ५ ॥

ननु मर्यादामार्गीषाणामप्येवमेव वागादिस्य उतान्यथेति
संशये निर्णयमाह । तेवान्ते भूतेषु स्वीयन्ते ननुक्तरीत्या भग-
यति । अत्र प्रमाणमाह । तच्छ्रुतेः । यत्रास्य पुरुषस्य मृत-
स्याग्निं वागयेति वातं प्राणः चक्षुरादित्यं मनयन्द्रं दिग्मः श्रोत्रं
पृथिवीं परीरमाकाशमाजोपधीर्लोमानि वनस्पतीन् केषा
अप्सु लोहितञ्च रेतस्य निधीयत इति श्रुतेः । नचाविद्वद्विपयि-
षीयं श्रुतिरिति वाच्यं । याश्वस्तोति ह्योवाच यत्रायं पुरुषो
धियत उदङ्मात् प्राणाः कामन्याहो नेति नेति ह्योवाच याज्ञ-
वल्क्योऽथैव समवसीयन्ते स उद्ध्यत्याभायत्याभासीमृतः शेत
इति पूर्ववाक्यात् । नद्याविदुषः प्राणानामनुत्क्रमः । तमुत्क्रा-
मन्तं प्राणोऽनुत्क्रामतीत्यादिश्रुतेः । ननु यत्राप्य पुरुषस्येत्युप-

कस्य रेतस निधीयेत इत्यन्ता श्रुतिरविदद्विषयिणीति मन्तव्यं ।
यत् एतदये कायं वदा पुरुषो भवतीति प्रश्ने याज्ञवल्क्यास्तं-
भार्गाभ्यां विचारितमुत्तरमुच्यते तौ ह यदूचतुः कर्म हैव
तदूचतुरथ ह यत्प्रयसतुः कर्म हैव तत्प्रयसतुः पुष्पो वै पुष्पेन
कर्मणा भयति पापः पापेनेति । एतेन कर्मार्थयस्तिष्ठतीति
निर्ययः सम्पद्यते । एवं सति प्राणानुत्क्रमणीकथा सद्वातस्योक्त्या
च विद्वद्विषयत्वमभावावसीयते । यतस्तस्यैवोक्तद्वयं सम्भवति ।
अपिमश्रुत्युक्तकर्मार्थयत्वञ्च तस्मिन् विरुद्धमतः पूर्वोत्तरविरो-
धाद्विधानियये प्राप्ते प्रतिषेदामः । मर्यादामार्गीयविद्व-
द्विषयिण्येवेयं श्रुतिरिति । अतएव प्रश्ने क तदा पुरुषो भव-
तीत्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि साधारणपुरुषव्यावृत्त्या मर्यादा-
मार्गीयतत्प्रापकमयमिति पदं तस्यैवोपक्रान्तत्वात् तथा ।
अपिमविचारितोऽर्थोऽपि तद्विषयकः एवेति बुध्यस्व । ननूक्तं
व्याधकमिति चेत् हन्त श्रुतिगिरःसमाकलितमाकलय ।
मर्यादामार्गे हि विधिप्राधान्यं तथैव तन्निर्माणात् । तच्च
द्यैवं कृत एवं फलं दास्ये नत्वकतेऽपीति भगवदिच्छा अतः कर्म
प्रधानं । एवं सत्यास्तंभागस्यावमाशयः । वागादिरेतोऽन्त-
लयेन प्रारब्धस्यापि तदा नाभात् शुद्धं जीवं विध्यविषयं
कदाचित्पुष्टी प्रवेगयति नवेति संशयेन तदायं किं मर्यादा-
मार्गे एवोत पुष्टावपि प्रवेगितो भवतीति प्रश्नः । तदाऽऽर्थ-

• विद्वद्विषयकारण्य कर्मार्थ इत्येवम् संपुष्टके नास्ति ।

† तद्विषय एवेति ख ।

‡ विधिप्राधान्यात् तथैव निर्माणात् इति ख ।

§ तदायं क इति ख ।

स्येखरेच्छारीतिमविदुषो दुर्ज्ञेयत्वं जानन्ती स्वयमेव यदव-
धारितवती तदपि रहस्यमिति स्फुटमनुक्ता श्रुतिः पर्यवसित-
मर्थमुक्तवती तौ हेत्यादिना । अतः कर्मपदं मर्यादामार्गपरं ।
तथाच मर्यादामार्गएव तस्य स्थितिरित्यर्थः सम्पद्यते । मुक्तएव
भवतीति यावत् । अतएव तत्प्रशंसापि यत ईश्वरत्वेन सर्व-
कारणसमर्थोऽपि तद्दाने तदपेक्षते । अथ हेतुत्वेन मर्यादा-
मार्गस्वरूपमुक्तं पुण्यो वा इत्यनेन* । ननु मर्यादामार्गीयो
भक्तो ज्ञानी च भवत उक्तनिर्णयसु ज्ञानमार्गीयविषयएव
भक्तं तादृशमपि कदाचित् पुष्टावपि प्रवेशयतीत्याशङ्क्य तन्नि-
र्णयमाह ।

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

एकस्मिन् ज्ञानिनि भक्ते वा मर्यादानियमो न । किन्तु-
भयोरपि । तत्र हेतुदर्शयत इति । यतो यात्रवत्कर्मभोगौ
ज्ञानिभक्तसाधारणेन मर्यादानियमं दर्शयत उक्तरीत्या तौ
हेत्यादिना । अन्यथा प्राकृताहीकारोऽन्यथा भवेदित्युपपत्तिर्हि
शब्देन सूच्यते । पूर्वोक्तपूर्वोत्तरश्रुतिविरोधपरिहारान्यथा-
नुपपत्तिरत्र मूलमिति ज्ञेयम् । केचित्तुपसंघतेषु वागादिषु
शरीरान्तरप्रेषासामयिको जीवः कार्यं तदा पुरुष इति मन्त्र-
विषय इति वदन्ति । तत्र साधीयः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्-
क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तश्च सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति श्रुति-
र्भाविदेहान्तरजीवस्य प्राणानामिन्द्रियाणाञ्च सहेषीत्क्रमणं

* इत्यादिना इति च ।

† प्राकृताहीकरित्येवा इति च ।

वदतीति वागादिसयस्य तत्रासम्भवाद्योक्तस्य मन्त्रविषयत्वं वक्तुं
 शक्यं । पूर्ववाक्येनैव समलीयन्त इत्युक्तत्वाच्चातोऽम्नदुक्तएव
 मार्गोऽनुसर्तव्यः । एतेन नार्थं परविद्यावान् यतोऽमृतत्वमेव तत्-
 फलमिति* तच्च देशान्तरानायत्तमित्युक्तमपेक्षकमार्थयत्वञ्च
 न स्यात् कित्त्वपरविद्यावास्तस्यासु ब्रह्मलोकावधिफलमिति
 कर्मार्थयत्वोक्तमपेक्षादिकं सम्भवतीत्यपि निरस्तं वेदितव्यं ।

समाना चादृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानु- योज्य ॥ ७ ॥

मर्यादापुष्ट्योर्न कदाचिदन्यथाभाव इति यदुक्तं तत्र हेत्व-
 पेक्षायां वस्तुस्वरूपमेव तथेति बोधयितुमाह । समानेत्यादि ।
 अत्रायमाशयः । साधनक्रमेण मोक्षनेच्छा हि मर्यादामार्गीया
 मर्यादा । विहितसाधनं विनैव मोक्षनेच्छा पुष्टिमार्गमर्यादा ।
 तथा सति सदैकरूपस्य तथोक्तमिति । एतदेवाह सृष्टिः
 संसृष्टिर्लोकाणां भ्रष्टात् पृथक्कृतानामविषययाऽहन्तामम-
 तास्यदीकरणं तदुपक्रम आरम्भस्तं मर्यादीकृत्य सृष्टिपर्यन्त-
 सुत्तरूपा मर्यादा समाना सदैकरूपा मध्ये नान्यदा भवतीत्यर्थः ।
 एवमेवानुपोष्य व्रतमहत्वाऽमृतत्वमपि पुष्टिमार्गे समानमित्यर्थः ।
 अत्रोपोषणपदमत्रोपमुक्तिसाधनोपलक्षणं । एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा
 प्रकृतं परामृश्यते । सोऽध्यव दति सूत्रेण पुष्टिमार्गीयभक्त-
 सङ्घातस्य भगवत्त्वेव लय इत्युक्तमक्रमेण तेन मर्यादामार्गीयभक्त-
 सङ्घातस्य भूतेषु लयमुक्त्वा पद्यानन्तरं शुद्धजीवस्य तस्य सृष्टि-

रेव भवतीति वक्तव्ये सत्याह सौम्य हस्तमित्यादिना स्वाशय-
मन्येष्वप्रकटयन्ती कर्म्यं यन्निरूपितवन्तौ तत्कृत इत्याशङ्का
तयोराशयं निगूढं प्रकटयति ।

तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तदा निम्नलीलान्तःपातलक्षणपुष्टिमार्गीयसुक्तिद्वयायां मर्यादा-
मार्गीयाया अपीतेभुक्तेः संसारत्वाभावेऽपि पुरुषोत्तमभजना-
नन्दाभुवाभावात् संसार इत्येव पुष्टिमार्गे व्यपदेशो यतः
क्रियतेऽतस्तदभिसन्धाय तथा रौल्या निरूपणं । अतएव श्री-
भागवते श्रीशिववचनं गीयते

नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन विभ्यति ।

स्वर्गायवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन इति ।

श्रीभगवद्गीतावपि देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति
मामपीति वाक्ये मर्यादामार्गीयभक्तमुक्तेरितरसाधारण्यसु-
च्यते । तसु संसारवन्मुक्तेरपि हेयत्वं यत्र तादृशं चेत् पुष्टिमार्गीयं
तत्त्वं तदा सुक्तेः पुरुषार्थत्वबोधिकायाः श्रुतेः प्रतारकत्वमापत्-
तीति तद्योधकप्रमाणानां तत्सुतिमात्रपरत्वमेवेति प्राप्त आह ।

छद्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । अत्रायमाशयः ।
पुष्टिमर्यादामप्यतिक्रम्य पुष्टिपुष्टौ प्रवेगे तत्तत्त्वमनुभवविषयो
भवति नान्यथा । तत्र प्रवेगस्त्वनिदुरापोऽतिप्रयितानुपदेतरा-
साध्यत्वादत उक्तेतराज्ज्ञेयमेव तद्वदिति । तेषान्नु सुक्तिरेव फलं
तस्या एवेष्टत्वाद्वागिणं स्वर्गादिवत् । इष्टफलापाप्नो हि प्रता-
रकत्वमन्यथा प्रष्टिमार्गीयफलबोधिकाया अपि श्रुतेः प्रतार-

वदतीति वागादिस्यस्य तत्रासम्भवाच्चीकृतस्य प्रश्रविषयत्वं वक्तुं
शक्यं । पूर्ववाक्येनैव समलीयन्त इत्युक्तत्वाच्चातोऽस्मादुक्तएव
मार्गोऽनुसर्तव्यः । एतेन नायं परविद्यावान् यतोऽमृतत्वमेव तत्-
फलमिति* तच्च देशान्तरानायत्तमित्युत्क्रमणापेक्षकमर्थान्वयत्वञ्च
न स्यात् किन्त्वपरविद्यावांस्तस्यासु ब्रह्मलोकावधिकफलमिति
कर्माम्रयत्वोत्क्रमणादिकं सम्भवतीत्यपि निरस्तं वेदितव्यं ।

समाना चास्त्युपक्रमादमृतत्वञ्चानु-
पोष्य ॥ ७ ॥

मर्यादापुष्पोर्न कदाचिदन्यथाभाव इति श्रुतं तत्र हेत्व-
पेक्षायां वस्तुस्वरूपमेव तथेति बोधयितुमाह । समानेत्यादि ।
अपायमाश्रयः । साधनक्रमेण मोचनेच्छा हि मर्यादामार्गीया
मर्यादा । विहितसाधनं विनैव मोचनेच्छा पुष्टिमार्गमर्यादा ।
तथा सति सदैकरूपत्वं तथोक्तमिति । एतदेवाह सतिः
संसृतिर्जीवानां अस्मात् पृथक्कृतानामविद्ययाऽहन्तामम-
तामदीकरणं तदुपक्रम पारम्भस्तं मर्यादीकृत्य सुक्तिपर्यन्त-
सुक्तरूपा मर्यादा समाना सदैकरूपा मध्ये नान्यथा भवतीत्यर्थः ।
एवमेवानुपोष्य व्रतमलत्वाऽमृतत्वमपि पुष्टिमार्गे समानमित्यर्थः ।
अक्षीपोषणपदभग्नोपमुक्तिसाधनोपलक्षणं । एवं प्रासङ्गिकमुक्ता
प्रकृतं परामृश्यते । सोऽध्यक्ष इति सूत्रेण पुष्टिमार्गीयभक्त-
सङ्घातस्य भगवत्त्वेव सत्य इत्युक्तमक्रमेण तेन मर्यादामार्गीयभक्त-
सङ्घातस्य भूतेषु सत्यमुक्ता प्रशानन्तरं शुद्धजीवस्य तस्य सुक्ति-

रेव भवतीति वक्तव्यं सत्याह सौम्य हस्तमित्यादिना स्वाशय-
मन्येष्वप्रकटयन्ती कर्म यन्निरूपितवन्तौ तत्कृत इत्याशङ्का
तयोराशयं निगूढं प्रकटयति ।

तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तदा नित्यलीलान्तःपातलक्षणपुष्टिमार्गीयसुक्तिद्वयायां मर्यादा-
मार्गीयाया अपीतेमेतेः संसारत्वाभावेऽपि पुरुषोत्तमभजना-
नन्दानुभवाभावात् संसार इत्येव पुष्टिमार्गे व्यपदेशो यतः
क्रियतेऽतस्तदभिसन्वाद्य तथा रीत्या निरूपणं । अतएव श्री-
भागवते श्रीशिववचनं गीयते

नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति ।

स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन इति ।

श्रीभगवद्गीताष्वपि देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति
मामपीति वाक्ये मर्यादामार्गीयभक्तसुक्तेरितरसाधारण्यसु-
च्यते । ननु संसारवन्मुक्तेरपि हेयत्वं यत्र तादृशं चेत् पुष्टिमार्गीयं
तत्त्वं तदा मुक्तिः पुरुषार्थत्वबोधिकायाः श्रुतेः प्रतारकत्वमापत-
तीति तद्विधकप्रमाणानां तत्सुक्तिमात्रपरत्वमेवेति प्राप्त आह ।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । अत्राप्यमाशयः ।
पुष्टिमर्यादामप्यतिक्रम्य पुष्टिपुष्टौ प्रवेशे तत्तत्त्वमनुभवविषयो
भवति नान्यथा । तत्र प्रवेशस्त्वतिदुरापोऽतिययितानुपदेतरा-
स्यार्थत्वादत उक्तेतराप्तेऽमेव तद्वति । तेषान्तु सुक्तिरेव फलं
तस्या एवेष्टत्वीद्राणिषां स्वर्गादिवत् । इष्टफलाप्राप्तौ हि प्रता-
रकत्वमन्यथा प्रष्टिमार्गीयफलबोधिकाया अपि श्रुतेः प्रतार-

कृत्यं स्यात् । इच्छा चाधिकारानुसारिणीति नानुपपन्नं किञ्चि-
दिति । नन्वेवं विधार्थोस्तित्ये किं मानमित्याकाङ्क्षायामाह ।
प्रमाणत इत्यादि । प्रमाणं श्रुतिः सा तु यतो वाचो निव-
र्त्तन्ते प्रमाप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न
विभेति कुतश्चेति एतत् च वाच न तपति । किमहं साधु
नाकरवं । किमहं पापमकरवमिति । अत्र पूर्वार्धेन दुर्ज्ञेयत्व-
सुप्तरार्धेन तत्त्वज्ञाता च बोध्यते । अन्यथा मनसोऽप्यप्राप्यस्य वेदन-
कथनं विरुद्धं स्यादती दुर्ज्ञेयत्वेनैव धर्मिणाहकमानसिद्धं
तदित्यर्थः । चकारात् तादृशानामनुभवः परिगृह्यते । तर्हि
ब्रह्मविदामिव तादृशानां भक्तानामपि स्वमार्गोपदेशनं क्वचित्
श्रूयेत न चैवमतः पूर्वोक्तं न साधीय इति भातीत्युत्सवमाशङ्क्य
तत्र हेतुमाह ।

नोपमर्दनातः ॥ १० ॥

उपदेशनं तदा स्याद्यदि ब्रह्मविदामिव तेषां स्वाभ्यां स्यात्
यतस्तेषां विरहिदगाप्रियसङ्गमदशा चेति दशादयमेव भवति
नान्या । पूर्वस्यास्तस्यास्वतिदुःसहत्वेन सर्वेषां भावानामुप-
मर्दने तिरोधानेनोपदेशो न भवतीत्यर्थः । सङ्गमे तु अतः पुरः-
प्रकटपरमानन्दस्वरूपाद्भगवत एव हेतोरुपदेशोऽभ्यस्यै न भवती-
त्यर्थः । न हि भगवद्व्ये स सम्भवतीति भावः । ननु रसो वै
सः रस एव वाय सव्याऽनन्दीभवतीत्युपक्रम्यैव होवानुगीयभक्त-
तीति श्रुतेरुक्तानन्दप्राप्ती दुःसहविरहतापो तस्य मुक्ति-
प्राप्त्यनन्दिरोधानएव तत्त्वत्वात् । तदेतोरसम्भवात्
तन्नामिरेव न स्यादिति प्राप्त उत्तरं पठति ।

अस्यैव चोपपत्तेरुभ्या ॥ ११ ॥

आनन्दात्मकरसात्मकस्यास्यैव भगवतएव धर्मं चक्षा विरह-
ताप इत्यर्थः । विरोधपरिहारायाह । उपपत्तेरिति । इदमुक्तं
भवति । भगवद्विरहस्यासर्जसाधारणत्वेऽपि* स्थायिभावात्मक-
रसरूपभगवत्प्रादुर्भावो यश्च+ इदि भवति तस्यैव तदप्राप्तिज-
स्तापस्तदनन्तरं नियमतस्तप्राप्तिय भवति न स्वतयाभूत-
स्येत्यन्वयमिति रेकाभ्यामुक्तरसस्यैवैष धर्म इति निधीयते ।
तस्य वस्तुत एव तथात्वात् तापोऽपि रसात्मकएव ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

ननु न पश्यीं यत्पुं पश्यति न रोमं नीत दुःखमिति
श्रुत्याऽ दुःखप्रतिषेधस्तादृगे भक्ते क्रियत इति तस्य दुःखित्वं न
यत्तु यक्यमित्याशङ्क्य प्रतिषेधति नेति । कुतः शारीरात् । शरीर-
सम्बन्धिनो हितोयं दुःखं कर्मजनितमिति यावत् तस्यैव श्रुती
प्रतिषेधाप्राप्तानुपपत्तिरित्यर्थः । एतेन दुःखत्वेन कर्मजन्य-
त्वानुमानमपि निरस्तं वेदितव्यं । लौकिकएव दुःखे तज्जन्यत-
नियमात् ।

स्योद्येकेषां ॥ १३ ॥

एकेषां ग्राहिनां भगवत्स्वरूपलाभानन्तरं दुःखतन्निव-

* कर्मसाधारणमिति चेत् ।

भवति रस इति चेत् ।

स्याध्यत्वादुत्पत्तिरिति चेत् ।

तस्या एवेदं पुन इति चेत् ।

रक्तमन इति चेत् ।

तन्नलचणोऽर्थः स्पष्टं पश्यते । तथाहि । रसोवै सः । रसएह्ये-
 वायं लब्धाऽनन्दीभवति । कीदृश्वान्यात् कः प्राप्तात् यदेव
 आकाश आनन्दो न स्यात् । एव ह्येवानन्दधाति । अत्र रसा-
 त्मकभगवत्स्वरूपलाभे सत्यानन्दवत्त्वमुक्त्वा तस्यैव जीवनहेतुत्वं
 परमानन्दहेतुत्वं चोच्यते । मरणहेतूपस्थित्यभावे जीवनहेतुत्वं
 न वदेत् । स रसस्तु संयोगविप्रयोगभावाभ्यामेव पूर्णो भवत्यनु-
 भूतो नैकतरेण । तत्र विरहतापस्यात्युपमर्दित्रेण तदा
 प्राणस्थितिरपि न स्याद्यदि रसात्मको भगवान् हृदि न स्यादि-
 त्याशयेनाह कीदृश्वान्यादिति । यत् यदि एषः हृदि स्फुर-
 द्रूप आकाशो भगवान् स्यात् कस्तदाऽन्यात् । अन प्राणने ।
 को वा जीवयेन्न कोऽपीत्यर्थः । तादृशस्य भगवत्स्वरूपाति-
 रिक्तात् जीवनमिति ज्ञापनाय सामान्यपदं । वद्वानन्दाधिक-
 पूर्णानन्दविरहासन्नमरणनिवारणासामर्थ्यमतादृशस्योचितमेवेति
 ज्ञापनाय हि शब्दः । तादृशस्य जीवनसम्पादनं प्रभोराव-
 श्यकमिति ज्ञापनायैवकारः । तापात्मकस्याप्यानन्दात्मकत्व-
 मेवेति ज्ञापनायानन्दपदं । तदा प्रलापगुणगानादयो ये
 भवन्ति तेषु तद्वर्णाएव । नीलाम्बुदध्यामोऽतिक्लेशवयाद्भृदधा-
 दपगच्छत्विति भावेऽपि हृदयान्नापसारयितुं शक्य इति ज्ञाप-
 नाय आकाशत्वमुक्तं । तदनन्तरं प्रकटीभूय तदन्यः को वा
 प्रकर्षेण दर्शनस्पर्शान्नेषभाषणादिभिः स्वरूपानन्ददानेनान्यात्
 पूर्वतापनिवृत्तिपूर्वकमानन्दपूर्वकं कुर्यादित्यर्थः । रसएह्येवायं
 लब्धाऽनन्दीभवतीति पूर्ववाक्येनैवान्यव्यवच्छेदपूर्वकं भग-
 वत्प्रेरानन्दहेतुत्वप्राप्तावपि यत् पुनराह तत्रापि व्यति-
 रेकमुखेन तथापि जीवनहेतुत्वं तदपि सामान्यविशेषाभ्यां

वारह्यं तेन विरहसामयिकोक्तरूपवार्थः श्रुतेरभिप्रेत इति
निर्णीयते । अन्यथा मरणहेत्वतुपस्थितौ जीवनहेतुत्वं न वदे-
दित्युक्ततदवस्थापवः को वा पुरुषो जीवेदिति वार्थः ।

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

भगवन्नामस्य मरणहेतुत्वं तेनैव च जीवनं तस्य ब्रह्मादि-
दुरापत्वञ्च श्रीभागवते स्मर्यते मम्मनस्का मयाथा मदर्थं त्यक्त्य
देहिकाः यत्त्वक्तलोकधर्माय मदर्थं तान्विभर्त्यहमित्युपक्रम्य
धारयन्त्यथ कृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथयन्तीत्यादि श्रीप्रभु-
वचनं । श्रीमदुद्भववचनञ्च

एताः परन्तनुभृती भुवि गोपवक्षो

गोविन्दएव निष्ठित्वात्मनि रुद्रभावाः ।

वाञ्छन्ति यं भवभियो मुनयोवयश्च

किं प्रह्वजन्मभिरनन्तकथारसस्य ॥ इत्यादि

तेन भगवतएव जीवनहेतुत्वं भावस्य च परमपुरुषार्थ-
त्वन्दुरापत्वञ्च स्फुटमवगम्यते ।

तानि परे तथाद्याह ॥ १५ ॥

ननु यदि यहिय रक्षात्मकभगवत्प्राकृत्यं तद्दर्शनजनितो
विरहभावस्तज्जनितस्यापन्नेन मरणोऽस्थितिस्तन्निवर्त्तनं तदीत्-
क्यं तदा प्राकृत्यं ततः पूर्णस्वरूपानन्ददानादिकं लोके कचि-
दपि न दृष्टं श्रुतं वा वैकुण्ठे याति कुत इत्याशङ्क्यामाह तानि
उक्तानि वस्तूनि परे प्रकृतिकालावतीते वैकुण्ठादप्युत्कृष्टे
श्रीगोकुमरेण समीति शेषः । तत्र प्रमाणमाह । तथाद्याह
श्रुतिः । अत्रिदे पश्यते ता वा वास्तून्पुष्पि गमथै यत्र गापी

भूरिश्रद्धा अयासः । अथाह तदुक्तगायस्य हृणः परमं पदमव-
भाति भूरि । ता तानि । वां भगवत्तदन्तरङ्गभक्तयोः सम्ब-
न्धीनि वास्तूनि वस्तूनि गम्ये प्राप्नुमुन्नसि कामयामहे । तानि
कानोत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसन्धिमुद्धाटयति । यत्र श्रीगोकुले
गावो भूरिश्रद्धा यद्गृह्णा रुद्रप्रभृतयोऽसंगाद्य वसन्तोति शेषः ।
अयासः शुभावहाः । तत् उक्तगुणविशिष्टं उरुगीयत इत्यु-
गायस्तस्य । गोप्यो हि सततं तं गायन्ति । यतएव तदादि-
भक्तेषु कामान् वर्षेतीति हृषा तस्य परमं प्रकृतिकालाद्य-
तीतं पदं ध्यानं भगवतो वैकुण्ठं भवति । तन्नैतादृशलीलाऽ-
भावेन तस्मादपि परमं सुल्लष्टं । अत्र भूमाववभाति प्रकाशत
इत्यर्थः । तथापि स्त्रहगुणोचरो न भवतीति खेदेन अहेत्याह
श्रुतिः । उरुगीयते परं सर्वत्र कामवर्षणं भक्त्यैवेति तात्-
पर्येण वा विशेषणद्वयसुतं । यमुनापुलिनतदुपवननिकुञ्जगङ्गर-
प्रदेशाद्रिसान्वाद्यात्मकत्वेन भूरि बहुरूपं । तथा चैतादृशं यत्
परमं पदमवभाति तत्सम्बन्धीनि वास्तूनि कामयामहे इति
वाक्यार्थः सम्पद्यते । ते पदार्थाः इति वक्तव्ये सति तानोत्पत्तिर्या
सा विषयवाक्यागुरोधादिति श्रेयं । पुरुषोत्तमसम्बन्धार्थानां
तत्राकट्यस्थानएव प्राकट्यं युक्तमिति हि शब्देनाह ।

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

ननु स्तीनाया नित्यत्वेन तन्मध्यपातिनां तदङ्गनं यथा नित्यं
तथा तादृक्साधनाभावेऽपि निजानुकम्पया कदाचित् कामपि
भक्तं तत्र नयति चेत् तदा कश्चित्कासं व्यापयित्वा ततस्त

वियोजयति नवेति संग्रहः । तोषणं कादाचित्कत्वात् तत्-
 साध्या तत्र स्थितिरपि तथैवेति वियोजयतीति पूर्वः पक्षस्तत्र
 सिद्धान्तमाह । तत्र प्रवेशितस्य तस्मादविभाग एव । कुतः ।
 यचनात् । तैत्तिरीयक उक्तगर्जनन्तरमेव विष्णोः कर्माणि पश्यते-
 तृचा तत्र कृतानि कर्माण्युक्ता तदर्थे वदति विष्णोः परमं
 पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति । पुरुषोत्तमस्वरूपवित्तं
 स्वरितं तत्र भक्त्येवेति सूरयो भक्ता एव वेषां सदा दर्शन-
 मुच्यते । अन्यथा लीलानित्यत्वेनैव पूर्वगुर्भ्यान्तत्र स्थितगवादीनां
 प्रभुकर्म्मविप्रधाणाञ्च भक्तानां सदा तद्दर्शनस्य प्राप्तत्वादिदं न
 वदेत्तस्मादविभाग एव । एतेनापि लीलानित्यत्वं* सिध्यति ।
 एतदयं तथा विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितं । एवं शुद्धिमार्गीयभक्त-
 वृत्तान्तसुक्ता ज्ञानमार्गीयस्य तमाह ।

तदोक्तोऽथञ्चलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्
 तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः
 शताधिक्रया ॥ १७ ॥

पूर्वं भूतेषु तच्छ्रुतेरित्वादिना मर्यादामार्गीयस्य वागा-
 दित्य उक्तोऽपुना तस्य जीवात्मन चत्क्रमणप्रकार उच्यते ।
 स एतास्तेजीमाताः समभासदानो पश्यमेवान्वेषकामतीति
 श्रुतेभ्यश्चात्मन चोक्तं ध्यायतनं हृदयं तदर्थं पूर्वं प्रवृत्तति पूर्वं
 तस्याप्रकाशमभूतमपि तदा प्रकाशत इति यावत् । तदा
 तत् प्रकाशितं द्वारं निर्गमनमार्गीयस्य तादृश उत्क्रामति ।

* जीवा निमित्तं वा यत् ।

† चत्क्रमणमेति च ।

यतः श्रुतिस्तथाह । तस्य हेतस्य हृदयस्थास्य प्रद्योतते तेन*
 प्रद्योतेनैव आत्मा निष्कामति चक्षुष्टोवा मूर्त्तिं वेत्यादि । यद्य-
 प्येतावत् सर्वजीवसाधारणं तथापि विद्वांसु नेतरपदितर-
 नाद्या निष्कामति किन्तु अताधिकया । एकशततम्या नाद्या
 मूर्त्तिं न्या निष्कामति । शतशैका हृदयस्य नाद्यस्तासां मूर्त्तिनामभि-
 निःसृतेका । तथोर्ध्वमायन्नस्तत्त्वमेति, विष्वङ्कन्या उत्क्रामये
 भवतीति यतः श्रुतिराह । अथ हेतुमाह हार्दानुपहीत इति
 हेत्वन्तर्गमं विनियोगं । शुद्धां प्रविष्टौ परमे परार्द्ध इति श्रुते-
 र्हृदयाकाशसम्बन्धीयः परमात्मा तदनुपञ्चात् तथैव भवती-
 त्यर्थः । अनुपहृद् हेतुर्विद्यासामर्थ्यादिति । तस्या विद्यायाः
 शेषभूताङ्गभूता या गतिः प्रमजनरूपा । तच्छेषभूतेव या भग-
 वत्प्रतिपरम्परा च ताभ्यामु यो भगवदनुपहृत्तेन तथैत्यर्थः ।

रश्म्यनुसारौ ॥ १८ ॥

यद्य वा एता हृदयस्य नाद्यक्ताः पिङ्गलध्यायिष्वस्तिष्ठन्ति
 शक्तस्य नीलस्य पीतस्य स्रोहितस्तेत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल
 इत्युपक्रम्यापे पश्यते । तमभित आसीना प्राङ्गर्जाणांसि मां
 जानासि मामिति । स आवदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति
 नावज्जानात्यथ यच्चैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतरेव रश्मिभि-
 र्द्वं प्राकमत इति । अथ तमभित इत्याद्युक्तेः सर्वसाधा-
 रण्युत्क्रान्तिः प्राप्यते । पूर्वमादित्यत्वेनोक्तस्य पिङ्गलस्य रश्मि-
 भिरुद्गोकमणश्च तथा । अथ संशयः । ओकोऽथङ्गलनादेरितरं-

साधारण्येपि यथा हार्दानुग्रहादिलक्षणा गतिर्विदुष उक्ता तथा
रम्भानुसारित्वमपीतरसाधारणमुतास्त्रिवेति । तत्रावधारण-
माह । रम्भानुसारी निष्कामत्वमेवेति ।

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देह-
भावित्वाद्दर्शयति च ॥ १९ ॥

विदुष उक्तक्रमे हार्दानुग्रहकतो यथा० विशेषस्तथा कासवि-
शेषकतोऽपि विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्य तन्निरासमाह । तथाही-
राचकतोऽनकतो वा स भवेत् तथाचकती नास्तीत्याह नेति ।
तत्र हेतुः सम्बन्धस्येत्यादि । अनुग्रहहेतुभूतो यः पूर्वोक्तो
गत्यनुसृतिसम्बन्धस्तस्य यावद्देहभावित्वात् तत्कार्यस्यानुग्रह-
स्यापि तथात्वात् कालस्याप्रयोजकत्वमित्यर्थः । अत्र प्रमाण-
माह । दर्शयति यतः श्रुतिः† । तमेव विदित्वा सुनिर्भवत्ये-
तमेव प्रमाजिनो लोकमीषन्तः प्रव्रजन्तीति । हार्दानुग्रहस्य
सुक्तिहेतोर्विद्यमानत्वादयनविशेषोऽप्यप्रयोजक इत्याह ।

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

स्यटार्थमिदं । ननु यत्र काले त्वनावृत्तिमिति कासमाधा-
न्येनोपक्रम्य

अग्निर्जीतिरहः शक्तः यस्मात्ता उत्तरायणं ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति बह्व्य बह्वाविदोऽजनाः ॥

इति भगवदाख्याद्वह्वाविदोऽप्युक्तकालापेक्षास्तीत्याशङ्क्य विषय-
भेदेन समाधत्ते ।

० यो विदिव इति च ।

† दर्शयति श्रुतिरिति च ।

योगिनः प्रति स्मर्यन्ते स्मार्त्ते चैते ॥ २१ ॥

ज्ञानमार्गाद्योगमार्गी हि भिन्नः । तथाच योगिनमुद्दिश्यैव कालविशेषस्य गतिविशेषहेतुत्वं स्मर्यन्ते न तु ज्ञानमार्गीयस्य श्रौतस्य इतरनिरपेक्षत्वात् । न च योगसांख्ये अपि श्रौते एवेति वाच्यं । यतः स्मार्त्ते एते । बोद्धेत्यर्थः । एते योगसांख्ये । अग्नि-
र्ज्योतिर्धूमो रात्रिरिति वाक्यद्वयोक्तगती वा । इदंस्तु श्रुत्युक्त-
देवयानपितृयानातिरिक्तमार्गमभिप्रेत्य समाहितं ते एव चेदवाप्युच्येते शब्दभेदेन तदा न विरोधः ।

इति श्रीवेदव्यासमतपतिश्रीवसभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रानु-
भाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयः पादः ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

ननु ज्ञानमार्गीयस्यैव मर्यादामार्गीयभक्त्याप्यर्चिरादि-
मार्गेणैव गमनमुत सद्योमुक्तिरेव भवति* संशयः । तत्र यथा
ज्ञानिनी नियमाभावस्तथाचापीति प्राप्तं चाह । अर्चिरादि-
मार्गेण । तस्य ज्ञानमार्गीयस्यैवोत्कर्षक्यनात्सत्यं तेन मार्गेण
गच्छति न तु भक्तोऽर्पोत्तर्यः । तथाहि । पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे
तस्य इत्यं विदुर्यं चेमेऽरण्ये अद्या तप इत्युपासते तेऽर्चिप-
मभिसम्पन्न्यर्चिपोऽहरज्ज आर्प्यमाणपक्षमित्यत्रोपक्रमे भक्ताति-
रिक्तानेवाधिकृत्य तथागतिरुच्यते । सृतावप्यग्निर्ज्योतिरहः
शुक्ल इत्यत्र ब्रह्मविदोजना इति वचनेन ज्ञानमार्गीयस्यैव स
पत्या उच्यते ।

। अथेदं चिन्त्यते । सामोपनिषत्सु पद्यते । अथ या एता हृद-
यस्य नाडीयाः पिङ्गलस्याणिषस्तिष्ठन्ति । शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य
लोहितस्येत्यसी वा आदित्यः पिङ्गल इत्युपक्रम्यादित्यरूपस्य पिङ्ग-
लस्य रश्मिरूपत्वं नाडीनामुक्ताऽग्रे यदत्यथ यच्चैतदस्माच्छरी-
रादुत्क्रामत्ययैतैरेव रश्मिभिरुह्ये आक्रमतु इति नाडीरश्मि-

४

* भवतीति शेषः इति च ।

† ओत्कर्षक्यनादिति च ।

‡ अज्ञानमोक्षार्थं आक्रमतु इत्यन्तं चपुनश्च यानि ।

समन्वेनैका परलोकगतिः श्रूयते । अर्चिरादिका चान्या । तैऽर्चि-
 पमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरित्यादिश्रुत्युक्ता । स एव तन्देवयानं
 पथानमपद्याग्निलोकमागच्छतीति चापरा । स यदा वै पुरुषोऽ-
 ध्यातीकात् प्रैति स यागुमागच्छतीति चेतरा । सूर्यद्वारेण ते
 विरजाः प्रयान्तीति चान्या । एवमनेकेषु मार्गेषु सत्स्वर्चिरा-
 देरेवोक्तिः कुत इति । तत्र सर्वेषां पारिभाषिकमर्चिरादित्व-
 मतएवाद्येतयोः पथोर्न कतरेण च नेति मार्गद्वयभ्रष्टानामति-
 कष्टं जायन्व म्रियस्वेति तृतीयं स्थानमित्युक्तं । अन्यथा अने-
 केषां मार्गोणामुक्तानां श्रूयमाणत्वादस्य तृतीयत्वं नीच्येत । अतः
 प्रकरणभेदाद्विप्रोपासनशेषत्वात्* मिथोऽनयेत्वा । भिक्षा एवेति
 मार्गं ब्रह्मप्रापका इति भ्रन्तव्यमिति चेत् तथोच्यते । न हीयं
 परिभाषा सर्वेषु श्रुतास्ति यतस्तथोच्येत । पतो लाघवाद्नेक-
 पर्व्वविधिष्ट एकएव मार्ग इति भ्रन्तव्यं । नतु पर्व्वभेदेन
 मार्गभेद इति । गौरवमसङ्गात् । न चैवमद्येतेरेव रश्मिभिरित्यव-
 धारणानुपपत्तिरिति वाच्यं । तस्याः श्रुतेरुत्क्रमणमात्रमार्ग-
 निरूपकत्वात् । तथाहि । तत्रोपक्रमे ह्यत्र यत्नेतदप्राच्छरोरा-
 दुत्क्रामत्यद्येतेरेव रश्मिभिरुहं चाक्रमत इत्युच्यते । एतस्मात्
 पुरस्तादयं वा एता इदयस्य नाद्य इत्युपक्रम्य पिङ्गलस्यादित्य-
 त्वसङ्गा तद्यथा महापथ आतत उभौ यामौ गच्छतीमन्नामुच्चै-
 र्ब्रमेवेता आदित्यस्य रग्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमन्नासुच्चाभादा-
 दित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाड्योपु सप्ता आभ्यो नाड्योभ्यः
 प्रतायन्ते तैऽमुषिवादित्ये सप्ता इत्यन्तेन वाक्चिन्ना नाड्योपु

रश्मिप्रचारसुक्ताऽप्येव यच्चैतद्व्याख्यायुक्तं । उपसंहारे च
यत् चैका हृदयस्य नायकानां मूर्धनममिनिभूतैव ।
तयोर्धनायप्रसृतत्वमेति विवद्वन्वा उक्त्वमपि नवलीति ।
एवमुपक्रमोपसंहाराभ्यामुक्तपन्नातनार्गनिरूपकत्वं न तु
ब्रह्मप्रापकनार्गस्य । यत्तस्मिन्नुपपत्तिपरिहारेऽतर्कः । नन्व-
नेकपर्वविमिश्रित्वेन मार्गस्यैकत्वं न निरूपयन्तो श्रुतिः उचितं
किञ्चित्पर्यं निरूपयति क्वचिन्नेति क्व उपसंहारेण प्राप्तुमन्
इति तात्पर्येण तथेति चेद्वैपि तदा मास्मान्तरमधिदुपसृष्ट-
सम्भवेन तं प्रति श्रुतेर्नूनात्पातः । नहि मूर्धमाभ्याविद् ब्रह्मैव
कथनमिति वक्तुमुचितं तस्मात्समाप्त्यर्थः सन्तः स्वस्वमाद्याज्ञानवन्न
प्रत्येव तथा । प्रथमविशेषेण तावन्मात्रपरम्वात् मास्मा-
न्तरसंवादिपर्वकथनानुपपत्तिश्च । उपसंहारेणैव नम्यापि
प्राप्तिसम्भवादतो विरुद्धदिष्टानां स्वस्वमार्गेणैव प्राप्तिसंवि-
दापि भवितुमर्हति । स्वातन्त्र्येण मूर्धमार्गेणैव प्राप्तिसंवि-
दमयेतयोः पक्षोरिति द्विवचनानुपपत्तिर्ज्ञेयश्च त्रिवचनेत्यस्य
तृतीयत्वञ्चानुपपन्नमिति वाच्यं । अचिरादिकमुक्तीपसंहरत्येव
देवयानः पन्था इति । श्रुत्यन्तरे च स एनं देवयानं पन्थान-
मापद्याग्निलोकमागच्छतीति । तथाच ब्रह्मप्रापकाः सर्वे
मार्गा देवयाना इत्युच्यन्ते । देवो सम्पदिसोवायेति भग-
वत्प्राप्ताद्वैद्यां सम्पदि ये जातास्ते देवा इत्युच्यन्ते । तेषां यानं
गमनं यथेति ते सर्वेऽपि मार्गा देवयानशब्देनोच्यन्ते । द्विती-
यस्त्वयिगटः । एवं दिवं त्रित्वं चोपपद्यते । नचोक्तरीत्या

लाघवादेक एव स मन्तव्यः । स्वतःप्रमाणभूता हि श्रुतिः । सा
येन यदा सा श्रुता तदवधारणे द्वितीयस्या अनुपस्थितत्वात्
लाघवगौरवतत्विचारावसरः । कचिदुपस्थितौ चोक्तवाधैकरूप-
संहारानवकाशः ।

अपरञ्च । ब्रह्मविदः क्रमसुक्तौ गन्तव्यौ मार्गोद्यमसुपदिश्यते ।
तत्तत्तत्तत्ते तदानन्दाद्युभयव्यापकस्य चाचोपासनभेदात् फलभेद-
स्यावश्यकत्वात् मार्गभेदोऽपि तथेति सर्वेष्वेकरूपफलप्रसञ्जका
उपसंहारो न युक्तः । किञ्च । उपासने कर्मणि चोपसंहारः
संमतः । मार्गेषु नान्यतरूपोऽतो यस्योपासकस्य येन मार्गेण
गमनं स मार्ग उपदिश्यत इति नोपसंहारो युक्तः । अविधेयत्वा-
दपि तथा । एतद्यथा तथा पुरस्ताद्विरूपितमुपसंहारोऽर्था-
भेदाद्विधियेष्वस्तमाने चेत्यत्र । एवं सत्यर्चिपयब्देनार्चि-
रूपलक्षितो मार्ग उच्यते । आदिपदेनान्ये सर्वे मार्गाः संगृ-
ह्यन्त इति नानुपपत्तिः काचिदिति चेत् । अथ यदासः ।
अर्चिरादिभ्य इत्युक्तं भवेत्तद्वीतिरेव चेत् अभिप्रेता भवेत् ।
तस्मान्नैवमित्यवधार्यते* । अर्चिरादिनेत्येकवचनान्यथानुपपत्त्या
मार्गस्यैकत्वमवश्यमूरीकार्यमेवं सति श्रुतिषु यावन्ति पञ्चा-
णुक्तानि तानि सर्वाण्येकस्मिन्नेवार्चिरादिमार्गे वर्तमाना-
न्यपि यस्योपासकस्य यावत्पञ्चभोगोभावी तं प्रति तावत्
पञ्चाक्तिर्यस्य यावतां तेषां स न भावी तं प्रति न तदुक्तिसुद्-
भोगाभावादिति नानुपपन्नं किञ्चित् । ननु त्वयाप्यनुक्तानां

* इत्येव धार्यते इति च ।

† त्वयाप्यनुक्तानि च ।

पर्वणां तत्र स्थितिं वदतोपसंहार एवोक्तो भवति प्रापकत्वे-
नेति चेत् । स्यादेतदेवं यदि तस्यैव गन्तुर्भोगाय तदपि पर्व-
तलोच्येत । न त्वेवं । किन्त्वेषपचनानुरोधामार्गैक्ये निश्चिते यं
प्रति यत्पर्वोच्यते तत् तत्र कण्ठोक्तमेवेति नोपसंहारापेक्षा ।
अग्रेऽन्यत्रोक्तानां पर्वणामनुक्तस्यैव सन्निवेशोक्त्यापि सूचकारा-
भिमत एकएव मार्ग इति ज्ञायते । श्रुतौ सर्वत्र पूर्वपरामर्श-
दपि तथा ।

वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्यां ॥ २ ॥

छान्दोग्ये वायुर्न पथति । कौशीतकिश्रुतौ तु स एतं देवयानं
पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं
स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति वाखादयः
श्रूयन्ते । तत्राग्निपोऽग्नेयामेदाय विचारणीयमस्ति । वायु-
लोकं कस्मात्लोकान्तात् गच्छतीत्याकाङ्क्षायामाह । वायुमन्दादिति ।
परिपोहरस्य प्रापुर्थ्यमाणपथमापुर्थ्यमाणपथायान् प्रवृद्ध-
तेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमित्यत्र संवत्-
सरात्कालात्* परस्तादायुलीको निवेशयितव्यस्तथाच संवत्सर-
लोकात् वायुलोकं गच्छतीत्यर्थः । तत्र विनिगमकमाहविशेष-
विशेषाभ्यामिति । अत्रेदं ज्ञेयं । अग्निहोवादिकर्मभिश्चित्त-
शुदावुपासनाभिर्ज्ञानोदये कमसुत्वधिकारी हि तत्तल्लोकं गत्वा
मुक्तास्ते ब्रह्म प्राप्नोति । कर्म त्वग्निसाधं भूलोकएव च भव-
त्यत आदौ तपस्योभोगस्तप्तदुपरितनलोकानां । पृथिवी
दीप्ता तयाऽग्निर्दीपया दीक्षितः । यथा पृथिव्यग्निर्गर्भेत्यादि

श्रुतिभ्यो भूरग्निपधाना भवत्यतोऽर्चिराख्यं अग्निलोकमादौ
 गच्छति । ततः कर्मापासनयोरहरादिसंवत्सरान्ते काले विहित-
 यात् तत्र तत्र* गत्वा भुङ्क्ते । तथाच संवत्सरान्तानां भूष-
 ण्यभित्वेनाविशेषात् तन्मध्ये वायोर्न प्रवेशः । भूलोकादुपर्यन्त-
 रिषलोकस्तदुपरि क्षुलोकस्तथाच वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिरिति-
 श्रुतेः सूर्योदिवोऽधिपतिरिति श्रुतेस्तयोः पौर्वापर्यं विशेषो
 हेतुरस्त्रीत्यादित्यलोकात् पूर्वमुक्तरीत्या भूलोकमध्यपाति संव-
 त्सरस्य परस्ताच्च वायुनिवेशयितव्य इत्यर्थः । ननु तेऽर्चिप-
 ममिमभवन्त्यर्चिवोऽहरित्यादिश्रुतिरुक्तमुक्तमनूद्यानूद्यापादानत्वं
 वदन्ती पूर्वोत्तरयोरप्यवधानं सूचयतीति नीकमादरणीयमिति
 चेत् । सत्यं । यद्योपामकस्य न वायुलोकाभोगस्तं प्रति सोक्ति-
 यैश्च तु तद्भोगस्तस्योक्तरोतिमार्गैक्यादिति नानुपपत्तिः काचित् ।
 केचित्तु स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति
 न वायुलोकं स यत्नलोकमित्यविशेषेण वायुरूपदिध्यते मिथः
 पौर्वापर्यमापकपदाभावात् । यदा वै पुरुषोऽध्याह्नोक्तात् प्रैति
 स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य
 खं तेन स ऊर्द्धं आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति श्रुत्या
 आदित्यात् पूर्वो वायुर्विशेषेषोपदिध्यत इत्यब्दादित्ययोरन्तरालौ
 निवेशयितव्य इत्यर्थं वदन्ति । स चिन्त्यते । यथा तेन स ऊर्द्धं
 आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति विशेषोपदेश इत्युच्यते तथा

* तत्र भोक्ते यत्ना इति खं ।

† वायुर्नीक इति खं ।

‡ स एवमिति खं ।

स वरुणलोकमित्यत्रापि वक्तुं शक्यं । न च स आदित्यमागच्छती-
त्यत्र तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् वायुलोकगतस्यैव पूर्वत्वात्
तथेति वाच्यं । अग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोक-
मित्यत्रपि तुल्यत्वात् । किञ्चैवं अग्निलोकानन्तरं वायुलोक इत्यपि
वक्तुं शक्यमतो विदद्विरूपेभ्योऽयं । वाजसनेयिनस्तु मासेभ्यो
देवलोकं देवल्लोकादादित्यमिति पठन्ति । तत्राप्यादित्यात्
पूर्वोदेवल्लोकात्परो वायुर्ज्ञेयः । एकत्रादित्यात् पूर्वत्वे सिद्धे
मार्गैक्यादयत्रापि तत्रात्यस्य न्यायप्राप्तत्वात् । सूत्रकारेण तु
छन्दीगश्रुत्यपेक्षयोक्तं वायुमन्दादिति । एवं सति मासेभ्यः
परस्तादृशनिवेगनं कार्यं । न च वायुमन्दादिति सूत्रान्मार्ग-
भेदापत्तिः । देवल्लोकस्यादित्याधिष्ठेयत्वेनादित्यमध्यपातित्वमभि-
प्रेत्य छन्दीगश्रुतिस्तथोक्तवती । तदनुसारेण व्यासोऽप्यगो मानुष-
पत्तिः ।

तद्वितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतमित्यत्र पठितविद्यु-
ल्लोकात् परतो वरुणलोको निवेशनीयः । तत्र हेतुः सम्बन्धात् ।
तद्वितोऽप्यसम्बन्धित्वाद्वरुणस्य तत्पत्तित्वात् तथा ।

वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती ॥ ४ ॥

स्मृतमिदं । अचिरादिपाठे विद्युदनन्तरं तत्पुरुषो
मानवः स एतान् वृक्ष गमयतीति पश्यते । तच्च ० यस्योपासकस्य
वरुणादिलोकगमनावेष्टा नास्ति तमपेक्षेति शेषं । मार्गैक्य-

नियममभिप्रेत्य सूत्रकारीन्यत्रोक्तानामन्येषामपि लोकाणां
तथैव निवेदनमाह ।

आतिवाहिकास्तन्निजान् ॥ ५ ॥

विद्युदन्तरं* तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयती-
त्यत्र भवति संशयः । उक्तश्रुतेर्गमयित्वैव ब्रह्मप्राप्तिरिति निश्ची-
यते । स च विद्युदन्तरमेव पश्यति । एवं सति यस्य ब्रह्म-
णादिलोकगमनं तस्य वचनभावेन गमयित्वप्राप्तेर्ब्रह्मप्राप्ति-
र्भवति नवेति । तत्र वाचनिकस्य यावद्वचनत्वात् तदभावेन
सा न भवतीति प्राप्तमाह । आतिवाहिका इति । एतदुक्तं
भवति । यद्योपासकस्य यावत् फलभोगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्भाविनी
तस्य तावत् तद्भोगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्भवत्यत एव कौशोतकि-
श्रुती प्रज्ञापितलोकानन्तरं ब्रह्मलोकः पश्यते । अन्यथा कृत-
साधनवेद्यन्तेषां ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वयोधकश्रुतिविरोधश्च ध्यात् ।
तथाच यथातिवाहिकश्रुतिर्नास्ति तथाप्यातिवाहिको भग-
वदीयएव ब्रह्म प्रापयतीति ज्ञेयं । यस्तु तसु ब्रह्मएव तादृशाः
सन्तीति ज्ञापनाय बहुवचनमचोक्तं । तस्यध्ये कथनागत्येकएव
नयतीति ज्ञापनाय श्रुतावेकवचनं । तत्र हेतुस्तन्निजान् । तत्-
पुरुषोऽमानव इत्यत्र ब्रह्ममन्वन्तित्वं लिङ्गमुच्यते । तेनेदं ज्ञाप्यते
यथा विद्यावलात् तत्तन्नीकप्राप्तिरुच्येव ब्रह्मप्राप्तिरपीति न ।
किन्तु भगवदीयपुरुषानुग्रहेणैवेति । न च पूर्वपूर्वलोकाधि-
ष्ठातृदेवा उत्तरोत्तरलोकं प्रत्यातिवाहिका यथा तथा ब्रह्म-
प्राप्त्यवहितपूर्वलोकादेवाएव ब्रह्मप्रापका इति तत्पटित

सं लोक एवोच्यत इति वाच्य । तदेतरलोकेषु तदकथनं यथा
 तथाचापि न कथयेत् । लोकाधिष्ठातृदेवानामातिवाहिकत्वो-
 क्तावर्धिलोकप्रापकातिवाहिकस्याभावात् तत्प्राप्तिर्न स्यात् ।
 तथा ऋति देवयानमार्गएवोच्छिद्येत । अतो यथा विद्याबले-
 नैवार्चिर्दः प्राप्तिस्तथेतरेषामपीति बुध्यस्व । कस्यचिदल्पलोक-
 गत्यनन्तरमेव ब्रह्मप्राप्तिः कस्यचिद्वृत्तलोकगत्यनन्तरं सोच्यत
 इति भोगभूमित्वमेव तेषां भवगन्तव्य । सर्वेषां सर्वत्र गमने
 देवयानं पत्न्यान् यदन्त्या* श्रुतेः सामितत्कथनमनुपपन्नं स्यात् ।
 अत उपासनाभेदेन फलभेदो प्रापयन्ती तथा-वदतीति युक्त-
 सुस्पष्टात्मः । ननु तेषामिह न मुनरावृत्तिरस्तीत्यादिश्रुतिभ्यो
 देवयानं पत्न्यान् प्राप्तानां पुंसां ब्रह्मवित्त्वमवश्यं वाच्यं । तेन
 सद्योमुक्तो सम्भवत्यां सत्यां च विष्णुत्वेन सुद्वानन्दत्वेन च
 ऐयानां परमफलप्राप्तिविलम्बहेतूनामर्चिरादिलोकानां कामना
 कृतो यतस्तुहेतुभूतोपासनाः सम्भवन्ति । किञ्च । अर्चिरादिना
 तत्प्रयितेरित्यत्र यदुक्तं ज्ञानमार्गीयस्त्वैवार्चिरादिप्राप्तिर्न भक्ति-
 मार्गीयस्येति तदप्यनुपपन्नं । यत् कर्मभिर्यत् तपसा ज्ञान-
 धैराग्यतय यदित्युपक्रमः

सर्वं महत्क्रियोगेन मद्भक्तो सभतेऽज्ञसा ।

स्वर्गापवर्गं मद्भक्तं कथयिष्यदि वाञ्छति ॥

इति भगवदाख्यातस्तथाप्येतदाश्चाफले सम्भवतोऽन्यथा
 प्रभुर्न पदेत् । एवं सति भक्तिसुखं हिता अन्यथा कामनायां
 हेतुर्वाप्य इत्याकाङ्क्षायास्तमाह ।

* यदन्त्यामिति ख ।

† पञ्चपत्न्यामिति ख ।

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

अत्रेदं ज्ञेयं । देवयानः पन्था अपि भगवतैव सृष्टोऽस्ति ।
 तथाचोक्तहेतुभिः^१ कस्यापि कामाभावे तत्सृष्टिर्विध्या
 द्यादितो भगवानेष कांश्च व्यामोहयति^२ आनिनः^३ मर्यादामा-
 र्गीयभक्तां^४ द्यातस्तत्कामनासिद्धेस्तत्कामभोग इति । यत्त्वर्चि-
 रादेर्मागंगन्तृणां देहवियोगेन संपिण्डितकरणग्रामत्वेनाम्वातन्त्र्य
 व्यामोहः । पश्चिरादीनां चाचेतनत्वेनाम्वातन्त्र्य व्यामोहः
 कार्यकरणासामर्थ्यमिति यावत् । तेनार्चिराद्यधिष्ठातृदेवैरिति
 वाङ्मन्त्र इति सिद्धमिति व्याख्यानम् । तत्र साधोयः । व्यामोह-
 शब्दस्यान्यथाज्ञानवाचकत्वेनासामर्थ्यावाचकत्वात् । तथा सत्य-
 र्चिर्लोकमपि न प्राप्नुयात् प्रापकाभावादित्युक्तं । ननु विद्युतो
 वरुणादिलोकप्राप्तमन्तरं यस्य ब्रह्मप्राप्तिस्तस्य तल्लोक-
 सम्यन्धी ब्रह्मप्रापकः पुरुषोऽस्य सः स्वतएव तन्प्राप्नोतीति
 संशय उत्तरं पठति ।

वैद्युतेनैव तत्सृष्ट्युतेः ॥ ७ ॥

न हि ब्रह्मप्राप्तिर्वैद्युत्लोकसम्यन्धिपुरुषसामर्थ्येनोच्यते किन्तु
 ब्रह्मसम्यन्धितकामर्थ्येन । तथाच यतएव लोकात् तन्प्राप्ति-
 स्ततो ब्रह्मसम्यन्धिपुरुषादेव । एवं मतिं विद्युत्लोकात् तत्-
 प्राप्तौ यो ब्रह्मसम्यन्धी पुरुषः प्रापक उक्तस्तेनैव ततो वरुणादि-
 लोकेभ्योऽपि ब्रह्मप्राप्तिः । तत्र हेतुमाह । तत्सृष्टेः । तान्वैद्युतात्

• तथाचोक्ते हेतुभिरिति ख ।

। तत्सृष्टिरिति ख ।

‡ आनिनो इति ख ।

§ भक्त इति ख ।

पुरुषो मानस एव ब्रह्मलोकानामयतीति श्रुतिः । अत्र एत्येति-
वचनाद्यतएव लोकाद्ब्रह्मप्राप्तिर्भविषी तच्चैवागत्य ब्रह्म प्रापय-
तीति गम्यते । श्रुतौ वैद्युतं लोकमागत्य तस्माद्ब्रह्मलोकानाम-
यतोत्युक्तमिति स पुरुषो वैद्युत इत्युच्यते । न तु तल्लोक-
वासित्वेन । तथा सत्येत्येति न वदेत्ततएव ब्रह्मप्रापणे । अत-
एव मानस इत्युक्तः । यदैव* भगवन्मनसि भवत्यधैनं मां प्रापय-
त्विति तदैव प्रापयतीति तथा । छान्दोग्ये त्वमागव इति
पश्यते । तच्चालौकिकत्वं तदप्युक्तरूपमेवेति न कश्चिद्विशेषः । वाज-
सनेयके ब्रह्मलोकानामयतीति पश्यते । छान्दोग्ये तु ब्रह्मेति† ।
तत्रायं भावः । भक्तानु वैकुण्ठलोकं गच्छति ते बहुविधा इति
ब्रह्मलोकानित्युक्तं । ज्ञानमार्गीयस्त्वचरं ब्रह्म प्रापयतीति ब्रह्मे-
त्युक्तं । अतएवोभयव्यामोह उक्त आचार्येण । अत्र सिद्धान्त-
दाढ्यार्थमुक्तमर्थं हस्तपिहितमिव कृत्वा वादरिमतं पूर्वपक्ष-
त्वेनाह ।

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ८ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र ब्रह्मपदेनाविज्ञतां परमेव
ब्रह्मोच्यत उत कार्यरूपो ब्रह्मलोक इति भवति संग्रहः ।
परस्य व्यापकत्वेन देशविशेषगमयित्वोरनपेक्षितयोरुक्तोः । कार्य-
रूपएव स ब्रह्मपदेनोच्यत इति वादरिराचार्यो मन्यते । कुतः ।
अथ गत्युपपत्तेः । तस्य परिच्छिन्नत्वेन तत्त्वव्यतिदेशं प्रत्यन्य
गन्तुर्गतेरुपपत्तेरित्यर्थः ।

* यदैवमिति ख ।

† ब्रह्म तु ब्रह्मेति ख ।

‡ अयितवमिति ख ।

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

ब्रह्मलोकानामयति ते तेषु ब्रह्मलोकैषु परा. परावतो वस-
न्तीति श्रुतौ बहुत्वेन वासाधिकरणत्वेन च विशेषिता लोका
गन्तारस्य दूरदेशगत्या विशेषिता इति न परं ब्रह्म तत् किन्तु
कार्यमेवेत्यर्थः । लोकपदं तज्जन्यभोगपरं । तेन तस्यैकत्वेऽपि
विविधभोगज्ञापनाय बहुवचनं घटति । तच्च ब्रह्मशब्दप्रयोग-
हेतुमाह ।

सामोप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ १० ॥

तल्लोकस्थितानां नान्यलोकव्यवधानं परमाप्तौ किन्तु त एवेति
परब्रह्मसामोप्याद्ब्रह्मत्वेन व्यपदेशः कृतः । तु शब्दस्य वसुतो
ब्रह्मत्वं व्यवच्छिन्नमिति । नन्वाब्रह्मभवनाल्लोका पुनरावर्त्तिभोऽ-
र्जुनेति वाक्यात् ततः पुनरावर्त्तते । अत्र तेषामिह न पुनरा-
वृत्तिरस्तीति पश्यत इति परमेवान्न ब्रह्मशब्देनोच्यत इति
मात्रं उक्तं पठति ।

कार्यार्थे तद्व्यपदेशे सहातः परमभि-
धानात् ॥ ११ ॥

कल्पसामप्तौ कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य नाशे सति तद्व्यपदेशे
चतुर्मुखेन ब्रह्मणा सहातो ब्रह्मण्य सकाशात् परमीश्वरमाप्तौ
त्यतोऽपुनरावृत्तिश्रुतिर्न विरुध्यते । अत्र प्रमाणमाह । अभि-
धानादिति । श्रुतौ तथाऽभिधानादित्यर्थः । सा तु

ब्रह्मनोक्तशब्देन कार्यं स उच्यत इति वक्तुं शक्यं मार्गिक्येन प्रजापतिलोकस्थोक्तत्वात् ।

अपरञ्च । ये चे मेऽरण्ये यदा तप इत्युपासते तेऽर्चिष-
मभिसम्भवन्तीति छान्दीग्यश्रुतिं विषयीकृत्य हार्चिरादिना तत्-
प्रथितेरित्युपक्रम आचार्य्येण सतोऽन्यार्चिःशब्दस्याभावात् ।
तत्र चान्ते ब्रह्म गमयतीत्युच्यते । तथाच छान्दीग्येऽनुक्ताना-
मन्यवीक्षानां लोकानां मार्गिक्यसिद्ध्यर्थन्तश्चैव सन्निवेशो
वायुमग्नात् तद्धितोऽधिवरुणो वरुणाधीन्द्रप्रजापतौ इत्यन्ते-
नीलः । [एवं सत्यादावर्चिषं ततोऽहस्ततः सितपद्मं तत उद-
गयनं ततः संवत्सरं ततो वायुं ततो देवलीकं तत पादित्य
ततयन्मसं ततो विद्युत ततो वरुणं तत इन्द्रं ततः प्रजा-
पतिं ततश्चामानवेक पुरुषेण ब्रह्मप्राप्तिरिति निर्णयः सम्प-
द्यते] एवं सति प्रजापतिलोकादन्यस्य कार्यब्रह्मलोकस्यासम्भ-
वात् तत्प्रवृत्तापि भवितुं नाहंति यद्यपि तथापि व्याधीक्ष-
मार्गिक्यममन्वानस्तथाऽवददिति ज्ञायते । परन्तु वेदार्थनिर्ण-
यार्थमेव प्रवृत्तत्वाद्गवदवतारत्वाच्च तदुक्तएव शास्त्रार्थ इति
मन्तव्यं ।

किञ्च । स प्रजापतिलोके स ब्रह्मलोकमित्यत्र ब्रह्मपदस्य
परवाचकत्वं तेनापि वाच्यं चेत्तद्वदन्तेनान्यथापि तथैव वाच्यं
बाधकामावात् । ननु परस्य व्यापकत्वादिर्विरोधेयत्वाच्च न गन्त-
व्यतोपपद्यते । जीवस्थायविद्योपाध्यवच्छिन्नतादृशायां पर-
ब्रह्मणि गन्तृत्वासम्भवात् तत्राग्रे च वस्तुतोऽभिमतत्वात् स्वरूपेण-
वस्थानमेव भवतीति न गन्तृत्वमणुपपद्यते तस्यैवाभावात् ।
जीवत्वदृशायां उपाध्यवच्छेदात् गन्तृत्वं जीवस्थापरस्य ब्रह्मण-

साविद्यकरूपनामवत्त्वेन गन्तव्यता* चोपपद्यते । उपासना-
फलत्वादस्य गमनस्योपास्यस्य च सगुणत्वेन तत्प्राप्तेरेवोचित-
त्वाच्च । निर्गुणब्रह्मविद्यावतो गन्तृत्वासम्भव इत्युक्तमतो वादरि-
मसमेव साधोयः । न च ब्रह्मपदस्य मुख्यार्थत्वमुक्तरीत्या भव
सम्भवत्यतोऽत्रासुख्यार्थत्वमेवानुसर्तव्यमिति चेत् । स्यादेतदेवं
यद्योपाधिकसुपास्यरूपं जीवत्वं वा स्यात् । नत्वेवं । प्रकृतेतायत्नं हि
प्रतिषेधतोत्यादिभिस्तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेश इत्याद्यधिकरणैः
श्रुत्यर्थनिर्णयेन ब्रह्मणि विशेषाणामोपाधिकत्वस्य जीवपुरुषो-
त्तमाभेदस्य च पुरस्तादेव निरस्तत्वात् । नच व्यापकत्वं गन्त-
व्यत्वे बाधकं । प्रारब्धभोगं विना तत्प्राप्तसम्भवात् यदा यच्च
तद्भोगसमाप्तिस्तदा तच्च तत्प्राप्तेर्निःप्रत्यूहत्वात् ।

किञ्च । उपास्यरूपाणां सर्वेषां निर्गुणत्वमेवोपासकस्य परं
सगुणत्वेन तत्तारतम्यात् फलतारतम्यं । यस्तु भगवदनुग्रहेण
प्राकृतगुणरहितोऽभूत् निर्गुणब्रह्मविद्यावानित्युच्यते । तादृशस्यैव
मुक्तिप्रकारइवसुक्तं सद्योमुक्तिक्रममुक्तिभेदेन । न तस्मात् प्राणा
उत्क्रामन्त्यनेन समवलीयन्ती ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतोत्यादि
श्रुतिस्तु प्रारब्धरहितवियया । निर्गुणब्रह्मविद्यावतोऽपि प्रारब्ध-
भोगस्तु त्वयापि वाच्यः । अन्यथा प्रवचनासम्भवेन ज्ञानमार्गएवो-
च्छिद्येत । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाल इति श्रुतिरपि परान्त-
कालएव येषां प्रारब्धभोगसमाप्तिस्तदिपयिषीति नन्तव्यमन्यथा
वेदान्तविज्ञानेत्याद्युक्तधर्मविशिष्टानां सुक्ते विलम्बोपो-
पद्यते इति दिक् ।

* गन्तव्यतामिति ख' ।

† उपपद्येतति दिक् इति वा पाठः ।

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १५ ॥

अपिच । ब्रह्मविदाप्रोति परमिति सचेपेणोक्ता तदेवाभ्यु-
क्षेति तद्विवरिकास्तृच प्रस्तुत्य सोक्ता ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निश्चितं गृह्यार्था परमे
व्योमम् ।

सोऽयुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता । इति

अत्रोपक्रमानुरोधेन परमेव ब्रह्मणा सह सर्वकामभोग-
लक्षणा प्रतिपत्तिरुच्यते इति कार्यरूपे वस्तुभावे प्रतिपत्तिर्न
क्तापि श्रुतेरभिप्रेताऽतोऽत्रापि परमेव ब्रह्मपदेनोच्यते । अग-
र्थस्वानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चित इति नाशोक्तः ।

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभ

यथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च ॥ १६ ॥

क्रमसुक्ताधिकारिण प्रारब्धं भुङ्क्ता अमानवेन पुरुषेण
प्रापिता परमेव ब्रह्म प्राप्नुवन्तीति सिद्धं । तत्रेदं सन्दिह्यते ।
अर्चिरादिलोकप्राप्तिर्द्युपासनाविशेषफलं । एवं सत्यमानवः
पुरुषस्तान् सर्वान् ब्रह्म प्रापयत्युत काश्चिदेवेति । किमत्र युक्तं
सर्वानेवेति । यतोऽर्चिरादिभार्गगतानामन्ते ब्रह्मप्रापणार्थ-
मेव स नियुक्तस्ततोऽन्यथाकरणे हेत्वभावात् । तथैव स कर्त्तृति
प्राप्त उच्यते । श्रुती ब्रह्मत्वेनैव सर्वत्रोपासनाया उक्तत्वादुपास्येषु
भगवद्भिभूतिरूपत्वेन शुद्धब्रह्मरूपेष्वप्यतथात्व ज्ञात्वा श्रुतिर्ब्रह्म-
त्वेनोपासनाया । फलसाधनत्वं वदति ननुपास्ये ब्रह्मतामपीति
मन्वानाय उपासते ते प्रतीकालम्बना इत्युच्यन्ते । तथाच सत्यपि
वेदविजितत्वेनोपासनाया । कृतत्वेन सफलत्वात् तत् फलत्वेनो-

पासकानामर्चिरादिलोकप्राप्तावपि तानमानवः पुरुषो ब्रह्म न प्रापयति किन्तु शुद्धब्रह्मत्वं ज्ञात्वा य उपासते तानेव ब्रह्म प्रापयतीति वादरायण आचार्य्यो मन्यते । तत्र हेतुमाह । उभयव्यादीपादिति । वस्तुतो यद्ब्रह्मरूपं तत्रात्रह्यत्वनिश्चय उपासतार्यह ब्रह्मत्वेन भावनं एवमुभयव्याकरणे दीपः सम्पद्यत इति तस्य न ब्रह्मप्राप्तावधिकारोऽस्तीति युक्तं तदनयनमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः । असन्निव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेदिति ।

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किन्तेन न कृतं पापं धीरेणात्मापहारिणा ॥ इति

एवं ज्ञानमार्गीयव्यवस्थामुक्ता भक्तिमार्गीयस्यापि तामाह तत्कृतुचेति । सर्वं भक्तियोगेनेति वाक्यात् तद्योपासनापेक्षेति न प्रतीकादिसम्भावना तत्र । कथञ्चिद्यदि वाञ्छतीति वाक्यादिच्छामात्रेण तद्भोगकरणानन्तरं प्राचीनभगवद्भजनलक्षणकृतुश्च गीयत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु भक्तस्यामानवपुनपेक्षाभावात् स्वयमेव ब्रह्मलोकान् प्राप्नोतीति आपनय प्रथमान्त उक्तः । नतु ब्रह्मणोऽधिकं न किञ्चिदस्ति । न तत्समस्याभ्यधिक्य दृश्यत इति श्रुतेः । एवं सति ह्यान्दोग्ये सनत्कुमारगारदसंवादे स यो नामब्रह्मेत्युपास्त इत्यादिना नामवाङ्मनःसंकल्पचिस्तध्यानविज्ञानादीनां ब्रह्मत्वेनोपासनमुत्तरोत्तरं पूर्वस्थात् पूर्वस्माद्भूयस्त्वं चोच्यतेऽती न ब्रह्मत्वं सर्वेषामुपास्यानां वक्तुं शक्यमिति चेत् । मैवं । विभूतिरूपाणां नियतफलदाहत्वात् येन रूपेणाल्पफलदानं तत्राधिकगुणप्राप्तये प्रयोजनाभावात् तावन्मात्रगुणप्रकटनं । येन रूपेण ततोऽधिकफलदानं तत्र ततोऽधिकगुणप्रकटनमिति पूर्वस्मादाधिक्यमुच्यते ।

एवमेव सर्वत्र । नियतफलदानस्तु चतन्त्रेच्छत्याप्रीनाह्वयमिति
नानुपपन्नं किञ्चित् । प्रतिमादिबाधाहनेन सन्निहिते विभूति-
रूपे तद्भावने पूजामार्गे । भक्तिमार्गे तु भक्त्या तत्र प्रकटे तथा
गुरो तु आधे परे च निष्ठातं प्रद्वेषीति विशेषणयत्वेन 'भग-
वदार्थिनाम्' तत्र तद्भावनेमिति सर्व्वमवदातं ।

अपि च । वादरिजैमिनिमतोक्त्यनन्तरं स्वमतोक्त्या तत् । ✓
समानविषयत्वमत्रापीत्यवगम्यते । तत्र च कार्यप्रद्वेषलोकप्राप्ति-
परप्रद्वेषप्राप्तिविषयत्वमुक्तं पूर्व्वोत्तरपक्षभेदेन । वादरिमते सवि-
शिष्टस्यैवोपास्यत्वादिनेपाशाद्याविशक्यादुपासनानां सर्व्वोपा-
सनीयत्वमप्युक्तमेव सिध्यति । एवं सत्यप्रतीकालम्बनाद्यतीति
वदता व्याप्तेन वादरिमतानुसारिण उपासकस्य न कस्यापि
प्रद्वेषप्राप्तिरिति ज्ञाप्यते । अनुतस्तुपासनायामुपास्यस्वरूपज्ञान-
स्याप्यङ्गत्वात् तन्मतोक्त्यानामुक्तोक्त्या तदभावेन निरहत्वा-
दधिंरादिप्राप्तिरपि न सम्भवति किं पुनर्ब्रह्मण इति निगूढा-
शयो व्यासस्य । एवं सति परप्राप्तावेवोपोहलक्षणेमुक्तं भव-
तीति सेव व्यासाभिमतमिति सिद्धं । ये तु प्रतीक्ष्यप्रद्वेषकतु-
लं वदन्तः पञ्चाग्निविद्यायास्तथात्वेऽपि वचनवलात् तद्वतो
प्रद्वेषप्राप्तिरिति वदन्ति तत्रेदमुच्यते । वचनस्तु वस्तुतः सतः पदा-
र्थस्य बोधकं न तु कारकमतस्तुचेदोषयति तदाऽप्रतीकाल-
म्बनाद्यतीति व्यासोक्त्यविरोधाय तत्राप्यप्रतीकत्वमूरोकार्य-
मन्यथा पञ्चाग्निविद्यानिरूपिकां श्रुतिं पश्यन्नेव स न वदेत् ।
न चोक्तमिदं पक्षमाश्रित्य तथोक्तमिति वाच्यं । तस्य बाध-
कापनोपस्थाद्वचनस्य चोक्तन्यायेनावश्यकत्वात् । यत्र यदनस्य
बाधकत्वमुच्यते तत्र बाधबोधकत्वमेव न तु तथात्वमित्युपे-

उपोपासो । ननु मनःप्रसूतीनां शुद्धब्रह्मत्वे मनो ब्रह्मोपास्त
इति वदेन्नतु प्रकारवाचीति शब्दभिरुक्तं ब्रह्मपदमत उपासना-
प्रकारावच्छेदकत्वमेव ब्रह्मपदस्य न तु स्वरूपनिरूपकत्वमिति
चेत् हेतोर्दं शब्दार्थानवगमविजृम्भितमेव यतो मन उपास्तेत्युक्त्वा
तदुपासनाफलं यावन्ननोगतं तथास्य कामधारी भवतीति
वदित्यंस्तदुपासनाया एतत्फलसाधकत्वे प्रयोजकरूपाकाङ्क्षा-
यामाह मनो ब्रह्मेति । इति शब्दोच हेतुत्ववाची । तथाच
यतो मनो ब्रह्म यतो हेतोस्तदुपासनं तादृक् फलसाधक-
मित्यर्थः । अतएव मनो हि ब्रह्म मन उपास्तेति पूर्वमुक्तं ।
सर्वत्रैवमेव ज्ञेयं ।

विशेषश्च दर्शयति ॥ १७ ॥

सर्वार्ण्युपास्यानि रूपाणि ब्रह्मरूपाण्येवेति तदुपासकानां
परप्राप्तिरेवेति सिद्धं । तच्चेदं चिन्त्यते । ज्ञानमार्गीयाणां भक्ति-
मार्गीयाणाञ्चाविशेषेणैव परप्राप्तिरुक्त कश्चिद्विशेषोऽस्तीति ।
तथोभयोरपि ब्रह्मोपासकत्वेनाविशेषेणैव फलं भवतीति प्राप्ते
प्रत्याह विशेषं च श्रुतिर्दशेयति । तैत्तिरीयज्ञे पश्यते । ब्रह्मविदा-
प्नोति परमिति गूढाभिसम्भिना सामान्येन एतावदुक्ता गूढं
तत्सुष्पाटयत्यतिगोप्यत्वमभिधायैऽनुभवेवेद्यत्वञ्च आपयन्त्याह
तदेवाभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां
परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप-
श्नतेति । तत् पूर्वोक्तं प्रतिपाद्यत्वेनाभिसुखोक्त्येवमुक्ता तदनु-
भवकर्तृभिरिति शेषः । ब्रह्मविदक्षरब्रह्मविदाप्नोति सान्निध्या-
दक्षरमेवाप्नोति । एतावानर्थो यो वेदेत्यन्यर्थाक्तः । अथ पर-

माप्नोतीत्यस्यार्थं उच्यते निहितमित्यादिना । अतएव मध्ये
 क्रियापदमुभयसम्बन्धित्वज्ञापकवस्तुम् । तत्राप्रित्य मर्यादा-
 पुष्टिभेदेन द्वेधा । तत्रादौ मर्यादायासृच्यते । इहावमाग्यो
 ज्ञेयः । नायमात्मा प्रवचनेनेति श्रुत्या भगवद्वरणातिरिक्त-
 साधननिरासः क्रियते पुरुषोत्तमप्राप्तौ । एवं सत्यचरब्रह्म-
 ज्ञानस्य तत्साधनस्य उच्यमाने तद्विरोधः स्यात् तेनैवमितदर्थो
 निरूप्यते । ज्ञानमार्गीवाणामचरज्ञानेनाचरप्राप्तिस्तेषां तदेक-
 पर्यवसायित्वात् । भक्तानामेव पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात् ।
 तदुक्तं भगवद्गीतासु । एवं सततगुक्ताय इति प्रश्ने मर्यावेत्य
 मनो ये मां ये त्वचरमनिर्देश्यं । योभागवते च । भक्त्याह-
 निकया पाद्यः तस्मान् भक्तियुक्तस्यैव उपक्रम्य न ज्ञानं न च
 वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्विद्वेत्यादिना । तथाच यद्वाविद्वेद्वग-
 वान् वृणुते तदा भक्तिरुदेति । तत्रचुरभावे सति स्वयं तद्वदि
 प्रकटीभविष्णुः स्वस्थानभृतं ध्यापि वैकुण्ठं तद्गुहायां हृदया-
 काये प्रकटीकरोति तत्परमव्योमगन्धेनोच्यते । अलौकिकप्रयोगेण
 तस्मालौकिकत्वं ज्ञायते । यथा स्वस्यापितं वस्त्वग्न्यं स्वद-
 र्शनयोग्यं भवति तथाच भगवानपीति आपनाय निहित-
 मित्युक्तं । तथाच परमाप्नोतीति विवृतिरूपत्वादस्य गुहायां
 परमव्योमि निहितं यो वेद स नास्य प्राणा उत्क्रामन्तोहैव
 समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोतीति श्रुत्युक्तरोत्वा परमाप्नो-
 तीत्यर्थः सम्पद्यते । अथ शुद्धपुष्टिमार्गेऽस्तीकृतस्य व्यवस्थामाह
 सोऽश्रुत इत्यादिना । अत्रायमभिसन्धिः । यथा स्वयं प्रकटी-
 भूय लोके लोकां करोति तथात्वमुग्रहवशात् स्वान्तःस्थितमपि
 भक्तं प्रकटीकृत्य तत्स्वेहातिशयेन तद्वशः सन् स्वलीलारसादु-

भवं कारयतीति स भक्तो वद्वन्ना परवद्वन्ना पुरुषोत्तमेन सह
 सर्वान् कामानश्रुत इति । चकारादुक्ता श्रुतिः स्मृतयश्च संग्र-
 हान्ते । एवं सति ज्ञानमार्गीयाणामक्षरप्राप्तिरेव भक्तानामेव
पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धं ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्जि श्रीवस्तुभाष्ये विरचिते ब्रह्मसूत्राणु-
 भाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ।

चतुर्थः पादः ।

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

ब्रह्मविद्याप्रोति परमित्यपक्रम्य सोऽश्रुते सर्वान् कामान्
सह ब्रह्मणा विपयितेति तैत्तिरोयके पद्यते । तत्रेदं संदिह्यते ।
किमस्तःस्थितएवाश्रुत उत पुनर्जन्म प्राप्येति । तत्रान्यस्वनुप-
पन्नः न स पुनरावर्त्तते । तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीत्यादि-
श्रुतिविरोधात् कर्माभावाच्चेति प्राप्ते प्रतिवदति । सम्पद्य ब्रह्म
सम्पद्यापि स्थितस्य जीवस्य प्रभोरत्यनुपपन्नत्वात् स्वरूपात्मक-
भजनानन्ददितृसायां तत्तल्लग्न्याविर्भावो भवत्येव । आविर्भावस्य
भगवदधीनत्वज्ञापनायास्य तत्र कर्तृत्वसोक्तं । ननूक्तं न स पुनरा-
वर्त्तत इत्यादि श्रुतिविरोधः कर्माभावस्य बाधक इत्यत आह
स्वेनेति । स्वशब्दोऽत्र भगवद्वाची । तथाच भगवत्स्वरूपवस्ते-
नैवाविर्भाव इत्यर्थः । एवं सत्युक्तश्रुतिर्मर्यादामार्गविपयि-
णीति न विरोध इति भावः । तेषामिह प्रपञ्चे न पुनरावृत्तिर-
स्तीति हि श्रुतिराह । लीलायाः प्रपञ्चातीतत्वात् तत्रावि-
र्भावस्य निषेधाविषयत्वादपि न विरोधः । अत्र प्रमाणा-
काङ्क्षायामाह शब्दादिति । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह
ब्रह्मणा विपयितेति श्रुतिः पुरुषोत्तमेन सह सर्वकामभोगं
; वदति । स च न विषहं विना सम्भवतीति श्रुतिवलादेव तथा
गन्तव्यमित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह ।

मुक्तःप्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

पतोपक्रमे ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्येन परमाप्ति-
सङ्गतां मुक्तिं प्रतिज्ञायां हि तद्विहितरेव सोऽश्रुत इत्यादिना
क्रियते । तेन पुष्टिमार्गेऽमुक्तिरूपत्वमेव तस्याग्रनस्य सिद्ध्यत्य-
तोऽपि हेतोस्तदाविर्भावस्य न लौकिकत्वं न चाहतिरूपत्व-
मित्यर्थः ।

आत्मा प्रकरणान् ॥ ३ ॥

ननु परस्य ब्रह्मणो निर्गुणत्वात् कामभोगस्य गुणसाध्यत्वात्
सह ब्रह्मणेत्यत्र ब्रह्मपद सगुणतत्परं । अतो न तस्य मुक्तिरूपत्व-
मित्यत आह । अत्र ब्रह्मपदेनात्मा व्यापको मायातद्गुण-
सम्बन्धरहितो यः स एवोच्यते । कुतः प्रकरणात् । ब्रह्मविदा-
प्नोति परमित्युपक्रम्य तत्पाठाद्गुणातीत्येवेतत्प्रकरणमिति
तदेवात्र ब्रह्मपदेनोच्यत इत्यर्थः ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति भिन्नं वाक्यमृन् भिदाऽतो-
नैकं प्रकरणमिति सगुणमेव तत्र ब्रह्मपदेनोच्यत इत्यागदा
प्रतिपदति । पूर्ववाक्येन रुमविभागेनैवेत्यृक् पठिता न तु
विभागेन । कुतः दृष्टत्वात् । ब्रह्मविदिति वाक्यानन्तरं तत्
पूर्वोक्तमर्थं प्रतिपादयतेनागिमृच्छोल्लेखगुणेति श्रुतिर्दृष्टते
तदेषाम्युक्तेति । तेन पूर्ववाक्योक्तार्थमधिकृत्यैव अत्र उच्यते
इति गुणातीतमेव तदत्र वाच्यमित्यर्थः ।

ब्राह्मण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

पूर्वोक्त मुक्तो जीवो भगवदनुपशान्तिश्चवेच्छातो बहिरावि-

भृतो गुणातीतेन पुरुषोत्तमेनैव सह सर्वान् कामान् अश्नुते
 इति मित्रं । अथ तत्रैवेदं विचार्यते । आविर्भूतो जीवः
 प्राकृतेन शरीरेण मुङ्क्ते उवाप्राकृतेनेति । तत्र भोगस्य लौकि-
 कत्वे तदायतनस्यापि तादृगेनैव भवितव्यमिति मन्वानं प्रत्याह ।
 ब्राह्मेण ब्रह्मसम्बन्धिना । ब्रह्मणा भगवतैव स्वभोगानुरूपतया
 सम्पादितेन सत्यज्ञानानन्दात्मकेन शरीरेण पूर्वोक्तानश्रुत इति
 जैमिनिराचार्यो मनुते । तत्र हेतुरूपन्यासादिभ्य इति ।
 ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्रह्मविदः परप्राप्तिं प्रतिज्ञाय तदर्थ-
 स्त्रैवोपन्यासोऽयिमथर्चा क्रियते सोऽश्रुत इत्यादिना । तथाच
 परप्राप्तेर्मुक्तिरूपत्वात् पुष्टिमार्गोपायास्तस्या एवरूपत्वाद्वर-
 वद्वयः पुरुषोत्तमायतनरूपत्वात् तदात्मकमेव शरीरं तस्य वक्तु-
 मुचितं न तु प्राकृतं । एतद्वोधनायैवाप्येवमयादीनि विभूति-
 रूपाण्युक्तानि । अतश्च शरीरे प्रतीयमानानामर्थानां विभूति-
 रूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वं तेन साधितं भवति । इदमेवादिपदेन
 यदुपचनेन च ज्ञाप्यते । एतदानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितमतो
 नात्र पुनरुच्यते । यत्र कर्मपादो जैमिनिरेवं मनुते तत्रा-
 न्येपात्रेयसङ्कोकारे किमायर्थमिति आपनाय तत्कतोपन्यासः
 क्षतः ।

चिति तन्मात्रेण तदात्वात्वादित्यौङ्गोमिः ॥ ६ ॥

स यथा सैवधनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसधन एवं वा
 श्वरे अथमात्मानन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानधन इति श्रुतौ एत-
 पदेन ज्ञातात्मकविग्रहात्मत्वं ब्रह्मणो बोध्यतेऽन्यथा न यदेत्
 प्रयोजनाभावात् । तथाच तादृगेन सह भोगकर्त्ता तादृगेनेव

भाष्यमिति चिति चिद्रूपे ब्रह्मणि । तन्मात्रेण चिन्मात्रेण रूपेण
 कामान् भुङ्क्ते न तु विषयेषु । श्रुतौ जीवस्य तथात्वस्यानुक्तिः ।
 पूर्वानन्दत्वाद्भगवत्सत्सम्बन्धेन तदानन्दानुभवतीत्यर्थः सम्भ-
 व्यते । 'चिदात्मत्वं जीवस्य च नो नैसर्गिकमित्यौलुसीमिरा-
 चाख्यौ मनुते ।' अथरोरं वावेति श्रुतिरेतादृशान्यविषयिणीति
 चेयं । मुक्तिदशायां तदनुभवस्य भगवदिच्छाविषयत्वाभावात्
 तथा । तथाचैतदेतज्जातीयकानन्दानुभवोऽस्य भवत्विति भग-
 वदिच्छैव श्रुतौ कामशब्देनोच्यते ।

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं

वादरायणः ॥ ७ ॥

परमाचार्यो वादरायणस्तु नैवं मनुते । ब्रह्मविदाप्नोति पर-
 मित्यप्युपन्यास एवमपि । विषयवत्त्वेनापि कृतो यतः । तथाहि ।
 यो वेद निश्चितं गुहायामित्यत्र गुहाया चकत्वात् तस्या विषय
 एव सम्भवात् । किञ्च । प्रथमान्तोपस्थितत्वेन प्राप्नोतीत्युक्त्या
 च ब्रह्मविदः परमाप्तौ स्वातन्त्र्यं प्राप्यते । तदेव ब्रह्मणा सहेति
 पदेनोपन्यस्तं । तेन ब्रह्मणोऽपि तत्तत्तमानक्रियायत्वं प्राप्यते
 परस्वप्नाधान्येन । तथाच भक्तश्चैव कामा यस्तुमुचितास्तौ च न
 विषयं विना सम्भवन्ति । किञ्च । 'विषयितेति विज्ञेयत्वेन
 विविधं पश्यच्चिद्रूपत्वमुच्यते । कामभोगोक्तिमस्ताव एव एतदुक्त्या
 तदुपयोगेव सर्व्वं वाच्यं । एवं सति भक्त विविधभाषान् पश्यति
 स्वयं भोगचतुरस्रेत्युक्तं भवति । एतेनापि भक्तविषयः सिध्यति ।
 ननु विषयस्यागन्तुकत्वेन लौकिकत्वादलौकिकेन ब्रह्मणा

भोगो विरुद्ध इत्यत आह । पूर्वभावादिति । भक्तप्राप्तेः पूर्वमेव भगवद्विस्तृतभोगानुरूपविषयाणां सत्त्वाच्च विरोधः । किञ्च । उक्तश्रुतिसूत्रैः पुरुषोत्तमेन सह भक्तस्य कामभोगो निरूपितः । स यावतार्थेन विना नोपपद्यते तावान् स श्रुत्यभिमत इति मन्तव्यं । तथाच ब्रह्मसम्बन्धयोग्यानि शरीराणि नित्यानि सन्त्येव । यद्यानुपहो यस्मिन् जीवे स तादृशं तदाविद्य भगवदानन्दमश्रुत इति सर्वमवदातं ।

संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

एवं परप्राप्तिः केषांश्चिदेव भवति तत्र हेतुपेक्षायामाह । भजनानन्दं दातुं यमेव संकल्पविषयं करोति स एवैवं प्राप्नोतीति भगवत्संकल्प एव तत्र हेतुः । तत्र प्रमाणमाह । तच्छ्रुतेः । नाद्यमाक्षेत्युपक्रम्य यमेवैष वृणुते तेन सम्भ इति श्रुतिः श्रूयते । अतः स एवात्र हेतुः । श्रुतौ प्रवचनादिनिषेधः कृतः इत्यत्राख्येवकार उक्तः । चकारात् तज्जनितैवैतदशुद्धा परमार्त्तिः संश्लक्ष्यते ।

अतएव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

यतो हेतोः साधनं फलं चोक्तरीत्या स्वयमेव नान्योऽतो हेतोस्तेषां हृदि साधनत्वेन फलत्वेन प्रभुरेव स्फुरति नान्यस्तेनानन्यास्ते । तेषामेवाधिपतिः पुरुषोत्तमः । अन्यत्राधिपत्यं विभूतिरूपैः करोत्यतः सर्वस्याधिपतिरिति श्रुतिरपि तदभिप्रायेणैवेति भावः । चकारात् मदन्त्येन न जानन्ति नाहन्तेभ्यो मनागपीति भगवदाक्यं संश्लक्ष्यते । अन्यथा सर्वज्ञस्याकुण्ठित-

ज्ञानयत्तेरेवं कथनमयुक्तं स्यादतः पुष्टिमार्गीऽनुग्रहैकसाध्यः ।
प्रमाणमार्गादित्युक्तं विद्वांसश्च तथेति सिद्धं ।

• • अभावं वादरिराह, ह्येवं ॥ १० ॥

मुक्तोऽपि जीवः पुष्टिमार्गीऽङ्गीकृतो भगवद्भक्तं विग्रहं प्राप्य
भजनानन्दं प्राप्नोतीति सिद्धं । अत्र प्रत्यवतिष्ठते* । वादरिरा-
चार्यो मुक्तस्य देहाद्यभावं मनुते । तत्र हेतुराह जीवमिति ।
ब्रह्मविदोहि मुक्तिरुच्यते । यत्र हि हेतमिव भवति तद्वितर
इतरं पश्यतीत्याद्युक्ता यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन काम्य-
श्रेष्ठित्यादिना द्वितीयज्ञाननिषेधमाह ब्रह्मविदः श्रुतिः । तथाच
तस्य कामभोगवात्ता दूरतरेति । तदावेण्देहोऽपि तथा ।

भावं जैमिनिरिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिराचार्यसु मुक्तस्य पुंसोदेहादेर्भावं सत्तां मन्यते ।
तत्र हेतुर्विकल्पेत्यादि । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्या ब्रह्म-
ज्ञानस्य तत्प्राप्तिसाधनत्वमुच्यते । नायमात्मेति श्रुत्या तु वरण-
मात्रप्राप्यत्वं । सोऽश्रुत इत्यादिना च परमाप्तापन्यासः कियते ।
इहैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेतोति च पश्यते । एवं सति
मिथोविरोधे तदभावाद्युक्तव्याख्यानरीत्या ज्ञानमार्गीयस्य
ब्रह्मज्ञानेनाचरवद्वापत्तिः । पुष्टिमार्गीयभक्तस्य तु सोऽश्रुत
इत्यनेनोक्ता परमाप्तिरिति व्यवस्थितविकल्पएव श्रुत्यभिमत
इति प्रायते । तेन नायमात्मेति श्रुतिः । परमाप्तिविषयिणी ।

इहेवेत्यादिश्रुतिस्तु मर्यादामार्गीयविषयिणीति मन्तव्यं । एवं
सति पुष्टिमार्गीयस्य भोगसाधनात्मकविषयहृत्त्वं निःप्रत्यूहं
सिद्धाति । तत् केन कं पश्येदित्यादिना तु ब्रह्मज्ञानसामयिकीं
व्यवस्थामाह न तु तदुत्तरकात्तीनपरमाप्तिसामयिकीमिति
किमनुपपन्नं ।

द्वादशाहवदुभयविधं वादराय-

णीऽतः ॥ १२ ॥

ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनप्रयोजकं शरीरं शरीरत्वस्य सर्व-
भूतजन्यत्वव्याप्यत्वात् तदभावेनाशरीररूप । तद्भोगायतनत्वेन
शरीररूपमपीति वादरायण आचार्यो मन्यते । अत्र हेतुरत
इति । तथाविधश्रुतेरित्यर्थः । तथाहि । भूमौ विजिज्ञासित-
व्यमित्युक्ता तत्स्वरूपमाह यो वै भूमा तत् सुखमित्युपक्रम्य पय
उच्यते यत्र नान्यत्पश्यति नान्यत् शृणोति नान्यद्विजानाति स
भूमेत्यनेन केवलभावविषयत्वं पुरुषोक्तमलक्षणमुक्ता केवलभाव-
वतो भक्तस्य विप्रयोगसामयिकीं व्यवस्थामाह स एवाधस्तात् स
उपरिष्ठात् स पयात् स पुरस्तादित्यादिना । ततः स वा पय
एवं पश्यत्येवं मन्वान एवं विजानन्निति पूर्वावस्थामनूद्य संयोगा-
वस्थामाह आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्द इति
वाक्येन सीऽश्रुत इति श्रुतिसंवादिनमर्थमुक्ता भक्तस्वरूपमाह
तस्य हवा एतमेवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मानः
प्राप इत्युपक्रम्यात्मन एवेदए
सिद्धाति । अथयप्रयोगेणाविकृतार्थे

तेनाशरी

विर्भाव उच्यते । अत्र स्ववृत्तौ पञ्चमी । पूर्व विरहदशायां*
 प्राणादयो भगवत्त्वेव लोना आसन् । ततस्तत्प्राकये ततएव
 प्राणादयोऽपि सम्पन्ना इति तत्प्राप्तेर्निमित्तत्वं यतः विभूति-
 रूपाणामपि पुरुषोत्तमे लयो नानुपपन्नः । आभरतिरित्यादिना
 सोऽश्रुत इत्यनेन च शरीरत्वं । जैमिनिरप्यन एव ब्रह्मेणेति
 मनुते । एकस्य विरुद्धोभयधर्मवत्त्वममन्वानं प्रति वैदिकं
 दृष्टान्तमाह द्वादशाहवदिति । यः कामयेत प्रजायेयेति स
 द्वादशरात्रेण यजेतेति चोदनया हिरात्रेण यजेतेत्यादिवन्वित-
 कर्तृकत्वेनाहोतृत्वं । गम्यते द्वादशाहस्य † । द्वादशाहमृद्धि-
 कामा उपेयुः यएवं विहाएषः सप्तमुपयन्तीति श्रुत्या च सचत्वं
 षड्कर्तृकस्य गम्यते । एवमेव द्वादशाहशरीरेन्द्रियमाणात्तःकर-
 णात्मभिरश्रुत इति सप्तमुच्यत्वं । वसुतो भगवदिभूर्तिरूपत्वेन
 ब्रह्मात्मत्वेनैकरूपत्वमती द्वादशाहवदुभयविधं सचे प्रत्येकं चेत-
 नानां यजमानानां फलभागित्ववद्वापि तादृक्प्रकृतेर्द्वादशीना-
 मपि ब्रह्मात्मकत्वाच्चेतनत्वमेवेत्यप्यनेन दृष्टान्तेन ज्ञायते । अत-
 एव श्रीभागवते देहेन्द्रियासहोतृनां वैकुण्ठपुरवासिनामिति
 गीयते ।

तत्त्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

अपेक्षं चिन्त्यते । भगवत्पुरुषरूपे प्राक्तनशरीर इवावस्था दृश्यन्ते

* पूर्व विरहदशायां विधिः यः ।

† यजुर्मेन होतृत्वमिति यः ।

‡ दृष्टान्तमाह द्वादशाहवदिति भाषि ।

तत्कालीनै पुंभिरिति कथमुपाकृतत्वमुपपद्यत इति ततोप-
पत्तिमाह । तद्दर्शनस्य वास्तववस्तुविषयकत्वव्यवच्छेदेन पुं-
पद्युदासाय तु शब्दः । तत् प्राकृततुल्यतादर्शनमभावे तथा-
त्वस्याभाव एव भवति न तु तत्र प्राकृता धर्माः सन्ति । तेष्व-
विद्यमानानामर्थानां* कथं दर्शनमुपपद्यत इत्यत आह । सन्त्य-
वदिति । स्वप्ने यथा वासनावशादविद्यमानानामप्यर्थानां दर्शनं
भवति तथा भगवदिच्छावशात् तत्रापि प्राकृततुल्यत्वदर्शन-
स्योपपत्तेर्न प्राकृतत्वं तत्र चेवमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः । सन्त्य-
यतीवप् सप्रप्यामं । तस्मिन् सन्त्ये स्थाने तिस्रस्तुभे स्थाने पश्य-
तीतीदं च परलोकस्यानन्द । अथ यथाकमोयं परलोकस्थाने
भवति तमाकमाकम्योभयान् पाप्मनश्चानन्दाय पश्यति स यथा-
यं प्रवृत्तितीत्युपक्रम्य स्वयं विद्वत्पत्यं निर्माय स्वेन भासा
स्वेन ज्योतिषा प्रवृत्तिपत्यायं पुरुष स्वयंज्योतिर्भवति न तत्र रथा
न रथयोगा न पय्यानी भवन्तीत्यादिरूपा । एवमेव भगवाना-
सुराणां प्राकृतगुणि तमस्यैव दुःखाश्लेके स्वयं विकीर्णः स्वस्मिन्
प्राकृतत्वबुद्धिसम्पदात्ताय तादृशीमिव स्त्रीणां दर्शयत्यतो न
प्राकृतत्वग्रहागम्योऽप्यथ । अतएव भगवतोक्तं मामाकपर-
देहेषु प्रदिपन्तोऽभ्यशूयका इत्युपक्रम्य ततोऽग्रान्वधमाङ्गति-
मिति । तेषामासुरत्वेन मुक्त्यनधिकारित्वात् तथाकरणमतः
सुहृत् सन्त्यवदुपपत्तेरिति ।

भावे जायदन् ॥ १४ ॥

मोक्षिकवहाभमाने स्त्रीत्यापदार्थे यद्दर्शनं भवानां तत्तु

विषये विद्यमाने सति भवति । अत्र दृष्टान्तमाह जाग्र-
 । यथा मोहाभाववतः पुंसः सुतएवार्थस्य दर्शनं तथेति ।
 । अथां सूत्राभ्यामेतदुक्तं भवति । सोऽश्रुते सर्वान् कामान्
 । ब्रह्मणा विपरित्येति श्रुत्वा भक्तकामपुरषाय भगवान्
 । करोतीति गम्यते । यद्गर्भश्रवणस्मरणैर्भक्तानां दुःखं भवति
 । हृषीमपि तां करोतीति श्रूयते । यथा सोमयुद्धे मोहवधनानि
 । दादायुधच्युतिः प्रभासीयलीला च । उक्तरीत्या सोऽश्रुत इति
 । त्या परब्रह्मत्वमवगम्यते । उक्तलीलया तदैपरौत्वच । एवं
 । त्येकस्या वास्तवत्वमन्यस्या अवास्तवत्वं वाच्यं । ते ते धामान्यु-
 । सि । विष्णोः कर्माणि पश्यत । तद्विष्णोः परमं पदं । तद्-
 । प्राप्ती विपश्यन् इत्यादिश्रुतिभिः

सहस्रयौर्पि देवं विम्राचं विम्वसम्भवं० ।

विम्वं नारायणं देवमचरं परमं पदं ॥

विम्वतः परमं नित्यं विम्वं नारायणं हरिं ।

विम्वमेवेदं प्रकृषस्त्रिदिवमुपजीवति ।

पतिं विम्वस्यामेव हरं शश्वतं विम्वमच्युतं ॥

इत्यादिभिश्च शब्दब्रह्मणस्तद्विपरीतदर्शनेऽवगमं हेतुर्वाच्यः ।

स त्वासुरस्यामोहनमेवेति पूर्वसूत्रेणोपपादितः । मत्तेभ्यः
 । स्वरूपानन्ददानाय लोकावधु लीला कैवल्यमिति न्यायेन वा
 । लीलाः करोति यद्यारिङ्गपादिलीलाः भगवतो नैसर्गिकवस्त्र-
 । रूपानन्दात्मकत्वेन विद्यमानाएव ता भक्ताः पश्यन्तीति द्वितीय-

० विम्वं नारायणं देवं विम्वसम्भवं इति ।

१ त्वासुरस्यामोहनमेवेति पूर्वसूत्रेणोपपादितः ।

सुखेणीकं । अतएव लीलाया अनेकरूपत्वाद्वृद्धाण्य श्रुतो
 सैन्धवदृष्टान्तेनैकरसत्वनिरूपणाच्छुद्धब्रह्मधर्मत्वं न सम्भवतीति
 शङ्कानिरासायकैवल्यमित्युक्तं । साचो ज्ञेता केवली निर्गुण-
 चेत्यादि श्रुतिषु या अन्यधर्मराहित्यलक्षणा केवलतत्त्वा सा
 लीलात्मिकैव । लीलाविशिष्टमेव शुद्धं परं ब्रह्म न कदाचित्
 तद्गदितमित्यर्थः पर्यवस्यति । तेन स्वरूपात्मकत्वं लीलायाः
 पर्यवस्यति तेन च नित्यत्वं । एतद्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितं । अथवा
लीलेष्वैवैवत्यं, जीवानां सुक्तिरूप* तत्र प्रवेशः परमा सुक्ति-
 रिति यावदित्यर्थः ।

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्श-
 यति ॥ १५ ॥

ननु पूर्णज्ञानक्रियाशक्तिमता ब्रह्मणा तुल्यभावेन तथापि
 प्रधानभावं प्राप्य कामभोगकरणमपूर्णज्ञानक्रियावती भक्तस्या-
 सुपपन्नमित्याशङ्कायां तत्रोपपत्तिमाह । नहि तदा नैसर्गिक-
 ज्ञानक्रियाभ्यां तथा भोक्तुं शक्तेः भवति । किन्तु भगवांस्तद्वि-
 चाविशति यदा तदाऽयमपि तथैव भवतीति सर्वमुपपद्यते ।
 एतदेवाह प्रदीपवदिति । यथा प्राचीनः प्रहृष्टोदीपः स्नेह-
 युक्तायां वर्त्यामर्वाचीनायामाविष्टः स्वसमानकार्यक्षमां तां
 करोति स्नेहाधीनम्यतिथ भवति स्वयं तथाचापीत्यर्थः । अत्र
 प्रमाणमाह । तथाहि दर्शयति श्रुतिः । भर्ता संभ्रियमाणो
 विभक्तिं एकोदेवो बहुधा निविष्ट इति । सर्वान् कामानित्युक्तं-

तादस्य कामस्य भोगो यथा निवेशे सति भवति तत्तथा तदा
 निवेश इति बहुधा निवेश उक्तः । अथ निवेशो नान्तर्धानित्वेन
 तत्सौकर्येण प्रवेष्टात् । निःसर्गतः सर्वेषां जीवानां भगवान् भव-
 त्त्वे प्रभुर्द्यपि तथापि, यं स्वीयत्वेन दृष्टुं तस्य विवाहितः
 पतिरिव भर्ता सन् वरणजस्येहातियत्वेन भर्तृणापि भियमागः
 सन् स इव स्वयमपि तं स्वस्मिन् विमर्त्ति । अतएव खेहरादि-
 त्वेनायोगोल्लाकादिकं विहाय प्रदीपं दृष्टान्तमुक्तवान् व्यासः ।
 अतएव देवपदमुक्तं । स्वरूपानन्ददानात् भावीदोषनास्पृतादि-
 मुक्तिदानेन स्वमाहात्म्यद्योतनाद्वैकुण्ठादिप्रतिष्ठे । तदुक्तं
 निरुक्ते । दिवो दानाहा दीपनाहा द्योतनाहा कस्य नो भवतीति
 वा यो देव इति । किञ्च । भक्तानां कामभोजनायं क्रीडाकर-
 णात् क्रीडायामेव जयेच्छाकरणाद्वैकुण्ठेः सह व्यवहारकरणाद्वैकुण्ठेः
 स्वमाहात्म्येच्छाद्योतनाच्च पारयेऽहं न त्वादृशीं प्रणयिनी-
 मित्यादिभिः श्रुतिकरणाद्वैकुण्ठप्रपत्तिदर्शनेन कालोद्यमनादौ
 मोदकरणात् सेवेन भक्तिमदकरणात् ते स्वप्नेऽपि प्रियमेव
 पश्यन्तीति स्वप्नकरणात् तेषां काम्तिकरणादिच्छाकरणाद्वा
 तन्निर्गते गमनादपि देवः । तदुक्तं धातुपाठे । दिवु क्रीडाविजि-
 गीषाथ्यवहारश्रुतिश्रुतिमोदमदस्वप्नकान्तिमतिप्रतिष्ठेति । एवं सति
 युक्तमेव तेषां तथात्वमिति हि शब्देनाह ।

नन्वसूलभनव्यस्रमित्याद्यनन्तरं पश्यते न तद्वतीति
 कश्चन न तद्वतीति कथंनेति । उक्तश्रुतौ च ब्रह्मणा सह

जीवस्य भोग उच्यते । तथाच सगुणनिर्गुणभेदेन विषयभेदो-
ऽवश्यं बाधो विरोधपरिहारायेत्यत उत्तरं पठति ।

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं
हि ॥ १६ ॥

इहायमाशयः । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेक्षति ततो ब्रवीति
च नूय इत्याद्यधिकरणैः पराम्य शक्तिर्विविधैश्च श्रूयते स्वाभा-
विकी ज्ञानवस्तुक्रिया चेत्यादिश्रुतिभिश्च प्राकृता एव धर्मा
निपिदुक्ते ब्रह्मण्यप्राकृता एव बोध्यन्तेऽन्यथा तदो धनमेव न
स्यान्निपेधकवाक्य एव तदो धनमपि न स्यादेतस्मैवाक्षरस्य प्रगा-
सन इत्यादिरूपं । अतोऽचिन्त्यानन्तशब्देभ्यो वतः का वा कार्या-
क्षमता यथा प्राकृतान् गुणानूरीकुर्यादतो निर्गुणमेव सदा
सर्वत्र भगवद्रूपमिति मन्तव्यं ।

एवं सति तद्यथापि हिरण्यं*निधिनिहितमचेन्नज्ञा उपप्यु-
परि सच्चरन्तो न विद्युरेवमेवेमा सर्वाः प्रजा अक्षरहर्गच्छन्त्य
एतं ब्रह्मलोकं न विदन्तीति क्लान्दोम्यश्रुतेः प्रस्तापदशायां
न कश्चिद्वत्ताग्राति तच्च न कश्चनेति तद्विषयिणो निपेधिका
श्रुतिर्ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्युक्तपरब्रह्मपाप्तिदशाविषयिणी
भोगबोधिका सेति न विरोधगन्धोऽपि । एतदेवाह । स्वाप्ययः
प्रस्तापः स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितोत्याचक्षत इति
श्रुतेः सम्पत्तिर्ब्रह्मसम्पत्तिरुक्तरीत्या पुष्टिमार्गीयो मोक्ष एतयोऽ-
न्यतरापेक्षमुभयश्रुत्युक्तमित्यर्थः । भगवत्कटंकभोगस्य लीला-

* हिरण्यनिधिनिहितमिति यः ।

। न विद्येति चेत् ।

रूपत्वात् तस्यास्य लोकरत्तु लीना कैवल्यमित्यत्र सुखित्वेन निरु-
पणात् तत्राप्तेः सम्प्रद्रूपत्वं युक्ततरमिति हि शब्दार्थः ।

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहित-

त्वाच्च ॥ १७ ॥

ब्रह्मणा सह भोगकरणं लौकिकव्यापारयुगमुत नेति संशये
तद्युतमिति पूर्वः पक्षः । तथा सति सुखित्वमङ्गात् पूर्वोक्तगतप-
क्षमिति प्राप्त आह जगदित्यादि । पूर्वोक्तस्य जगत्सम्बन्धी
लौकिकी यो व्यापारः कायवाङ्मनसान्तर्हर्त्तुं तद्रहितं भोग-
करणं* । तत्र हेतू आह प्रकरणादसन्निहितत्वाच्चेति । ब्रह्म-
विदाप्नोति परमित्युपक्रमेण सुखिप्रकरणात् तत्र लौकिक-
व्यापारोऽसम्भावितः ।

किञ्च । लीलायाः कालमायाद्यतीतत्वेन प्राप्तं जगत् दूरतर-
मितीऽपि हेतोर्न तत्सम्भवः । कदाचिन्नोके लीलाप्रकटनेच्छायां
तदधिष्ठानत्वयोग्ये मधुरादिदेशेऽतिशये गोप्तके चक्षुरिन्द्रिय-
मित्यस्याप्यित्या लोलां करोति । तदापि लीलामध्यपातिनां
न लौकिकव्यापारसम्भवः । न हि चक्षुरिन्द्रियं गोप्तककार्यं
करोति न वा तत्राग्रे ऋग्गतिः । एतत्सर्वं दिवौ चक्षुरागत-
मिति श्रुतिव्याख्याने विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितं । किञ्च । छान्दोग्ये
भूमेव चरा भूमात्मेव विनिश्चायितव्य इत्युक्ता भूमे लक्षण-
माह यत्र नान्यत्प्राप्ति नान्यच्छृणोति नान्यदिजानाति स भू-
मेति । यत्र नान्यदिजानातीत्येतावतैव चरितार्थेऽपि यत्
इन्द्रियव्यापारो नियिह्यतायव्यविषयकत्वेन भगवद्विषयकः स

सिद्धो भवतीति जगद्वापारराहित्यं सिद्धं तत्र । तेन भगवतएव
स्वतन्त्रफलत्वसुक्तं भवति न हि सुखस्थान्यप्रयोजनमस्ति ।

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिक-

मण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

नन्वेतत्प्रकरणएव ह्यन्दीये पश्यते सर्वं एह पश्यतीति
सर्वविषयकप्रत्यक्षमुपदिश्यत इत्यन्यविषयकव्यापारराहित्यं
नोपपद्यत इत्याशङ्का समाधत्ते आधिकारिकेत्यादिना । अचेद-
मुच्यते । सोऽन्युते लोकवस्तु लोला केवल्यमित्यादिभिर्नित्यलीला-
मध्यपातित्वं तस्योच्यते । नान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुतिवशाज्जगद्वा-
पारवर्जं भोगकरणं पूर्वसूत्रेणोक्तं । अचेदं विचार्यते । नान्यत्
पश्यतीति प्रकरणएव सर्वं एह पश्यतीति सर्वविषयकं दर्शन-
मुच्यते । तत्कथं पूर्वोक्तमुपपद्यत इति । किञ्च । एकस्यैव भक्तस्य
देशकालभेदेन क्रियमाणानेकलीलासम्बन्धित्वं भवति । तच्च
लीलानित्यतार्था न घटते । यतस्तत्तद्देशस्तत्कालसम्बन्धिनी
सा नित्या । एवं सत्येकस्थानिकरूपत्वं जीवस्य न सम्भवतीति
तन्नित्यत्वमपि न सिध्यतीति । तत्रोच्यते । श्रुती सर्वपदेन न
जगदुच्यते । किन्तु यस्यां यस्यां लीलायां देशकालभेदेन क्रिय-
माणायामधिकृतो य एको भक्तस्तस्यैव तावन्ति रूपाणि
सन्ति । तान्याधिकारिकाणीत्युच्यन्ते । तेषां मण्डलं समूहस्तत्र
स्थितवस्तुमात्रमुच्यत इति नानुपपन्नं किञ्चित् । अतएवापि
पश्यते सर्वमाप्नोति सर्वं इति ।

• अन्यविषयव्यापार इति पुस्तकान्तरग्रन्थे पाठः ।

† सर्वमाप्नोति सर्वं इति खं ।

स एकधा भवति विधा भवति पञ्चधा भवति ।

सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः ।

यतश्च दृश्य चैकश्च सहस्राणि च विंशतिरिति ।

यथा मण्डलवर्त्तिष्ठ पुंसु नैकस्य प्राथम्येन पाधान्यं वक्तुं शक्यं तथैतेष्वपि रूपेष्विति सापेक्षाय मण्डलपदमुक्तं ।

विकारावर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १८ ॥

नन्वेवं सति सस्वद्वेहमायाश्च इति प्रभुणोक्ते तदाशयात् तत्स्थितिर्नोपपद्यते नित्यत्वात् लीलायास्तस्य कालस्य तदागम-
नस्य च तदापि वर्त्तमानत्वात् तथा प्रभूक्तिरपि नोपपद्यत
इत्याशङ्क्य समाधत्ते । इह भगवल्लीला प्रकृतिस्सद्दिक्स्थौऽर्थो
विकार इत्युच्यते । तत्र न वर्त्तते तज्ज्ञानं तादृश्यञ्च भवति ।
यत्स्वरूपं प्रति तथा वदति तस्य स्वरूपे तदा भगवत्स्थितिज्ञानं
न भवतीत्यर्थः । उपपत्त्यर्थं चेत्तदतोऽप्युपदेशकालविशिष्टा
यादृशी या लीला तस्यास्तादृश्याएव तल्लीलामध्यपातिनो
भक्तस्य ज्ञानं नान्यविषयकमिति श्रेयं । अतएव द्वितीयस्यापि
मध्यं पूर्वमुक्तमासीत्तेनागत इत्येव ज्ञानं भवति । तदेव
हि रसोद्गीऽती रसस्वरूपमध्यपातित्वालीलाया रसस्य च
भगवदात्मकत्वाद्भगवद्रूपत्वेन सर्वमुपपद्यते लीलायां । अथ
प्रमाणमाह । तथाहि स्थितिमाहिति । सर्वमाप्नोति सर्वम् इति
श्रुतिरेकस्येव भक्तस्य सर्वयः सर्वैः प्रकारैः सर्वल्लीलारसमाप्नो-
तीति पदशुद्धरोत्येव लीलायां स्थितिमाहित्यर्थः । अतो
वस्त्ववेदमतीतिकमोदयमिति मन्त्रार्थं वैदिकैरिति भावः ।
अलौकिकेऽर्थे लौकिकरीत्यनुसरणं न युक्तं किंस्वलीकिकरीत्यनु-

सरणमेव युक्तमिति हि शब्देन द्योत्यते । एतेन रसो वै स
इति श्रुतेर्लौलाविशिष्टएव प्रभुस्येति तादृशएव परमफल-
मिति आपितं भवति ।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

न च लौकिकयुक्तिविरोधोऽत्र बाधकत्वेन भक्त्याः किन्तु
साधकत्वेन । यतः प्रत्यक्षानुमाने श्रुतिस्यतो अपि लौकिकयुक्त्य-
प्रसारेणालौकिके * भगवत्सम्यन्विम्यर्थेऽन्यथाभावनं निषेधति ।
नेषा तर्केण सतिरूपनेया । परास्य शक्तिर्विधिषेव श्रूयते स्वाभा-
विकी ज्ञानवल्लभ्या च । प्रलौकिकासु ये भावा न तास्तर्केण
धीजयेत् । श्रीभागवते च । न हि विरोध उभयं भगवत्परि-
गणितगुणगणैर्द्वयेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचा-
रप्रमाणभासकतर्कशास्त्रकलितान्तःकरणशयदुरवयववादिनां
विधादानवसर इत्यादिवाक्यैरविम्व्यानन्तप्रक्षिप्तत्वेन भगवत्-
स्वरूपस्यैव परमफलत्वं प्रदर्शयते ।

किञ्च । ता वा वास्तून्मुष्मसि गमथ्ये यत्र गावो भूरिचङ्गा
अयासः अवाह्यं तदुल्कायस्य तृष्णाः परमं पदमवभाति भूरौ-
त्युर्वेदे पद्यते । किञ्चित्पाठभेदेन यजुःशाखायामपि । ता
भूतानि वास्तूनि वा गोपोमाधवयोः सम्बन्धीनि गमथ्ये प्रसा-
दत्वेन प्राप्तुमुष्मसि कामयामहे । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां
गूढाभिसम्भिन्दुधाटवति । यत्र योगीकुले गावो भूरिचङ्गा

* अनी ककभगवत्सम्यन्विनीति कचित् दृश्यते ।

† कलिका इति पुष्पाकान्तरसम्मतः पाठः ।

‡ अवाहयत्, इति च ।

बद्धशृङ्गा रुरुभृतयो वसन्तीति शेषः । ग्राम्यारण्यपशूपलत्त-
णार्थसुभयोरेव ग्रहणं । अत्राह भूमाविव तदुरुगायस्य बहु-
गीयमानस्य ह्यण्यः भक्त्येव कामान् वर्पयतीति ह्येषा तस्य पदं
स्थानं वैकुण्ठं ततोऽपि परममधिकमत विचित्रलोलाकरणात् ।
भूरि यसुनापुलिननिकुञ्जगोवर्द्धनादिरूपत्वेन बहुरूपं । तथाच
तत्रत्यानि तानि कामयामह इति वाक्यार्थः सम्पद्यते । एतेन
लीलासम्बन्धिवस्तूनां यत्र फलत्वेन* बद्धरूपमार्थनन्तत्तत्तोलो-
कत्तुः परमफलत्वे किं वाच्यमित्याशयो ज्ञाप्यते । अथ ह वाच
तत्र महिमाश्रयसमुद्रविपुषासकृत्तुदया स्वमनसि निप्यन्तमाना-
नवरतसुखेन विचारितदृष्टश्रुतसुखलेशाभासाः परमभाग-
यता इति श्रीभागवते । एतेनापि कैमुतिकन्यायेन प्रभोरेव
श्रुतः पुरुषार्थत्वं ज्ञाप्यते । फलप्रकरणत्वात्तदेवाचर्य्यतात्पर्य्य
विषय इति ज्ञायते ।

भोगमात्रसाम्यनिष्ठाञ्च ॥ २१ ॥

इतोऽपि हेतोः पुरुषोत्तमस्वरूपमेव परमं फलमिति ज्ञायते ।
यतः सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपरितेति श्रुतो
भक्तसाम्यमुच्यते । तत्र पुरुषोत्तमएव सम्भवति यतः सर्वं दत्त्वा
तत्त्वनामनिवेदनमङ्गीकुर्वन्त्यतिरक्षणः स्वस्वरूपानन्दमनुभाषयन्तां
प्रधानीकरोति अन्त्या भक्तोऽनुभवितुं न शक्नुयात् । श्रुतं
चैतत् । प्राप्तं फलं आधीनं भवत्येवान्यथा फलत्वमेव न श्यात् ।
तथापाप्मासिद्धादपि प्रभोरेव परमफलत्वं सिध्यति न तत्त्वम-
स्यैवधिक्यदृश्य इति श्रुतिविरोधपरिहाराय मावपदं । न

चात्र कामभोगस्य फलत्वं शङ्कनीयं । आप्नोति परमित्येतद्व्या-
सतिरूपत्वात् स्वरूपानुभवरूपत्वात् भोगस्य । श्रुतभूयमानस्यैव
हि सुखस्य लोके* पुरुषार्थत्वोक्तेः ।

एव भगवतः स्वतः पुरुषार्थरूपत्वमुक्त्वा कर्मफलभोगानन्तरं
मावृत्तिवद्व्यावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासाद्योत्तरं पठति ।

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

अनावृत्तिर्भक्तानां ज्ञानिनाञ्चोच्यते । तत्र मानं शब्दः । स च
तद्योर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति । न तेषां पुनरावृत्तिरेतेन प्रतिपद्य-
माना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते । ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न
च पुनरावर्त्तत इत्यादिरूपस्तु ज्ञानिनान्तामाह । न हि
भक्तानां नाद्यादिप्रयुक्तममृतत्वं ।

तज्ज्ञानाद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै सदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयोभवेदिह ।

इत्यादिवाक्येभ्यः किन्तु यमेवेति श्रुतेर्वरणमात्रलभ्यः पुरुषो-
त्तमः एवं सति ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेर्धिरोधपरिहार-
पूर्वकोक्तव्याख्यानरीत्या भक्तस्य परं ब्रह्म प्राप्तस्य निर्दोषत्वादा-
वृत्तिहेत्वभावात् प्रपञ्चे नावृत्तिः सम्भवति । तादृशं प्रतीक्षरे-
च्छापि न तथा भवितुमर्हति ।

ये दारागारपुत्रासप्राणान्वितमिमं परं ।

हित्वा मां शरणं याताः कथं तस्मैतुमुत्सहे ॥

इति भगवदाख्यात् । परप्राप्तिरूपत्वाच्च भोगस्य न नाशः

सम्भावता* । किञ्च । यत्रैकस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेनानेकविध-
लीलासम्बन्धित्वेऽपि तत्तत्तोलोलासम्बन्धित्वमनन्तरमुत्पद्यते तत्र सर्वथा
तदभावः कथं यत्तु गृह्यो ब्रह्मणापि । अपरञ्च । कालसाध्यो
हि नन्तरः स्यान्न हि पुरुषोत्तमे कालः प्रभवितुं शक्नोति । न
यत्र कालो निमिषां परः प्रभुरित्यादि वाक्येभ्यः । तथाच
ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीययोरनाहत्तौ तुल्यत्वेऽपि फलप्राप्तौ बल-
क्षणात् पूर्ववाक्येन भक्तानासाहानाहत्तिमुत्तरवाक्येन ज्ञानि-
नामिति ज्ञायते । न च फलप्रकरणात्तेनाहत्तुगतेः संसारा-
भावएव जीवस्य परमं फलमित्याचार्याभिप्रायोज्ञायते इति
वाच्यं । ब्रह्मविद्ः परमाप्तिं फलत्वेनोक्ता तत्स्वरूपस्य सर्व-
कामभोगत्वेन श्रुत्या निरूपणात् । स च स्वस्वाधिकारानुसारेण
निवेदितायां शीकाररूपएवेति श्रेयं । तेन स एव परमं फल-
मनाहत्तिस्वरूपिको परंत्वाहत्तौ सम्भवत्या परमफलत्वं नोप-
पद्यत इति ज्ञानदुर्बलश्रद्धानिरासायेयमुक्ता । पुष्टिमार्गीयभक्त-
विशेषप्रवृत्तकनिवर्तकवेणुश्रद्धात् भगवत्पिकटगतावनाहत्तिः
पूर्वेणोक्ता मर्यादामार्गीयाणां वेदरूपाश्रयात्तदुक्तसाधनादना-
हत्तिं द्वितीयेनेत्यपि तात्पर्यविवरणः श्रद्धो ज्ञेयः । तथा
सति परमफलमग्रे स्मृतएव भावीति भाव इत्यलं विस्तरेण ।

ज्ञानीत परमं तत्त्वं ययोदोत्सङ्गलालितं ।

तदन्यदिति ये प्रादुरासुरास्मान्दो बुधाः ॥

नानामतध्वान्तविनाशनमवेदान्तसिद्धान्तविकासने पटुः ।

• चाविष्कृतोऽयं भुवि भाष्यभास्वरोमुधा बुधा धावत नान्य-
पत्तसु ।

सुरन्दरमदीक्ष्वरप्रसुरहृष्टिसंयोजित
 स्वकीयवरगोकुलावनपरायणो लौलया ।
 स्मितामृतसुहृष्टिभिः परिपुषोप तान्द्योगिरिं
 दधार च स एव हि श्रुतिगिरिः सुसंराजते ॥
 यौल्लण्डपयैवायं सिद्धान्तो हृदि भासते ।
 तेनऽधिकं वरोवर्त्ति न वक्तव्यं हरे नृणां ॥
 भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यचरणाम्बुजे ।
 निवेदितस्तेन तुष्टा भवन्तु मयि ते सदा ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिसौरभभाषायैविरचिते ब्रह्मसूत्राय-
 भाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः ।